KANT-TEKENING VAN EEN HORREARIUS

RANDBEMERKUNG VON EINEM HORREARIUS
KANT-DRAWING BY A HORREARIUS

De rol van het
Magazyn voor de critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve
in de Kantreceptie in Nederland

Proefschrift
Ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
rector magnificus
prof.dr. H.G. Schmidt

en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op
vrijdag 17 februari 2012 om 13.30 uur

Jean Antonio Florance Verweij
geboren te Roosendaal en Nispen

ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

Promotie commissie

Promotor:	Prof.dr. W. van Bunge
Co-promotor:	Dr. H. Krop
Overige leden:	Prof.dr. D. Loose
	Prof.dr. W. Mijnhardt
	Prof.dr. E. van der Wall

KANT-TEKENING VAN EEN HORREARIUS

Jan Verweij

KANT-TEKENING VAN EEN HORREARIUS

Jan Verweij

ISBN: 978-90-5850-757-0

De uitgave van dit boek werd mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting.

Dit boek is een uitgave van:
Wolf Legal Publishers (WLP)
Postbus 31051
6503 CB Nijmegen
Tel: 024 355 19 04
Fax: 084 837 67 00
E-Mail: info@wolfpublishers.nl
www.wolfpublishers.com

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de door de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd (waaronder begrepen het opslaan in een geautomatiseerd gegevensbestand) of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De bij toepassing van artikel 16B en 17 Auteurswet 1912 wettelijk verschuldigde vergoedingen wegens fotokopiëren, dienen te worden voldaan aan de Stichting Reprorecht, Postbus 882, 1180 AW te Amstelveen. Voor het overnemen van een gedeelte van deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken op grond van artikel 16 Auteurswet 1912 dient men zich tevoren tot de uitgever te wenden. Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteur(s), redacteur(en) en uitgever geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten of onvolkomenheden.

© J. Verweij, 2012

There are two kinds of philosophers,
those who are interested in the history of philosophy
and those who are interested in philosophy.

W. Quine.

'Kant-tekening' is uiteraard een woordspeling op datgene wat Van Hemert doet:
hij schetst in het *Magazyn* een bepaalde vorm van het kantianisme.

Tegelijkertijd wil ik met deze titel aangeven dat het *Magazyn* in de totale receptie van dit
kantianisme niet de enige stimulator, laat staan de hoofdmotor is geweest.
Bescheiden formulerend zou ik kunnen stellen dat het *Magazyn*
een kant-tekening in het grote geheel is geweest,
die het niveau van een sierlijke arabesk zeker ruim overstijgt,
maar toch ook weer niet samenvalt met het geheel.

In de vele debatten die Van Hemert heeft gevoerd,
zijn die met Wyttenbach wel het felst geweest.
Beiden hanteren veelvuldig argumenta ad hominem en als Wyttenbach in een brief
aan zijn vriend Van Lynden Van Hemert belachelijk wil maken,
duidt hij deze, zonder zijn naam zelfs maar te noemen, aan met de term 'Horrearius',
postklassiek Latijn voor 'magazijnmeester.[1]

Ik heb juist daarom gemeend deze denigrerende aanduiding
als een ware geuzennaam op te nemen om zo de nadruk te kunnen leggen
op het tweede deel van de samenstelling 'meester',
vandaar dat de (als woordspeling niet te vertalen) titel luidt:

'KANT-TEKENING VAN EEN HORREARIUS'

[1] D. Wyttenbach, 'Καθάρσιον' in *Φιλομαθιας τά σποραδήν - Bibliotheca critica*, liber primus, Amsterdam, 1809, pag. 155.

Voorwoord

DE ONTDEKKER

Hij had het land waarvoor hij scheepging lief,
Lief als een vrouw het verborgen komende.
Er diep aan denkend stond hij droomende
Voor op de plecht en als de boeg zich hief

Was 't hem te moede of 't zich reeds bewoog
Onder de verten, waarin 't sluimerde,
Terwijl 't schip, door de waterscheiding schuimende,
Op de aanbrekende geboort' toevloog.

Maar toen het lag ontdekt, leek het verraad.
Geen stille onzichtbre streng verbond hen tweeën.
Hij wilde 't weer verheimlijken - te laat:

Het lag voor allen bloot. Hem bleef geen raad
Dan voort te gaan, doelloos, desolaat
En zonder drift - leeg over lege zeeën.

J.J. SLAUERHOFF

'Maar toen het lag ontdekt, leek het verraad' regel 9 in het sonnet van J.J. Slauerhoff, geeft weinig hoop. Deze variant op 'Reis naar Ithaca' bezingt immers de tocht, niet de eindbestemming. Nu ik na drie studies een bescheiden kroon plaats en slechts het 'doelloos, desolaat en zonder drift' mij rest, voel ik mij daar toch heel prettig bij: de lege zeeën trekken me! De reis van deze studie heeft me zeer veel genoegen verschaft. Surfend over de drie disciplines waarin ik eerder afstudeerde, bemerkte ik steeds vaker dat zij niet alleen alle drie tot één terrein behoren, maar ook dat zij onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Dat ik dit onderwerp heb gekozen, is misschien nog minder waar dan dat het onderwerp op mij lag te wachten. Hoe dan ook: met heel veel voldoening zie ik nu terug op een aantal jaren intensief studeren.

De studie zelf dwong mij om, wanneer ik ook maar iets over de rol van het *Magazyn* in de hele Kantreceptie wilde zeggen, niet alleen het deel, maar ook het geheel zowat als eerste te bestuderen: de receptie zelf was immers slechts schetsmatig met grof penseel beschreven. De oorspronkelijke werktitel 'Het *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* binnen

de Kantreceptie' evolueerde dan ook tot de subtitel 'De rol van het *Magazyn voor de Critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* in de Kantreceptie in Nederland'.

Een enkel woord over de manier waarop ik mijn studie verwoord. Mijn promotor gaf eens een scherp oordeel over mijn citeren door te zeggen dat ieder toch alleen maar voor zichzelf citeert. Het is waar: in deze studie laat ik de lezer niet lui achterover zitten en geef ik hem het gevondene niet altijd kant-en-klaar op zijn bord. De liefde voor de taal - en mijn achtergrond als neerlandicus - brengen me ertoe oorspronkelijke tekst op te nemen, niet als eenvoudig middel, maar als aanzet voor de lezer de desbetreffende passage zelf te ondergaan. Ik hoop in die keuze geslaagd te zijn. Noten die voornamelijk uitvoerig cijfermateriaal aangeven en zo de leesbaarheid van de tekst verstoren en dus verminderen, heb ik opgenomen als aparte bijlagen.

Dank ben ik allereerst verschuldigd aan oud-collega drs. D. Oosthoek die mij belangeloos zijn doctoraalscriptie uit 1988 ter beschikking stelde, die mij zeker in het begin een gids is geweest; een welgemeende dank nu, te meer daar ik in de ongepubliceerde versie verzuimd heb hem te noemen.

Als promotor en copromotor traden respectievelijk op prof.dr. W. van Bunge, hoogleraar Geschiedenis van de Wijsbegeerte, en dr. H.A. Krop, universitair hoofddocent in datzelfde vak, beiden werkzaam aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Ik dank hen beiden voor hun geduld, inzet en gastvrijheid.

Wijlen prof.dr. A. Hanou, oud-docent van mij aan het instituut voor Neerlandistiek te Amsterdam, heeft tot kort voor zijn dood grote delen van dit boek doorgenomen en mij talloze, altijd waardevolle adviezen gegeven en mij op vele zaken gewezen waar ik dankbaar gebruik van heb gemaakt en die door dit hele boek aanwezig zijn. Ik heb hem hiervoor helaas niet genoeg kunnen danken, lange tijd onwetend van de ernst van zijn ziekte.

Dank ben ik ook verschuldigd aan een rij anderen die op de achtergrond meewerkten: onder anderen René voor correcties, Martien voor faciliteiten, Annika en Miranda voor vertaalwerk, maar vooral toch eerst en vooral aan Jessy die ook in de jaren waarin ik hieraan werkte, gewoon weer de rest deed; en zonder de zonen Daan, Joris en Paul die mij vaak fijntjes en relativerend vroegen hoe het nou toch daarboven ging met mijn werkstuk, was het echt helemaal niets geworden.

Jessica en Daan dank ik omdat zij mij bij de verdediging letterlijk aan mijn zijde hebben gestaan: het gaf een goed en vooral een vertrouwd gevoel!

Jan Verweij,
Tilburg 2012.

Lijst van gebruikte afkortingen

Beginzels	Beginzels der kantiaansche wijsbegeerte
GAA	Gemeente Archief Amsterdam
GAR	Gemeente Archief Rotterdam
HGA	Haags Gemeente Archief
HMW	Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen
KB	Koninklijke Bibliotheek
KpV	Kritik der praktischen Vernunft
KrV	Kritik der reinen Vernunft
KdU	Kritik der Urteilskraft
Lektuur	Lektuur bij het ontbijt en de thetafel
Magazyn	Magazyn voor de critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
RANH	Rijksarchief Noord-Holland
REC	De Recensent, ook der recensenten
SCHB	Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde
SL	Stolpiaansch Legaat
TGG	Teylers Godgeleerd Genootschap
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
UL	Universiteit Leiden
UU	Universiteit Utrecht
UvA	Universiteit Amsterdam
VB	Vaderlandsche Bibliotheek van Wetenschap, Kunst en Smaak
VL	[Algemeene] Vaderlandsche Letter-oefeningen

Inhoudsopgave

Inleiding pag. 1

Het kantianisme vóór Van Hemert pag. 9

Het kritisch werk van Kant - ontvankelijkheid Duitse invloeden - brieven van Ruhnkenius, Wielkes en Jenisch aan Kant - brieven van Hulshoff aan Kant - *Zeno, over Ongeloof en Geloof* van Hulshoff - *Brieven aan Emma* van Ewald - Van der Voorts aandacht voor Kant - prijsvragen van Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen / Stolpiaans legaat / Teylers Godgeleerd Genootschap / [Haagsch] Genootschap ter Verdediging van de christelijke Godsdienst - Wolff en Deken

Van Hemert en het kantianisme pag. 35

Paulus van Hemert: biografie - de *Beginzels der Kantiaansche Wysbegeerte* - algemene karakteristiek van het tijdschrift - formele bespreking van het *Magazyn* - inhoudelijke bespreking van het *Magazyn* - algemene karakteristiek van het *Magazyn* - bespreking van de *Lektuur,* 'regtsleere, zedenkunde en religie'

De belangrijkste medestanders pag. 133

De recensietijdschriften *De Recensent, ook der recensenten* en *Schouwburg der in - en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* - andere tijdschriften - *Gedachten bij het graf van Kant* van Kinker

De reacties pag. 147

Onderwijs - religie - genootschappen - kantianisme te Groningen - tijdschriften - vrijmetselarij - literatuur - polemieken tussen Van Hemert en Wyttenach en tussen Van Hemert/Kinker en Feith - ramp te Leiden - Van Hamelsveld, Ypey, Clarisse, Hoving, Muntinghe - het Réveil

Het vervolg pag. 271

Disputatio de Mysticismo van Borger - Van Hemert en de Maatschappij der Weldadigheid - Schröder, B.S. en Molema en het tijdschrift *Vaderlandsche Letter-oefeningen* - Doornik, Bakker en Le Roy - de polemiek Bilderdijk, Kinker, Thorbecke en Le Roy – intermezzo: invloed het Nederlandse kantianisme op het kantianisme in het buitenland

De Motieven pag. 299

Van Hemerts motieven - Kinkers motieven - uitwerking rede versus openbaring – de socratische oorlog - positie en doelstelling Van Hemert - positie en doelstelling Kinker.

Bijlagen

A.	Overzicht gerecenseerde geschriften *VL*	pag. 323
B.	Overzicht opkomende genootschappen rond 1800	pag. 323
C.	Overzicht van de religieuze pluriformiteit in 1809	pag. 324
D. 1 - 6	Overzicht lezingen	pag. 324
E.	Vindplaatsen *Magazyn*	pag. 326
F.	Lijst van contribuanten aan het *Magazyn*	pag. 326
G.	Overzicht bijdragen Van Hemert en anderen aan het *Magazyn*	pag. 327

Bibliografie

A.	Werken van Van Hemert	
	- onder eigen naam verschenen	pag. 329
	- werk van Van Hemert niet onder eigen naam verschenen	pag. 331
	- albuminscripties	pag. 332
	- brieven	pag. 332
	- vertalingen door Van Hemert	pag. 333
	- vertalingen van Van Hemert	pag. 334
B.	Tijdschriften	pag. 335
C.	Primaire literatuur	pag. 338
D.	Secundaire literatuur	pag. 350

Register pag. 361

Inleiding

De Kantreceptie in Nederland is al eerder het onderwerp geweest van een reeks korte studies. Zij schetsen de receptie echter alleen in grote lijnen of diepen slechts één klein aspect nader uit.[1] Een uitgebreide studie over dit onderwerp laat nog op zich wachten en de woorden van Hanou uit 1992 'De ontwikkeling van het kantianisme binnen Nederland is, vreemd genoeg, nog steeds niet het onderwerp geweest van gedegen onderzoek' zijn nog steeds van kracht.[2] Ook de afsluitende woorden van Franke in 2009 'Het onderhavige onderzoek wil slechts als opstap fungeren voor een omvangrijker monografie die nog geschreven moet worden' bevestigen dit.[3]

Recent heeft vooral Onnasch zich beziggehouden met het onderwerp.

---

[1] Voor een helder overzicht van (de historiografie in) de Kantreceptie in Nederland zie V. Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837*, Amsterdam, 2009, pag. 169-178.

Eerder verscheen o.a. P. van Hemert, 'Over den tegenwoordigen staat der critische Wijsgeerte in de Bataafsche republiek, en het voornaame strijdpunt tusschen de critische Wijsgeeren, en derzelver Tegenstanders. Brief aan een vriend, thans in Italie' in P. van Hemert, *Magazyn*, Amsterdam, 1799, deel II, pag. 1-42; J. Glover, bijlage in de brief die hij aan Kant schrijft 12 februari 1802, als brief nr. 891 opgenomen in de *Akademie Ausgabe*; J. le Roy, *Beknopte Geschiedenis der Wijsbegeerte*, Amsterdam, 1838, pag. 361-367; J. Bakker, 'Verhandeling over de Duitsche Wijsbegeerte sedert de laatste vijftig Jaren', in *Nieuwe Verhandelingen van het Provinciaal Utrechtsche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 10, 1836, pag. 1-230; J. Stempels, 'De eerste Kant-waardering in Nederland', in *De Gids* 86/2, 1922, pag. 483-501; H. Groenewegen, 'Der erste Kampf um Kant in Holland', in *Kant-studien,* nr. 29, Berlin, 1924, pag. 304-315; F. Sassen, *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland tot het Einde der negentiende Eeuw*, Amsterdam, 1959, pag. 276-294; G. von Antal, *Die holländische Philosophie im neunzehnten Jahrhundert: eine Studie*, Utrecht, 1888, pag. 5-41; J. Huizinga, 'Duitschland's invloed op de Nederlandse beschaving' in *Verzameld Werk,* Haarlem, 1948, deel II, pag. 317-319; H. Snelders, 'De ontvangst van Kant bij enige Nederlandse natuurwetenschap-beoefenaars omstreeks1800', in *Scientiarum Historia,* nr. 12, Antwerpen, 1970, pag. 23-38; M. Wielema, 'De Nederlandse Kantdiscussie tussen 1780-1850', Rotterdam, 1985; M. Wielema, 'Die erste Niederländische Kant-Rezeption 1786-1850', in *Kant-Studien* 79, Berlin, 1988, pag. 450-466; D. Oosthoek, 'Kant in Nederland 1780-1815', doctoraalscriptie, Utrecht, 1988; A. Hanou, *Sluiers van Isis. Joh. Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Genootschappen, 1790-1845,* Deventer, 1988; E.O. Onnasch, 'De eerste Receptie van Kants Filosofie in Nederland', in *Tijdschrift voor Filosofie,* Leuven, 2006, 68, pag. 133-157; P. Buijs, *De Eeuw van het Geluk, Nederlandse Opvattingen over geluk ten tijde van de Verlichting,* 1658-1835, Hilversum, 2007, pag. 73-84; V. Franke, 'De groene bril en de poffertjespan. Het Kant-debat in Nederlandstalige tijdschriften van de verlichting' in *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*, nr. 23, Utrecht, 2008, pag. 21-37; A. Hanou, 'Sporen van een Kant-debat in 1807' in *De Negentiende Eeuw*, nr. 3, Hilversum, 2004, pag. 9-27; E.O. Onnasch, 'Immanuel Kants Philosophie in den Niederlanden 1785-1804', in *Kant der Europaër - Europäer über Kant*, Duisburg, 2010, pag. 70-96; idem, 'Der Briefwechsel zwischen Immanuel Kant und Jeronimo de Bosch. Oder ein Beitrag zum holländisch-deutschen Austausch über die kritische Philosophie' in *Kant-Studien*, nr. 102, Berlin, 2011, pag. 89-112.

[2] A. Hanou en G. Vis, *Johannes Kinker (1764-1845) Briefwisseling*, deel: 1792-1822, Amsterdam, 1992, pag. 24.

[3] V. Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837*, Amsterdam, 2009, pag. 241.

De drie belangrijkste personen binnen de Nederlandse Kantreceptie, Hulshoff, Van Hemert en Kinker, zijn ook het onderwerp geweest van verschillende studies.[1] Monografieën over de laatste twee plaatsen het nog nauwelijks beschreven *Magazyn* in het hart van de Kantreceptie in Nederland: het wordt zowel door voor- als door tegenstanders als het symbool van de kritische filosofie beschouwd. Een eenduidig beeld over het verloop van de receptie ontbreekt echter, sterker nog: men spreekt elkaar tegen. Bij tijdgenoten gebeurt dit al: zo schetst een afbeelding van Smies en Marcus in 1801 de belangstelling voor het kantianisme als een die gekenmerkt wordt door verveling en moeizaamheid, maar hoe anders blijkt uit de biografie van Klijn deze belangstelling: hierin wordt juist het overweldigende succes als volgt verwoord:

> Een nieuw tijdvak van ontwikkeling brak aan, toen Paulus van Hemert zijne voorlezingen in Felix Meritis begon te houden over de Kantiaansche wijsbegeerte. (...) [Er] ontstond (er) eene geestdrift voor de Kantiaansche wijsbegeerte in Amsterdam, die zeer velen medesleepte. De gehoorzaal van Felix Meritis was dikwijls niet groot genoeg om den belangstellenden toehoorders eene plaats te verleenen.[2]

Ronduit badinerend echter oordeelt Wyttenbach, de vertegenwoordiger van de 'oude' filosofie, - hoe bevooroordeeld wellicht ook - bijtend op het kantianisme:

> Hoe zonderling is ook dat idee, dat alle vroegere wijsgeeren van de metaphysica niets zouden begrepen hebben, en dat eindelijk Kant komen moest om ons de zaak eens uit te leggen. In het begin had hij van zijn duister boek niet veel plezier. Toen wist hij eindelijk de aandacht op zich te vestigen en waarachtig! geheel onverwacht maakte hij nog al aardige opgang. Het opstootje duurde echter niet zeer lang en nu, nu in

---

[1] Over A. Hulshoff zie o.a. W. de Vos, *Leven en Character van Allard Hulshoff*, Amsterdam, 1795; W. Los, 'De predikant als pedagoog', in E. van der Wall en L. Wessels (red.), *Een veelzijdige Verstandhouding: religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen, 2007, pag. 279-297. Over P. van Hemert zie o.a: H. Groenewegen, *Paulus van Hemert, als Godgeleerde en als Wijsgeer*, Amsterdam, 1889; J. Schöler, 'Paulus van Hemert, der Rationalist. Seine Freunde und seine Feinde' in *Philosophia Reformata,* 24, Kampen, 1959, pag. 49-64; B. van der Wyck, 'Over Paulus van Hemert' in *De Gids*, 54/2, Amsterdam, 1890, pag. 135-144; J. Plat en M. Wielema, *Paulus van Hemert, Gezag en grenzen van de menselijke rede*, Baarn, 1987; S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting, remonstranten als deftige vaderlanders 1780-1800,* Amsterdam, 1995, pag. 266-281. Over J. Kinker zie o.a. P. v.d. Gulden, 'Mr. Johannes Kinker' in *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor wijsbegeerte en psychologie,* nr. 5, 34, Assen, 1940-41, pag. 27-35; B. van der Wyck, *Mr. Joh. Kinker als wijsgeer*, Amsterdam, 1864; M. van Hall, *Mr. Johannes Kinker. Bijdragen tot zijn leven, karakter en schriften*, Amsterdam, 1850; A. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845*, Deventer, 1988.

[2] J. de Bosch Kemper, 'Levensberigt van Hendrik Harmen Klijn' in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, Leiden, 1856, pag. 113.

> Duitschland zoo goed als alles is afgeloopen, komt zekere Van Hemert er ons op vergasten als op iets fonkelnieuws![1]

Is het een simpel 'opstootje' geweest en niet meer dan dat? Van Alphen, niet een fervent aanhanger, denkt daar heel anders over. Wanneer hij in 1799 spreekt over de mogelijkheid om zich in het kantianisme te verdiepen, stelt hij onomwonden:

> (...) dat het mij zeer schielijk den lust benam, om daarin voordtegaan; temeer, daar de schriften ter ontwikkeling, verdediging, of bestrijding van deze wijsgeerte, reeds zo menigvuldig zijn, dat zij eene geheele boekerij uitmaken![2]

Ook Nieuhoff maakt dan al duidelijk over een grote hoeveelheid kantiana te beschikken:

> (...) de kantische school, wier schriften welligt 20 voeten lengte in mijne boekerij beslaan.[3]

Een opstootje of een beweging met een gehele boekerij van zes meter?
Wanneer in 1801 'Een Brief van een Amsterdammer aan een Rotterdammer' verschijnt, lezen de kersverse negentiende-eeuwers:

> Ik kan het niet meer uitvoerig hebben (...) over mijn ontdekking dat er in de Republiek een hele groep mensen blijkt rond te lopen die denkt in de trant van Kant, en die zulke ideeën propageert. Er zijn er veel meer van dan je denkt! (...) Elders vind je kopstukken zoals Paulus van Hemert. Die is misschien wel de belangrijkste. (...) Belangrijker nog is het tijdschrift dat hij vooral met Kinker volschrijft, en waarvan nu al drie delen verschenen zijn: het Magazyn voor de critische wijsgeerte. (...) Je merkt aan dat alles dat we hier niet met een ideologie te maken hebben die zich opsluit achter de poorten van de universiteiten. Tijdschriften, toneelstukken: dat zijn middelen om een groter publiek te bereiken. (...).
> Niet dat iedereen zo dol is op dat zware Germaanse gedoe.[4]

Als in 1869 *De Gids* een artikel wijdt aan Des Amorie van der Hoeven, beschrijft de auteur als ooggetuige hoe de hoogleraar in 1854 in Felix Meritis een serie lezingen over de geschiedenis van de wijsbegeerte start, aldus:

> Thans begon hij zijn voordracht. Hij ving aan met te herinneren, hoe vóór 50 jaren de Remonstrantsche Hoogleeraar Philippus (sic) van Hemert van hetzelfde

---

[1] D. Wyttenbach, geciteerd naar A. Holwerda, 'Uit de geschiedenis der Nederlandsche philologie' in *De Gids* 54/3, Amsterdam, 1890, pag. 419.
[2] H. van Alphen, *De Christelijke Spectator in twaalf vertoogen*, 's Gravenhage, 1799, deel VIII, pag. 238.
[3] B. Nieuhoff, *Over Spinozisme*, Harderwijk, 1799, pag. 343.
[4] 'Brief van een Amsterdammer aan een Rotterdammer, Januari 1801' verschenen in *MedJCW*, jrg. 22, nr. 3, Amsterdam, 1999, pag. 109-129. Het citaat uit de brief zoals dat hier is weergegeven, is overgenomen uit de tekst van A. Hanou en weergegeven in zijn transscriptie.

> spreekgestoelte, dat hij thans innam, zijne Kantiaansche stellingen had verkondigd. In dien tijd was de philosophie van Kant allerwegen in ons vaderland aangenomen en beleden.[1]

Over de opkomst van deze filosofie die zo slaapverwekkend zou zijn, die geassocieerd wordt met 'zware Germaans gedoe', die de een typeert als een 'opstootje', maar volgens de ander een gehele boekerij vult, in Felix Meritis volle zalen trekt en 'allerwegen' wordt aangenomen, gaat dit boek.
Ik hoop in ieder geval óók een eenduidiger beeld te kunnen geven van de Kantreceptie dan tot nu toe het geval is; de echo van hoe verschillend er op het kantianisme gereageerd werd, klinkt immers nog door tot in onze eeuw. Laat ik als blijk hiervan ook twee tegenpolen op dit vlak citeren. Kloek/Mijnhardt kwalificeren in 2006 het kantianisme rond de eeuwwisseling als volgt:

> In Nederland is niets te vinden dat zich laat vergelijken met de manier waarop het Duitse kantianisme de weg voor het idealisme heeft bereid (...). De kantiaanse traditie heeft in Nederland geen continuïteit gekend, zij bestaat eigenlijk alleen maar daarin dat men met een zekere regelmaat de geschriften van Kant opnieuw ter hand heeft genomen en in een kortstondig en niet altijd erg gelukkig neokantianisme. (...)
> De kantianen vormden omstreeks 1800 maar een klein clubje en met ware zendingsijver heeft Kinker het ene na het andere Amsterdamse genootschap proberen te veroveren als bastion van de nieuwe leer. Keer op keer moest hij echter teleurgesteld tot de conclusie komen dat hij veel te weinig medestanders vond om het genootschap naar zijn kantiaanse hand te zetten. Zelfs Amsterdam - veruit de grootste stad van Nederland - bleek nog te klein voor een levenskrachtige en invloedrijke beweging in de geest van de nieuwe Duitse filosofie.[2]

In 1997 verwoordt Hanou echter een radicaal ander beeld:

> (...) onbetwistbaar dat er na 1790 in Nederland een levendige belangstelling bestond voor de Kantiaanse Aufklärung, in tamelijk brede kring.[3]

En ook Groenewegen, Van Hemerts biograaf, is in 1924 deze mening toegedaan:

> Nergens buiten Duitschland is Kant's beteekenis eerder erkend en dieper gevoeld dan hier te lande. Nergens heeft zijn invloed terstond een zoo krachtige beweging gewekt, die, al scheen zij na heftigen strijd spoedig onder te gaan, doorwerkt tot op dezen dag.[4]

---

[1] H. Quack, 'Martinus des Amorie van der Hoeven' in *De Gids*, Amsterdam, 1869, pag. 232.
[2] J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag, 2006, pag. 126.
[3] A. Hanou, 'Enkele Kanttekeningen bij de studie van de Verlichting' in *Literatuur: Tijdschrift over Nederlandse Letterkunde,* Utrecht, 1990, jrg. 7, nr. 3, pag. 155-161.
[4] H. Groenewegen, *Kant's betekenis voor de wijsbegeerte*, Amsterdam, 1924, pag. 7.

Zoals gesteld: eenduidigheid ontbreekt nu, maar ontbrak ook eerder al.
De periode tegen de achtergrond waarvan de Kantreceptie moet worden gezien, de Verlichting, is in Nederland lang gekenschetst als middelmatig, veeleer volgend dan vernieuwend, weinig sprankelend en vooral voorspelbaar. Zij zou een hoog 'Nederlands' karakter hebben in de zin van behoudend, gesloten, niet openstaand voor het nieuwe. Gaandeweg heeft deze karakterisering een positieve connotatie gekregen en is het adjectief 'Nederlands' aan een langzame opmars begonnen: het legt het pejoratieve af en duidt dan het specifieke van juist deze Verlichting aan, afgezet tegen bijvoorbeeld de Duitse of de Franse: de gedachte dat Nederland een geheel eigen Verlichting heeft gehad die zelfs zeer radicaal is geweest, gaat postvatten.[1] Op de vraag nu of er één Verlichting is geweest of dat er een verscheidenheid aan Verlichtingen is geweest en/of dat er een specifiek Nederlandse Verlichting is geweest, ga ik hier niet in.[2]
Het is gebruikelijk om als het voornaamste kenmerk van een verlichte geesteshouding te zien de wil om rede en eigen onafhankelijk onderzoek in te zetten voor het toetsen van het bestaande. Ik wil in de definiëring verder gaan dan een die alleen gaat over persoonlijke autonomie met beroep op rede, vrij onderzoek en strijd tegen bijgeloof en vooroordeel. Verlichting heeft mijns

---

[1] Zie J. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)*, 2 vols, Zwolle, 1992; W. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac (1721-1796)*, Assen/Maastricht, 1993; J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken 1750-1806*, Nieuwkoop, 1997; J. Kloek en W. Mijnhardt, *1880: Blauwdrukken voor een samenleving,* Den Haag, 2006; E. van der Wall en L. Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding; religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen, 2007; W. van Bunge (ed.) *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750*, Leiden, 2003.

[2] In 2001 stelt de Britse historicus J. Israel dat de verlichting zijn oorsprong in Nederland vindt: onder anderen Spinoza, Bekker, Van den Enden en Meyer zijn degenen geweest die Europa veranderd hebben. Zo schrijft hij reeds in zijn voorwoord: 'One of my two main purposes in this work is to argue for another and different way of approaching the subject. The French perspective, though it has much to offer, remains increasingly susceptible to the charge that it underestimates the extensive philosophical and scientific borrowing all major eighteenth-century French thinkers engaged in. The 'English' approach might seem initially more plausible, not least since Voltaire's original stance was based almost wholly on Locke and Newton. Yet given the slow and sporadic reception of Locke and Newton outside Britain, and still more the often penetrating criticism their ideas were subjected to, this perspective is, in reality, even more vulnerable not just to the charge that it overly inflates the role of a particular nation but also that it fails to grasp the wider play of forces involved. As for the idea that we are dealing with a whole family of Enlightenments, there are seemingly insuperable objections to this too. (…) Yet a close reading of the primary materials strongly suggests, at least to me, that Spinoza and Spinozism were in fact the intellectual backbone of the European Radical Enlightenment everywhere, not only in the Netherlands, Germany, France, Italy and Scandinavia but also Britain and Ireland.' Zie J. Israel, *Radical Enlightenment Philosophy and the Making of Modernity, 1650-1750,* Oxford, 2001, pag. v-vi. W. van Bunge noemt zijn hoofdstuk III in zijn *De Nederlandse Republiek, Spinoza en de Radicale Verlichting*, Brussel, 2010, 'De Nederlandse Republiek als kraamkamer van de radicale verlichting'.

inziens ook als kenmerk een mate van kosmopolitisme juist tegenover nationalisme of zelfs provincialisme en is van toepassing op veranderingen in menselijke verhoudingen en instituties, ook op rechten van de mens, bijvoorbeeld de scheiding der machten, ook die tussen kerk en staat, op het terugdringen van afhankelijkheid en op het creëren van emancipatie en ook van humanisering.[1] Kantianisme beschouw ik in dit boek niet in de eerste plaats als een strikt wijsgerig stelsel - al is dat wel het startpunt -, maar vooral toch als een culturele beweging.

In het denken brengt Kant vooral op een drietal gebieden belangrijke vernieuwingen aan: op het gebied van de metafysica, op het gebied van de ethiek en op het gebied van de godsdienstfilosofie. Heel kort samengevat kunnen we stellen dat de metafysica voor Kant niet meer de leer van het transcendente was, maar veeleer het onderzoek van de vermogens en vooral van de grenzen van wat de mens kan weten: waar voorheen altijd was aangenomen dat kennis zich voegt

---

[1] Het is opvallend dat hier niet expliciet op universitair niveau zoals in Duitsland een debat over de vraag wat Verlichting precies inhoudt, is geweest. Over de definiëring van het begrip Aufklärung ontstaat daar wel een discussie als een artikel verschijnt 'Vorschlag, die Geistlichen nicht mehr bei Vollziehung der Ehen zu bemühen'. Reacties blijven niet uit, o.a. van J. Zöllner en M. Mendelssohn in 'Über die Frage: Was heisst aufklären?' De bekendste reactie is die van Kant met 'Beantwortung der Frage: Was ist der Aufklärung?' Zijn definitie luidt: 'Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen. Selbstverschuldet ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursache derselben nicht am Mangel des Verstandes, sondern der Entschliessung und des Muthes liegt, sich seiner ohne Leitung eines andern zu bedienen. Sapere aude! Habe muth dich deines eigenen Verstandes zu bedienen! Ist also der Wahlspruch der Aufklärung.' I. Kant, 'Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?' in *Berlinische Monatschrift,* 1784, IV, pag. 481-494. Wel zijn in Nederland discussies over gevoerd, maar vooral over hóe die Verlichting te realiseren is in plaats van wat Verlichting precies inhoudt. Een uitzondering hierop is B. Nieuhoff; deze schrijft in een brief: 'Opklaring -! wie spreekt, wie prevelt niet, over dezen groten, verheven tekst onzer hora! -- opklaring, het eenigst middel ter wijsheid en deugd, ter ontwikkeling der menschheid, in den mensch, ter bevoordering der perfectibiliteit, het hoogste voorrecht der redelijkheid! – opklaring, het natuurlijkst, het menschelijkst, middel ter ontruiming der rampen, welken eene onnatuurlijke ongelijkheid, tusschen mensch en mensch, den mensch heeft berokkend; -- opklaring, de gezworene erfvijandin van het vrezekoesterend, vriendschapsdervend, vrijheidhatend despotisme; opklaring, zonder welke de hemelsche zon van waarheid en deugd, van godsdienst en gezelligheid, van vrijheid en vrede, en meer toenemend geluk van betere tijden, hare stralen niet uitspreidt over het gehele menschdom; -- wat is dezelfde, wat vordert dezelfde, -- anders dan het licht in 't verstand, warmte in het hart. (…) Gave God! dat alle de beginzels, zoo natuurlijke, als zedelijke, op den mensch en het menschdom betrekkelijk, in elk beroep en stand van den, zijne domheid en ongevoeligheid, met een hoofsch woord, ontveinzenden paleisbewoner, tot den schamelen dagloner in zijne leemen stulp, hier en elders, over Gods gehelen aardbodem, dus gekend, dus gevoeld, dus nageleefd wierden. ô Gelukkige tijden!' B. Nieuhoff, 'Brief aan J.P. Michel het ontstaan der hartstochten betreffende.' J. Zückert, *Genees- en zedenkundige verhandeling over de hartstochten,* Harderwijk, 1794, pag. 132-133. Zie ook M. Wielema, *Ketters en Verlichters. De invloed van het spinozisme en wolffianisme op de Verlichting in gereformeerd Nederland,* z.p, 1999, pag. 159 ev.

naar de objecten, zo stelt Kant dat de objecten zich voegen naar de kennis. Dat wat we object noemen wordt bepaald door wat we er zelf aan toevoegen. Ook laat Kant God volgen uit de aanname van het bestaan van de zedenwet en ten derde heeft Kant een plichtethiek geformuleerd die geheel autonoom is: de mens dient de categorische imperatief - in drie verschillende stellingen geformuleerd - te eerbiedigen.

Dit boek gaat over de vraag hoe de late Nederlandse Verlichting c.q. de late Verlichting in Nederland tussen 1800 en (voornamelijk) 1815 reageert op het kantianisme. Ik tracht onder andere de volgende vragen te beantwoorden: Wat is de rol van Van Hemert in het Nederlandse kantianisme? Welke invloed had het kantianisme zoals dat naar voren komt in het tijdschrift *Magazyn*, zowel naar omvang, die van belang blijkt waardoor ik dus een positie inneem die veel dichter bij Hanou ligt dan bij Mijnhardt, als naar inhoud; wat was het centrale thema? Het zal blijken dat de popularisatie van dit kantianisme een logische voortzetting van de Verlichting in Nederland is en ondanks een tegenstand die fel, breed en taai is, geaccepteerd wordt. Samengevat: in hoeverre kan studie naar dit tijdschrift een bijdrage leveren aan een grondiger begrip van de wijsgerige en culturele omwentelingen die de periode rond 1800 kenmerken?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het noodzakelijk zowel eerst de Kantreceptie te schetsen, dus een uitgebreid bronnenonderzoek te starten, als het voornoemde tijdschrift *Magazyn* zowel formeel als inhoudelijk te beschrijven, waarmee meteen een reden voor de omvang van dit boek gegeven is. De Kantreceptie vóór Van Hemert schets ik slechts globaal. Wat de Kantreceptie betreft als Van Hemert optreedt, baseer ik me uiteraard deels op al verricht onderzoek, vooral op het werk van V. Franke, al richt deze zich specifiek op recensietijdschriften; ik haast me te erkennen dat een nog breder opgezet archiefonderzoek wellicht een nog gedetailleerder beeld zou kunnen geven (zo is het mij niet gelukt het persoonlijke archief van Van Hemert, zo het al bestaat, te traceren).[1] De grote lijnen van de geschiedenis van het kantianisme zijn uitgezet, maar talloze aspecten blijven nog onbestudeerd.

Tot slot: op 13 september 1849 wordt in de Hollandsche Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen, waar nog lang de doordringende geur van het kantianisme is blijven hangen, als onderwerp voor een discussie de volgende titel

[1] V. Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837*, Amsterdam, 2009.

geopperd: 'Over de verdiensten van Paulus van Hemert, als Wijsgeer'.[1] Of dit onderwerp daadwerkelijk aan bod is gekomen, is mij niet bekend, maar aan deze discussie wil ik graag een bijdrage leveren.

[1] Zie A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, pag. 175.

Het kantianisme vóór Van Hemert

Kants grootste prestatie, de *Kritik der reinen Vernunft,* is zijn eerste gepubliceerde hoofdwerk. Het verschijnt in 1781. Twee jaar later geeft hij om de moeilijkheden die dit werk oplevert te verminderen de *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können* uit met een samenvatting van de lastigste passages. In 1787 verschijnt een tweede uitgave van de *Kritik der reinen Vernunft* waarin ontoegankelijke gedeeltes zijn herschreven. In 1788 verschijnt dan de *Kritik der praktischen Vernunft,* in 1790 nog de *Kritik der Urteilskraft*.

De receptie van het kritische werk van Kant is in Duitsland niet gelijkmatig verlopen. De eerste reacties zijn niet positief. Uit Kants correspondentie blijkt dat hij teleurgesteld is in de reactie van zijn vakgenoten; dat vooral Mendelssohn en Tetens niet op zijn werk reageren, stelt hem teleur.[1] De eerste recensie van de *Kritik der reinen Vernunft* verschijnt op 19/01/1782 in de *Göttingische gelehrte Anzeigen*. De schrijvers blijven in eerste instantie anoniem, maar als Kant de recensenten vraagt zich bekend te maken, blijken zij Garve en de hoofdredacteur Feder te zijn.[2] Kant concludeert dan dat het werk te onduidelijk is en hij schrijft een toelichting. Hij voltooit in 1783 zijn *Prolegomena* waarin hij ook ingaat op die recensie, evenals op een andere, wat positievere bespreking, die in het najaar in de *Gothaische gelehrte Zeitung* verschijnt. In Duitsland duurt het dan nog tot 1785 voordat de receptie van de kritische filosofie omvangrijkere vormen begint te krijgen. Het werk van Kant heeft dus in Duitsland tijd nodig voor het aller aandacht krijgt: de meeste tijdgenoten vinden het tamelijk onbegrijpelijk.[3] Pas

---

[1] Zo schrijft hij in een brief aan Herz d.d. 11 mei 1781: 'Daß Herr Mendelssohn mein Buch zur Seite gelegt habe ist mir sehr unangenehm aber ich hoffe daß es nicht auf immer geschehen sein werde. Er ist unter allen die die Welt in diesem Punkte aufklären könnten der wichtigste Mann, und auf Ihn, HEn Tetens und Sie mein Werthester habe ich unter allen am meisten gerechnet.' Brief nr. 166, gedateerd 11 mei 1781, opgenomen in de *Akademie-Ausgabe*. Op 16 augustus 1783 schrijft hij aan Mendelssohn 'Mendelssohn, Garve und Tetens scheinen dieser Art von Geschäfte entsagt zu haben und wo ist noch sonst jemand, der Talent und guten Willen hat, sich damit zu befassen? Brief, nr. 206, gedateerd 16 augustus 1783, opgenomen in de *Akademie-Ausgabe*. De door Kant zo bewonderde Mendelssohn, die hem eerder bericht had het werk terzijde te hebben gelegd, zal twee jaar later het werk zelfs kwalificeren als 'dieses Nervensaft verzehrende Werk'.

[2] Dit viel Kant tegen, want hij rekende op steun van juist deze Garve; zijn kritiek komt er op neer dat Kant zich van een wel heel bijzondere ('duistere') taal bedient om eigenlijk onbegrijpelijke voorschriften te geven, die uiteindelijk echter niet meer te betekenen hebben dan wat iedereen 'met een goed timmermansoog' zelf óók wel tot stand kan brengen.

[3] Dit oordeel zwakt iets af na het verschijnen van zijn *Prolegomena*. Al eerder, in 1784, had Schulz het werk *Erläuterungen über des Herrn Professor Kants Kritik der reinen Vernunft* geschreven. Van groot belang is dat Schutz in 1785 de (*Jenaische*) *Allgemeine Literatur-Zeitung* opricht: dit blad zal zich ontwikkelen tot de

bij het verschijnen van de *Kritik der praktischen Vernunft* in 1788 neemt de eigenlijke aandacht toe, ook in de academische wereld. Nog tijdens Kants leven ontstaat er een stroming in de filosofie die direct onder zijn invloed staat, al blijft er kritiek, bijvoorbeeld dat Kant niets nieuws stelt.[1] Het is daarom opmerkelijk dat zo rond 1790 al ook in Nederland de kritische filosofie vorm begint te krijgen. Het zijn vooral de drie genoemde *Kritiken* geweest die Kant aan het einde van de achttiende eeuw in Nederland zo snel bekendheid geven; in Groningen, aan de juridische faculteit en dan vooral bij de rechtsfilosofen, zijn het overigens aan het begin van de negentiende eeuw juist de werken uit de periode 1795-1805.[2]
In ons land waar de wijsbegeerte dan globaal nog naar het ware, het goede en het schone wordt ingedeeld en waarbij dan rijkelijk uit de klassieken geput wordt - 'slechts uit 'den Ouden' is de ware wijsbegeerte te leren'-, valt de filosofie van Kant schijnbaar als een steen in de nagenoeg rimpelloze vijver van de wijsbegeerte van die dagen.[3] Het nieuwe roept juist daardoor diepe weerstand bij sommigen op, maar brengt ook een ferme aantrekkingskracht op anderen met zich mee.[4] Wielema kwalificeert de manier van opkomst van het kantianisme rond de eeuwwisseling als een 'dea ex machina'.[5] Groenewegen vat de snelheid van opkomst en de intensiteit van de Kantreceptie samen als 'Nergens buiten

---

spreekbuis van Kants kritische filosofie: vooral Reinholds *Briefe über die Kantische Philosophie* uit 1786 die in dit tijdschrift geplaatst worden, zorgen er later voor dat het grote publiek hiervan kennis kan nemen.

[1] Bijvoorbeeld J. Eberhard, hoogleraar in Halle, die in het *Philosophisches Magazin* schrijft dat alles in de eerste *Kritik* al eerder door Leibniz is bedacht. Kant reageert hierop in *Über eine Entdeckung, nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll* in 1790.

[2] Zie hiervoor H. Krop, 'Wijsbegeerte in Groningen' in H. Krop e.a, *Zeer kundige Professoren, Beoefening van de Filosofie in Groningen 1614-1996*, Groningen, 1996, pag. 175-197.

[3] Zelfs Paulus van Hemert stelt dit nog in zijn grafrede op A. v.d. Meersch in 1792: 'Vera philosophia non tam e libellis recentiorum quamex veterum voluminibus petenda est (…). De vera autem Philosophia cum loquor, non eam intelligo, quae verbis plane barbaris, quaestiunculis otiosis, atque ejus modi occupator subtilitatibus, quas ceatinas et crocodilinas ambiguitates magnus ille FABIUS QUINTILIANUS dixit, quosque valde risit LUCIANUS, non de ista futili atque puerili meditatione argutiarum loquor, nihil, ut inquit GELLIUS, ad vitam neque tuendam, neque ordinandam promovente, in qua homines consenescunt male feriati, quos Philosophus esse vulgus putat.' In P. van Hemert, *Oratio funebris in obitum viri clarissimi Abrahami Arent van der Meersch,* Amstelaedami, 1792, pag. 20. Zie ook H. Krop, 'De Wijsbegeerte der Ouden als Norm van Hemsterhuis tot Van Heusde' in *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, nr. 1, 2012, pag. 103-115; deze stelt sprekend namens Van Heusde: 'Door naar Socrates en Plato te luisteren, voorkomen we dat onze universiteiten slechts vakidioten en broodgeleerden opleiden.' Idem, pag. 112.

[4] Bedoeld is hier o.a. Van Hemert zelf. Volgens A. v.d. Aa (1852-1878) zijn twee anonieme geschriften, namelijk 'Kort verslag aangaande den inhoud der Nieuwe Wijsbegeerte van den Heer I. Kant' en 'Vrijmoedige Gedachten over de Zedeleer van den Heer Kant' van Van Hemerts hand; beide stukken zijn opgenomen in *Nieuwe Bijdragen tot het Menselijk Geluk*, deel I.

[5] Bij sommigen brengt het grote verwarring, waardoor zij eerst Kant bekritiseren, later verdedigen. M. Wielema, 'Die erste Niederländische Kant-Rezeption 1786-1850' in *Kant-Studien,* Berlin, 1988, 79, pag. 450.

Duitschland is Kant's betekenis eerder erkend en dieper gevoeld dan hier te lande',[1] Onnasch als 'Opmerkelijk genoeg kende geen van de landen buiten het toenmalige Duitse Rijk een even intensieve, maar vooral ook vroege receptie van de kantiaanse filosofie als juist de Lage Landen.'[2]

Degene die zich als eerste richt op van het kantianisme, is Allard Hulshoff (1734-1795), maar de ware stimulator hierin blijkt later Paulus van Hemert (1756-1825) te zijn. Hij richt in 1798 het eerste niet-Duitstalige tijdschrift op dat helemaal is gewijd aan de kritische filosofie: het *Magazyn voor de critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve*. Met deze publicatie krijgt de kritische filosofie in Nederland een forum. Dit tijdschrift zal gedurende zes jaar, van 1798/9 tot en met 1803, worden uitgegeven. De wijsgerige, maar ook cultuurhistorische betekenis van dit tijdschrift evenals de invloed ervan op de Nederlandse Kantreceptie is echter nog nauwelijks onderzocht.

Niet alleen vindt Kants denken rond de eeuwwisseling een welwillende ingang bij een groot aantal Nederlandse denkers en roept het tegelijkertijd weerstand op bij een ander deel, het kantianisme wordt een Néderlands kantianisme, een kantianisme geschoeid op de leesten van de remonstrantse predikant Van Hemert en van de kosmopolitische vrijmetselaar Kinker.

De invloed van de Duitse beschaving op de Nederlandse is onderwerp geweest van tal van studies, vooral in de eerste helft van de vorige eeuw, maar ook van latere datum.[3] Zij schetsten lange tijd een beeld van zeer beperkte invloed tussen Nederland en Duitsland in de tweede helft van de achttiende eeuw. Noordhoek geeft als illustratie hiervan het gegeven dat een grote Haagse boekverkoper in 1766 geen enkel Duits werk in zijn fonds had; ook de woorden van Ruhnkenius in zijn brief aan Kant in 1771 - 'Verum, quaecunque Germanico sermone scripta

---

[1] H. Groenewegen, *Paulus van Hemert, als Godgeleerde en als Wijsgeer,* Amsterdam, 1889, pag. 108.

[2] E.O. Onnasch, 'De eerste Receptie van Kants Filosofie in Nederland', in *Tijdschrift voor Filosofie,* Leuven, 2006, 68, pag. 136.

[3] C. Kaakebeen, *De Invloed der Duitsche Letteren op de Nederlandsche,* Culemborg, 1888; J. Frantzen, 'De Invloed der Duitsche Letteren op de Nederlandsche', in *De Gids,* Amsterdam, 1889, LIII, pag. 29-79; K. Menne, *Der Einfluss der deutschen Literatur auf die niederländische um die Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. Periode der Übersetzungen; Fabel- und Idyllendichtung; Klopstocks Messias; das Drama,* Weimar, 1898; E. Kossmann, *Holland und Deutschland; Wandlungen und Vorurteile,* Den Haag, 1901; W. Noordhoek, *Gellert und Holland. Ein Beitrag zu der Kenntnis der geistigen und literarischen Beziehungen zwischen Deutschland und Holland im achtzehnten Jahrhundert,* Amsterdam, 1928; J. Huizinga, 'Duitschland's invloed op de Nederlandsche beschaving' in *Verzameld Werk*, Haarlem, 1948, deel II, pag. 304-332.

sunt, raro aut nunquam ad Batavos afferuntur' - lijken dit beeld bevestigen.[1] Om een juist beeld te verkrijgen van de ontvankelijkheid van rond de eeuwwisseling zijn er vele mogelijkheden: men kan migratie, aantallen Duitse reizigers in Nederland, hoeveelheid Duitse hoogleraren hier en het aantal Duitse inzendingen op prijsvragen onderzoeken, maar omdat het gedachtegoed van Kant c.q. van Van Hemert/Kinker voornamelijk in schriftelijke vorm verspreid wordt, heb ik gekozen voor een onderzoek naar de mate waarin de Duitse cultuur in de vorm van vertaalde Duitse boeken aanwezig is. Het medium dat gebruikt wordt om dergelijke boeken aan te prijzen, is het recensietijdschrift. Om een beeld te kunnen schetsen heb ik gekozen voor een blik op recensies in de *Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen*.[2] Het blad heeft talloze keren forse kritiek moeten ondergaan, vooral waar het de conservatieve opstelling betreft.[3] De *Vaderlandsche Letter-oefeningen* bestaat uit een gedeelte getiteld 'Mengelwerk' en een gedeelte waarin onderwerpen van allerlei aard besproken worden. In de tien jaargangen rond de eeuwwisseling, dus 1796 tot en met 1805, verschijnen hierin zo'n 2300 recensies van vertaalde werken. De eerste jaren zijn er schommelingen in het aantal, maar vanaf 1800 neemt het aantal recensies ieder jaar toe, en wel in steeds grotere mate. Onder die recensies zijn er 880 van vertaalde werken en ook wat betreft de vertalingen geldt dat na 1800 een sterke groei is waar te nemen. Van alle vertalingen zijn juist die uit het Duitse taalgebied niet alleen ver in de meerderheid, het percentage van de totale hoeveelheid vertalingen dat zij innemen, groeit ook. Een aantal van 445 uit het Duits geeft al

---

[1] W. Noordhoek, *Gellert und Holland. Ein Beitrag zu der Kenntnis der geistigen und literarischen Beziehungen zwischen Deutschland und Holland im achtzehnten Jahrhundert,* Amsterdam, 1928. Ruhnkenius' brief, gedateerd 10 maart 1771, is als brief nr. 65 opgenomen in de *Akademie-Ausgabe*.

[2] Het blad is in 1761 opgericht door de predikanten C. en P. Loosjes; het kent verschillende naamswisselingen: (1761-1767) *Vaderlandsche Letter-oefeningen,* (1768-1771) *Nieuwe Vaderlandsche Letter-oefeningen,* (1772-1778) *Hedendaagsche Vaderlandsche Letter-oefeningen,* (1779-1785) *Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen,* (1786-1790) *Nieuwe Algemeene Vaderlandsche Letter-oefeningen,* (1791-1812) *Algemeene Vaderlandsche Vaderlandsche Letter-oefeningen,* (1812-1813) *Tijdschrift van kunsten en wetenschappen van het departement der Zuiderzee,* (1814-1876) *Vaderlandsche Letteroefeningen*, *of Tijdschrift van Konsten en Wetenschappen.* Door naamswisselingen zoals bij de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* toe te passen wordt de lezer ook voorgehouden dat het tijdschrift meegaat met de tijd. Zie G. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag, 1995, pag. 75-77.

[3] De bekendste kritiek is wellicht die van het satirische tijdschrift *Braga* uit 1842:

'Een dikke burgerheer, in 't bruin met kop'ren knoopen,
Vol van den bon vieux temps en kunstgenootschapsbrij;
Een vader die zijn gal gestaag voelt overloopen,
omdat zijn eigen kroost veel knapper is dan hij.
Een knorrige arrogant, wiens gunst ge alleen kunt kopen,
door oppervlakkigheid en dommen vleierij.'

Braga, Utrecht, 1842, openingsnummer december.

aan dat een aanmerkelijk deel van alle vertalingen uit het Duits is: de laatste jaren van de onderzochte periode worden dus steeds meer uit het Duits vertaalde werken gerecenseerd en dus op de markt gebracht.[1] Als Huizinga stelt dat na 1800 de kennis van het Duits in ons land zo ver gevorderd is dat de vertalingen hun betekenis gaan verliezen (maar die zoals we gezien hebben niet in omvang afnemen), is dat een reden te meer om de invloed van het Duitse taalgebied hoog en steeds hoger in te schatten en te stellen dat er een grote ontvankelijkheid voor het nieuwe, voor het Duitse aanwezig is.[2] Recent onderzoek spreekt zelfs van een ware 'Ger-manie' in het tweede deel van de achttiende eeuw; contemporeine Duitse schrijvers worden dan meer en meer in het Nederlands vertaald en een voorheen zeer populaire klucht als *De Zwetser* van Langendijk, de populairste blijspeldichter uit de 18e eeuw met een topstuk als *Het wederzijds Huwelijksbedrog*, dat zeer denigrerend en ook xenofoob spreekt over Duitsers als 'hannekemaaiers', wordt minder opgevoerd.[3] Hoewel de echte stijging van de belangstelling voor het Duitse taalgebied feitelijk pas vanaf 1800 echt doorzet, maar al overduidelijk aanwezig is in het decennium hieraan voorafgaand, is het niet zo vreemd dat de eerste belangstelling voor het werk van Kant, die we al heel vroeg, al rond 1790, gaan situeren, juist hier plaatsvindt. Van Hemert heeft in 1798 al een overzicht van die belangstelling gegeven.[4] Ook het tijdschrift dat in 1805 wordt opgericht speciaal om het kantianisme te promoten, de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde*, geeft vanaf 1807 regelmatig een uitgebreid overzicht, al blijken genoemde en besproken werken toch niet

---

[1] Zie ook J. van Eijnatten, 'Paratexts, bookreviews, and Dutch literary publicity. Translations from German to Dutch, 1760-1796' in *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 2005, nr. 25 pag. 95-127.

[2] J. Huizinga, 'Duitschland's invloed op de Nederlandsche beschaving' in *Verzameld Werk*, Haarlem, 1948, deel II, pag. 317. Wel richt hij zich hier voornamelijk op de literatuur getuige zijn 'Voor honderd Nederlandse lezers van Gellert omstreeks 1800 (…), wellicht tien van Goethe, maar voor tien van Goethe zeker niet meer dan twee voor Kant.' Ibidem.

[3] In het zeer xenofobe blijspel *De Zwetser* van P. Langendijk worden álle Duitsers ('moffen') afgeschilderd als seizoensarbeiders (die hier kwamen om het gras te maaien) die de weinig positieve bijnaam 'Hannekamaaiers' hadden: ze zouden aartslui zijn, gericht op ons geld en onze vrouwen, en opschepperig (Hans de Zwetser bluft dat hij wel 7 armen van 3 tegenstanders heeft afgeslagen); bovendien praten ze in een vreemd koeterwaals (de ontmaskering vindt plaats als Slenderhinke een 'Wechsel' moet halen en met de broer 'Wessel' aankomt), maar bovenal zijn ze weinig ontwikkeld en beschaafd, eigenlijk gewoon: lomp.

[4] P. van Hemert, 'Beschouwing der lotgevallen van de critische Wijsgeerte, bij onderscheiden Volken, tot op den tegenwoordigen tijd' in P. van Hemert, *Magazyn*, Amsterdam, 1799.
N.B. Vanaf hier zal ik in de annotatie dit tijdschrift *Magazyn* opnemen alleen met naam, deel en pagina-aanduiding.

altijd in te gaan op wat de auteur suggereert en/of een andere insteek te hebben.[1] Moderne literatuur over de Kantreceptie in het buitenland is, geheel analoog aan de aandacht voor de opkomst van het kantianisme in Nederland, ook niet zeer ruim voor handen.[2] Ik beperk me hier tot de eerste Nederlandse receptie.

De belangstelling in Nederland voor Kant start niet pas met diens kritische periode, ook al op werken uit zijn voorkritische periode is gereageerd, vooral door Van Hemerts latere tegenspeler Wyttenbach.[3] De eerste reacties op het werk van Kant, voorkritisch of kritisch, bestaan uit allerlei losse opmerkingen in brieven, verwijzingen en anekdotes: het zijn de gebruikelijke losse snippers als aankondigingen van het grote debat dat zich richt op het kritische werk vanaf 1781.

Dat Kant zelf bekend geweest is zijn met het geestelijke leven hier in de Nederlanden, staat wel vast: twee van zijn studenten, Jachmann en Rink, hebben in Leiden gestudeerd en hem daarover in brieven bericht. Kants collega Bohlius heeft in Leiden gestudeerd en is daar ook gepromoveerd. Kant ontvangt zowel van zijn studiegenoot Ruhnken(ius) als van zijn vriend Wielkes, beiden

---

[1] Zie V. Franke, *Een gedeelde Wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837*, Amsterdam, 2009, pag. 32. Zo bespreekt de *SCHB:*

1807 J. Fichte, *Die Grundzuge des gegenwärtigen Zeitalters, in Vorlesungen, gehalten zu Berlin, im Jahre 1804-1805*, Berlin, 1806;

1808 Ch. Villers, *Coup-d'Oeil sur les Universités et le monde d'Instruction publiquie de l'Allemagne Protestante,* Cassel, 1808;

1809 S. Boufflers, *Le libre Arbitre*, Paris, 1808;
F. Ancillon, *Mélanges de litterature en de philosophie*, Paris, 1809;
P. de Sénancour, *Reveries sur la nature primitive de l'homme*, Paris, 1809;

1810 D. Stewart, *Elements of the philosophie of the human mind*, Edinburgh, 1792-1802;
G. Hegel, *System der Wissenschaften, Die Phaenomenologie des Geistes*, Wűrtzburg, 1810;
J. Stutman, *Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Nűrnberg, 1808;
H. Azaïs, *Système universel*, Paris, 1810.

[2] De grote tentoonstelling getiteld 'Kant, der Europäer' georganiseerd door en in Duisburg in 2010 - zie hiervoor http://www.du2010.de/projekte/kant-der-europaer - geeft wel een boek uit onder de titel *Kant, der Europäer*, maar de receptie wordt daarin (afgezien van een bijdrage van Onnasch) vermeden. Voor de Kantreceptie specifiek in Duitsland zie o.a. G. di Giovanni*, Freedom and Religion in Kant and His Immediate Successors: The Vocation of Humankind, 1774-1800,* Cambridge University Press, 2005; voor specifiek in Frankrijk zie o.a. W. Schmaus, 'Kant's Reception in France: Theories of the categories in Academic Philosophy, Psychology and Social Science' in *Perspectives on Science: historical, philosophical, social,* 11, Chicago, 2003, pag. 3-34; F. Azouvi en D. Bourel, *De Königsberg à Paris. La réception de Kant en France (1788-1804),* Paris, 1991; J. Ferrari, *Les sources francaises de la philosophie de Kant*, Paris, 1981; voor specifiek in Engeland zie o.a. G. Micheli, 'The early reception of Kant's thought in England, 1785-1805', in G. Ross (ed.) *Kant and his influence*, Bristol, 1990, pag. 202-315.

[3] Zie ook: C. von Prantl 'Daniël Wyttenbach als Gegner Kants' in *Siztungsberichte der philophisch-philologischen und historischen Classe der k.b. Akademie der Wissenschaften zu Munchen,* München, 1877, pag. 264-286. Deze van oorsprong Zwitserse filoloog en wijsgeer, vanaf 1779 hoogleraar in Amsterdam en daarna in Leiden, gaat vooral in op het godsbewijs van Kant in *Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes* uit 1763.

hoogleraar in Leiden, enthousiaste brieven.[1] De eerste houdt hem zelfs de voordelen van een verblijf in Leiden voor en wijst hem nadrukkelijk op het feit - ja, de voorwaarde - dat hij nu toch echt in het Latijn dient te gaan publiceren. Hij voegt er aan toe dat hij hoopt dat Kant dan zijn gedachten mooi en elegant weet te verwoorden.[2] Wielkes probeert heel gastvrij zelfs Kant over te halen om naar Leiden te komen: deze kan dan zelfs in zijn huis komen wonen![3]

De eerste verwijzing naar het werk van Kant die mij bekend is, is ook in een brief terug te vinden: de Duitse predikant Jenisch schrijft Kant in 1787 dat hij in Den Haag ene Van Ruyter heeft gesproken die de *Kritik der reinen Vernunft* enige uren per dag leest.[4] Hij zou ook enige artikelen over Kant in een Haags tijdschrift geschreven hebben.[5] In dezelfde brief wordt melding gemaakt van G. van Hogendorp.[6] Ook diens broer Dirk volgt bij Kant in 1782 colleges, al schijnt deze op Kant meer indruk gemaakt te hebben door het maken van speelschulden dan door het tonen van intellectuele kwaliteiten.[7] Ook Hemsterhuis is al bekend met

---

[1] De naam Ruhnkenius is de gelatiniseerde versie van Ruhnken; zie voor hem E. Hulshoff Pol, *Studia Ruhnkeniana. Eenige hoofdstukken over leven en werk van David Ruhnkenius (1723-1798),* Leiden, 1953.

[2] Ruhnkenius' brief, gedateerd 10 maart 1771, is als brief nr. 65 opgenomen in de *Akademie-Ausgabe.* Uiteraard schrijft hier de Duitser Ruhnkenius aan een Duitser in het Latijn!

[3] H. Wielkes' brief, gedateerd 18 maart 1771, is als brief nr. 66 opgenomen in de *Akademie-Ausgabe.*

[4] Jenisch' brief, gedateerd 14 mei 1787, is als brief nr. 297 opgenomen in de *Akademie-Ausgabe.*

[5] Ik heb dit tijdschrift helaas niet kunnen traceren.

[6] Hij schrijft: 'Ia bei meiner vierzehntägigen Anwesenheit in Haag in Holland, fand ich an dem zweyten Tage meines Aufenthalts zufälliger Weise einen Herrn van Ruyter, der sehr viel teutsche Litteraturkentnisse hatte, und sehr gut französisch sprach, in dem Marschall von Türenne, einem dortigen Hotel, ihre Critik in der Hand, einsam in seinem Zimmer sizzen, welchem ich dann höchst willkommen war, und täglich vier bis fünf Stunden, ohngeachter meiner ganz ungleichartigen Beschäftigungen an dem Ort, die ganze zwei Wochen hindurch mit ihm zubringen muste. Auf gleiche Weise fand ich auch in Leyden an dem Lieutenant v. Hogendorp, der eine Woche nachher Doctor der rechte wurde, und sich dem Civil widmete, einen lebhaften Partheinehmer Ihrer Philosophe. Mit dem ersten van Ruyter bin ich seit einem halben Jahre in einer philosophischen Correspondez gestanden: und er hat zwey Bogen meines Manuscripts, worinn ich ihm Auszüge und Anmerkungen über ihr System der Moral übersandte, ohne mein Wissen, in die Hager-Verhandlungen, einer periodischen Schrift in Haag, einrükken lassen, die er mir vor vier Wochen im holländischen Original übermacht hat.' Jenisch' brief, nr. 297, gedateerd 14 mei 1787. Kant laat zich overigens ook niet positief over G. Hogendorp uit: als laatstgenoemde besluit naar Leiden te gaan om te studeren, schrijft hij over hem 'Er hat einen wunderlichen Plan im Kopfe, das Militär gänzlich zu verlassen u. in Leiden zu studiren, aus dem sicherlich nichts werden wird ….' Brief van Kant aan J. Biester, gedateerd 27 juni 1782, als brief nr. 179 opgenomen in de *Akademie-Ausgabe.* Geheel ten onrechte is dit niet als we H. de Beaufort mogen geloven die meldt dat van Hogendorp heeft gezegd dat hij van het kantianisme had begrepen 'dat de rede ontoereikend is, dat er derhalve noodzaak bestaat van een niet-beredeneerd, maar geopenbaard geloof'. H. de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp,* Amsterdam, 1948, pag. 161.

[7] Hij schrijft aan zijn broer Karel 31 juli 1799 'De order om naar Koningsbergen is gekomen. (…) Ik vraag je dus om me een adres van professor *Kand* (sic) te verschaffen, want zonder introductie kan ik toch niet daarheengaan.' Geciteerd naar W. Byvanck, *Vaderlandsche Figuren op den Overgang van de achttiende Eeuw*, Den Haag, 1927, pag. 28.

het werk van Kant: zijn biograaf meldt dat een Duits geïnteresseerde in het werk van Kant, 'ene Spalding', hem vertelt over die nieuwe filosofie.[1]

Voor ik overga tot de analyse van het eerst verschenen boek dat geheel gewijd is aan Kant, dienen de brieven van Hulshoff vermeld te worden en daarmee de eerste inhoudelijke verwijzingen naar het werk van Kant. Hulshoff, predikant te Amsterdam, heeft in zijn leven veel geschreven, waarvan het onder het pseudoniem 'Alethofilus Fileusebius' uitgekomen *Beschouwing der beste Wereld* uit 1758 het bekendste is.[2] Zoals uit de ondertitel hiervan al blijkt, weerlegt hij Leibniz' systeem van de beste wereld;[3] Hulshoff krijgt kritiek, maar toch ook veel waardering voor dit werk.[4] Hij schrijft ook meer dan veertig verhandelingen, waarvan sommige bekroond. In 1787 schrijft Teylers Godgeleerd Genootschap een prijsvraag over de ziel uit.[5] Hulshoff wint met zijn verhandeling goud. Kant noemt hij dan al expliciet en hij plaatst hem onder de groep 'idealisten'.[6] In 1790 verschijnt van hem hier anoniem *Zeno, over ongeloof en zeden*.[7] Hieruit blijkt ook duidelijk dat hij Kant kent: het werk is vooral een commentaar op kantiaanse ethiek. Hulshoff stelt dan drie vragen: of de praktische rede van de theoretische te onderscheiden is, wat de inhoud van Kants zedenwet is en of ook de praktische rede 'voor de rechtbank der kritiek' dient te staan.[8] Hij heeft zich ook tweemaal

---

[1] Bedoeld wordt J. Spalding (1714-1804), vooraanstaand Duits theoloog, zie L. Brummel, *Frans Hemsterhuis. Een Philosophenleven*, Haarlem, 1925, pag. 216.

[2] Enig theatraal talent kan Hulshoff niet ontzegd worden: het pseudoniem 'Alethofilus Fileusebius' betekent immers 'de waarheid- en vroomheidslievende.'

[3] Alethofilus Fileusebius, *Beschouwing der beste wereld*; *of filosofische bedenkingen over Gods goedheid en wijsheid, de vrijheid der menschen en hunnen staat in dit en het toekomende leven. Waarin men tragt te bewyzen dat het stelzel van Leibniz, en sommige anderen, aanleiding geeft tot het ondermijnen der Grondslagen van den natuurlyken en den Geopenbaarden Godsdienst,* Amsterdam, 1758.

[4] Kritiek van J. Petsch, dominee te Zeist, die in 1760 *Wysgeerige en Godgeleerde verdeediging der beste wereld tegen Alethofilus Fileusebius* publiceert. Hulshoffs reputatie wordt internationaal gevestigd door een publicatie in *Memoires de l'Academie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Prusse* (onder het pseudoniem Eclecticus (!)) en de publicatie van zijn verhandelingen *De evidentia in metaphysices et theologiae religionisque naturalis principiis* (in 1763) en zijn *Discours sur les Penchans* (in 1768) in Berlijn.

[5] De formulering luidde: 'Zyn er voldoende bewyzen voor de onstoffelykheid der menschelyke ziel? Zo ja, wat kan men er uit afleiden, te opzichte van derzelver duuring, gewaarwording en werking, na den dood des ligchaams, in haaren afgezonderden staat?'

[6] Ook eerder en anderszins moet Hulshoff Kant gekend hebben: de Berlijnse Academie geeft namelijk zijn prijsverhandeling 'De evidentia in metaphysices et theologiae religionisque naturalis principiis' samen met 'Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral' van Kant uit in 1763.

[7] Deze anonimiteit verklaart hij in zijn brief aan Kant: 'De Zeno moest hier naamloos zyn, voornamelyk om dat de ongeoefenden in myne gemeente het boekje niet moesten koopen. Zy zouden wel een Catechismus of devotie-boek van my willen hebben.' De brief van Hulshoff aan Kant, gedateerd 5 augustus 1790, is opgenomen als nr. 440 in de *Akademie-Ausgabe*.

[8] Zoals we zullen zien zal L. Jacob in een verhandeling met antwoorden op deze vragen komen.

rechtstreeks tot Kant gewend, de eerste keer op 5/9/1790. Opvallend is het cadeau bij de brief: een vaatje (of kantje?) haring.[1] In deze brief formuleert hij zijn mening over Kant, geeft hij een samenvatting van de ontwikkeling in zijn eigen denken en gaat hij in op het werk van Kant. Bij zijn brief die wat flemerig aandoet en wat opgeblazen quasipolyglottisch gesteld is, voegt hij enige werken van zichzelf bij.[2] Zijn grote waardering voor Kant steekt hij niet onder stoelen of banken.[3] Het lezen van de *Kritik der reinen Vernunft* heeft hem echter veel moeite gekost. De schrijfstijl is hem te wijdlopig, te zeer uitwijdend en te weinig de grote lijn volgend: al die verwijzingen en al die gedachten en al het inslaan van zijpaden buiten het werk om verhogen de moeilijkheidsgraad nodeloos en veroorzaken 'eene dubbele Vermoeying der Aandagt'; gezien zijn eigen schrijfstijl overigens een vreemde opmerking. Verder zijn de zinnen te lang, is de interpunctie te schaars en ontbreekt een inhoudsoverzicht; een begrippenregister zou ook welkom zijn. Gekoppeld aan de kritiek van Ruhnkenius dat de taal óók niet deugt, moet Kant toch wel een weinig positieve indruk van de ontvangst hier in ons land hebben gekregen. Hulshoff heeft bovendien ook inhoudelijke kritiek:

> De Leere der Categorien scheen my te verrassen, inkoomende als niet genoeg gepraepareerd en uit de lugt gevallen. Voornaamlyk is my gebrekkig voorgekoomen de Wederlegging van 't Idealismus, zo in de Voorrede p.39 van den tweeden druk als op de daar aangehaalde plaats. Het Bewys voor de Mundus Intelligibilis, als waarlyk buiten de Geesten bestaande, overtuigt my niet.[4]

---

[1] Hulshoff veroorlooft zich in brief 440 een heuse grap: hij vertelt dat Berkeley ooit zijn hoofd stootte; terwijl die zijn buil betast, troost een omstander hem met de woorden: 'O, Sir! it matters not.' ('Matter' betekent ook 'substantie' in het Engels: de pijn substantieert / materialiseert zich niet.) Kant ziet hij in gedachten aan een tafel een Hollandse haring eten, - een gezegde luidde toen: 'is er haring in het land, dan kan de dokter aan de kant'- en daarom (?) stuurt hij 'a Basket of Herrings', een oer-Nederlands kado.

[2] Zo eindigt hij zijn brief d.d. 10 augustus in een P.S. met: 'Maar de geest van Berkeley blies my in: yes you must excite the active Ideas in a Series of causality: a little Basket of Herrings to the Shipboard etc. In den Codex prakt. Vernunft, welke ik ad interim gebruik tot dat de kantische uitkomt, vand ik by dat artikel geen - turpe est, geen veto, sonst - licet. Toen dacht ik active: fiat.'

[3] De eerste zinnen van zijn brief spreken meteen boekdelen: 'In het laatstverloopen jaar, kreeg ik eene aanklopping of inspraak van praktisch Vernuft, zeggende: gy zyt tijdgenoot van den grooten KANT; en zult gy aan den hoogeerwaarden Grijsaart nooit eenige betuiging doen van de Verwondering en Eerbied, welke Hy u inboezemt? Zult gy nimmer zeggen, dat gy voor hem bidt om eenen gezegenden Ouderdom; op dat Hy verder nuttig moge zyn voor Waarheid, Godsdienst, en, misschien (mijn hoogst geluk rust op myne overtuiging wegens de Revelatie), voor het Christendom?' Brief van A. Hulshoff aan Kant, gedateerd 5 augustus 1790, is als nr. 440 opgenomen in de *Akademie-Ausgabe*.

[4] Ibidem.

Maar na alle kritiek verzucht hij toch 'Ik (...) zoek U en Uwe leerlingen aan te prikkelen tot het baaren van meer Onderwys!'[1] Op welk punt Hulshoff vooral kritiek heeft (of in ieder geval bij anderen vermoedt) wordt het duidelijkst als hij Kant gaat overtuigen van het feit dat hij tóch gelooft dat die een waar christen is!
Deze benadering is typerend: nog lang zal de vraag centraal blijven staan of Kant nou in overeenstemming of juist tegen het christendom in redeneert. Vervolgens geeft Hulshoff een opsomming van denkers die zelf weliswaar dachten iets van waarde te verkondigen, maar die het tegenovergestelde bereikten en hij eindigt met het uitspreken van de hoop dat Kant verder onderwijs zal geven: 'Zeer verre zou zig de Invloed uitbreiden. Het zou een dierbaar Geschenk zyn, tot afscheid auf dieser Sinnenwelt.'[2] Hij laat de brief enige dagen liggen en besluit dan om de toch ongezouten kritiek te verzachten door het genoemde cadeau toe te voegen. In zijn tweede brief aan Kant gaat hij verder op het 'godsbewijs' zoals Kant dat heeft gepostuleerd.[3]
Het eerste grote werk over Kant hier in Nederland verschijnt in 1793 in Utrecht; het is van de hier immens populaire gereformeerde theoloog Ewald: *Brieven aan Emma over de Philosophie van Kant, uit het Hoogduitsch*.[4] Een jaar daarvoor had Van Hemert al wel anoniem 'Kort Verslag van den Inhoud der nieuwe Wijsbegeerte van den Heer Kant' laten verschijnen.[5] In twaalf brieven aan een denkbeeldige Emma (de Duitse Emma zal later in Nederland Sophie gaan heten) geeft Ewald (vooral) de nadelen van de filosofie van Kant op een eenvoudige wijze weer. Hij schrijft dat hij Kant als persoon wel hoogacht, maar dat het kantianisme naar zijn mening tot een 'Catechisme des gens d'esprit' verwordt en

---

[1] Ibidem.
[2] Ibidem.
[3] Hulshoffs brief, gedateerd 26 mei 1791, is als brief nr. 472 opgenomen in *Akademie-Ausgabe*.
[4] J. Ewald (1748-1822, Karlsruhe) is vanaf 1773 predikant. Hij publiceert didactisch-pedagogische geschriften. Over J. Ewald zie J. Steiger, *Johann Ludwig Ewald (1748-1822). Rettung einer theologischen Zeitgenossen,* Göttingen, 1996. Ik tel alleen al in de periode 1778-1839 maar liefst 76 titels die van hem in vertaalde vorm hier zijn uitgegeven; zie ook 'Bijlage, Lijst van uit het Duits vertaalde werken van theologen en filosofien, ca.1750 – ca.1835' in V. Franke, *Een gedeelde Wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837*, Amsterdam, 2009, pag. 263-268. Het betreft een vertaling *Über die Kantische Philosophie mit Hinsicht auf die Bedürfnisse der Menschheit. Brief an Emma,* Berlin, 1790. Achter de vertaler 'V.L.' schuilt waarschijnlijk J. van Loo (1754-1797), predikant in Ootmarsum, daar die eerder al in 1792 van J. Ewald *Over staats-omwentelingen, derzelver bronnen en behoedmiddelen* vertaalt. In Duitsland krijgt het werk van Ewald van de hand van G. Bekenn anoniem een antwoord in *Über die Kantische Philosophie, mit Hinsicht auf gewisse Bedürfnisse unseres Zeitalters; Briefe an Emma*, Bremen, 1791. Voor zover mij bekend is er geen vertaling van verschenen.
[5] P. van Hemert, 'Kort Verslag van den Inhoud der nieuwe Wijsbegeerte van den Heer Kant', in *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijke Geluk*, Amsterdam, 1792, pag. 26-36; in hetzelfde nummer verschijnt van Von Born 'Onderzoek der klagten over het duistere in de wijsbegeerte van Kant', pag. 202-214.

dat hij het graag wil uitleggen, niet als een geleerde filosoof die toch altijd de ballast van zijn eigen denkbeelden en ook scholing met zich mee moet torsen, maar als een redelijk denkend wezen met gewoon, gezond verstand (een formulering die we later vaker zullen tegenkomen, onder andere van Glover: niet gestudeerd te hebben lijkt een pre in het interpreteren van het kantianisme!):

> (...) KANT (...), wien ik als Denker en als Man vereer (...). Maar ik zag tot myne verwondering, dat ook Philosophische Leeken, ook Dames, de Schriften van KANT lazen; dat het begint tot den goeden toon te behooren van zyne Philosophie te spreeken; dat men zyne Grondlegging, enz. tot een Catechisme des gens d'esprit wil maaken, en ik dagt daar over naa wat toch dit Boek, of de andere Schriften van KANT -- niet voor den beschouwenden Wysgeer, maar voor het gezond menschenverstand, voor het nog onbedorven menschen hart, zyn, of zy de behoeftigheden des verstands en des harten van een geestvolle fynvoelende Dame, of haar verlangen naar rust, naar zekerheid en reinheid, kunnen stillen.[1]

De wijsbegeerte van Kant is populair geworden, ja heeft zelfs 'een Epoque gemaakt', maar het aantal tegenstanders is óók gestaag gegroeid. Bepaald positief laat Ewald zich dus niet uit over het kantianisme; mierzoet maar vernietigend schrijft hij:

> (...) eene Opera, die bedriegt, zo lang men daarin is, maar die ons een droom voorkomt, zo haast het scherm gevallen is; een Obelisk, met bewonderenswaardige kunst gebouwd; maar waarin men niet woonen kan, en niet woonen zal, die alleen tot een bewys daar staat, wat menschlyke kunden en kragten vermogen![2]

Ook hij stelt het kantianisme - maar hij behandelt voornamelijk de categorische imperatief - pal tegenover en dus in strijd met het christendom.[3] Toch is dit werk óók een katalysator van de belangstelling voor Kant gebleken; ook Franke bevestigt dit.[4] Belle van Zuylen schrijft al in 1794-5 in het voorwoord van *Trois Femmes* over het kantianisme en verwijst daarbij naar Ewald.[5] Zijn werk *Brieven aan Emma* zal in 1807 qua vorm en zeker ook qua toon een vervolg krijgen in

---

[1] J. Ewald, *Brieven aan EMMA over de Philosophie van KANT, uit het Hoogduitsch,* Utrecht, 1793, pag. 6.

[2] Hij stelt dat de lezer: '(…) zich als in een luchtbol bevindt, tusschen hemel en aarde, en de vrees voor vallen, het verlangen na vasten grond waar op zyn voet wandelen kan, hem ieder oogenblik leert, dat hy tot gaan en niet tot vliegen gemaakt is. Idem, pag. 7. Gegeven citaat op pag. 9.

[3] Zie voor een samenvatting van de verschillen: *VL*, Amsterdam, 1794, pag. 397.

[4] 'Ewald is in feite een belangrijke popularisator van het gedachtegoed van Kant.' In V. Franke, 'De groene bril en de poffertjespan. Het Kant-debat in Nederlandstalige tijdschriften van de verlichting' in *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*, nr. 23, Utrecht, 2008, pag. 33.

[5] Zie J. Vega, *Isabelle de Charriere en de kritiek van de Verlichting. Filosofie, politiek, cultuur,* Kampen, 2005, pag. 31. Ook de roman zelf is een uitwerking van de ideeën van Kant.

Brieven aan Sophie van Feith en de reactie daarop van Kinker *Brieven van Sophie aan Mr. R. Feith*.

Dat Kant al gelezen wordt - in dit geval zijn essay 'Was ist Aufklärung?' - zien we als in 1794 in een werk van de patriottische J. Floh (1758-1830) getiteld *Vertrouwlyke Gesprekken* een predikant aan een schoolmeester uitlegt wat ware Verlichting is. Hij gebruikt als hij het heeft over de gewenste snelheid om dat te doen de zeer herkenbare kantiaanse formulering:

> Wie de voetkluisters van Leerstellingen en Formulieren eensklaps afwierp, zou zelfs over de smalste gragt eenen onzekeren sprong doen; om dat hij aan eene dergelyke vrye beweeging niet gewoon is.[1]

Anders dan in Duitsland waar de Kantreceptie zich vooral op universitair niveau afspeelt, komt in Nederland de eerste aandacht voornamelijk voor in de genootschappen, al is er ook wel aandacht van de wetenschap: vooral van Van der Voort in Groningen, Cras en zijn student Falck in Amsterdam en Chaudoir in Franeker. De eerste reactie uit het universitaire veld is van de Groningse hoogleraar Van der Voort (1764-1793) die in 1790 in zijn colleges aandacht schenkt aan Kant, de 'zo veel gerugt maakende Koningsbergsche Professor'.[2] Hij overlijdt in 1793, zijn invloed is dus maar gering gebleven. Twee studenten, Uilkens en Engels heeft hij in ieder geval nog wel al weten te interesseren.[3] Van der Voort wordt opgevolgd door de theoloog Bosman, een leerling van D. van de Wijnpersse. In Amsterdam doceert Cras (1739-1820) vanaf 1771 rechten. Ook hij schenkt aandacht aan Kant. Verwijzingen van hem naar Kant zijn niet talrijk, wel blijkt uit een voordracht dat hij op de hoogte is van Kant.[4] Zijn leerling Falck promoveert op het huwelijksrecht van Kant en Fichte, dus hij zal bekend geweest

---

[1] J. Floh, *Vertrouwlyke gesprekken, betreffende de belangrykste onderwerpen van onzen tyd, verlichting, vryheid, gelykheid,* Amsteldam, 1794, pag. 51-52. Het betreft de derde alinea van het beroemde essay van Kant uit 1784 'Was ist Auklärung?' Kant schrijft: 'Satzungen und Formeln, diese mechanischen Werkzeuge eines vernünftigen Gebrauchs oder vielmehr Mißbrauchs seiner Naturgaben, sind die Fußschellen einer immerwährenden Unmündigkeit. Wer sie auch abwürfe, würde dennoch auch über den schmalesten Graben einen nur unsicheren Spring tun, weil er zu dergleichen freier Bewegung nicht gewöhnt ist.' M. Siderius geeft in 1799 de volgende vertaling: 'Leerstellingen en formulieren – die mechanische werktuigen van een redelijk gebruik, of liever misbruik, der natuurgaven – zijn de kluisters eener altoosduurende onmondigheid. Wie het ook bestond, om dezelven aftewerpen, zoude, althans in het eerst, zelfs over de smalste graft, eenen slegts onzekeren sprong doen, dewijl hij aan eene dergelijke vrije beweging' te eenemaal ongewoon is.' In *Magazyn*, deel II, pag. 41. Ik ben hierop gewezen door Hanou die mij op het spoor zette naar nog veel meer verwijzingen naar het kantianisme, zoals verspreid in deze studie voorkomen (o.a. ook naar de 'Schoone Kantiane'!); in zijn weblog gaf hij vele verwijzingen.

[2] G. van der Voort, *Grondbeginselen der Menschkunde*, Amsterdam, 1789-1790, deel I, pag. 55.

[3] IJ. Botke, *Boer en Heer. De Groninger boer 1760-1960*, Assen, 2002, pag. 138-139.

[4] H. Cras, *Nagelaten Verhandelingen*, Amsterdam, 1822, deel I, pag. 303.

zijn met overige werk van Kant.[1] Ook Van Hemert zelf noemt Cras samen met Chaudoir, van wie bekend is dat hij in 1792 een rede houdt getiteld 'De praecipuo doctrinae Kantianae momento ejusque dijudicatione.'[2]

Het lijkt dat het zeker niet de universitaire wereld is die door het kantianisme in de eerste jaren ferm stormenderwijs is ingenomen. Vooruitlopend kunnen we veeleer stellen dat het het brede, veelvormige schild van intellectueel Nederland eromheen is, bestaande uit onder andere genootschappen, vrijmetselaarsloges en amateur-filosofen, dat in eerste instantie doordrongen wordt. Zelfs Van Hemert heeft qualitate qua hoogleraar weinig bijgedragen aan de verspreiding van het kantianisme. Hij richt zijn pijlen niet op de academici (zelfs steeds minder en minder!), de uitzondering zal de reactie op Nieuhoff, hoogleraar te Harderwijk, zijn, maar hij wil juist academisch-ongeschoolden op verschillende manieren gaan overtuigen (en zal dat op een steeds minder academisch wijze gaan doen).

Naast de inspanningen van particuliere, enthousiaste (anti)kantianen en ook universiteiten is er in de eerste jaren nóg een bron voor de verspreiding van de ideeën van Kant, namelijk die van de genootschappen en hiermee samenhangend die van de prijsverhandelingen.[3] De verspreiding van genootschappen gaat in de achttiende eeuw zo snel, is zo veelomvattend en wortelt zo diep in de gehele maatschappij, dat men deze eeuw vaak de 'eeuw der genootschappen' noemt.[4] Het culturele en het letterkundige leven spelen zich juist hier af. Europa is rond

---

[1] A. Falck, *Disputatio juridica de matrimonio ex sententia celebb. Imm. Kant et Joh. Gottlieb Fichte*, Leiden, 1799.

[2] 'Zommige Hoogleeraars, in onze bataafsche Republiek, moedigen hunne leerlingen, met alle magt, aan, om den Wijzen van Koningsberg, vlijtiglijk, te bestudeeren, en lichten hun, daar toe, in hunnen dagelijkse lessen, voor; bijvoorbeeld Chaudoir (…) en H.C. Cras, Hoogleeraar in de Regten, te Amsterdam, die, door verscheiden wijsgeerige verhandelingen, allen in de schoonsten stijl van het oude Rome geschreven, bekend is, en het amsterdamsche Athenaeum, nu reeds 27 jaaren lang, tot een uitmuntend sieraard strekt.' In P. van Hemert, 'Beschouwing der lotgevallen van de critische wijsgeerte' in *Magazyn*, deel I, pag. 131.

[3] Zie voor de genootschappen o.a. K. van Berkel, *In het voetspoor van Stevin: Geschiedenis van de Natuurwetenschap in Nederland 1580-1940,* Amsterdam, 1985; J. Buijs, *De Eeuw van het Geluk, Nederlandse opvattingen over geluk ten tijde van de Verlichting, 1658-1835,* Hilversum, 2007; J. Buisman, *Tussen Vroomheid en Verlichting*, Zwolle, 1992; J. Kloek en W. Mijnhardt, *1880 Blauwdrukken voor een samenleving,* Den Haag, 2006; W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom, Culturele Genootschappen in Nederland, 1750-1815,* Amsterdam, 1987; N. van Sas, *De Metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit*, Amsterdam, 2004; C. Singeling, *Gezellige Schrijvers*, Amsterdam, 1991. Zie voor de prijsverhandelingen o.a. P. de Quay, *De genoegzaamheid van het natuurlijk gezond verstand*, Den Haag, 2000.

[4] Door W. Mijnhardt aangehaald (en door N. van Sas, *De Metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit*, Amsterdam, 2004, pag. 21 herhaald), maar deze kwalificatie is afkomstig uit het voorbericht in *Verhandelingen van Teylers Godgeleerd Genootschap*: 'Er heerst ter deezer Eeuwe in ons Vaderland, by uytstek blykbaar, eene zugt ter aankweekinge van alle nutte Kunsten en Wetenschappen (…). Zulks mag eens iemand aanleyding geven, om in alle vrolyke lusten luym te zeggen dat wy in de Eeuw der genootschappen leeven'.

1750, zo stelt Mijnhardt, 'overdekt met een netwerk van onderling corresponderende genootschappen en academies.'[1] Het grote belang van de genootschappen en hun stormachtige groei zijn ook dan al onderwerp van gesprek.[2]

Als eerste zijn van belang de drie prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen waarin (impliciet dan wel expliciet) in de formulering van de vraagstelling de naam van Kant c.q. het kantianisme voorkomt.[3] Dit genootschap heeft als doel het bevorderen van de wetenschap in de ruimste zin.[4]

---

[1] W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom, Culturele Genootschappen in Nederland, 1750-1815,* Amsterdam, 1987.

[2] Ook in de eerder geciteerde 'Brief van een Amsterdammer aan een Rotterdammer' wordt het belang van de genootschappen onderkend: 'Je merkt aan dat alles dat we hier niet met een ideologie te maken hebben die zich opsluit achter de poorten van de universiteiten. Tijdschriften, toneelstukken: dat zijn middelen om een groter publiek te bereiken. Als ik het over 'middelen' heb: misschien horen daar zelfs genootschappen bij. Zoals je weet, onze era is de era van de genootschappen. Dat zijn op dit moment de kanalen langs welke je een boodschap kunt verspreiden, en het milieu om nieuwigheden te bestuderen en te bespreken.' In 'Brief van een Amsterdammer aan een Rotterdammer, Januari 1801', in *MedJCW,* jrg. 22, Amsterdam, 1999, nr. 3, pag. 127 (ook hier weergegeven in de transscriptie van A. Hanou).

[3] Mijn analyse steunt op D. Oosthoek, 'Kant in Nederland 1780-1815', scriptie, Utrecht, 1988. Zie hiervoor ook A. Kouwenberg, 'De kennis der Duitsche taal is, derhalven, voor een Geleerden, hedendaags onontbeerlijk' Amsterdam, 2010. De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en Felix Meritis als bemiddelaars tussen de Nederlandse en Duitse Wetenschappen' in *Documentatieblad Werkgroep De Achttiende Eeuw*, nr. 1, 2008, pag. 51-64; D. Oosthoek, 'Zedenfilosofie in de republiek tussen orthodoxie, verlichting en kantianisme' in *Utrechtse Historische Cahiers*, jrg. 2, Utrecht, 1981; B. Meijering, 'Rede en religie. De Verhouding tussen rede en openbaring in het Nederlandse verlichtingsdenken', idem, pag. 25-39; T. Jongenelen, 'De Hollandsche maatschappij en de "Trapsgewijze Opklimming", idem, pag. 39-55.

[4] Zie voor de geschiedenis van dit genootschap J.A. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, herdruk met supplement 1952-1970, Haarlem, 1970. Supplement 1971-1985, Haarlem, 1986. De doelstelling wordt in de 'wetten' van 1757 als volgt geformuleerd: 'De verheerlijking van God en de bevordering der Welvaart van onze medemenschen, bijzonder van ons vaderland, zij de onveranderlijke Grondwet deezer Maatschappije, en het voornaamste doelwit van alle haar bestierders en leden.' RANH, HMW, inv. nr. 258. Men wil dit bereiken door '(...) het opgeeven van dienstige vragen, het Uitgeven van weetenswaardige Verhandelingen, het maken en onderhouden van Correspondentiën, zo met particuliere Geleerden, als Geleerde Academiën, Sociëteiten enz.' In ibidem. Het streven zich te presenteren als een equivalent van een academie van wetenschappen heeft al snel tot gevolg dat buitenlandse academies de Maatschappij uitnodigen verhandelingen uit te wisselen en ook anderszins contacten te onderhouden. Zie RANH, HMW, inv. nr. 12 en J. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, Haarlem, 1986, pag. 40-41. Het internationale karakter van de Maatschappij, blijkend uit de ledenlijst, blijft tot 1790 relatief gering, maar rond de eeuwwisseling is al een aanzienlijk deel van de leden van buitenlandse (vooral Duitse) afkomst. Het uitgeven van een *Magazyn* (later wordt deze naam *Verhandelingen*) is de voornaamste taak; hierin worden nieuwe ontwikkelingen op het gebied van vooral de schei- en natuurkunde gepubliceerd. Het eerste deel van deze *Verhandelingen* verschijnt in 1784, een jaar na het uitschrijven van de eerste prijsvraag. Tot 1917 blijft het uitschrijven van prijsvragen de belangrijkste activiteit.

In 1787 schrijft ze prijsvraag nr. 58 over het godsbewijs van Mendelssohn uit.[1] In de opdracht komt de naam van Kant niet voor, maar duidelijk is dat dit onderwerp door de opkomst van het kantianisme in het nieuws is gezien de vermelding wát de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen verder nog 'aangenaam' zal zijn.[2] Ook in de antwoorden van de acht inzenders komt de naam Kant nauwelijks voor, maar wordt weer wel door Hulshoff zowel aan het begin als aan het einde van zijn 'Narede' genoemd. In de juryrapporten komt de naam zelfs verschillende keren voor.[3] Niet alleen in Nederland wordt deze prijsvraag gepubliceerd (net als de nrs. 62 en 66), maar ook in Duitse tijdschriften als de *Allgemeine Literatur Zeitung* en de *Göttingsche Anzeigen von gelerhten Sachen*. De ideeën van Kant worden dus bekend in Nederland. Twee inzendingen worden bekroond: goud voor die van Van der Voort en zilver voor die van Hulshoff.[4] Beide prijswinnaars staan positief tegenover de ideeën van Kant. Van der Voort onderschrijft de kritiek van Jakob op Mendelssohn en richt zijn kritiek op de logica in diens godsbewijs.

Ook Hulshoff bekritiseert Mendelssohns godsbewijs op de manier van redeneren. Veelzeggend is wel, dat hij zowel aan het begin als aan het einde van zijn 'Nareden' Kant noemt, eerst impliciet, later expliciet, niet in of als onderdeel van

---

[1] Deze luidt: Het schryven eener *Verhandeling* in welke, naar het oordeel der Maatschappye, best zal beoordeeld zyn, des beroemden MOZES MENDELSZOONS *Scientifisch (wissenschaftlicher) benys voor Gods aanweezen uit de onvolmaaktheid onzer zelfskennis* *) - onder aanbod van de *Goude Medaille*.

Het zal der Maatschappye aangenaam zyn, wanneer de Schryvers tevens in aanmerkinge nemen het *onderzoek*, het geen Dr. Jacobi **) onder anderen, omtrent dit bewys, heeft in het licht gegeeven; en belooft daarenboven aan de geenen die het zelve onderzoek, naar haare gedachten, best beoordelen zal, een *Zilvere Medaille*, op den gewoonen Stempel geslaagen, en *tien Ducaaten*.

*) M. Mendelssohns *Morgenstunden*, Erster Theil, veränderte Auflage, 1786, Berlin, bey Christian Friedrich Voss und Sohn, bl. 292-305.

**) *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden*, Leipzig bey Johan Samuel Heinsius 1786, bl. 226-262.

Geciteerd naar J. de Bruijn, *Inventaris van de Prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1753-1917*, Groningen, 1977, pag. 67.

[2] Overigens is hier - zoals Onnasch ook al stelt - sprake van een verschrijving: met 'Jacobi' wordt hier niet F.H. Jacobi, maar L.H. Jakob bedoeld, die in 1789 hoogleraar in Halle wordt en die in 1786 *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden* schrijft; aan dit werk gaat een voorrede van Kant zelf vooraf.

[3] Eén opent zelfs met 'Ik weet wel dat de Heer Kant (door Mendelssohn in de Voorrede van de Morgenstunden 'de alles vermorselende Kant' genoemd) ook het ontologisch Godsbewys verwerpt (Critik der R. Vernunft pag. 592-602), maar (…).' RANH, HMW, inv. nr. 258.

[4] Beide winnende inzendingen zijn opgenomen in de *Verhandelingen*: de inzending van G. v.d. Voort op pag. 3-88 en de inzending van A. Hulshoff op pag. 89-124. Zie voor G. van der Voort: W. Boeles 'Levensschetsen der Groninger Hoogleeraaren' in *Gedenkboek der Hogeschool te Groningen*, Groningen 1864, pag. 103-104 en A. van der Aa, *Biografisch Woordenboek voor Protestantse Godgeleerden in Nederland*, deel VII, Haarlem, 1852, pag. 108.

zijn betoog, maar in een aansporing gericht aan het genootschap om de ideeën van Kant toch vooral verder te propageren.[1]

Na deze prijsvraag schrijft de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in 1789 (dan ook?) een nieuwe prijsvraag nr. 62 over het godsbewijs van Kant uit.[2] De grote rol die Hulshoff speelt bij de (aller)eerste Kantreceptie speelt, wordt hier duidelijk: hij wint bij de eerste, hij stelt de volgende op en hij schrijft Kant een brief over het verloop van de prijsvragen, daarmee het belang daarvan in zijn ogen aangevend;[3] toch kan zijn invloed verder niet al te groot genoemd worden: hij overlijdt immers al in 1795. Er komen zeven (Duitse) inzendingen.[4] Het goud is voor Schwab, het zilver voor Behn. Beiden bekritiseren Kant.[5] Opvallend is dat verder een soort samenvatting van Kants ideeën is toegevoegd van de al genoemde Jakob, uitsluitend 'ter kennisneming'.[6] Schwab geeft een samenvatting van Kants godsbewijs in de vorm van twaalf stellingen: hij stelt puntsgewijs dat

---

[1] Aan het begin van de 'Nareden': 'Dr. J. poogt het beoefenen der Wysbegeerte van zyn grooten Meester yverig aan te moedigen en algemeen te maaken. De Morgenstonden scheenen eene Tegenwerking te doen. Het een en ander deedt Hem de BEPROEVING aanbieden. Dit schrift maakt Hem bekend niet alleen als scherpzinnig Denker, maar ook als een zeer bekwaam Schryver. Kenners moeten zig verwonderen over de Begaafdheid om zo veel van het zaaklyke uit de CRITIK te kunnen voorstellen in dit aanpryzend Gewaad.' Aan het slot van de 'Nareden': 'Doch der Maatschappy en my zelven gaan de belangen van den Godsdienst ook in deezen ter harten: zo dat het, misschien, eenige voldoening zou geeven, sommige Bedenkingen voor te dragen, betrekkelyk tot de Kantiaansche wysbegeerte in het gemeen, en wel byzonderlyk over de nieuwste geschillen, raakende de Bewyzen van Gods aanwezen. Indien dit opstel eenige goedkeuring mogt wegdragen, zal de Schryver, waarschynlijk, opgewekt worden om zig ook daartoe te verledigen.' In *Verhandelingen*, 1790, deel XXVII, pag. 123-124.

[2] Deze luidt: 'Wat men te denken hebbe, van het moreele bewys van Gods aanwezen, en wel zoo als hetzelve door den Heer Kant*) is opgegeven, als ware dit het enige.

*) Critick der reine vernunft (sic), pag. 804-818, eerste uitgaave 1781, by J.F. Hartknoch in Riga; en in deszelfs Critick der Practischen Vernunft, pag. 233-238.'

Ook deze is geciteerd naar J. de Bruijn, *Inventaris van de Prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1753-1917*, Groningen, 1977, pag. 70.

[3] Brief gedateerd 26 mei 1791, opgenomen onder nummer 472 in de *Akademie-Ausgabe*.

[4] Zie *Göttingische Anzeigen von gelerhten Sachen* d.d. 29/08/1789.

[5] J. de Bruijn noemt het getal van tien. P. de Quay noemt in *De Genoegzaamheid van het natuurlijk gezond Verstand*, Den Haag, 2000, op pag. 110 zelfs het getal van twaalf inzendingen. Ik kon slechts zeven inzendingen in het NHRA achterhalen. Ook in het juryrapport van A. Hulshoff aan Chr. van der Aa, NHRA HMW inv. nr. 395, wordt van slechts zeven inzendingen gesproken. In de brief van Hulshoff aan Kant, nr. 472 in de *Akademie-Ausgabe,* spreekt deze ook over het aantal van zeven.

De winnende inzendingen zijn opgenomen in *Verhandelingen,* 1790, deel XXVIII, de bijdrage van Schwab op pag. 3-50, die van Behn op pag. 51-175 en die van Jakob op pag. 177-352. De overige vier inzendingen zijn afkomstig van de antikantianen Hausius, Snell, Müller en Wrijmann.

[6] Veelzeggend is de opmerking die de studie van Jakob begeleidt: 'Dan vermits het denkbeeld van den Heer met opzicht tot het moreele bewijs, als het eenige mogelijke, voor Gods aanweezen, zekerlijk niet zeer wel bekend is in ons Vaderland, heeft de maatschappij beslooten om bij de twee voorgaanden ook te doen drukken een Antwoord (…) ALLEEN om dat daarin het gevoelen van den Heer KANT allerduidelijkst is voorgesteld; en wegens den arbeid, daartoe besteed, den schrijver te vereeren met eene zilveren Medaille (…). In *Verhandelingen,* Haarlem, 1790, deel XXVIII, pag. 177-178.

Kant zichzelf tegenspreekt. Het werk is één grote opsomming van bezwaren. Hij eindigt als volgt:

> Ik voor my beken: dat ik dit Praktisch bewys voor GODS Aanwezen, verre boven het Kantiaansche bewys zoude stellen; maar het is klaarblykelijk, dat het eerste alle zyne kracht ontleent uit de grondbeginselen der Theoretische Philosophie, zonder welke het mynes oordeels, geene schaduw zelfs eener betooging zoude vertoonen.[1]

Ook Behn levert kritiek op Kants scheiding van een theoretische en een praktische rede:

> Wanneer vervolgens gevraagd wordt, welk onderscheid tusschen Practische en Theoretische rede plaats heeft, dan kan er zekerlyk geen ander (...) uit de natuur onzer rede zelve voortvloeijend onderscheid bedagt worden, dan dat dezelfde rede, wanneer zy leert
> 1. Wat waar is, Theoretisch
> 2. Wat zy, die met vryheid begaafd zyn behooren te doen of te laaten, Practisch wordt genaamd.[2]

Ook Jakob ontvangt zilver. Hij bespreekt de gangbare godsbewijzen vóór Kant, wijst op fouten daarin en prijst dan Kant. En passant beantwoordt hij nog de drie vragen die Hulshoff in *Zeno, over Ongeloof en Zeden* stelt.[3]
In 1791 schrijft het genootschap weer een prijsvraag uit over een filosofisch onderwerp, nr. 66, en plaatst zich met deze drie prijsvragen in het hart van het wijsgerig debat van die dagen. De prijsvraag gaat in op de vraag waar de zedelijke verplichting op te baseren.[4] Deze prijsvraag is opgesteld door Hulshoff. Er komen nu acht inzendingen binnen, vier uit Duitsland, drie uit de Republiek, één uit

---

[1] Idem, pag. 49-50.
[2] Idem, pag. 103.
[3] In *Verhandelingen,* Haarlem, 1791, deel XXVIII, pag. 207-213.
De drie vragen luiden: 'Is de practische rede geheel van de theoretische onderscheiden? - Wat is de inhoud van Kants zedewet, is deze zuiver formeel of ook inhoudelijk? - Moet ook de practische rede voor de rechtbank der kritiek verschijnen?' A. Hulshoff, *Zeno, over Ongeloof en Zeden*, Amsterdam, 1790, pag. 9-13.
[4] Deze luidt: 'Sedert lange zoekt men naar den Eersten en Algemeenen grond van zedelyke verplichting, uit welke men alle meer byzondere hoofdsoorten van Pligten zou kunnen afleiden; de Schrijvers over het ZEDELYK GEVOEL schynen zig hieromtrent in eenige verlegenheid te bevinden *) en de HEER KANT heeft eene grondstelling aangeweezen **) welke sommigen duister, anderen onzeker of onvruchtbaar voorkomt ***). Hierop word gevraagd: is het redelyk, noodig of nuttig naar zulk een eersten en algemeenen grondstelling te zoeken; zo ja, welke is dezelve?
*) Hulshoff over Gods Wetgeevende Magt, in de Stolp. Verh. Gedrukt te Leyden 1766 Hoofdst. IV. Byzonderlyk bl. 33-35.
**) Grundlegung zur Metaph. der Sitten bl. 52, zweyte Aufl. by J.K. Hartknoch, Riga 1786.
***) Kant Critik der Pract. Vernunft ibid. 1788. Voorrede bl. 14-17.'
Ook deze geciteerd naar J. de Bruijn, *Inventaris van de Prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1753-1917*, Groningen, 1977, pag. 73.

Engeland.[1] Er zijn dus nu inzendingen uit eigen land bij. Cras krijgt goud, Endemann zilver. Cras' betoog is een ode aan de 'ouden': met gulle hand lardeert hij zijn betoog met zijn kennis van de klassieken, toont hij zijn liefde voor homerische vergelijkingen en strooit hij ruim met citaten van voornamelijk Cicero.[2] Zo zien we dat de ideeën van Kant bekendheid vragen en krijgen.[3]

Naast de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen zijn er ook genootschappen met een beperkt-wetenschappelijk of wel een specifiek doel zoals het Legatum Stolpianum, opgericht in 1753, het Teylers Godgeleerd Genootschap, opgericht in 1778, en het Haagsch Genootschap tot Verdediging van de christelijke Godsdienst, opgericht in 1785.
Het Legatum Stolpianum is ingesteld door J. Stolp (1671-1753).[4] Bij zijn overlijden maakt hij een bedrag over aan de Leidse Academie om uit de rente hiervan onder andere iedere twee jaren een gouden erepenning uit te reiken aan de schrijver van het beste antwoord op een prijsvraag die internationaal wordt uitgeschreven. Ze dienen over het bestaan van God te gaan (en die te bewijzen!). Een groot aantal inzendingen is inderdaad van buitenlandse afkomst.[5] In de

---

[1] Deze winnende inzendingen zijn in vertaling opgenomen in *Verhandelingen,* deel XXX, de inzending van Cras op pag. 3-125 en die van Endemann op pag. 129-147. Voor de overige verhandelingen, rapporten, vertalingen, juryexcerpten en andere zaken m.b.t. prijsvraag 66 zie RANH, HMW. inv. nr. 396.

[2] Ik geef een (nog maar) kort voorbeeld: 'Gelijk de stieren voor het jonge vee tegen de leeuwen, met de moedigste drift en heftigste woede stryden; zo worden zy, die in kragten en moed boven anderen uitsteken, gelyk van Hercules en Bachus verhaald wordt, door de natuur zelve aangespoord, om het Menschlyk Geslagt te beschermen.' In *Verhandelingen,* Haarlem, 1793, deel XXX, pag. 118.

[3] D. Oosthoek voegt aan deze conclusie toe dat het kantianisme vooral een zaak van buitenlanders was en dat er geen instemming volgt omdat men zich liever baseert op filosofen als Leibniz en Wolff; hij vervolgt 'Overigens verhinderde dit laatste niet dat de rol van de Openbaring werd teruggedrongen en in feite ging functioneren als extra dimensie van de wijsbegeerte. Bij de auteurs Cras en Schroeder speelt de Openbaring helemaal geen rol meer. Wat dit betreft kan al gesteld worden dat men zich bij de vaststelling van de ethiek niet meer radicaal afhankelijk achtte van een orthodoxe visie op de mens. Dit betekent dat men de mens mondiger en zelfstandiger voorstelde dan traditioneel gebruikelijk was.' In 'Kant in Nederland 1780-1815', scriptie, Utrecht, 1988, pag. 19. Ik ben het met hem uiteraard zoals hierboven gesteld - en verder uitgewerkt zal worden -, slechts zeer gedeeltelijk eens (nog los van zijn stelling m.b.t de radicale Verlichting in Nederland).

[4] Zie hiervoor: B. Koene, 'Het Stolpiaans Legaat en wat daaraan vooraf ging: de stamreeks van Jan Cornelisz. Stolp' in *Gens Nostra*, nr. 52, Amsterdam, 1997, pag. 80-91; J. Fehr en A. Bouwman (red.), *Legatum Stolpianum. History and Archives of the Leiden Prize Competitions in Natural Theology and Moral Philosophy, 1754-2004,* Leiden, 2004; E.O. Onnasch, 'Über das Stolpische Legat' in *Schriften der Hölderlin-Gesellschaft*, band 23/2, Tübingen, 2005, pag. 505-520 (hier heb ik me vooral op gebaseerd); P. de Quay, *De Genoegzaamheid van natuurlijk gezond Verstand*, Den Haag, 2000.

[5] De eerste berichtgevingen verschijnen in o.a. *Göttingischen Anzeigen von gelehrter Sachen,* 23 maart 1754, pag. 290-292 en in *Hamburgisches Magazin, oder gesammelte Schriften, zum Unterricht und Vergnügen, aus der Naturforschung und den angenehmen Wissenschaften überhaupt*, deel 13, 1754, pag. 556-559.

eerste veertig jaar is de populariteit zeer groot, in de periode die voor ons van belang is, loopt het aantal zienderogen terug.[1]

De prijsvragen over het eerste onderwerp betreffen het kosmologische godsbewijs, het godsbewijs van Leibniz en het ontologisch godsbewijs van Descartes. In 1757 volgt de prijsvraag 'Welke vorderingen de mensen gedaan hebben in de Zedenkunde, alleen door het redenlicht, die de Goddelyke Openbaringen in 't geheel niet geweeten hebben?' Het vervolg in 1761 ('In hoeverre de Zedenkunde, door de Godlyke Openbaring volmaakt geworden is, in haare Grond-Beginzels, in haar Beweegreden, en in haare oogmerken?') kan dan ook niet uitblijven. De vraagstellingen in 1765 en 1769 kennen een zeer grote respons: meer dan vijftig.

Het is duidelijk dat men vindt dat de zedekunde niet strijdt met de rede, maar dat die pas door de openbaring vervolmaakt is; dat is ook het uitgangspunt. De vraag of een zedenleer die alleen steunt op die openbaring, dan misschien strijdt of mogelijk schuurt met de idealen van een burgerlijke samenleving, is in 1781 het onderwerp in 'Men betooge dat de Christelyke zedekunde geen eene pligt voorschryft, welke den burger belette zyne belangen te behartigen, en strijdig zy tegen het bestier van het Gemenebest, naar de regelen eener gezonde Staatkunde'.

Het Haarlemse Teylers Godgeleerd Genootschap kent een vergelijkbaar ontstaan. Uit het testament van P. Teyler (1701-1778) vloeit de oprichting van twee genootschappen voort: Teylers Godgeleerd Genootschap en Teylers Tweede Genootschap. Het eerste richt zich op de theologie, het tweede meer op onder andere natuurkunde, letterkunde en (kunst)geschiedenis. Ook Van Hemert stuurt verschillende keren inzendingen in die verband houden met het kantianisme. Twee prijsvragen vragen hier extra aandacht: in 1795 schrijft het genootschap de prijsvraag uit 'Mag en behoort het burgelijk bestuur eenigen invloed uitoefenen op zaken van godsdienst?' en in 1799 'De noodzakelijkheid van godsdienstige begrippen en praktijken ter bevordering van deugd en goede zeden'.[2] Het genootschap vraagt in 1795 wat de invloed van het staatsbestuur op het geloof mag of moet zijn. Er komen twaalf inzendingen binnen, het goud gaat naar Van Rees, zilver gaat naar Hesselink, Rogge en Feith. Van Rees toont een moderne visie (al gaat hij mijns inziens rechtstreeks terug op de ideeën van

[1] In de eerste veertig jaren komt het aantal inzendingen zelfs niet onder de vijftien, dan loopt het aantal snel terug: in 1792 vier, in 1794 slechts twee, in 1796 nog drie, in 1798 geen; twee jaar later slechts één.

[2] Deze prijsverhandelingen zijn opgenomen in *Verhandelingen raakende den Natuurlijken en Geopenbaarden Godsdienst, uitgegeeven door Teylers Godgeleerd Genootschap,* Haarlem, 1797, deel XVII.

vooral Locke): hij pleit voor een terughoudendheid van het openbaar bestuur.[1] Het bevelen dat iemand maar gelovig moet zijn is volgens Van Rees te vergelijken met iemand zo maar bevelen om heel rijk en vooral heel gezond te zijn. Hesselink stelt duidelijk dat de maatschappij niet zo ingericht mag worden dat zij 'kweekscholen voor den hemel' worden. Feith tenslotte schrijft geheel indachtig wat hij karakteristiek in 1802 als volgt zal verwoorden: 'Geen sprong heeft ooit iets groots op aarde voortgebracht', zeer behoudend en voorzichtig dus: veranderingen dienen ontwikkelingen te zijn en zij dienen organisch voort te vloeien uit alle vorige.[2] Op de prijsvraag 'De noodzakelijkheid van godsdienstige begrippen en praktijken ter bevordering van deugd en goede zeden' uit 1799 komen twintig inzendingen binnen, Feith wint de gouden medaille.[3] In datzelfde jaar schrijft Clarisse over 'Nadrukkelijk betoog, dat ongodsdienstigheid de bron zij van tijdelijk en eeuwig ongeluk, godsdienstigheid in tegendeel de bron van tijdelijk en eeuwig geluk', een Nutsverhandeling.[4] Beide genootschappen stellen dat er zonder het evangelie geen deugdzaam leven mogelijk is; Feith gaat hier wel in op het kantianisme ('het stelsel van de dag') en noemt Kant zelfs verschillende keren:

> Het is hier de plaats niet om veel over het stelsel van den dag, het kunstig donkere, koude, en uit zoo vele leerstelsels te zamengevoegde Kantianismus, te zeggen (...). Doch het is mijn oogmerk niet hier Kant te wederleggen.'[5]

Ook hier stelt hij geheel uit te gaan van de openbaring (en niet van de rede). In zijn verhandeling noemt hij zijn eigen eeuw 'de eeuw van de wijsgerige dweperij, die alles aansteekt en besmet', hierbij naar Kant verwijzend:

---

[1] Hij schrijft 'Nooit is Mohamed door de tussenkomst van Gods wonderkragt verhinderd zijnen Koran te verkondigen. Nooit zijn de vervolgingen tegen de christenen door godlijk geweld afgeweerd noch gestuit. En van dit alles weet ik geen andere reden dan deze: dat God alles regeert naar zijnen aart en dat de natuur van waarheid en dwaling, van deugd en ondeugd, dit vordert, hoezeer de wijze der werking mij geheel onbekend is.' Idem, pag. 207-208.

[2] Hij dicht:

'Niet ijlings rijpt de herfst en schenkt zijn vrucht aan de aarde.
Onmerkbaar klimt de mensch tot hooge menschenwaarde.
Een aantal kleinigheên, bestendig trouw betracht,
Geen sprong, heeft ooit iets groots op aarde voortgebragt.'

R. Feith, *De Ouderdom,* Rotterdam, 1802, pag. 9.

[3] R. Feith, *Verhandelingen van mr. R. Feith, bekroond bij Teylers Godgeleerd Genootschap*, Haarlem, 1826.

[4] J. Clarisse *Nadrukkelijk betoog, dat ongodsdienstigheid de bron zij van tijdelijk en eeuwig ongeluk, godsdienstigheid in tegendeel de bron van tijdelijk en eeuwig geluk,* Amsterdam, 1799.

[5] R. Feith, *Verhandelingen van mr. R. Feith bekroond bij Teylers Godgeleerd Genootschap*, Haarlem, 1826, pag. 189 en pag. 165.

> Wy kennen deugd en zeden, zonder Godsdienst, en in onze wijsgeerige leerstelsels, en de Romans, die men ons uit *Duitschland* aanbrengt, worden ze inderdaad gevonden; maar *wij* bezitten ze niet, althans niet zuiver, niet algemeen genoeg, om, bij eenigen schijn van vrijheid, onze maatschappij voor de tallooze verwarringen, onregtvaardigheden, en rampen, die gewoon zijn de regeringloosheid aan te kondigen, te beveiligen; om te kunnen blijven, wat het voorgeslacht ons maakte; ach! om zelfs als een eigen, geëerbiedigd volk, onder de natiën van ons werelddeel, langer te kunnen optreden! Zijn wij wijzer geworden, ten koste van onze deugd en zeden? (...) Ik durf hier niets beslissen; maar dit weet ik, dat onze eeuw met regt, niet de wijsgerige, maar die van wijsgeerige dweeperij, die alles aansteekt en alles besmet, genaamd mag worden.[1]

Hoewel in de handelingen van het Het Haagsch Genootschap ter verdediging van de christelijke Godsdienst geen directe aandacht aan het kantianisme wordt besteed, toch een enkele opmerking over dit genootschap. Het is opgericht in 1785 en verbonden met het verschijnen van *An History of the corruptions of Christianity* van J. Priestley in 1782.[2] Deze Priestley (1733-1804) wordt gezien als een aanvaller 'van binnenuit.' De angst voor Priestley past binnen het beeld van de godsdienstige ideeën van deze tijd: de ontvankelijkheid, of op zijn minst de door conservatieve krachten ingeschatte en ook gevreesde ontvankelijkheid voor nieuwe denkbeelden is (te) groot. Priestley wordt dan voor sommigen nadrukkelijk het symbool van deze dreiging. Reden is dat hij in dit genoemde werk achttien eeuwen christendom behandelt en tot ontzetting van velen stelt dat Jezus in zijn ogen toch niet meer dan een voorbeeld is geweest, weliswaar het grootste en de meest navolgenswaardige, maar toch: Jezus slechts een exempel! Als reactie op dit werk dat blasfemisch wordt gezien, wordt speciaal een

---

[1] Idem, pag. 108-109.

[2] Zo verschijnen er in korte tijd o.a. de volgende niet-kerkelijke verenigingen ter verbreiding van het christelijk geloof: Teylers Godgeleerd Genootschap (1778), Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784), Genootschap ter Verdediging van de christelijke Godsdienst (1785), Broedersocieteit in de Vereenigde Nederlanden ter uitbreiding van het evangelie onder de heidenen (1793), Nederlandsch Zendeling Genootschap (1793), Nederlandsch Bijbel Genootschap (1814). In 1784 wordt te Dordrecht deel I uitgegeven onder de titel *Historie der verbasteringen van het Christendom*; deel II zal pas in 1787 verschijnen te Lingen. De naam van de vertaler is onbekend (hij zou Y. van Hamelsveld (J. Heering in P. van Gestel, "De verbastering van het Christendom.' Joseph Priestley (1733-1804) en de Nederlandse Verlichting' in *Documentatieblad Werkgroep De Achttiende Eeuw*, 1989, pag. 3-29), maar óók N. Schotsman (W. van der Zwaag, *Réveil en afscheiding. Negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit*, Kampen, 2006), maar óók P. van Hemert kunnen zijn (P. van Gestel, 'Unitarische sympathieën. Joseph Priestley en de remonstranten' in E. Cossee en H. Tjalsma ed, *Remonstranten en het Unitarisme*, Utrecht, 2000, pag. 17-29)). De drukker, de Dordtse Wanner, kreeg een hoge geldboete en wordt door de Dordste predikant Van Rhijn zó belaagd dat hij in armoede sterft (zie ook: J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag, 2001, pag. 195).

genootschap opgericht, eerst nog genaamd 'Maatschappij van waarheid- en deugdlievende Christen, ter verdediging van de grondwaarheden der Christelijke Godsdienst'; initiatiefnemers zijn Heringa, Van Assendelft, Rummerinck en Reguleth. Zij besluiten dat het genootschap een prijs moet uitloven als er een 'godsdiensthonend werk' verschijnt. Dat dit in hun ogen vaak geschiedt, blijkt wel: tussen 1785 en 1835 worden zo 130 verhandelingen bekroond. De aanleiding tot de oprichting van het genootschap levert een aantal verhandelingen op waarvan die van A. Velingius (1720-1803), C. Segaar (1724-1803), en die van C. Gavell (1739-1802), bekroond worden.[1] Van Hemert ageert tegen de verhandeling van Segaar in *Aanmerkingen op de Prijsverhandelingen tegen Priestley, ingezonderheid op de verhandeling van den hoogg. heer C. Segaar*. Vooral de stelling van Segaar dat de eerste Christenen vredig met elkaar leefden, hekelt Van Hemert onder het pseudoniem Samosatenus: 'Ik heb my by deze aanmerking' wat langer opgehouden, om duidelyk te doen zien, hoe verkeerdlyk men te werk ga, wanneer men hetgeen thands *regtzinnig* moet heten, voor de *algemeene* leer der eerste christenen wil uitventen; daar zy ondertusschen nimmer eenstemmiglyk omtrent het bewuste artikel gedacht – en ook nimmer eenige vaststellingen (zoodanigen meen ik, welken het verschil van denkbeelden verhinderen zouden) desäangaande gemaakt hebben.'[2] Er verschijnt een reactie onder pseudoniem op dit werk: Malchion, *tegen Paulus Samosatenus*, Utrecht, 1788.[3] Segaar geeft repliek, maar richt zich voornamelijk op de nogal botte en hautaine toon van Van Hemert: hij had termen gebruikt als 'brabbeltaal' voor de woorden van Athanasius' en had gezegd dat er tijdens het concilie van Nicea in 325 'buitgesporig gezwets' was geweest.[4] In 1789 verschijnt daarop nog te Utrecht *De rechtzinnige denkwijze der Eerste Kristenen nopende de grondlegger des Kristendoms in eenen brief der Kappodocische Kerke aan Malchion, hunnen mede-ouderling te Antiochië, door Samson Carasco*.[5] Haagsch Genootschap ter verdediging van de christelijke Godsdienst blijft prijsvragen uitschrijven. Nog in 1827 verschijnt er een over de relatie rede en openbaring: een onderwerp dat nog

---

[1] Deze zijn opgenomen in *Prijsverhandelingen van het Genootschap tot Verdediging van den Christelijken Godsdienst,* Den Haag, 1787; bespreking vindt onder andere plaats in de *VL*, Amsterdam, 1787, pag. 553-556.

[2] Paulus Samosatenus, *Aanmerkingen op de Prijsverhandelingen tegen Priestley, ingezonderheid op de verhandeling van den hoogg. heer C. Segaar*, Den Haag, 1787, pag. 79. Deze C. Segaar is van 1780 tot 1799 hoogleraar Grieks en uitlegkunde van het Nieuwe Testament in Utrecht.

[3] Malchion was de grote tegenstander van Samosate tijdens de kerkvergadering te Antiochië.

[4] Idem, pag. 17.

[5] Deze Samson Carasco - of Sampson Carrasco - wordt in de roman van Miguel de Cervantes 'ridder' van de hoofdpersoon don Quichot.

lang in de schijnwerpers blijft staan zoals we ook in het afsluitende hoofdstuk zullen zien![1]

Zo zien we het kantianisme zijn sporen trekken. Als de recensent van het werk van Ewald in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* in 1793 meldt dat hier het kantianisme nog helemaal niet zo bekend is, dienen we dit mijns inziens eerder als wens dan als feitelijk gegeven te interpreteren; lang zal dit blad zijn heil blijven zoeken in negeren, maar uiteindelijk tot de slotsom gekomen dat dit niet werkt, een van de grootste podia voor criticasters worden.[2]

In de literatuur is van het succesvolle damesduo Wolff-Deken de eerste vermelding van een oordeel over het kantianisme bekend, hoewel niet rechtstreeks uit hun bekende werken afkomstig. Hun succesperiode ligt immers in de jaren tachtig, ruim voordat de strijd over het kantianisme in Nederland losbrandt: de *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* dateert uit 1782, uit 1784-1785 de *Historie van den heer Willem Leevend*. Wolff en Deken zetten hun werk in voor de bestrijding van alles wat zij op godsdienstig gebied afkeuren, en dat is zowel het ongeloof als de overdreven orthodoxie. Zij stellen wel dat het zonder de steun en het fundament van het geloof onmogelijk is om deugdzaam te leven. In 1784-1785 verschijnt de *Historie van den Heer Willem Leevend*, een samenvatting en ook een beoordeling van het denken en voelen in de laat-achttiende eeuw.[3] Wolff is behoudend, maar acht zich niet gebonden aan het instituut kerk, is voor kosmopolitisering, maar toch ook voor behoud van oude waarden. De hoofdpersoon in het boek Willem Leevend gaat theologie studeren en komt zo in aanraking met allerlei nieuwe gedachten van zijn tijd: al wandelend langs alle kerken in Amsterdam bespreekt en vergelijkt hij onder andere verschillende religies. We zien dat hij c.q. de schrijfsters hier de openbaring

---

[1] Deze luidt: 'In welken zin moeten wij den leer van Jezus Christus en zijne Apostelen, als van God zelve geopenbaard, beschouwen? Kan met derzelven uitspraken overeengebragt worden, het gevoelen dergenen, die aan de Rede het onbetwistbaar gezag toeschrijven? En is, dit ontkend zijnde, desniettemin, een onderzoek over het geopenbaarde toe te staan?'
De vraagstelling wordt door de *Vaderlandsche Letteroefeningen* meteen opgevat als gericht tegen het kantianisme en spuit dit tijdschrift dan ook meteen gif: '(…) wijsgeeren uit den school van Kant, in hunnen barbaarschen en ternaauwernood verstaanbaaren schrijftrant (…)'. In *VL*, Amsterdam 1827, pag. 376.

[2] 'Schoon de Wysbegeerte van KANT onder ons, zo veel wy weeten, geen grooten, althans geen algemeenen, opgang gemaakt heeft, en 'er onder de Nederlandsche Dames weinig EMMAS zullen gevonden worden, is dit Werkje niet ongeschikt om 'er ons eenig denkbeeld van te geeven.' In *VL*, Amsterdam, 1793, pag. 395.

[3] G. Knuvelder, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*, Den Bosch, 1973, deel III, pag. 200.

verdedigen en zich keren tegen de natuurlijke godsdienst: 'Kant wordt verworpen vóór Christus.'[1] Ze gunnen ons een blik op het godsdienstig panorama onder andere in een brief van Willems zuster waarin zij smalend zijn godsdienstige positie beschrijft:

> Als dit Boeltje er uit gesorteerd is, ga dan heen, en zie, welk een veelhoofdig monster van ketteryen en secteryen gy zyt! Gy zyt een wandelend woordenboek van alle dwaalingen, die er van Adam tot op heden zyn uitgebroeit, beleeden, en betwist. Gy zyt een systema van alle tegenstrydigheden; gy gelooft alles en niets; maar van myn geloof is er geen spoor meer: wat is dat voor een Zuster een hard gelag! Ik zal u ook toonen, hoe alle deeze stellingen beweezen worden; want buiten dit kon en het voor praatjes houden. Wel dan!
>
> - Gy zyt Paapsch; want gy zyt niet alleen een Vriend van goede werken, maar ook van overtollig gelooven; uw kindskinderen en agter-kleinkinders zullen nog wel van dien voorraad leeven kunnen.
> - Gy zyt Luthersch; want uw wil is knegtelyk onderworpen aan den duisterling Jambres.
> - Gy zyt Arminiaansch; om dat gy meent al, of niet te kunnen gelooven; en u excuseert om iemand te verdoemen.
> - Gy zyt Mennist; om dat gy Jambres lief hebt van wegen zyne goede werken.
> - Gy zyt Sociaansch; want gy gelooft met Socinus, dat Jezus de beste aller menschen was.
> - Gy zyt Arriaansch; omdat gy in éénen God gelooft.
> - Gy zyt Deïstisch; om dat gy durft redeneeren in zaaken van godsdienst.
> - Gy zyt een ongodist; volgens de regel, dat hy, die te veel bewyst, niets bewyst; en het is des waar, dat hy, die te veel belooft, niets gelooft.[2]

Over de filosofie, ook over de nieuwe Duitse, wordt slechts zijdelings gesproken; namen van filosofen worden wel genoemd, die van Kant nog niet: dat doet zij pas in 1801.[3]

---

[1] Idem, pag. 202.

[2] B. Wollf en A. Deken, *De Historie van den Heer Willem Leevend*, 's Gravenhage, 1784-1785, 14e brief, Mejuffrouw Alida Leevend aan den Heer Willem Leevend.

[3] Expliciet heeft Wolff zich in haar nadagen als schrijfster wel in een brief aan Vollenhoven uitgelaten over Kant: 'Ik heb myn armzalig hoofd eens een 14 dagen met Kant gebrooken; maar ik geloof dat ik te oud ben om hem wel te verstaan; en daar ik hem vat, doet hy by my onder voor de lessen van onzen godlyken meester, wiens wysheid wy te meer bewonderen, naarmaate men doordenkt & de menschelyke natuur leert kennen.' Zie brief van Aagje Deken aan mr. H. Vollenhoven, brief nr. CLXXVI, 's Gravenhage, geschreven tussen 16 november en 1 december 1801. En passant geeft zij in dezelfde brief een oordeel over J. Kinker: 'Van Hall zegt dat Kinker zo veele talenten heeft. 't Kan zyn; hy is myn dichter niet. Trouwens, gy kunt dit begrypen. De Dichtery is schilderen. Die dat niet kan, moet stilzwygen.' Het is niet zo dat zij Kant verwerpt, maar zij ziet eenvoudigweg de meerwaarde niet en

Concluderend kunnen we stellen dat het kantianisme vóór Van Hemert een opmaat is; het kantianisme zoals zich dat zal manifesteren, zal voornamelijk een specifiek Nederlands, een Van Hemertiaans kantianisme blijken.

heeft genoeg aan haar geloof: zij kan deugdzaam en gelukkig zijn, zonder een 'diep inzien in deeze nieuwmoodische philosophie.' Haar literaire partner schrijft in 1801 in een brief: 'Met de tegenheden des levens breek ik mijn hoofd niet het minste; want ik hou niet van een lelijk bakkes te zetten als men niet op vilten sloffen naar den hemel wandelt, maar wel eens langs moeilijke harde wegen. Ik dien God in blijdschap; is voor mij altoos wel. Dankbaarheid is Godsdienst; deugd (in spijt van Kant), deugd is gelukzaligheid. Een ziel die haare hoop vestigt op de barmhartigheid haars hemelschen Vaders is reeds in een aanvangelijken hemel.'

In hun laatste grote roman *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut* uit 1793-1796 is dan ook geen enkele verwijzing (meer) naar het kantianisme te vinden. In 1800 schrijft Wolff toch in de voorrede van het door haar uit het Engels vertaalde *Henry* over de 'zo breed opgegeven Verlichting:' (…) dat ik er zo voetstoots even weinig aan geloof als aan de gestadig veldwinnende Tolerantie of aan de wel haast algemeene aanneming der Kantiaansche Philosophie.' Zie brief nr. CL van E. Wolff aan mr. H. van Vollenhoven, 's Gravenhage, 23 maart 1801.

Van Hemert en het kantianisme

Dan verschijnt Paulus van Hemert ten tonele; door zijn optreden ontstaat in Nederland een populair kantianisme dat een omwenteling betekent in de wat vlakke Kantreceptie tot dan toe.

Hij wordt geboren in Amsterdam, studeert theologie, eerst in Amsterdam, later in Leiden bij de vrijzinnig denkende Schultens en in Utrecht waar hij bij Bonnet promoveert.[1] In 1780 krijgt hij een aanstelling als gereformeerd adjunct-predikant te Baarn en Eembrugge, maar vrij snel na zijn aanstelling verhuist hij naar Wijk bij Duurstede waar hij gedurende vier jaar het ambt van predikant zal uitoefenen. In 1784 meldt hij dat hij zich niet meer kan verenigen met het gereformeerde gedachtegoed en dat hij om die reden besluit zijn ambt als predikant 'vrijwillig' neer te leggen.[2] Naast Van

---Prent van Paulus van Hemert, gedateerd 1816, vervaardigd door H. Caspari, tekenaar, en J. Marcus, graveur. GAA afbeeldingsbestand 010097008571.

N.B. Het artikel van Hanou getiteld 'Vrienden en Vrouwen van Paulus van Hemert. Documenten over het leven van Nederlands bekende wijgeer rond 1800' in *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman,* 's Hertogenbosch, 2011, nr.2, pag. 108-117 kwam te laat om te kunnen verwerken.

[1] Helaas is een volledige biografie van Van Hemert nog steeds niet voor handen. Over de eventuele verblijfplaats van zijn correspondentie is vooralsnog niets bekend. Het archief van de familie Van Hemert wordt bewaard in het Centraal Bureau voor Genealogie te Den Haag. Hierin is wel een aantal (auto)biografische gegevens van Paulus van Hemert opgenomen. Tevens is een klein aantal albuminscripties van Van Hemert overgeleverd, alsmede een aantal (niet-uitgegeven) brieven.
Hij wordt als eerste zoon van Willem van Hemert en Elisabeth Geertruij Johanna Junius op 27 nov. 1756 geboren; op 28 nov. 1756 wordt hij in de Amstelkerk gedoopt (bron Gem. archief Amsterdam, 126 p. 75, (folio 38 / nr. 2)); in 1759 zal nog geboren worden Joanna Louisa, in 1762 Joannes Junius; deze zal rechter te Amsterdam en kanunnik en domheer te Utrecht worden. Een klein aantal brieven van Van Hemert is bekend (zie de bijlage).

[2] Van Hemert noteert hierover: '1 juni, 1781, gaf ik aan die van Naarden [d.w.z. aan het kerkbestuur te Naarden waar hij was beroepen, J.V.] te kennen, dat ik wel wilde komen doch dat mijne begrippen niet strookten met die van de Gereformeerde Kerk, weshalve zij weten moesten, of zij eenen onregtzinnigen mogten en wilden hebben. Beide de Kerken van Wijk bij Duurstede waar ik nog woonde en van Naarden deden pogingen om mij te bekeren, vruchteloos. Ik nam schriftelijk afscheid van mijne Classis van Rhenen en Wijk 15 juni 84. Om gewigtige redenen, gaf ik kort daarna dit afscheid in het licht. Reeds 30 juni ontving ik van Naarden het bericht dat mijn beroep vervallen verklaard was. Mijn laatste kerkelijke redevoering als geref. Predikant hield ik te Wijk op Pinkstermaandag 31 mei 1784.' In Familiedossier Van Hemert, Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag. Zie hiervoor ook M.

Hemert zijn er in die tijd anderen te noemen die uit de gereformeerde kerk stappen om zich aan te sluiten bij de remonstranten.[1] Van Hemert worstelt vooral met de manier waarop de gereformeerde kerk over de rede denkt. Hij verzet zich fel tegen de leer van de predestinatie: zijn vaste overtuiging is dat alle mensen de mogelijkheid hebben zalig te worden; de manier waarop is gelegen in het gebruik van de rede, en hij is (dus) van mening dat de rede juist niet bedorven is.

Van Hemerts biograaf Groenewegen stelt dat zijn overgang van de gereformeerde naar de remonstrantse gemeente een logische stap is: 'Misvormd van lichaam, verried hij al spoedig den krachtigen bouw van zijn geest. Hij werd opgeleid voor predikant. Als zoodanig nauwelijks werkzaam, bleek hij reeds grooter wijsgeerige en theologische kennis te bezitten dan, bij de toenmalige toestanden der Hervormde kerk, vereenigbaar was met de vervulling van zijn ambt overeenkomstig de toen geldende eischen van dat kerkgenootschap.'[2] In Van Hemerts overtuiging dat de rede het 'instrument aller waarheid' is, ligt de belangrijkste overeenkomst met de ideeën van Kant.[3] Groenewegen vat de drijfveren voor de overgang samen: 'Zonder in de fouten van het rationalisme te vervallen, al dreigde hem ook dit gevaar, heeft Van Hemert diepen eerbied gehad voor de menschelijke rede. Zij was hem het instrument aller waarheid. (...) Toen kwam de man, die zoo dacht, in aanraking met Kant. (...) Maar Kant stond aan het einde van den weg, waarop Van Hemert zijn eerste schreden had gezet.'[4]

In deze periode van zijn leven zien we al de opvatting die bij Van Hemert dieper zal wortelen en die zijn onvoorwaardelijk enthousiasme - helaas dus zonder distantie - voor Kant verklaart, namelijk de overtuiging dat de basis van het christendom gelegen is in de ethische beginselen die God aan de mens toont - let wel: iedere mens op aarde in iedere tijd -, ofwel in de vorm van het evangelie ofwel in de vorm van de Tien Geboden, maar altijd in overeenstemming met en uitgaande van de rede. Tegenstanders zien alleen het laatste, niet het eerste.

Pannebakker, *Verscheiden gewigtige bedenkingen bij wijze van een brief voorgesteld aan Paulus van Hemert, wegens het neederleggen zyner bediening als predikant*, Delft, 1785.

[1] Onder anderen C. Rogge, P. Weiland, G. Bruning en P. van Kooten Uit brieven van deze laatste blijkt overigens dat een dergelijke overgang niet zonder lijfelijk gevaar was. Zie S. Vuyk, *De Verdraagzame Gemeente van vrije Christenen*, Amsterdam, 1995, pag. 413, noot 65 en van dezelfde *De dronken Arminiaanse Dominee*, Amsterdam, 2002.

[2] H. Groenewegen, *Paulus van Hemert, als Godgeleerde en als Wijsgeer*, Amsterdam, 1889, pag. 2-3.

[3] Idem, pag. 110.

[4] Idem, pag. 110-111.

Van Hemert vestigt zich in 1784 in Rotterdam en wordt lid van de Remonstrantse Gemeente, in 1788 lid van de Remonstrantse Broederschap. Geheel onopgemerkt blijft zijn overgang uiteraard niet; de ruchtbaarheid die hij er zelf aangeeft, leidt al snel tot negatieve reacties.[1]

De remonstranten vormen aan het einde van de achttiende eeuw een vrij kleine groep: minder dan 2500 leden, voornamelijk in Amsterdam en Rotterdam. Wat hen bindt, is een geloof in Christus op grond van tolerantie en broederschap en het recht op een persoonlijke interpretatie van de bijbel. Als verdraagzame gemeente staan zij onder andere voor vrijheid van onderzoek, zij bepleitten (uiteraard) al jaren een scheiding van kerk en staat, propageren onderlinge verdraagzaamheid - geen dogma's - en vooral broederschap; de tolerantie blijkt uit hun streven naar gelijke rechten voor alle kerken. In hoeverre Van Hemerts interesse in Kant zijn overgang naar de remonstranten in 1784 al heeft bevorderd, is niet duidelijk: Van Hemerts eerste blijken van interesse in het

[1] Zo verschijnt in 1786 te Haarlem *Brieven van eenige jooden over den tegenwoordigen toestand van den Christelijken godsdienst en het Christendom. Verzameld en in 't licht gegeven door C.V.S.* Dit werk, toegeschreven aan D. Reguleth (door Hanou in zijn blog omschreven als 'Een orthodox keffertje over wie zo op het oog niet veel geschreven lijkt te zijn') en al in de *Leydse courant* op 30 november en 21 december 1785 groots aangekondigd, zou geschreven zijn door twee (fictieve) joodse briefschrijvers, ene Joseph de L. en Israel de C. Op zich lijkt het wat vreemd dat twee joden – met tegengestelde meningen – zich uitlaten over het christelijke geloof, maar we zien een aanval is op alles wat nieuw is, vooral op figuren als Priestley, Steinbart, Voltaire, Rousseau. 'En wie in ons land omhelsen deeze Nieuw Hervorming plans? Meestal (...) vinden zij ingang bij lieden van de grote wereld, in wier paleizen onder de menigte van zaken geen kleine rust of schuilplaats voor de nauwgezetten Godsvrucht overblyvt, maar niet bij ingetogen vrienden van deugd en waarheid. Mij is van goede hand verzekert, dat een zeker Predikant, die voor een jaar of twee de publieke kerk verliet en zijn dienst afstondt, thands te R… zo brillant en naar de smaak der galante mode leevt, in disch en huis depenses, divertissmenten en al wat hoort tot het geen de wereld welteleven heet, dat men duidelijk merken kan, hoe deze man, die het duitsch sisthema volkomen heeft omhelst, en zelve Steinbart blindelings (...) naschryvt (...) tot zulk een stap gekomen is, om dat hij mogelijk op het land of in een afgelegen steedje zijn rijkdommen zo niet ten toon spreiden, en met mantel en bef beladen niet zo coquet en prodigaal leven kan, noch plaatsen van vermaak bijwonen, als hij wel gaarne wenschte. 't Verveelt den man zijn zeden naar den Godsdienst te schikken, en daarom schikt hij zijnen Godsdienst naar de smaak van rijke lieden, en zo stel ik vast, zijn van de honderd, wel negentig en meer. (…) Niet lang geleden zei mij iemand, die zijn Godsdienst wel verstaat en niet minder wel beleevt, vrij geseid: deeze Renegaat is zeer beleevd omtrend onze beleidenis want hij zorgt dat zijn levenstrant ruim zoo veel eer aan onzen Godsdienst doet, als zijn pen dien poogt te smaden' (pag. 294-295). Deze 'renegaat' is Van Hemert: hij zou zich omringen door luxe en zich laten leiden door materialisme, zo heel anders dan de leden van de orthodoxe kerk, van het eenvoudige geloof! Dit werk wordt overigens zeer afkeurend besproken in de *VL,* Amsterdam, 1787, deel I, pag. 90-93 en kent een reactie in de vorm van Philaretes Orthodoxus, *Bericht wegens de zogenaamde brieven van eenige jooden, welken onlangs zyn uitgegeeven te Haarlem, en toegeschreeven worden aan den predikant Reguleth, thands beroepen in 's Haage; getrokken uit de Allgemeine Literaturzeitung, no. 118. van 18 may, 1786. Uit het Hoogduitsch vertaald, en opgedragen aan den ... kerkenraad der nederduitsche gereformeerde kerk in 's Haage,* Amsterdam, 1787.

kantianisme zien we pas in 1792: dat is acht jaar later.[1] Van Hemert toont zich uitermate vrijzinnig: zie zijn *Over de Rede en haar Gezag in de Godsdienst in brieven aan G. Bonnet* uit 1784 waarin hij zijn leermeester uit Utrecht Bonnet vertelt waarom hij zich van de gereformeerde kerk afwendt.[2] Bonnet (1723-1805) is een van de dominerende figuren in de tweede helft van de achttiende eeuw; hij wordt gezien als 'een der laatste Voetianen' en hij is van 1761 tot maar liefst 1804 hoogleraar.[3] In 1766 spreekt hij de rede uit *De vera justaque Jesu Christi cognitione summa mortalium sapientia (*vertaald als *Over de regte kennis van den Zaligmaker, als de hoogste wijsheid der stervelingen*): juist over dit aspect zal hij later met vooral Van Hemert een polemiek voeren. Er volgt dan een briefwisseling waarin hij probeert Van Hemert weer terug te halen en waarin Van Hemert zich steeds feller en beslister opstelt.[4] De toon waarin deze briefwisseling gesteld is, is eerst nog vriendelijk, maar als beiden zich niet openstellen voor de

---

[1] P. van Hemert, 'Kort Verslag van den Inhoud der nieuwe Wijsbegeerte van den Heer Kant', in *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijke Geluk*, Amsterdam, 1792, pag. 26-36; in hetzelfde nummer verschijnt van Von Born 'Onderzoek der klagten over het duistere in de wijsbegeerte van Kant, pag. 202-214.

[2] Zie voor G. Bonnet Chr. Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd (1787-1858),* Amsterdam, 1860, pag. 137-140 en 175-176; A. v.d. End, *Gisbertus Bonnet: bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der gereformeerde theologie in de achttiende eeuw,* Wageningen, 1957; *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht.* Onder redactie van A. de Groot en O. de Jong, Zoetermeer, 2001.

[3] G. Kernkamp, *De Utrechtse Academie, 1636-1815*, Utrecht, 1936, deel I, pag. 324.

[4] Deze briefwisseling - met reacties van derden - wordt uitvoerig beschreven in H. Groenewegen, *Paulus Van Hemert, als Godgeleerde en als Wijsgeer,* Amsterdam, 1889, pag. 18-70; A. v.d. End, *Gisbertus Bonnet: Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der gereformeerde theologie in de achttiende eeuw,* Wageningen, 1957, pag. 65-86.

De chronologie van de polemiek P. van Hemert - G. Bonnet is: *P. van Hemert, De Rede en haar gezag in de Godsdienst, briefswijze voorgesteld door Paulus van Hemert aan den Hoogëerwaardigen, Hooggeleerden Heer Gijsbertus Bonnet, Doctor en Professor in de H. Godgeleerdheid en Akademieprediker te Utrecht, Utrecht, 1784; G. Bonnet, Eerste antwoord van G. Bonnet aan den Weledelen Zeer Geleerden Heer P. van Hemert,* Utrecht, 1785; P. van Hemert, *De Rede en haar gezag in de Godsdienst, briefswijze voorgesteld door Paulus van Hemert aan den Hoogëerwaardigen, Hooggeleerden Heer Gijsbertus, Doctor en Professor in de H. Godgeleerdheid en Akademieprediker te Utrecht, Tweede Stuk,* Rotterdam, 1786; G. Bonnet, *Aanmerkingen van G. Bonnet op het tweede stuk des briefs van den Wel Edelen Zeer Geleerden Heer Paulus van Hemert*, Utrecht, 1786; P. van Hemert, *De Rede en haar gezag in de Godsdienst, briefswijze voorgesteld door Paulus van Hemert aan den Hoogëerwaardigen, Hooggeleerden Heer,* Rotterdam, 1787; G. Bonnet, *Eerste brief van G. Bonnet aan een' vriend. Over het geschil aangaande de Rede en haar Gezag in den Godsdienst*, Utrecht, 1788; G. Bonnet, *Tweede brief van G. Bonnet aan een' vriend. Over het geschil aangaande de Rede en haar Gezag in den Godsdienst*, Utrecht, 1789. Later krijgt dit nog een vervolg: G. Bonnet, *Eerste en Tweede brief van G. Bonnet, aan een 'vriend*, Utrecht, 1802; J. Heringa, *Afgeperste Verdediging van J. Heringa, Eliasz,* Utrecht, 1803; P. van Hemert, *Zelfsverdediging van Paulus van Hemert, tegen de beschuldiging van Pr. Gisbertus Bonnet, in deszelfs geschrijf tegen Pr. Heringa (in een brief, aan den heer P.F. van S)*, Amsterdam 1803.

ander, verandert die snel - van beide zijden - in felheid.[1] Voor Van Hemert kan de rede die ongerept is, ons naar de waarheid leiden:

> Zy, die het gezag der rede in de Godsdienst niet geheel verwerpen, komen hier in overéén: dat het gebruik van de rede billyk en betamelijk is, - dat men de egtheid van een Godlyke Openbaring aan de rede moet toetsen, - dat eene Openbaring, die van God komt, onmogelyk kan stryden met de grondwaarheden der voorwerpelijke rede, d.i. met zulke waarheden, waar van het tegengestelde eene tegenzeggelykheid insluit, - dat men, wanneer 'er in den Bijbel uitdrukkingen voorkomen, welker de letterlyke verklaring, of regtstreeks, of van terzyde, tegen overnatuurlijke waarheden zou' aanlopen, altoos de letter moet verlaten.[2]

Hij stelt zelfs dat de openbaring volstrekt overbodig zou zijn geweest in bewijsvoering als de mens toch eerst de natuur had bestudeerd en dan naar de stem van de rede had geluisterd: de rede is volgens Van Hemert namelijk niet aangetast door de zondeval, deze is nog wel ongerept: 'Hadden de menschen de natuur vlytiglyk bestudeerd, de stem hunner rede en hunnes gevoeligen gewetens gehoorzaamd, - zig door geene vooröordelen van anderen, of zinnelykheden van dit leven laten beheerschen; eene nadere Openbaring der Godheid ware nimmer noodig geworden (...).'[3] De bijbel en de natuur zijn - zo stelt hij ook later in verschillende formuleringen - twee oorkonden in twee talen die hetzelfde zeggen. Hij stelt dus natuur, rede en openbaring op één lijn; zo opent hij ook de weg voor een natuurlijke religie.[4] Met een felheid die zich nog verder in zijn leven nog veel verder zal aanscherpen, komt hij ertoe zowel degenen die de 'Papieren Paus' - de bijbel - als hun paus in Rome erkennen, katholieken te noemen. Indien men de bijbel letterlijk neemt, als onfeilbaar beschouwt, als een 'Papieren Paus' dus, is men in zijn ogen niet meer dan een inconsequente katholiek en dat de term 'katholiek' hier al niet neutraal door hem gebezigd wordt, valt al op te maken uit

---

[1] A. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, Haarlem, 1851-1857, deel I. Later zal Van Hemert nog terugkomen op - voornamelijk - het gedrag van Bonnet in 'Buitengewoon middel, om den voordgang der Nieuwe hervorming' te stuiten' in P. van Hemert, *Lektuur*, Amsterdam, 1804, deel III, vooral op pag. 9-15.
N.B. Vanaf hier zal ik dit werk slechts aangeven *Lektuur,* dan deel en pagina-aanduiding.

[2] P. van Hemert, *De Rede en haar gezag in de Godsdienst briefswyze, voorgesteld door Paulus van Hemert aan den Hoogêerwaardigen, Hooggeleerden Heer Gijsbertus Bonnet, Doctor en Professor in de H. Godgeleerdheid en Akademieprediker te Utrecht,* Utrecht, 1784, pag. 102-103.

[3] Idem, pag. 68.

[4] 'Laat ons beide Godlyke Openbaringen in de Natuur en in de Schrift, als egte oirkonden aanzien, doch die in twee verschillende talen geschreven zyn en waar van de meeste menschen maar de ééne of de andere verstaan. Daar in komen wy met elkanderen overéén, dat beide boeken datzelfde hoofdstelling bevatten, en, indien ze behoorlyk verklaard worden, elkanderen niet konnen tegenspreken.' Idem, pag. 166.

de mening die hij eerder verkondigt dat protestantisme en katholicisme zich als water en vuur gedragen omdat de aanhangers van het eerste zich beroepen op vrijheid, aanhangers van het tweede slechts alleen op gezag, maar in feite zijn heel strenge protestanten katholieken! Dat Christus ons zelf nota bene geleerd heeft de rede te gebruiken, staat voor Van Hemert vast.[1] Voor de remonstranten maakt hij in zijn kritiek uiteraard een uitzondering, want alleen zij lopen niet 'op de krukken van het gezag', alleen hun komt de eer toe dat zij 'de geest van het Protestantisme bewaard hebben', alleen zij denken autonoom. Zoals gezegd vervalt de briefwisseling niet alleen wat inhoud, maar ook wat toonzetting betreft tot een laag niveau. Wat meewarig verzuchtend over zoveel onbegrip bij zijn correspondent Bonnet over de waarde en de kracht van de rede vat Van Hemert zijn belangrijkste punt als een echte schoolmeester voor hem samen: Hij vat zijn stelling dat wat redelijk is, nooit in tegenspraak met het goddelijke kan zijn en dat alles wat van God komt ook redelijk is, als volgt samen in zijn 'Tweede Stuk':[2]

1. Al wat niet tegenstrydig is, is inwendig mogelyk.
2. Al wat tegenstrydig is, is volstrekt onmogelijk en kan door geen verstand, eindig of oneindig, begreepen, en door geen macht, hoe genoemd ook, tot bestaan gebracht worden.
3. Datgene, waarin wy, na nauwkeurig onderzoek en behoorlyke kennisneming, geen tegenstrydigheid kunnen zien, kan niet tegenstrydig zijn, maar moet inwendig mogelyk zijn.
4. Datgene, waarin wij mensen, na nauwkeurig onderzoek en behoorlyke kennisneming, tegenstrydigheid meenen te zien, kan niet anders dan tegenstrydig en volstrekt onmogelyk zyn.

---

[1] 'En wenden wy het oog naar het onderwys van Jezus Kristus; wy moeten overtuigd worden, dat Hy zoo wel als zyne Apostels, het gezag in den rede in den Godsdienst erkende; (…) En onderstellende, dat hun verstand natuurlyk niet bedorven was, wilde Hy hen zelven doen redeneren en uit bekende waarheden anderen besluiten. (...) Even zoo redekavelde Jezus met zyne toehoorderen over andere waarheden van zyne hemelsche Godsdienst: En op geene andere wys handelden alle zyne Apostels en Rijksboden: zij bestraften allerwegen het verwaarloosd gebruik der rede in den Godsdienst (...). Idem, pag. 154-155.

[2] P. van Hemert, *De Rede en haar gezag in de Godsdienst briefswijze voorgesteld door Paulus van Hemert aan den Hoogëerwaardigen Hooggeleerden Heer Gijsbertus Bonner,* Rotterdam, 1786, tweede stuk, pag. 299 e.v. Hierop zal anoniem volgen (de schrijver is Zacharias H. Alewijn) *Een handvol aantekeningen op den Tweeden brief van den heer Paulus van Hemert, over de rede in den godsdienst,* Utrecht, 1786. Van Hemert reageert hierop nog in hetzelfde jaar *De handvol aanteekeningen teruggekaatst, of de spotter tentoongesteld, in eenige brieven aan Hans Judas Kakologus Misadelphus*, Rotterdam. De felheid die al aangegeven wordt in de titel ('aan Hans, de onbetrouwbare, kwaadsprekende broederhater' (vertaling J.V.)), veroorzaakt in 1787 reactie: A. Alewijn haalt op zijn beurt weer uit met *Dertien brieven aan een vriend', over het geschrift van P. van Hemert, genaamd, De handvol aantekeningen teruggekaatst,* Haarlem, 1787.

5. Datgene, wat iemand slechts tegenstrydig voorkomt en het echter niet is, kan in deszelfs mogelykheid altijd betoogd worden.
6. Datgene, wat inderdaad tegenstrydig is, is altijd en in elk wezen even tegenstrydig, ongerymd en onmogelyk.
7. Om de onmogelykheid of ook de inwendige mogelykheid van enige hoedanigheid ten aanzien van een dadelyk bestaand wezen, a priori, met enige zekerheid te bepalen, behoeven slechts enige eigenschappen aangaande hetzelve zeker bekend te zijn, om uit vergelyking ervan met hetgeen er aan toegeschreven wordt met voldoende zekerheid te kunnen opmaken of er een werkelyke tegenstrydigheid al of niet aanwezig is.[1]

Een anonieme reactie volgt, verwijzingen naar de afvallige, de 'apostaat' Van Hemert zijn talrijk, onder andere door P. Kaas (1742-1815) in zijn 'Verhandeling over de Waarheit.'[2]

In deze periode leren we een andere zijde van Van Hemerts karakter kennen, namelijk zijn houding om door roeien en ruiten te gaan als hij dat nodig vindt. Zo vertaalt hij in deze periode een werk van E. Evanson.[3] Niet de inhoud daarvan is zo van belang, als wel dat hij dit ten eerste anoniem doet en ten tweede dat hij dit als een echte straatvechter doet 'in opdracht van' het illustere Genootschap Pro Ecclesia Eiusque Libertate, dat hij nota bene speciaal voor deze gelegenheid

---

[1] Geciteerd naar A. v.d. End, *Gisbertus Bonnet*, Wageningen, 1957, pag. 80.

[2] De anonieme reactie luidt P... A..., *Aenmerkingen over eenen kettermakenden geest, geschreven in de gedaante van eenen brief aan Paulus van Hemert*, z.p, 1785. Deze P. Kaas schrijft in 1788 een redevoering getiteld 'Verhandeling over de Waarheit' waarin hij Van Hemert verschillende keren noemt, onder andere in 'Hoe traanwaardig worden wij door veele voorbeelden, zelfs van een onzalig ver afgedwaald leeraar, in deze waarheit bevestigt, die door de verheffing der reede boven de goddelijke openbaring niet alleen een vuijle Socineaan is geworden, maar zeer dicht genaderd is aan de grensen der deisten' en 'Die mijn stelling overtuijgent wil bevestigt zien, die leze de Brieven van Professor Bonnet aan den ongelukkige apostaat Van den Hemert (sic) en den Brief van zijn H:Ew; aan een vriend.' Deze 'Verhandeling over de Waarheit' bevindt zich in het Gem. Archief te Rotterdam, nr. 694 van de handschriften. Ook de *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek* reageert kort en duidelijk: 'Onder de geschriften, welke hier van de bewijzen opleeveren, behoort ook dat van den Heere P. van Hemert over de Rede en haar gezag in den Godsdienst, briefswijze voorgesteld aan den Hoog Eerwaardige Heere G. Bonnet, bijzonder het tweede stuk. — Wien, die eenigzins een gevoelig hart heeft, moet het toch niet smerten,'dat een man van zulke uitsteekende bekwaamheden, door het leezen van buitenlandsche Schriften, zoo verre vervoerd is, dat hij openlijk dat zelfde geloof verwoest, het welk hij eertijds als Leeraar verkondigde; juist het tegengestelde van den grooten Paulus.' In *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek*, Amsterdam, 1986, pag. 315.

[3] E. Evanson, *Letter tot the Rt. Reverend the Lord Bishop of Litchfield and Coventry,* London, 1777 vertaalt Van Hemert in *Briev aan den hoog eerwaarden lord-bisschop Litchfield en Coventry, over de antikritische Grondbeginselen in de meeste kerkelijke genootschappen / door Edward Evanson; uit het Eng. vertaald en in 't licht gegeven door 't Genootschap Pro Ecclesia Eiusque Libertate*, 1785, Dordrecht.

opricht c.q. bedenkt.[1] Geen manier wordt onbenut gelaten, het doel lijkt alle middelen te rechtvaardigen!

Uit 1790 stamt *Over de Gevoelens der eerste Christenen en Kerkvaders betrekkelijk den Persoon van Christus*. Dit laatste werk verschijnt onder het dan zeer provocerende pseudoniem 'Paulus Samosatenus'.[2]

In 1790 stuurt Van Hemert een verhandeling 'Over het Recht op en de Verpligting om in zaken van den Godsdienst voor zichzelven te oordeelen' in naar Teylers Godgeleerd Genootschap.[3] Deze wordt bekroond met goud.[4] Van Hemert stelt hier wat in 1787 al zijn schaduw vooruit had geworpen, namelijk dat Christus wel de enige en de ware leidsman dient te zijn in het leven van de mens, maar '(...) dit is echter niet zoo ter verstaan alsof de Protestanten de Rede, of het gezond verstand, wilden uitsluiten, en alleenlyk naar de letter van de H. Schriftuur, en van het geene Jezus, en deszelfs Apostelen, geleerd hebben, volgen!'[5] De mens heeft kortom de plicht zijn rede, het 'instrument aller waarheid', te gebruiken en alles wat hem verteld wordt als waarheid, eerst zelf te toetsen aan diezelfde rede.

> (...) waaruit van zelven volgt, dat yder Kristen regt heeft, om alles, wat den Godsdienst raakt, naar te sporen en openlyk te belyden, ja, verpligt is niet alleen tot een vrymoedig

---

[1] Ik heb dit genootschap niet kunnen traceren; ik ga ervan uit dat Van Hemert de oprichter en ook enig lid van dit ongetwijfeld buitengewoon illustere en vooral exclusieve genootschap is geweest. Zie ook J. van Eijnatten, *Liberty and Concord in the United Provinces. Religious Toleration and the Public in the Eighteenth-Century Netherlands*, 2002, Leiden, pag. 401.

[2] Paulus van Samosate, bisschop van Antiochië uit de derde eeuw, sprak niet over incarnatie, maar van goddelijke inwoning in de mens Jezus van Nazareth. Hierom werd hij veroordeeld als ketter en afgezet als bisschop. De kerk nam zijn ketterij zo hoog op dat artikel IX van de Nederlandse Geloofsbelijdenis 'Samosatenus' noemt als 'één die met goed recht door de Heilige Vaders veroordeeld' is. Zijn volharding en verzet moet Van Hemert hebben bewonderd. Van Hemert had dit pseudoniem al eerder gebruikt toen hij tegen aantijgingen van Segaar op de vertaling van *An history of the corruptions of Christianity* van Priestley deze in 1787 had verdedigd in *Aanmerkingen op de Prijsverhandelingen tegen Priestley, ingezonderheid op de verhandeling van den hoogg. heer C. Segaar*. In 1789 verschijnt daarop onder een tweede pseudoniem, namelijk 'Samson Carasco' een werk, namelijk *De rechtzinnige denkwijze der Eerste Kristenen nopende de grondlegger des Kristendoms in eenen brief der Kappodocische Kerke aan Malchion, hunnen mede-ouderling te Antiochië, door Samson Carasco*.

[3] Opgenomen in *Verhandelingen raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap*, deel XI, Haarlem, 1791, pag. 3-178. De formulering hiervan luidt: 'Hoe zal men de grondregel der Protestanten, dat ieder Christen, zynes verstands magtig, geregtigd, en, naar zyne bekwaamheid, verpligt is, om, in zaaken van den godsdienst, voor zich zelven te oordeelen, duidelykst verklaaren, en deszelfs aannemelykheid ten bondigsten bewyzen?' Geciteerd naar P. de Quay, *De Genoegzaamheid van het natuurlijk gezond Verstand*, Den Haag, 2000, pag. 35.

[4] Van Hemerts tekst is uitgegeven in het Duits: *Über das Recht und die Verpflichtung zum eignen Urtheile in der Religion*, Dortmund, 1798.

[5] *Verhandelingen raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap*, XI, Haarlem, 1791, pag. 32.

> onderzoek, maar ook om, zo zyne bekwaamheid het gehengt, en zo, naar zyne ernstige meening, het gewigt der zaken het vordert, zyne nasporingen, tot heil van het menschdom, aan anderen mede te delen.[1]

Geen goed woord heeft hij over voor de voorschriften en de Formulieren van Enigheid; zij leiden slechts naar:

> (...) dwaling, bijgeloof, geveinsdheid, menschenhaat, vervolging, onverdraagzaamheid (...). Daar alleen, waar Godsdienstige vrijheid heerst, en men denken, spreken, en schryven mag, wat men wil, wordt de waarheid aan den dag gebragt, de kennis allenskens gezuiverd, en het nationaal karakter van een Volk verbeterd.[2]

Ook hier al: perfectionering van de maatschappij. Van Hemert gaat tegen orthodoxe theologen in.[3] Opmerkelijk is dat hij besluit met de mededeling dat hoe strijdig sommige godsdienstige beginselen ook mogen zijn, het effect bijna altijd verwaarloosbaar is omdat de strijd meestal tot studeerkamers van godgeleerden beperkt blijft. Of gelatenheid of cynisme hier de boventoon voert, is me niet duidelijk: beide lijken me geen eigenschappen van Van Hemert te zijn. Maar iedere poging om God begrijpelijk te maken voor de mens met behulp van een beeld is meteen in strijd met zichzelf. Ruim vóór Kant hanteert Van Hemert dezelfde argumenten, al moet natuurlijk wel nadrukkelijk gezegd worden dat deze gedachten van alle eeuwen zijn (en zelfs al bij de klassieken voorkomen), dus zeker niet uniek voor Van Hemert en/of Kant zijn; wel is de gedachtegang dezelfde.

In 1788 gaat Van Hemert noodgedwongen naar Brussel; hij schrijft hierover:

> 12 maart 1788 vertrok ik, uit hoofde der ongeregeldheden die te Rotterdam na de revolutie van 1787 straffeloos plaatshadden met mijn gezin naar Brussel schoon ik mij in de polit. onlusten nimmer gemengd had.[4]

Zijn eerder genoemde polemiek met Bonnet krijgt veel aandacht, zo ook in Brussel, waar hij meteen de kansel wil beklimmen, maar waarvan men hem met moeite weet te weerhouden. Zijn veronderstelde verdraagzaamheid en gepredikte

---

[1] Idem, pag. 38.

[2] Idem, pag. 115.

[3] Hij noemt ze 'lieden van bekrompen kennisse, en een zeer slaafsch verstand, ja, gemeenlyk, volslagen domkoppen, die niets weten, dan hunnen Katechismusvragen, en de klanken, welken zy uit de monden hunnen Onderwyzeren gewoon zyn te hooren. Wat kan men van zoodanigen anders verwachten dan onverstand, drift, stugheid, broederhaat, wraak, en vervolgzucht?' In *Verhandelingen raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap*, XI, 1791, Haarlem, pag. 124-125.

[4] P. van Hemert, familiedossier Van Hemert, Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag.

tolerantie verhindert hem niet op het persoonlijke vlak uiterst drammerig te zijn. Vuyk stelt dan ook 'Velen ergeren zich aan Van Hemert' naar aanleiding van diens gedrag in Brussel (en later zullen de verontwaardiging en de ergernis over zijn gedrag in Rotterdam nog toenemen); een voorzichtige formulering lijkt me.[1] Twee jaar later zal nog duidelijker worden dat Van Hemert minder verfijnde, dan wel erg onnozele karaktertrekken heeft: zijn karakter zal hem steeds meer parten spelen.[2] Hij houdt bij het overlijden van zijn collega-hoogleraar A. van der Meersch een rede, *Lijkreden op den Hoogeerwaardigen, Hooggeleerden Heer Abraham Arent van der Meersch,* waarin hij nota bene een vete van veertig jaar geleden er (zij het kort) bij haalt door de gereformeerde hoogleraar Voget aan de schandpaal te nagelen.[3] In de pers wordt dit publiekelijk ruim opgeklopt (waaruit weer eens blijkt dat die zeker niet op de hand van Van Hemert is). Uiteraard roept de weinig subtiele keuze van tijd en plaats veel weerstand op. Voor Van Hemert is dat een reden om een vlugschrift te publiceren waarin hij weer en nog feller - tot ergernis van zeer velen - uithaalt.[4] Reactie op reactie volgt en als de uitgever van de *Vaderlandsche Bibliotheek* Van Hamelsveld het waagt een anoniem stuk tegen Van Hemert te plaatsen, publiceert deze in 1792 (let wel: onder een pseudoniem, namelijk 'Een leydsch heer') *Schuitpraetje, over de recensie der Lyk-oratie van Van Hemert op A.A. van der Meersch / medegedeeld door een Leydsch Heer aan zijn vriend te Amsterdam*. Dit werk, een schuitpraatje, is één lange tirade: vooral de termen 'ware boef',

---

[1] S. Vuyk, *De Verdraagzame Gemeente van vrije Christenen*, Amsterdam, 1995, pag. 38.

[2] Zie voor de relatie Van Hamelsveld en Van Hemert ook de uitvoerige beschrijving in V. Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse Recensietijdschriften, 1774-1837,* Amsterdam, 2009, pag. 59-68.

[3] P. van Hemert, *Lijkreden op den Hoogeerwaardigen, Hooggeleerden Heer Abraham Arent van der Meersch, uit het Latijn vertaald door Pieter Weiland,* Amsterdam, 1792. Voget had bij een vertaling een positieve inleiding geschreven; die wilde hij veranderen toen hij er achter was gekomen wie de vertaler was; toen dat niet meer ging, schreef hij in de voorrede 'Quid docte periise juvat' en hij geeft er meteen zelf de vertaling bij: 'wat zal het baten EEUWIGLIJK als een geleerd man verloren te gaan'. Het betreffende werk is van Van Meersch zelf onder het pseudoniem Eusebius Pamfilus, *Kerkelyke geschiedenissen. Nu vertaald en met vele aantekeningen opgehelderd door Abraham Arent van der Meersch. Voorrede van Albertus Voget.* Amsterdam, 1749. Overigens is het hier Van Hemert volgens mij niet te doen om Voget neer te halen - hij schrijft ook 'Maer laten wij dit alles daar laten, Toehoorders' (pag. 29) - als wel om Van Meersch te rehabiliteren: de betreffende passage neemt minder dan één pagina in beslag op een totaal van 45: het is meer de aandacht die er door de *VB* aan gegeven wordt, die daarna de meeste aandacht opeist.

[4] 'Waarlijk de Remonstrantse Professor verstaat de kunst meesterlijk om eene groote menigte scheldwoorden kort en beknopt opeen te hoopen, genoeg om te doen zien dat de Professor Van Hemert den draf en het onkruid dat hij tevoren gegeten hadt sedert hij in zijne tegenwoordige gezindte is overgegaan, geheel verteerd heeft, en dat hij daarvan nu ten volle gezuiverd is.' In *VB*, Amsterdam, 1792, III, 1, pag. 547–557. *Aan den uitgever der Vaderlandsche Bibliotheek door Paulus van Hemert, Prof. bij de Remonstranten,* Amsterdam, 1792.

'kwezelachtige zuurdezem', 'ex-professor' en 'muggenkoning' wisselen elkaar in hoog tempo af. Van Hamelsvelds boeken zouden 'vodden van catechismusschriften' zijn. Van Hamelsveld zou de recensie zo geschreven hebben omdat hij boos was op de criticus van zijn werk *De zedelijke toestand der Nederlandsche Natie* uit 1791 in wie hij Van Hemert had gezien. Deze had dit werk gekwalificeerd als een 'allerellendigst boek'.[1] *Die kaatst moet de bal verwachten* uit 1792 opent met 'baarlijke duivel'; Van Hamelsveld zou 'boertend, vuil en ook obsceen' zijn.[2] Deze reageert weer in een *Nodig Bericht aan het publiek* waarin hij het *Schuitpraatje* een 'uit enkel gal en bitterheid samengesteld pamphlet' noemt. Bovendien ontkent hij bij hoog en laag de schrijver van de eerste recensie geweest te zijn.[3] Het antwoord volgt in *Noodig tegenberigt van Paulus van Hemert, nopends de handelwijze van Prof. Y. van Hamelsveld*;[4] Van Hemert maakt Van Hamelsveld hierin uit voor een 'verachtlijken lasteraar'. De ruzie wordt nóg feller als Van Hemert ook nog een negatieve en anonieme recensie schrijft op de bijbelvertalingen van Van Hamelsveld *Brief van een Heer uit Utrecht, aan zyn vriend te Amsterdam, over eenige gebreken in de Bijbel, vertaald door Y. van Hamelsveld*.[5] Volgens Van Hemert moeten we oppassen want zou Van Hamelsveld de verschillen onder de kerkgenootschappen radicaal willen opheffen! Later wordt Van Hamelsveld een fel antikantiaan en zal zich bijvoorbeeld in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* en in *De Redelijke Christen* afzetten.[6] Zijn recensies op de *Lektuur* in de *Vaderlandsche Bibliotheek* en Van

---

[1] P. van Hemert, *Aan den uitgever der Vaderlandsche Bibliotheek door Paulus van Hemert, Prof. bij de Remonstranten,* Amsterdam, 1792, pag. 29.

[2] *Die kaatst moet de bal verwachten,* 1792, W.P.C. Knuttel, nr. 22085

[3] Y. van Hamelsveld, *Nodig Bericht aan het publiek,* Amsterdam, 1793.

[4] P. van Hemert, *Noodig tegenberigt van Paulus van Hemert, nopends de handelwijze van Prof. Y. van Hamelsveld*, Amsterdam, 1793.

[5] De anonieme reactie: *Wie heeft het hem gedaan? … Waarom raast hij zoo? Of iets over de remonstrantsche professor P. van Hemert, op zijn noodig bericht*, Amsterdam, 1793. De anonieme reactie van Van Hemert: *Brief van een Heer uit Utrecht, aan zyn vriend te Amsterdam, over eenige gebreken in de Bijbel, vertaald door Y. van Hamelsveld*, Amsterdam, 1803.

[6] Als Van Hamelsveld in 1784 hoogleraar in de Godgeleerdheid wordt, spreekt hij zijn inaugurele rede uit, in de Nederlandse vertaling getiteld 'Over den tegenwoordigen voor- of nadeeligen staat van het christendom, en hetgeen omtrent dezelve in 't vervolg mag gehoopt of moet gevreesd worden'. Hij vergelijkt hierin de nieuwe met de behoudende stromingen binnen de theologie. Hij stelt dat de hervormers van divers pluimage (hij noemt ook de neologen), het wezen van het christendom proberen bloot te leggen. De conservatieve calvinisten verzetten zich hiertegen: zij beschuldigen hen ervan 'de oude lieftallige eenvoudigheid' van het christendom te willen omdopen in een natuurlijke godsdienst. Van Hamelsveld neemt dan nog een middenpositie in. Later zal hij zich minder voorzichtig en uitgesproken opstellen, zeker in *De Redelijke Christen*. Zie Y. van Hamelsveld, *Inwyingsredevoering over den tegenwoordigen voor- of nadeeligen staat van het Christendom, en hetgeen omtrent denzelven in 't vervolg door ons mag gehoopt, of moet gevreesd worden*, Utrecht, 1784, pag. 26-30.

Hemerts reactie daarop getuigen van onverzoenlijke en vooral schurende karakters - en ook van ijzeren geheugens vol wrok en wrevel;[1] ook Van Hemert zal tot in zijn *Lektuur* toe nog ageren tegen van Hamelsveld (onder andere door brieven tegen Van Hamelsveld te publiceren!).[2]

Polemiseren, reageren, zich verweren, uitlokken, onder pseudoniem acteren, chargeren en vooral polariseren: het zijn en blijven geliefde bezigheden van een man die met zijn mond de verdraagzaamheid zo predikt, maar die met weinig innemendheid iedere andersdenkende graag snoeihard de les leest. Met een overmaat aan enthousiasme verdwijnen beleefdheidsvormen en respect voor conventies.

In 1790 wordt Van Hemert te Amsterdam aan het Remonstrants Seminarium tot hoogleraar in de Letteren en de Wijsbegeerte benoemd. In de jaren vóór zijn ambtsaanvaarding vertaalt hij nog twee strikt theologische werken.[3] In de bijna zes jaren die zijn hoogleraarschap zal duren, zal hij echter niet veel meer doen dan de traditionele, dat wil zeggen gangbare in de zin van breed geaccepteerde, wijsbegeerte doceren. Van contacten met collega-hoogleraren zoals Van der Voort te Groningen of Chaudoir te Franeker is me niets gebleken. Correspondentie en/of verdere gegevens ontbreken.

---

[1] Er zijn voorbeelden te over: als Van Hamelsveld in de *VB*, Amsterdam, 1804, op pag. 424-428 beschuldigend stelt dat Van Hemert in de *Lektuur* het christendom gebruikt alleen maar ter vermaak, antwoordt Van Hemert dat hij vindt dat er met een kanon op een mug wordt geschoten: '(…) hoe groot was mijn ontsteltenis, toen onverwachts, in 't begin dezer lopende maand, een zekere Scherpschutter, uit het Bataillon van Isbrandus Scriblerus, met wien ik eens, voor 12 jaaren, een schaakpartijtje gespeeld heb, naar mijn onnozel Boekske, waarin zijn arendsöog ik weet niet welke onchristelijke ketterijen zag, zijn geweer wendde, en niet lugtig weg - gelijk men naar pimpels en meezen schiet - maar, uit alle zijn magt, tegen hetzelve losbrandde, even als of hij een wild zwijn, of een' weerwolf vóór had. (…) En hij vraagt zich heel spottend af of hij nu niet beter maar kan stoppen met zijn werk: Gij weet, ik ben, uit mijn' aard, als een haas, zoo schuuw. Die jager mogt eens lust krijgen om op nieuw aanteleggen! Zou 't niet best wezen, het vervolg mijner Lektuur te rug' te houden?' *Lektuur*, deel II, pag. III-VI.

[2] Zie bijvoorbeeld *Lektuur*, deel III.

[3] In 1786 komt te Rotterdam van hem een vertaling uit van het in 1784 verschenen werk van Ch. Chauncy, *The mystery hid from the ages and generations, made manifest by the gospel-revelation: or, the salvation of all man the grand thing aimed in the scheme of God, as opened in the New Testament writings, and entrusted with Jesus Christ to bring into effect,* Londen, 1784 onder de titel *De verborgenheid, die van alle eeuwen en geslachten verborgen was openbaar gemaakt door het Euangelie: of de eindelijke gelukzaligheid aller menschen, voornamelijk bedoeld in het Plan van God, hetwelk in de geschriften van Nieuwe Testament voorgesteld en aan JEZUS KRISTUS ten uitvoering is toebetrouwd, door een algemeenen menschenvriend,* Rotterdam, 1786-1787. In 1788 komt eveneens te Rotterdam een vertaling uit van het in 1785 verschenen *Versuch einer Geschichte des Arianismus* van J. Starck onder de titel *Proeve eener Geschiedenis van het Arianismus door J.A. Starck*. Beide zijn gewone vertalingen die - behalve door de keuze hiervoor - weinig zeggen over Van Hemert zelf. Zie ook H. Groenewegen, *Paulus van Hemert, als Godgeleerde en als Wijsgeer*, Amsterdam, 1889, pag. 78.

Bij de start van zijn hoogleraarschap neemt hij in zijn inaugurele rede het thema van de accommodatieleer op.[1] Uitdagend stelt hij dat zowel Christus als zijn apostelen in hun woorden rekening gehouden hebben met wat hun toehoorders uit die tijd konden begrijpen. Dat is de reden dat in het Nieuwe Testament zoveel zaken staan die ons nu zo vreemd voorkomen, maar toen uit didactisch oogpunt zo geformuleerd zijn; hij geeft het voorbeeld van 'koning'. Van Hemert bepleit hier dus al impliciet schriftkritiek, wat hij later vaak zal herhalen (in relatie met de genoemde accommodatieleer).

In 1789 schrijft Teylers Godgeleerd Genootschap een prijsvraag uit en Van Hemert wint met zijn verhandeling goud.[2] Hij stelt hierin een aantal regels op waar men zich aan dient te houden als zaken uit de bijbel indruisen tegen de rede. Hij gelooft niet in wonderen en ook nu weer: apostelen hebben zich aangepast aan begrippen uit de tijd zelf als zij zaken beschrijven. Hij geeft een aantal voorbeelden daarvan en stelt 'alle waerheid is tog niet voor alle tijden en voor alle verstanden geschikt.'[3]

In 1792 volgt zoals we gezien hebben de eerste publicatie van Van Hemert die helemaal gewijd is aan Kant, getiteld 'Kort Verslag van den Inhoud der nieuwe Wijsbegeerte van den Heer Kant', een werkje dat gezien kan worden als een beknopte inleiding tot Kants filosofie. Het verschijnt, in de vorm van korte paragrafen, in *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*.[4] Van Hemert beschouwt de filosofie van Kant immers als een wezenlijke bijdrage tot het

---

[1] P. van Hemert, *Oratio de prudenti Christi, Apostolorum, atque evangelistarum consilio, sermones suos ac scripta, ad captum atque intellectum vulgi, quantum illud fieri potuit, accommodatium,* Amsterdam, 1791; de Nederlandse vertaling verschijnt in datzelfde jaar (vertaald door P. Weiland): *Redenvoering van Paulus van Hemert, over de voorzichtigheid, waermede Christus waermede Christus, de apostelen en evangelisten zig, in hunne redenen en geschriften, zooveel mooglijk, naer de vatbaerheid des volks geschikt hebben,* Amsteldam, 1791.

[2] De formulering is: 'Heeft Christus, in zijne prediking, hebben de Evangelisten, zich somtijds naar de heerschende volksbegrippen geschikt? Zoo ja, in welke gevallen, en hoe verre? En hoe zeer kan dit denkbeeld, wel begrepen, dienen ter verklaringe van de schriften des Nieuwen Verbonds?' Geciteerd naar P. de Quay, *De Genoegzaamheid van het natuurlijk gezond Verstand*, Den Haag, 2000, pag. 37. Deze formulering is opmerkelijk omdat in hetzelfde jaar al Heringa juist zijn bevestigende 'Verhandeling ten betooge, dat Jesus en Zyne apostelen zich doorgaans niet geschikt hebben naar de verkeerde denkbeelden van hun tydgenooten', die bekroond wordt door Haagsch Genootschap tot verdediging van de Christelijke godsdienst, publiceert. Ook nu schrijft Van Hemert onder het pseudoniem 'Samson Carasco'.

[3] P. van Hemert, *Redenvoering van Paulus van Hemert, over de voorzichtigheid, waermede Christus waermede Christus, de apostelen en evangelisten zig, in hunne redenen en geschriften, zooveel mooglijk, naer de vatbaerheid des volks geschikt hebben,* Amsterdam, 1791, pag. 43.

[4] P. van Hemert, 'Kort Verslag van den Inhoud der nieuwe Wijsbegeerte van den Heer Kant' in *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*, Utrecht en Amsterdam, 1792, deel I, pag. 26-36. In dezelfde aflevering is ook een vertaling geplaatst van Von Born 'Onderzoek der klagten over het duistere in de wijsbegeerte van Kant' (pag. 202-214).

'menselijke geluk'. Hij zegt dat dit nodig is omdat het kantianisme al vaak onderwerp van gesprek is, maar ook vaak verkeerd begrepen wordt. Onverdeeld positief is Van Hemert (nog) niet: eerder schuchter benoemt hij de filosofie van Kant, bijna alsof het een denkoefening (voor hemzelf) betreft. In datzelfde jaar nog verschijnt 'Vrijmoedige Gedachten over de Zedenleer des Heeren Kant.'[1]
Van Hemert schrijft in 1795 een verhandeling voor een prijsvraag van Teylers Godgeleerd Genootschap betreffende het vraagstuk over de hartstochten van God.[2] In zijn 'Verhandeling over de Grondslag van het Protestantisme', door Plat en Wielema treffend 'een experiment in kantiaanse theologie' genoemd, keert Van Hemert zich af van het oude Godsbeeld en zegt dat God geen hartstochten kent: God laat zich niet beïnvloeden door zaken buiten Hem om.[3] Hij prijst hierin '(...) de nieuwe school van den groten Kant, die de gehele Overnatuurkunde vergruist, even als wijleer Mozes het gouden kalf.'[4] De oude 'overnatuurkunde' dus als bijgeloof en Kant (hoor hier de kwalificering van Mendelssohn!) als de 'allesvermorzelende'!

In deze formuleringen zien we overigens al in de kiem de manier van schrijven die de latere Van Hemert zo zal kenmerken, namelijk een zich overschreeuwen in een poging Kant bij het publiek geliefd te maken, daarbij toch ook vaak de maat uit het oog verliezend.

Wij kunnen ook, zo vervolgt hij, als mensen God helemaal niet gelukkig of ongelukkig maken met onze daden: God is namelijk geheel onbewogen. Wij bidden ook niet voor God, maar wij bidden alleen voor onszelf. Als men dan verontwaardigd tegenwerpt dat Jezus toch gepredikt heeft over een barmhartige God, stelt hij:

> Het zy zoo! Maar wie begrypt niet, dat onze geëerbiedigde Meester, en zyne Gezanten, hier in, met de meeste wysheid handelden? In hunne tyd, was 'er, by zeer weinigen, - zo al by eenigen - enige vatbaarheid voor egte voorstellingen van God. Dit leert de geschiedenis. Ook kwam Jezus niet, met oog merk, om overnatuurkundige begrippen te

---

[1] P. van Hemert, 'Vrijmoedige Gedachten over de Zedenleer des Heeren Kant' in *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*, deel I, Amsterdam, 1792.
[2] De formulering van de prijsvraag luidt: 'Zyn 'er goede gronden om Gode hartstochten (of aandoeningen) toe te schryven? Zoo jaa: is het dan mogelyk, de werking dier hartstochten (of aandoeningen) in dier voege te verklaaren, dat deeze werking geen' invloed hebbe op Gods gelukzaligheid?'
[3] J. Plat en M. Wielema, *Paulus van Hemert; Gezag en Grenzen van de menselijke Rede*, Baarn, 1987, pag. 19.
[4] P. van Hemert, *Zijn er goede Gronden om Gode Hartstochten toe te schrijven?, uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap*, Haarlem, 1795, deel XIV, pag. 208.

> verbeteren, en de menschen tot Wysgeren te vormen: maar om hen terug te leiden op den weg der deugd, en gelukzaligheid, van welken zy afpadig geworden waren.[1]

In de korte inleiding spreekt hij over de hervormers; zij zijn volkomen terecht hun eigen kant opgegaan: 'De leer van Jezus is eene teder gezusterde vriendin der gulden vrijheid, op de uitmuntendste wyze geschikt om den mensch het juk van het menschelijk gezag te doen afschudden.'[2] Met een verwijzing naar het artikel van Konijnenberg in de *Bijdragen tot het menschelijk Geluk* uit 1789 keert hij zich in dit werk niet alleen tegen het katholicisme, maar ook tegen het atheïsme dat eigenlijk ijdel is:

> Goede staatkundige Wetten, zeggen de Ongodisten kunnen veel, ja meer doen dan de Wetten van de Godsdienst. Dit is het oude geroep welk in alle Atheïstische schriften herhaald wordt. Doch laat ze ons eenmaal zoodanig een wetboek toonen of dit hun ijdel geschreeuw staken![3]

Mensen die niet in God geloven, dienen uiteraard tegengesproken te worden, en wel omdat zij niet redelijk handelen. Het is van belang dat 'ongodisten die zich inbeelden dat God zich met zaken der waereld geenszins bemoeit door de grondige tegenredenen van Godsdienstige Wijsgeeren beschaamd en gestuit worden'.[4] Hij wint tot eigen verbazing zilver.[5]

De *Beginzels*

Van Hemert geeft als eerste tijdschrift de *Beginzels der Kantiaansche Wysbegeerte* (1796-1798) uit.[6] Tijdschriften als de *Beginzels* spelen rond 1800 een belangrijke rol in de debatten en in de meningsvorming. Sommigen stellen zelfs dat het tijdschrift de uitvinding van de eeuw der Verlichting genoemd kan worden.[7] Tijdschriften zijn niet alleen een spiegel, maar ook een ware motor in het verspreiden en het verwoorden van de Verlichting. Debatten worden er geïnitieerd, gevoerd, uitgevochten en weer opgerakeld.[8] De gedachte dat de samenleving nu die eenmaal in beweging is, ook gestuurd kan worden, wordt

---

[1] In *Verhandelingen Teylers Godgeleerd Genootschap*, Haarlem, 1795, pag. 308.
[2] Idem, pag. 86-87.
[3] P. van Hemert, *Verhandeling over de Grondslag van het Protestantisme*, Amsterdam, 1793, pag. 71.
[4] Ibidem.
[5] Hij schrijft hierover later dat het hem verbaasd had dat hij met een dergelijke inzending in de prijzen was gevallen: 'Teylers loflijke Genootschap bekroonde dat geschrift met zilver: doch het was, waarlijk, geen koper waardig!' Hoe hautain en weinig hoffelijk om zich zo uit te laten. *Magazyn,* deel III, pag. 54.
[6] De *Beginzels* zijn in 1968 heruitgegeven in de reeks *Aetas Kantiana*, nr. 286 te Brussel.
[7] Bijvoorbeeld J. Kirchner in *Das Deutsche Zeitschriftwesen*, Wiesbaden, 1962, pag. 1.
[8] Zie J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag, 2001, pag. 81-102.

langzamerhand gemeengoed. De wegen hoe die samenleving te vormen en hoe het denken te kneden, worden besproken in het tijdschrift. Rond de eeuwwisseling komt een immens grote hoeveelheid tijdschriften op de markt.[1] Ook de tijdgenoot heeft dit gevoel, getuige de vele uitroepen in inleidingen, prospectussen en kritieken die allemaal een variatie zijn op 'alweer een tijdschrift erbij!'[2] Satirische artikelen met als strekking dat er veel te weinig lezers zijn voor zoveel tijdschriften, zijn dan ook in de mode.[3] Dat nogal wat tijdschriften hun evenwicht verliezen op het smalle koord van de voorwaarden waaraan zij moeten voldoen, blijkt uit hun relatieve korte gemiddelde levensduur.[4] Een belangrijke oorzaak van beëindiging van een tijdschrift is vaak de te geringe oplage. Een algemene stelregel is dat een aantal van 500 de ondergrens aangeeft.[5] Populaire en grote tijdschriften als de *Vaderlandsche Letteroefeningen* halen rond de eeuwwisseling tussen de 900 en 1500 exemplaren, wat al aangeeft dat de marges

---

[1] Voor cijfermateriaal zie G. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag, 1995.

[2] G. Johannes geeft een illustratief lijstje van openingszinnen in tijdschriften: 'Wederom een weekblad! ... Heeft de waereld niet genoeg aan dergelyke geschriften?' (*De Menschenvrend*, Amsterdam,1888, pag. 1), 'Al weder een nieuw weeklijksch papier! Hoor ik, zo mij dunkt, de waereld zeggen.' (*De Tooneelspectator*, Amsterdam, 1792, pag. 1), 'Ha, alweer een nieuw Weekblad!' (*De Wereldbeschouwer*, Gouda, 1794, pag. 69), 'Zie daar noch al een Nieuw Weekblad zal men zeggen.' (*De Nieuwe Onverwachte Courier*, Groningen, 1802, pag. 1), 'Een nieuw tijdschrift, (…) een nieuw tijdschrift, welke dwaasheid! Er zijn er reeds zo vele (…).' (*De Weegschaal*, Rotterdam,1818, pag. 2), 'Wederom een weekblad! (...) Neen Jan, geef dat maar aan den brenger terug en zeg dat ik er hartelijk voor dank!' (*De Naprater*, Amsterdam, 1826, pag. 1), 'Al wederom een nieuw tijdschrift? Waarom dat? Zijn er nog niet genoeg? (...) behoorden er niet liever eenige afgeschaft te worden?' (*Apollo*, Den Haag, 1827, pag. 1). G. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag, 1995, pag.21.

[3] Zoals in *De Lantaarn voor 1792*, Amsterdam, 1792 waarin op pag. 105-106 wordt 'bewezen' dat er véél te veel tijdschriften voor véél te weinig lezers zijn: 'Van de twee en een halve millioen ingezetenen zijn 'er de helft vrouwen, die liever in de spiegel als in de boeken lijken, van de overige 1.250.000 zijn 'er twee derden (en noch meer) door de natuur of de onnatuur bestemd, om door hun handenarbeid hun brood en boter te verdienen, hun honger en dorst te stillen, hunnen vrouwen iets in 't oor te fluisteren en te gaan slapen. Deeze zijn alle voor ons, arme auteuren en boekverkoopers! verlooren. Rest ruim 400.000 menschen, van welk wederom afgaan de kinderen, en die door ouderdom 't voor de tweedemaal geworden zijn, welke tezamen van deeze laatste cijfers de helft wegveegen. Zo blijft ons troost en toeverlaat een zootje van tweemaal hondert duizend menschen. Ja, welk een zootje! Welke troost! – De R. Katholijken, die een derde van onze bevolking uitmaaken, luijeren op 't oorkussen van den Paus en de Kerke, meenende nu 't leezen voortaan een verlooren moeite. De Gereformeerden, maakende een ander derde, zijn, zedert 't laatste oordeel van Dordrecht ook de beste leezers niet meer; zy lezen of niet, of meest enkel de courant, boekzaal en 't dominées-briefje, of leezen, ik gaa aanstonds zeggen wat … Of neen, 't is beter gezweegen.' Overigens wordt niet alleen de veelheid aan boeken en tijdschriften bespot, ook het aantal genootschappen en ook het aantal universiteiten!

[4] In de periode 1770-1800 sneuvelt 40% van de tijdschriften na minder dan één jaar; na vijf jaar is meer dan 75% verdwenen; voor de periode 1800-1830 liggen die percentages op 28%, respectievelijk 67%. Zie G. Johannes, *De Barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag, 1995, pag. 44-54.

[5] J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800, Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag, 2001, pag. 93.

klein zijn.[1] Niet alleen financiële redenen zijn er voor het beëindigen van een blad. Volgens een decreet van 1811 mocht er in de buitendepartementen van Frankrijk nog maar een beperkt aantal tijdschriften uitkomen. Ook aan de naamgeving van sommige tijdschriften - in 1805 verschijnt een blad dat zich vol zelfspot *De Prullemand* noemt - kan afgelezen worden dat vertrouwen in een lange levensduur gering is.[2]

Rond 1800 komt heel voorzichtig de specialisatie op. Tot dan toe dienen tijdschriften vooral veel ruimte aan dwarsverbindingen te geven, eenvoudig te lezen zijn en aan brede interesses te beantwoorden. Voor specifiek de wijsbegeerte moeten we wachten tot een tijdschrift als *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* in 1829, al kan aan de kritieken worden afgelezen dat ook dan nog algemene tijdschriften veel populairder blijven.[3] De *Beginzels*, het *Magazyn* en de *Lektuur* kunnen we uiteraard niet scharen onder het kopje 'wijsgerige tijdschriften' omdat de doelstelling niet is algemeen wijsgerige bijdragen te plaatsen (en haast ik mij ook hier al te melden dat het blad de *Beginzels* niet in de eigenlijke zin een tijdschrift is en wel om verschillende redenen; dat ik dat toch doe, is omdat in de literatuur steeds het 'trio' zo genoemd wordt).[4] Ondanks al deze geboorteproblemen worden de tijdschriften vaak de barometers van de

---

[1] G. Johannes, *De Barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag, 1995, pag. 51 en J. Muis-van der Leun, *De uitgave van de Vaderlandsche Letteroefeningen onder J.W. Yntema*, Utrecht, 1988, pag. 109-119.

[2] Het schrijft in het voorwoord van nummer I: 'Waarom wij nu dit schrift dezen zonderlingen naam geven, zal men op zijn tijd, doch niet vóór het vijfde nummer ontwaren. Wij meenen bespeurd te hebben, dat zulk een tijdvak eerst achter den rug zijn moet, eeven als de negen dagen bij de Kraamvrouwen, wil men iets stelligs omtrent het lot eens weekblad in dit tranendal voorspellen.' In *De Prullemand,* Den Haag, 1805, pag. 1.

[3] *Argus* verwelkomt het *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* als volgt: 'Nee, hooren wij dezen en genen zeggen, - maakte de Redactie er nu nog maar eens een Versje bij (…) maar zoo enkele Wijsbegeerte, zonder Rijmpjes of Raadseltjes opgedicht - foei! Wie kan dat slikken?' In *Argus,* Brussel, 1826, pag. 319. Het blad is hier overigens duidelijk satirisch en toont de blijkbaar gangbare mening over het gespecialiseerde tijdschrift.

[4] Bij mijn weten heeft Van Hemert voor hij zich zou gaan wijden aan de *Beginzels,* niet gepubliceerd in een ander tijdschrift (uitgezonderd ingezonden brieven c.q. reacties op verschenen artikelen en zijn werk in Konijnenburgs tweede tijdschrift *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* (1792-1794)); zowel H. Groenewegen (1889) als het *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden* (deel III, pag. 660-669) vermelden geen enkele bijdrage; uitzondering is P. Buijnsters die meent dat het artikel over E. Swedenborg getiteld 'Bericht wegens den vermaarden Schwedenborg' in het spectatoriale weekblad *Monitor, of Vertoogen, betrekkelyk tot de staatkundige en zedelyke huishouding der Nederlandsche Republiek, en tot andere gewichtige onderwerpen*, Amsterdam, nr. 11 van 16 januari 1780, pag. 86-88 met de ondertekening '*V.H.*' van Van Hemerts hand is.
Zie: P. Buijnsters, *Nederlandse Literatuur van de Achttiende Eeuw*, Utrecht, 1983, pag. 165.

eeuwwisseling genoemd.[1] Het is dan ook helemaal niet verwonderlijk dat Van Hemert besluit dat de motor van de verspreiding van het kantianisme - natuurlijk laat hij zijn ideeën óók doorgalmen in genootschappen, doorklinken in vrijmetselarij en doorsijpelen in literatuur - het tijdschrift zal zijn.
Vooruitstrevende en/of al kantiaans getinte tijdschriften uit de periode rondom de publicatie van Van Hemerts tijdschriften bewerken de opinio communis al. Een tijdschrift als *De Republikein* (1795-1797) ondersteunt het gedachtegoed van de Verlichting;[2] ook het blad *Janus Verrezen* (1795-1798) baant het pad voor Van Hemert met kenmerkende bewoordingen als duister, donker, nevelig en licht.[3] Helemaal onverwacht komt Van Hemert dus niet met een tijdschrift. De uitgever van de *Beginzels* wordt Schalekamp (1772–1824), een remonstrantse uitgever.[4] Nog in Amsterdam schrijft Van Hemert de voorrede bij deel I. Vanwege de ziekte van zijn tweede vrouw Elisabeth Kruimel (zijn eerste vrouw Magdalena overlijdt in 1789) neemt hij ontslag als hoogleraar en verhuist hij naar het buiten van zijn vrouw bij Reckenburg. Na haar dood in 1797 keert hij al snel terug naar Amsterdam. Hij geeft in een autobiografische schets dan aan totaal geen politieke aspiraties te hebben, wat men wel dacht (niet vreemd als men bedenkt dat Van Hemert zeer sociaal betrokken is).[5]

Terug naar de *Beginzels*. Tussen 1796 en 1798 verschijnen er in Amsterdam dan de vier delen *Beginzels der Kantiaansche Wysbegeerte / naar het Hoogduitsch vrijelijk gevolgd en met aanteekeningen en eene voorreden uitg. door Paulus van Hemert by de weduwe J. Dóll*. Later keurt Van Hemert deze titel af: hij vindt dan dat het werk niet de *Beginzels der Kantiaansche Wysbegeerte* maar de *Beginzels der critische Wysbegeerte* had moeten heten, 'dewijl dit het eigendommelijke van Kants theorie kenmerkt, en ook eigenlijk de wysgeerte

---

[1] Zie ook de titel van G. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830*, Den Haag, 1995

[2] Zie R. Koekkoek 'Eene waare en vrije Republiek. Jan Konijnenburg.' In *Documentatieblad Werkgroep achttiende Eeuw,* Den Haag, 2010, jrg. 42, pag. 236-259.

[3] Bijvoorbeeld '(…) volksverlichters loopen hier nog dagelijks op den middag met een nachtkaarsjen op de groote markt rond, om de zon, die in deze nevelachtige streeken juist niet zeer helder schijnt, eenige hulp toetebrengen. Ondertusschen vindt men (…) veele donkre holen en spelonken, die de zon tot nog toe met geen enkel straaltjen vereerd heeft gehad.' *Janus verrezen*, Utrecht, 1795, pag. 26.

[4] Over deze Matthijs Schalekamp is niet veel bekend: bronnen geven zelfs verschillende informatie over zijn levensjaren; zijn fonds is vrij breed.

[5] Hij schrijft: '19 februari 1796 werd mij aller onverwachts een brief bezorgd geschreven door het Committé revolutionnair van Wijk bij Duurstede, waaruit ik tot mijne verbazing zag dat ik met eenparige stemmen door dit Committé tot Maire dier stad gekozen was. Ik bedacht mij geen oogenblik doch bedankte terstond naar reciproque toewensching van heil en broederschapstrategie.' Paulus van Hemert, familiedossier Van Hemert, Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag.

geene namen van mannen, hoe groot zij zijn, dragen wil.'[1] In 1795 had hij *Versuch über die ursprűnglichen Grundlagen des menschlichen Denkens und die davon abhängigen Schränken unserer Erkenntnis* van Born gezien, uitgegeven te Leipzig in 1791, een werk dat een soort introductie is in het denken van Kant. Van Hemert was hier zeer enthousiast over en denkt dat het beter is dan een eventueel eigen werk van hem. Hij hoopt nog enige tijd dat Hennert een inleiding in het denken van Kant zal schrijven. Deze had dat inderdaad ook toegezegd, maar als dat Van Hemert te lang duurt, schrijft hij die zelf maar.[2] De *Beginzels* zijn te zien als een navolging, beter nog als een 'hertaling' van het werk van Born.[3] Het werk zelf is eerlijk gezegd weinig aantrekkelijk: het is mijns inziens geen geslaagde tot lezen uitnodigende uiteenzetting van - vooral - de kritische kenleer en van de ethiek van Kant. Van Hemert overschat zijn schrijftalent - ook al is het slechts een hertalen - (nu nog) duidelijk.

Het werk komt uit in vier delen.[4] Weliswaar heeft Van Hemert hier en daar wat weggelaten en ook hier en daar wat toegevoegd (vooral voetnoten), maar van veel meer dan een marginaal eigen of oorspronkelijke inbreng kunnen we niet spreken. Wel heeft hij aan elk van de vier delen een eigen voorwoord toegevoegd. Van Hemert constateert in de 'Voorreden' van deel I dat er in Nederland een voedingsbodem is ontstaan voor het kantianisme, maar dat de leer van Kant nog niet in het Nederlands wordt uitgelegd. Blijkbaar vindt hij zijn eerder genoemde 'Kort Verslag van den Inhoud der nieuwe Wysbegeerte van den Heer Kant' en zijn 'Vrijmoedige Gedachten over de Zedenleer des Heeren Kant' uit 1792 niet (meer) toereikend. In diezelfde 'Voorreden' schetst Van Hemert de oorsprong van Kants kenkritiek: de vraag is of de metafysica als wetenschap mogelijk is en zo ja, hoe dan. De geschiedenis van de metafysica is in zijn ogen verworden tot

---

[1] *Magazyn,* deel I, pag. 129.

[2] J. Hennert (1733-1813) was tussen 1780 en 1795 redacteur van de reeks *Uitgeleezene Verhandelingen over de wysgeerte en fraaje letteren getrokken uit de werken der Koninglyke Akademie der Weetenschappen te Berlyn.* In deze reeks publicaties verschenen artikelen over onder andere Descartes, Spinoza en Herder. Hennert had aangegeven de filosofie van Kant uiteen te zetten, maar daar is hij niet aan toegekomen: 'Het valt my thans moeijelyk (...) iets meer dan myn gewonnen arbeid te doen. Ik weet niet wat mij scheelt – ik voel niet die leevendigheid om iets op te stellen (...).' J. Hennert, *Uitgeleezene Verhandelingen,* Utrecht, 1795, deel VI, pag. 2.

[3] Over vertalen en bewerken rond de eeuwwisseling zie L. Korpel 'Het denken over vertalen tussen 1750 en 1820' in M. Schenkeveld - van der Dussen (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*, Groningen, 1993, pag. 371-377.

[4] Oorspronkelijk zouden het slechts drie delen worden (zie *Beginzels*, deel I, pag. XXXV); van een 'echt' tijdschrift kan eigenlijk niet gesproken worden, vooral ook omdat de *Beginzels* vanaf het begin een klein en gelimiteerd aantal afleveringen (van drie/vier) heeft gehad; de reden dat ik het toch tijdschrift noem, is alleen maar gelegen in het feit dat Van Hemert dat zelf doet en dit in verdere literatuur zo is overgenomen.

geneuzel 'en dat niet zelden met eenen bitterheid die geen geslacht minder past dan dat der wijsgeren.'[1] Het pejoratieve neologisme dat Van Hemert gebruikt is 'metafysiceren', dat wil zeggen een bloot rondlopen en wel onder blote begrippen.[2] In de 'Voorreden' van deel II maakt hij dat nog eens duidelijk als hij ingaat op een prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij over het voordeel (beter: het nadeel) van de metafysica:

> Men zoude, myns oordeels, meer gronds gehad hebben, om te vragen: welke nadelen heeft de beoefening der Metafysica (...) aan het menschelyke geslacht toegebragt, en welke wezenlyk nuttige waarheden zyn door dezelve verdonkerd, welken, zonder derzelver beoefening, nimmer in twyfel zouden getrokken zyn? De geheele geschiedenis der Wysgeerte zoude, meen ik, een andwoord op die vraag zyn.[3]

Het gevolg was dat twijfelarij de overhand kreeg, maar nu de wis- en natuurkunde door vooral Bacon op een zeker fundament rusten, vraag hij zich met Kant af of dat niet óók mogelijk zou zijn voor de metafysica. Een bijna eindeloze laudatio op Kant volgt dan met formuleringen als

- Deze gewigtige taak (...) was voor de Wysgeer van Koningsbergen bewaard gebleven (...).[4]
- Hier was Hume blyven staan. Kant, hy wandelde voord![5]
- Geesten, zoo groot, als die van den Koningsberger, zyn, en blyven altyd, zeldzame verschynzels.[6]

Kant brengt uiteindelijk redding met zijn copernicaanse wending.
Dat Van Hemert heel goed op de hoogte is van de verspreiding van Kant in Duitsland, blijkt ook uit deze inleiding.[7] Over Nederland stelt hij dat het kantianisme nog niet echt leeft, weinig vrienden maar ook weinig vijanden heeft al zegt een enkele hoogleraar weleens wat van hem gelezen te hebben. Deze opmerking moet mijns inziens toch eerder gezien worden als een gezocht excuus

---

[1] P. van Hemert, *Beginzels*, Amsterdam, 1796, deel I, pag. X.
N.B. Vanaf hier zal ik dit tijdschrift slechts aangeven als *Beginzels,* deel en pagina-aanduiding.
[2] Kant spreekt zelf over 'ein bloβes Herumtrappen unter bloβen Begriffen'; óók de neutrale vertaling van 'Herumtrappen' in 'rondlopen' is opvallend.
[3] *Beginzels*, deel I, pag. XX.
[4] Idem, pag. X.
[5] Idem, pag. XI.
[6] Idem, pag. XIII.
[7] Hij bespreekt kort zowel de verdedigers van Kant (onder wie J. Schulze, M. Herz, K. Reinhold, J. Jacob, uiteraard F. Born en R. Schmid) als de belangrijkste bestrijders van Kant (onder wie M. Mendelssohn, J. Feder, G. Tittel, A. Weishaupt en B. Sattler).

voor het verschijnen van het blad dan als een waarheidsgetrouwe beschrijving van de feitelijke toestand.

De opzet van het werk zal zijn dat deel I eerst enige algemene opmerkingen over de aard, de bronnen en de soorten van de menselijke kennis zal bevatten, en de delen II en III zullen ingaan op de grenzen van de menselijke kennis. Van Hemert besluit met enige opmerkingen over het taalgebruik: hij pleit voor behoud van de kantiaanse leenwoorden, tenzij het hoofddoel van de publicatie erdoor benadeeld zou worden, maar ja: een nieuwe filosofie heeft nou eenmaal nieuwe instrumenten nodig!

Deel I wordt in 1796 meteen negatief gerecenseerd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* ('Wy hebben de moeite genomen het dorre deezer Wysgeerige bespiegelingen door te worstelen').[1] Van Hemert geeft uiteraard een korte reactie in het tweede deel, maar gaat niet inhoudelijk op de kritiek in.[2] Hij stelt in zijn geliefde stijlfiguur de praeteritio in maar liefst drie bladzijden dat de recensent Kant gewoonweg niet heeft begrepen en hij er dus geen aandacht aan zal schenken; na een opsomming van opmerkingen van de recensent die in zijn ogen kant noch wal raken, verzucht hij denigrerend en pathetisch: 'maar al genoeg van deze sophischtische wartaal eenes onkundigen Recensenten!'[3] Een dergelijk verweer wordt later eerder regel dan uitzondering, ook Sassen stelt mijn inziens terecht dat de eerste kantianen in de gloed van hun enthousiasme weinig aan zelfkritiek doen en slecht tegen kritiek kunnen.[4] De recensent komt hier in 1797 bij de recensie van deel II overigens quasi verbaasd op terug en reageert dan zeer vilein.[5]

In de 'Voorreden' van deel II stelt Van Hemert de bekende drie vragen 'wat kan ik kennen? wat moet ik doen? en wat mag ik hopen?' die hij zo classificeert:

---

[1] *VL*, Amsterdam, 1796, pag. 116.

[2] Idem, pag. XXIV-XXVI.

[3] Idem, pag. XXVI.

[4] F. Sassen, *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland*, Brussel, 1959, pag. 277.

[5] 'Wij herlazen ons opstel, en vonden niet anders, dan dat wy van de verdiensten en arbeid des Uitgeevers met lof gesproken hebben. Oordeelt Van Hemert zo laag over onzen arbeid; zulks is buiten onze schuld. (…) Het spyt ons, dat ligtgeraaktheid hem zo schielyk doet opstuiven; terwyl drift de oogen benevelt, en hem belediging doet zien, alwaar geen ander ze opmerkt. Zou de beschuldiging van Waanwysheid, welke hy de Recencent aantygt, ook meer op hem zelven toepasselyk zyn? Op de geringe tegenspraak in drift op te stuiven; waaraan toch zullen wy dit anders toeschryven, dan aan den Waan, dat men boven dwaaling verheven is? (...) wat kragt ligt er in het bewys, na ons van Onwetendheid, Oppervlakkigheid, Onbeschaamdheid en Waanwijsheid (sierlijke hoedanigheden voorwaar!) beschuldigd te hebben, ons voorts meesterachtig af te zetten, met te zeggen, dat het beter is te zwygen dan te antwoorden? In *VL*, Amsterdam, 1797, pag. 49.

'gewigtiger vragen voor de redelyken mensch konnen 'er niet gedaan worden.'[1] Eén wijze gaat het antwoord geven en wie is dat anders dan 'de wydberoemde Kant van Koningsbergen?'[2] Eenvoudig is het niet, hij moet zelfs vergeleken worden met een heldhaftige ontdekkingsreiziger 'die den lang onbekend gebleven oorsprong van den Nyl het eerst ontdekte, klom deze onze Wysgeer op tot de allerëerste bron, of den oorsprong, der reden, nam derzelve schier onmerkbare uitvloeiing waar, en volgde die, tot waar zich haar zuiver water met den stroom der ervaring vermengt, en de geheele vloed eerst vaarbaar wordt.[3] Hij spoort 'Leeraars van den Godsdienst' aan deze nieuwe wijsbegeerte vooral toch te gebruiken tot uitbreiding en versterking van het nieuwe geloof. Tot slot gaat hij nog in op de kritiek. In de 'Voorreden' van deel III stelt hij dat nu eindelijk ook in Engeland werken over Kant verschenen zijn, inclusief dat 'van eenen onbeduidenden Brit (...), die den verheven wysgeer van Koningsberg zoo weinig verstaat, als de Schryvers der algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen.'[4] Ook hier geldt: wie niet vóór Kant is, is tegen Kant en dus tegen Van Hemert. In de 'Voorreden' van deel IV constateert hij al een ruimere bekendheid van Kants ideeën; hij verwijst naar een werk van Servaas getiteld *Simonides*.[5] Ook noemt hij zijn *Proeve ter Beantwoording van de vraag betreffende het bestaan van Beginzels eener belangelooze goedwilligheid in het menschelijk hart*. En passant gaat hij nogmaals in op de negatieve ontvangst in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* in 1797.[6]

---

[1] *Beginzels*, deel II, pag. V.
[2] Idem, pag. X.
[3] Idem, pag. XIII–XIV.
[4] *Beginzels*, deel III, pag. XXIV.
[5] Deze had in de *Nieuwe Algemene Konst- en Letterbode* van 1797 een artikel in drie delen gepubliceerd 'Iets over de kantische Wysbegeerte' naar aanleiding van een stuk dat eerder in een Frans blad verschenen was van A. Keil. Deze W. Servaas geeft hierin een globaal overzicht van Kants filosofie. Zie hiervoor de bespreking van Servaas' bijdrage aan het *Magazyn*, deel I. Het jaar daarop - 1798 dus - verschijnt in de *Nieuwe Algemene Konst- en Letterbode* onder het pseudoniem Philalethes op pag. 4-7 een vernietigende recensie van het *Magazyn:* 'En hoe kan men, wanneer men in de geschiedenis der Bovennatuurkundige Wysgeerte eenigzins bedreven is, aan het Kantiaansch stelzel met eenigen grond een gunstiger lot voorspellen, daar aan alle die stelzels, die het zelve zyn voorafgegaan, waar van elk voor een langer of korter tyd zyne aanhangers en yverige verdeedigers gevonden heeft, tot dat 'er een vernuft opstond, het geen het meer of min verou'derde stelzel van zyne zwakke zyde aantastte, daar van de ongegrondheid bewees, en hier voor een nieuw stelzel van begrippen in 't licht bracht, het geen ter dier tyde naar den heerschenden smaak wat beter was ingericht.' In *Nieuwe Algemene Konst- en Letterbode* van 1799, nr. 262, pag. 6.
[6] In een door Van Hemert zelf uitgelokte bespreking fulmineert de recensent daar: Wy laaten elk zyne manier van denken, (…); doch hebben nog geene rede, om ons met Van Hemert 'hartelyk te verblyden, dat de Kantiaansche Wysgeerte, die bron van eeuwigen vrede tusschen de zonen der wysheid, ook in ons fel geteisterd Vaderland, meer en meer haare beoefenaars en liefhebbers begint te vinden. -- Zo zal

Ná het verschijnen van de *Beginzels* en nog vóór het *Magazyn* verschijnt er in 1798 de genoemde *Proeve Proeve ter Beantwoording van de vraag betreffende het bestaan van Beginzels eener belangelooze goedwilligheid in het menschelijk hart*.[1] Later vertaalt en plaatst Dethmar in Duitsland dit werk vóór een kort werk dat de verspreiding van het kantianisme in de Republiek behandelt, waardoor Van Hemert dus ook buiten de landsgrens enige roem verwerft (later ook nog in Engeland, Kinker zoals we zullen zien meer in Frankrijk en Engeland).[2] In deze *Proeve* geeft hij aan dat Kant met de categorische imperatief eens en voor altijd een einde gemaakt heeft aan de verwarring over de zedelijkheid.
De *Beginzels* spelen in het verloop van de receptie van het kantianisme - zeker ook door de opvolgers - mijns inziens geen grote rol; het werk kan eerder als een aankondiging gezien worden, ook als een vingeroefening voor Van Hemert.

Het hoogtepunt van de Kantreceptie wordt ongetwijfeld gevormd door het *Magazyn voor de critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* (1798-1803), door twee recensie-tijdschriften geheel hieraan gewijd, namelijk de *Recensent, ook der recensenten* en *De Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde*, twee zeer pro-kantiaanse tijdschriften *De Arke Noachs* en *Sem, Cham en Japhet,* en door dichtwerk van Kinker, vooral diens 'Gedachten bij het graf van Kant, dichtstuk'. Vele andere uitingen van aandacht voor Kant, direct of indirect, verschijnen in deze tijd ook; zo verschijnt in 1799 in Amsterdam van de hand van G. Koenig een Latijnse vertaling van een werk van Kant: I. Kant, *Elementa metaphysica juris doctrinae*. We kunnen met recht spreken van een Kant-hausse in het eerste decennium van de 19e eeuw.
Van Hemert propageert het gedachtegoed van Kant overtuigd in allerlei genootschappen: hij geeft rond de eeuwwisseling met grote regelmaat lezingen

---

eindelyk onder de genen, die voor wysgeerte vatbaar zyn, het licht algemeenlyk opgaan. Gezegende tyden, komt haastlyk!' In *VL*, Amsterdam, 1797, pag. 64. Uiteraard repliceert Van Hemert dat de recensent niets van Kant begrepen heeft, te dom is of te weinig opleiding heeft genoten '(...) hoe hoog hy ook van zig zelven moge gevoelen, [stel ik dat hij] de leer van den beroemden Kant in 't geheel niet verstaat: het zy dan, dat hij van nature dom zij, om dezelve te bevatten, of dat hij, daar toe, te zeer mangel hebbe aan voorbereidende cultuur (...).' *Beginzels,* deel IV, pag. VII.

[1] De formulering luidt: 'Is 'er in de mensch geen ander Beginzel van Werking dan Eigenliefde, en kan men alle de Neigingen, en Hartstochten van Goedwilligheid, die zich door geene Eigenliefde verklaaren laten, en volstrekt belangeloos mogen genaamd worden?

[2] P. van Hemert, *Über die Existenz eines reinen uneigennützigen Wohlwollens im Menschen von P. v. Hemert. Aus dem Holländischen, nebst einer Vorrede und kurzen Geschichte der Schicksale der Kantischen Philosophie in Holland von F.W. Dethmar,* Dortmund, 1799.

die voor een deel worden afgedrukt in het *Magazyn* en in de *Lektuur*.[1] Hij is een begenadigd spreker. Zoals we al lazen memoreert Klijn hierover: 'De gehoorzaal van Felix Meritis was dikwijls niet groot genoeg om den belangstellenden toehoorders eene plaats te verleenen.'[2] Ook Des Amorie van der Hoeven, opvolger van Konijnenburg als hoogleraar der Remonstrantse Broederschap, prijst Van Hemert om diens redenaarstalent: als die aan het woord was, leek het of 'den hoorder soms een rilling door merg en beenderen voer.'[3] Maar het belangrijkste vehikel zal toch worden het *Magazyn*; als eerste daarom een formele beschrijving hiervan.

Het *Magazyn*

Formele beschrijving.

Van dit tijdschrift verschijnen in de periode 1798-1803 achttien afleveringen.[4] De volledige titel luidt *Magazyn voor de critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve uitgegeven door PAULUS VAN HEMERT*.[5] Het is het eerste tijdschrift in Nederland dat gewijd is aan één bepaalde filosoof, met de bedoeling de verspreiding van diens gedachten te begunstigen; Van Hemert bevestigt dit.[6] Het is de spreekbuis geworden voor het kantianisme in Nederland. Het *Magazyn* is uitgegeven in zes gebonden jaargangen die elk uit drie delen bestaan. De jaargangen beslaan gemiddeld 400 pagina's, ze bevatten, afhankelijk van telling, de nummering is namelijk niet consequent aangehouden in die zin dat sommige artikelen wel een vervolgnummer krijgen, andere weer niet, negenenzestig artikelen van uiteenlopende lengte, aard, onderwerp, genre en taal. Twee bijdragen in het *Magazyn*, één van Kinker en één van Heumann, zijn jaren later

---

[1] In Felix Meritis houdt Van Hemert rond de eeuwwisseling zelfs een tiental lezingen, ook in de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Digtkunde verschijnt hij, bijvoorbeeld op 2 april 1801.

[2] J. de Bosch Kemper, 'Levensberigt van Hendrik Harmen Klijn' in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde*, 1856, pag. 113.

[3] Abr. des Amorie van der Hoeven in *Het tweede eeuwfeest van het seminarium der remonstranten, te Amsterdam op den 28 october MDCCCXXXIV plegtig gevierd*, Leeuwarden, 1835, pag. 48.

[4] Steevast wordt voor het *Magazyn* de periode 1799-1803 aangehouden. Onnasch wees me terecht op het volgende: het 'Voorberigt' eindigt echter met 'Wijnmaand 1798'. Ook schrijft J. Glover in 1802 in een bijlage bij een brief aan Kant waarin hij heel globaal de stand van zaken met betrekking tot het kantianisme weergeeft: 'Im Herbst des Jahrs 1798 trat wieder Paulus v. Hemert mit seinem Critischen Magazin hervor'. Deze brief aan Kant is gedateerd 12 februari 1802 en is als nr. 891 opgenomen in de *Akademie-Ausgabe*.

[5] Voor vindplaatsen en inhoudsopgave zie bijlage.

[6] Ook Van Hemert duidt het unieke karakter van het *Magazyn* aan in '(...) heb ik besloten, een, in zijne soort geheel nieuw, Werk (...) aan te leggen (...). *Magazyn*, deel I, 'Voorberigt', pag. I.

afzonderlijk ook in boekvorm verschenen.[1] Verschillende bijdragen verschijnen, al dan niet in vertaling, in buitenlandse tijdschriften.
De uitgever van het *Magazyn* te Amsterdam is ook nu weer Schalekamp. Het *Magazyn* is verkocht voor steeds wisselende prijzen (de omvang varieert).[2] Het motto dat de delen meekrijgen, is afkomstig van Francis Bacon:

> Pro certo habeant homines, non Sectae nos alicujus, aut Placiti, sed utilitatis et amplitudinis humanae fundamenta moliri. -- Praeterea bene sperent, neque Instaurationem nostram ut quiddam infinitum et ultra mortale fingant, et animo concipiant; quum revera sit infiniti erroris finis et terminus legitimus.[3]

Dit motto is opvallend (of misschien wel voorspelbaar) omdat Kant dezelfde tekst als motto aan de *Kritik der reinen Vernunft* meegeeft en omdat het weinig bescheiden aangeeft dat we hier te maken krijgen met iets totaal nieuws en met iets dat veel dat hieraan vooraf is gegaan, geheel overbodig zal maken.
Aard, genre, inhoud, taal, kwaliteit, schrijver: dit alles loopt zeer uiteen. De lengte van de bijdragen loopt uiteen van bijna tweehonderd tot slechts vier pagina's.[4] Er zijn beschrijvende, didactische teksten, er zijn polemische geschriften, er zijn vertalingen en brieven. Er zijn twee bijdragen in het Latijn.[5] Op enkele gedichten na is alles in proza geschreven.[6] Er zijn bijdragen over een bepaald werk van Kant, er zijn ook bijdragen over een onderdeel van zijn systeem

---

[1] Afzonderlijk herdukte uitgaven: -J. Kinker, *Kant, kritiek der zuivere rede: proeve eener opheldering daarvan*, Groningen, 1872. Veelzeggend is dat de uitgever in de Voorrede van dit werk in 1872 de laatste eeuwwisseling als volgt kwalificeert: 'Het was hier te lande de bloeitijd der Kantiaansche wijsbegeerte toen dit werk het eerst werd uitgegeven.' (Voorrede, pag. 2). J. le Fèvre, medewerker aan het *Magazyn* in 1800, vertaalt het in *Essai d'une exposition succinte de la Critique de la raison, par. J. Kinker,* Amsterdam, 1801, herdrukt in 1880. Een bewerking van dit artikel verschijnt in 1850-1852 te Amsterdam onder de titel *Le dualisme de la raison humaine; ou Le criticisme de Em. Kant, amélioré sous le rapport de la raison pure, et rendu complet sous celui de la raison practique*. -J. Heumann, *De zedekunst van Immanuel Kant in hare beginselen kort en duidelijk voorgedragen*, Amsterdam, 1880.

[2] A. Saakes, *Naamlijst van uitgekomen boeken*, *als mede van Fransche en Latijnsche werken, oratien, dissertatien, konstprenten, pourtraitten, landkaarten enz. gedurende de jaaren 1798-1803 in ons vaderland uitgekomen,* Amsterdam, 1804.

[3] Dit motto betekent (vertaling J.V.): De mensen moeten ervan overtuigd zijn dat wij ons niet voor de grondslagen van een of andere leer of overtuiging inspannen, maar voor die van het nut en de verhevenheid van de mensheid. -- Mogen ze vervolgens goede hoop houden en zich niet inbeelden dat onze vernieuwing iets oneindigs en iets bovenmenselijks is, immers, in werkelijkheid is zij het einde en een wettige afsluiting van een onbegrensde dwaling.

[4] Zo kent Joh. Kinker, 'Proeve eener Opheldring' van de Critiek der zuivere Rede' in *Magazyn,* deel II, bijna 200 pagina's (pag. 43-239), het artikel van W. Servaas, 'Aanmerking op een gezegde' in *Magazyn*, deel I, slechts 4 pagina's (pag. 249-253).

[5] H. de Bosch, 'Ethica Philosophiae criticae' en 'Eiusdem notae ad Carmen' in *Magazyn*, deel II, pag. 259-273 en pag. 273-275.

[6] H. de Bosch, 'Ethica Philosophiae criticae' in *Magazyn*, deel II, pag. 259-273 en Joh. Kinker 'Wijsgerig Digtstuk: God en Vrijheid' in *Magazyn*, deel III, tweede deel, pag. 1-35.

(ethiek, rechts- en geschiedfilosofie, natuurwetenschap).[1] Er zijn artikelen die niet strikt Kants filosofie volgen, maar een uitwerking, een doordenken of een resultaat zijn van de kantiaanse wijze van denken. Er staan ook artikelen in die een rechtstreekse vertaling c.q. bewerking zijn van de werken van Kant en van Fichte, evenals bijdragen die ingaan op contemporaine filosofische actualiteiten: Van Hemert gaat in op het verschil tussen Kant en Fichte en Kinker richt zich op de *Metakritik* van Herder.[2] Gezien de weerstand die Van Hemert ondervindt, is het niet verwonderlijk dat als onderdeel van de polemiek ook een ingezonden brief, wel met daarbij commentaar van hem zelf, is opgenomen.[3] Het taalgebruik in het *Magazyn,* Van Hemerts eigen taalgebruik was al eerder manifest, is zeer specifiek: allerlei technische termen van Kant worden rechtstreeks overgenomen. Het specifieke taalgebruik dat past bij een nieuwe manier van 'wijsgeerte bedrijven' kent dan ook vele neologismen: het is de geëigende manier om aan te geven dat we niet te maken hebben met weer een nieuwe school of met weer een nieuwe denkrichting, maar juist met een fundamenteel en radicaal andere manier van filosoferen zoals al aangegeven in motto. Het is ongetwijfeld óók een grote verdienste van Van Hemert geweest dat hij een eigen taal ontworpen heeft om de filosofie van Kant te kunnen weergeven, ook al zijn tal van zijn woorden

---

[1] Twee bijdragen over een werk van Kant: -Joh. Kinker, 'Proeve eener Opheldering' van de Critiek der zuivere Rede' in *Magazyn*, deel II, pag. 43-239. -H. Ewyk, 'Korte verklaring van Kant's Critiek der zuivere Rede', in *Magazyn*, deel III, derde stuk, pag. 72-131. De brede opzet van het tijdschrift wordt hierin onderstreept: ook de dynamica mag zich in de aandacht van het *Magazyn* verheugen, zie o.a. J. Doornik, 'Proeve eener verduidelijking van de metafijzische beginselen der Dijnamica van Kant', in *Magazyn*, deel V, pag. 276-324 en J. Schröder, 'Proeve, om de werking der uitbreidende en aantrekkende kracht, door de zwaartekracht, en door de form der ligchaamen, aantetoonen' in *Magazyn*, deel IV, pag. 108-141.

[2] Vertalingen: *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* (1784) in 'Beandwoording van de vraag: wat is Verlichting? Uit het Hoogduitsch van Immanuel Kant, vertaald door Mr. Meinardus Siderius, Lid van het Wetgevend Ligchaam in Den Haag', in *Magazyn*, deel II, pag. 239-259; *Was heisst, sich im Denken orientieren* (1786) in 'Wat heet: zig in het denken oriënteren? Uit het Hoogduitsch van Immanuel Kant, vertaald door den Uitgever', in *Magazyn*, deel II, pag. 305-338; *Erklärung in Beziehung auf Fichtes Wissenschaftsleere* (1799) in 'Verklaring van Kant, Aangaande de Wetenschapsleer van Fichte' in *Magazyn*, deel III, pag. 191-123; Een bewerking: *Über das Misslingen aller philosofischen Versuche in der Theodizee* (1799) in A. Falck, 'Over het mislukken van den mensch, en inzonderheid van den Geleerden', in *Magazyn*, deel V, pag. 121-161. Bewerking van Fichte, *Bestimmung der Menschen* (1800) in J. Deiman, 'Over de bestemming van den mensch, en inzonderheid van den Geleerden' in *Magazyn*, deel V, pag. 121-161 en deel VI, 1803, pag. 153-177. P. van Hemert, 'Iets omtrend het verschil en de overeenkomst tusschen Kant en Fichte' in *Magazyn*, deel III, pag. 35-58. Joh. Kinker, 'Brief van Scepticus aan zijnen critischen Broeder, over de onlangs in 't licht verschenen Metacritiek van Herder' in *Magazyn*, deel II, pag. 368-394.

[3] P. van Hemert, 'Naschrift, tegen eene bedenking van Mr. H. van Alphen' en H. van Alphen 'Brief van Mr. H. van Alphen aan den Uitgever van het Magazyn' in *Magazyn*, deel V, resp. pag. 80-93 en pag. 161-221.

vreemde neologismen en is veel van zijn archaïsch taalgebruik niet overgenomen en weer in de vergetelheid geraakt. Een kleine greep uit de al dan niet door Van Hemert zelf bedachte equivalenten voor gebruikelijk termen die het specifieke van het taalgebruik van Van Hemert aangeven:[1]

aanwezen	voor	existentie
afgetrokken		abstract
besturend		regulatie
bloot		onnadenkend
over-/bovennatuurkunde		metafysica
eigendommelijk		kenmerkend
hyperfysisch		speculatief
onbepaaldlijk		onvoorwaardelijk
onderwerpelijk		subjectief
oordeelkundig		logisch
palaeoloog		conservatief, reactionair
van agteren		a posteriori
van voren		a priori
voorwerpelijk		objectief
wijsgeerte		wijsbegeerte
zelfdaadig		autonoom.

Bovendien maakt Van Hemert gebruik van aperte germanismen, zoals 'daadzakelijk' en 'waereldburgerdom'. Verder neemt Van Hemert vele termen van Kant letterlijk over, zoals 'apperceptie', 'schematisme' en 'transcendentaal.' Opvallend in het taalgebruik is ook het gebruik van leestekens.[2] Dit streven om in het Nederlands te publiceren dient ook in het licht gezien te worden van een ontwikkeling die zich al een aantal decennia vóór Van Hemert voordoet, namelijk een hang naar het Nederlands in plaats van het Latijn. Dit streven past uiteraard geheel in de lijn van Van Hemert, maar ook in die van de al eerder genoemde

[1] Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat vele woorden al in meer of mindere mate bekend waren, het gaat me hierbij om het typerende van de totale woordenschat zonder ook maar te willen suggereren dat al deze woorden door Van Hemert bedacht zijn of zelfs exclusief voor en van Van Hemert zijn.

[2] Zo plaatst Van Hemert vaak trema's op klinkers die niet een klinker voorafgaand hebben, bijv. in woorden als 'waaröm', 'deugdöefening', 'onveränderlijk' om de lettergrepen te scheiden, maar niet in bijvoorbeeld een woord als 'geent'. Zo gebruikt Van Hemert al in de openingszin van het 'Voorberigt' van het eerste deel van het *Magazyn* maar liefst dertien komma's: 'Aangemoedigd door de blijken van goedkeuring, met welke het verlichtte gedeelte onzer Natie mijne Beginzelen der kantische Wijsgeerte, als ook mijne Proeve, over het bestaan van beginzelen eener belangloze moedwilligheid in het menschlijk hart, ontvangen heeft, heb ik besloten, een, in zijn soort geheel nieuw, Werk – te weten, een Magazyn voor de critische Wijsgeerte, en de geschiedenis van dezelve – aan te leggen, waar van ik, den wijsheid-zoekenden lezer, hier, het eerste stukje aanbied.'

genootschappen waar het vraagstuk van de verspreiding van de verlichte ideeën centraal komt te staan.[1]

Het aantal contribuanten (Van Alphen zal zichzelf niet beschouwd hebben als een 'medewerker' van het *Magazyn* aangezien hij een felle brief tegen het kantianisme schrijft die is opgenomen in het *Magazyn*) bedraagt, naast Van Hemert, uiteindelijk negentien, twee ervan wensen anoniem te blijven (ofwel Van Hemert wenst zich hierachter te verschuilen).[2] Van Hemert neemt in zijn eentje bijna net zoveel pagina's voor zijn rekening als de anderen samen.[3] Opvallend is dat de contribuanten over het algemeen jong zijn en dat zij veelal theologen (Schröder en Matthes), medici (Deiman, Doornik, Servaas, Willmans (De Bosch was apotheker)) of juristen (Kinker, Falck, Sypkens, Siderius) zijn; voorts is de afwezigheid van academische filosofen, op Heumann en Nieuhoff na, opvallend. Er is ook sprake van één katholiek, de (bekeerde) landman Joh. Glover.

Wat betreft de oplage van het *Magazyn* kan ik helaas minder concreet zijn.[4] De doelstelling van Van Hemert blijkt al uit het reeds geciteerde motto, eigenlijk in

---

[1] Dit streven uit zich niet in een verwerping van de klassieke cultuur als zodanig, maar steeds meer intellectuelen geven de voorkeur aan het Nederlands aangezien het gebruik van Latijn, zelfs en vooral in wetenschappelijke geschriften van moderne natuurwetenschappelijke en medische onderwerpen, belemmerend werkt. In de *Verhandelingen* van het Utrechts dichtgenootschap Volmaakter door den Tijd wordt de vermeende arrogantie van de aanhangers van de eerste groep als volgt duidelijk gemaakt:

'Maar wie kan 't schoon der kunst in al haar eisch ontdekken,
Hiertoe moet ons gezag aan elk ten gids verstrekken;
Wij kennen pit en kracht, wij die Latijn verstaan ....
.... zoo denkt een zot vol waan.'

Geciteerd naar F. Grijzenhout, W. Mijnhardt en N. van Sas, *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten,* Amsterdam, 1987, pag. 75. Stonden het Latijn en het Nederlands in intellectuele milieus in de zeventiende eeuw nog broederlijk naast elkaar, daarna worden zij steeds meer als elkaars rivalen gezien. De een benadrukt het internationale karakter en kiest voor het Latijn, de ander stelt dat het volk juist door de moeilijkheid van het Latijn wordt dom gehouden. Ik verwijs hierbij ook naar de al eerder genoemde brief die David Ruhnkenius, studievriend van Kant, aan hem stuurde met het verzoek en ook met het uitdrukkelijke advies in het vervolg toch liever in het Latijn te schrijven! In 1815 is de strijd zo hoog opgelopen dat zelfs een Koninklijk Besluit het taalgebruik als onderwerp heeft; artikel 66 stelt vast: 'De taal van welke zich de professoren in de faculteiten, met uitzondering alleen van de hoogleraren in de Nederduitsche letterkunde en de economische wetenschappen, bedienen moeten, blijft bij voortduring en uitsluiting de Latijnsche.' Zie: G. Jensma en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940*, Hilversum, 1997; J. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding: de modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw*, Hilversum, 1992.

[2] Zie voor de contribuanten bijlage G. Twee anonieme bijdragen: 'Brief van een' Vriend aan den Uitgever' in *Magazyn*, deel III, pag. 108-119 en 'Gesprek over zedenlijkheid en pligt' in *Magazyn*, deel VI, pag. 28-49.

[3] Voor een verdeling in pagina's van de bijdragen van Van Hemert en van anderen zie bijlage H.

[4] Een getal van vijfhonderd blijkt in die tijd voor een dergelijk tijdschrift eerder regel dan uitzondering te zijn. Het feit dat het tijdschrift het achttien afleveringen, d.w.z. zes jaren, heeft volgehouden, doet veronderstellen dat aan het minimum aantal abonnees voor het bestaansrecht is voldaan. Het aantal lezers zal uiteraard groter zijn geweest. De *Algemeene Konst- en Letterbode* meldt bij het uitkomen van

de vorm van een belofte. In het 'Voorberigt' in het eerste deel stelt hij dat hij de lezer de gronden en het gebruik van de kritische filosofie wil duidelijk maken en '(...) op deze wijze, licht, en wetenschap, maar, vooral, ook ware deugd, en zedenlijkheid (...) onder het bataafsche Volk [zal] (...) helpen bevorderen.'[1] Om dit te bereiken zal hij zowel theoretische als praktische stukken opnemen. Van Hemerts vrees dat de verspreiding geheel en al op de schouders van één man zal komen te rusten (wat inderdaad later het geval zal zijn bij de *Lektuur*) blijkt uit zijn oproep om toch vooral bijdragen in te sturen:

> Gij, intusschen geëerde Landsgenooten, wien de zedenlijke verbetering der menschen ter harte gaat – die van het nut der critische Wijsgeerte, als een krachtig middel ter bevordering van dezelve, en, tevens, als eene bron van eeuwigen vrede, in het bespiegelende, met mij, zijt overtuigd geworden - begunstigt dezen mijnen arbeid, en helpt mij, in de voordplanting van begrippen, die aan het Ongeloof, en de loszinnigheid onzer eeuw, zoo wel als aan het Bijgeloof, en de Dweperij - aan de Ondeugd, zoo wel als aan de Schijndeugd, en gewaande Heiligheid – den doodsteek dreigen, en den mensch, allengskens, doen naderen tot dat heerlijke idé, waar toe hij, door de bevelstem zijner eigen rede, geroepen, en verpligt wordt!'[2]

Recensenten snoert hij bij voorbaat - al in de voorrede van deel I zelfs - de mond. De woordenwisselingen van Van Hemert kennen in toenemende mate argumenta ad hominem. Vóór 1815 zal zijn correspondentie voornamelijk bestaan uit zich verweren, weerleggen en beschuldigen en negatieve recensenten terugbetalen met gelijke munt, het liefst op een manier dat ze het niet nóg eens zullen durven, zelfs als het het betamelijke ver overschrijdt

> Aan spotters bekreun ik mij, zoo weinig, als aan onkundige en kwaadwillige Recencenten. De pijlen der eersten kunnen mij, zoo min, als de adderbeten der laatsten kwetzen; 'er is een volk, aan welk ik niet behaagen wil; om dat het onwetende, hoogmoedig, en laag is. Deszelfs lof is mij niet slechts onverschillig, maar ook verächtelijk. Den verlichtten, en regtschapen, Wijsgeer alleen – die wil ik poogen genoegen te geven; om dat ik, dan, mijn eigen hart bevredig:
>
> *Omnibus semper placuisse, res est*
> *plena fortunae; placuisse paucis,*
> *plena virtutis; placuisse nulli,*

---

aflevering I dat die 'eene ongemenen aftrek' kent en 'dat het getal, zo van onderzoekers als kenners der Kantiaanschen Wysgeerte, hier ten lande, van tyd tot tyd aanmerkelyk toeneemt.' *Algemeene Konst- en Letterbode*, Amsterdam, 28 juni, nr. 287, pag. 206.

[1] *Magazyn*, deel I, pag. I-II.

[2] Idem, pag. V-VI. Hier zien we expliciet uitgesproken de koppeling ongeloof en loszinnigheid.

plena doloris.[1]

Deel I - 1798 -

Contribuanten: *P. van Hemert*
J. Heumann
W. Servaas
C. Willmans

Deel I geeft in verschillende bijdragen een panorama van het kantianisme. Alles wat de geïnteresseerde lezer dient te weten om het kantianisme te begrijpen en te plaatsen, zet Van Hemert uiteen. Dit streven resulteert in een overzicht van de receptie van het kantianisme in West-Europa met daarin een bibliografie van Kant, in een uiteenzetting van de zedenleer van Kant door Heumann en in een uiteenzetting van de methodeleer der praktische rede door Van Hemert. Deel I zou gezien kunnen worden als een los, inleidend deel.

De eerste aflevering bestaat uit drie bijdragen: 'Beredeneerd Verslag aangaande den oorsprong, en den voornamen inhoud der critische wijsgeerte', 'Lijst der Schriften van Immanuel Kant' en 'Beschouwing der Lotgevallen van de critische wijsgeerte bij onderscheiden volken, tot op den tegenwoordigen tijd', alle drie van de hand van Van Hemert.[2] In de eerstgenoemde geeft Van Hemert een samenvatting van de inhoud van de kritische filosofie. Hij gebruikt daarvoor verschillende bewerkingen die hij eerder hierover geschreven heeft. Vooral uit de 'Voorreden' van deel I van de *Beginzels* neemt hij hele passages over. Hij geeft een chronologisch overzicht van de werkzaamheden van Kant, opgesierd met allerlei epitheta voor de geletterde in het Latijn.[3] Hij bespreekt de

[1] *Magazyn*, deel I, pag. VI-VII. Het Latijnse citaat betekent dat het geheel aan het lot/geluk is om altijd allen te behagen, aan de deugd om weinigen te behagen, aan het verdriet om niemand te behagen (vrije vertaling J.V.).

[2] P. van Hemert, 'Beredeneerd Verslag aangaande den oorsprong, en den voornamen inhoud der critische wijsgeerte' pag. 1-61; 'Lijst der Schriften van Immanuel Kant'; 'Beschouwing der Lotgevallen van de critische wijsgeerte bij onderscheiden volken, tot op den tegenwoordigen tijd' in *Magazyn*, deel I, pag. 61-89 en pag. 89-135..

[3] Bijvoorbeeld door tussendoor een citaat van Vergilius te plaatsen om de uitzonderlijkheid van een man als Kant aan te geven, zoals 'rari nantes in gurgite vasto' ('af en toe (verschijnen er) in de onmetelijke zee wat zwemmers,' vrije vertaling J.V.). *Magazyn*, deel I, pag. 14. Over Kant: 'Even gelijk die onvermoeide Reiziger, die den lang onbekend gebleven, oorsprong der Nijl allereerst ontdekte, klom deze zeldzame geest op tot den eerste bron, of den oorsprong der Rede (...).' Idem, pag. 34.

machteloosheid van de metafysica: er moet een 'afslanking' in de metafysica plaatsvinden,[1] hierna kan de metafysica als een soort feniks herrijzen:

> Het is deze wijsgeerte, welke aan allen vrijgeestig Ongeloof den wortel afsnijdt, en, gelijk Kant zegt, aan alle bedenkingen, die men tegen zedenlijkheid en religie kan inbrengen, op eene socratische wijze, dat is, door de onwetenheid van den tegenspreker, klaarlijk, aan den dag te leggen, voor altijd, een einde maakt.[2]

Hij eindigt met de mededeling dat dd drie *Kritiken* één geheel vormen en we die ook zo moeten zien.[3] In de derde bijdrage - de tweede bijdrage, de bibliografie, is een chronologische, maar onvolledige opsomming van de werken van Kant - levert Van Hemert een soort journalistiek verslag, een panorama van de opkomst van het kantianisme in West-Europa.[4] Hij baseert zich hierbij op allerlei krantenverslagen, recensies en artikelen in wijsgerige geschriften. Uit de hoeveelheid blijkt duidelijk zijn grote belezenheid; zo blijkt hij in zijn bespreking van de opkomst van het het kantianisme in Duitsland werken van Schulz, Reinhold, Feder, Kiesewetter gelezen te hebben, evenals het werk van critici van Kant als bijvoorbeeld Mendelssohn. Er zijn voor Van Hemert slechts drie redenen om het niet met Kant eens te zijn, vooral botte weigering gebaseerd op vooroordeel en op hooghartigheid (die komt het meeste voor), simpele onkunde van de lezer en ten derde misleiding (door anderen).[5] In zijn ijver verblindt hij zichzelf met een algeheel verbod op kritiek. Alvorens de situatie in Nederland te bespreken schetst Van Hemert de ontwikkeling in Engeland waar hij grote aandacht voor het kantianisme bemerkt blijkens vele geschriften (waaronder vele vertalingen, onder andere van Nitsch), maar toch ook vele bezwaren ('wat niemand die het egoismus der Engelschen (...) kent zal verwonderen'), vooral in

---

[1] 'Gelijk, dikwijls een al te vet menschlijk ligchaam, alleen door verlies, in gezondheid winnen, en, door afname alleen, kan toenemen: zoo was er ook, voor de Bovennatuurkunde, geen ander hulpmiddel, dan dit zuiverende verlies van allen vreemden bij mengzel, waar mede de Wijsgeeren, door transcendentalen schijn bedrogen, dezelve, van tijd tot tijd, opgepropt, en bedorven hadden.' Idem, pag. 36.

[2] Idem, pag. 54.

[3] 'Kant's Critik der Urteilskraft, welk hij in het jaar 1790 aan het licht gaf, maakt, dus, met zijn Critik der reinen - en practischen - Vernunft, één allerschoonst geheel, en staat, met die beide onsterfelijke Werken, in eene nauwe verbinding. - Dat nu, gelijk de overige vermogens, eensgelijks, de oordeelskracht, op - en voor - zig zelve, een beginzel van vooren bevatte, heeft de beroemde Wijsgeer, in dat uitmuntende Werk, bewezen, en tevens onderzogt, van hoedanig eene natuur dat beginzel zy, en hoe hetzelve werke.' Idem, pag. 59.

[4] Een overzicht tot 1798 toe uiteraard; in een post scriptum noemt hij het uitkomen van de *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht,* die in hetzelfde jaar uitkomt.

[5] Mendelssohn zou al te oud en te ziek zijn geweest om tot een eigen oordeel over Kant te komen en hij heeft hij zich gebaseerd op het oordeel van vrienden, die negatief en dus (reden een en/of twee) hooghartig of niet deskundig waren. Ibidem, zie de noot aldaar onderaan de pagina.

prof. J. Finlaijson, hoogleraar te Edinburg, die het 'licht, met alle Magt, tegen [houdt].'[1] Verder ook nog in Frankrijk, waar het kantianisme nog niet is doorgedrongen, waar het nog helemaal 'nacht' is ('maar deze nacht zal, waarschijnelijk, van geen lange duur meer zijn'), in Scandinavië, waar vooral in Zweden en Denemarken het al een eigen plaats heeft verworven en in Italië, waar steeds meer aandacht en waardering voor het kantianisme te vinden is, zij het van en door buitenlanders gebeurt.[2] Dan keert Van Hemert terug naar de actuele situatie in Nederland, waar door het duister heen (ook hier de vrijmetselarij-terminologie al) licht begint te schijnen. Hij concludeert dat door inzet van velen de belangstelling voor het kantianisme is opgebloeid. Hij noemt Chaudoir, Cras en Heumann.[3] Verspreiding geschiedt ook steeds meer. Zo haalt hij zijn vriend Servaas aan, die in *De Algemeene Konst- en Letterbode* bijdragen over Kant heeft gepubliceerd net als een verhandeling getiteld 'Simonides, of, over God en Godsdienst.'[4] Helemaal onverdeeld positief is de houding in het vaderland helaas toch nog ook weer niet; zo maakt Van Hemert nog enige denigrerende opmerkingen over de recensenten van de *Vaderlandsche Letteroefeningen,* die of uit onbegrip of door onwil het kantianisme in een kwaad daglicht proberen te stellen. Toch eindigt hij al snerend positief, immers 'Het spreekt vanzelven, dat zij, derhalve, op een congres van Wijsgeeren, geene stem kunnen hebben.'[5] Wat volgt in deel I is een viertal teksten, weer van Van Hemert, namelijk de 'Methodeleer der zuivere practische Rede', de 'Methode der zedenleer', een redevoering die hij eerder heeft uitgesproken in Felix Meritis op 9 januari 1799 getiteld 'Is er grond, om te gelooven, dat het Menschdom, in 't algemeen, van tijd tot tijd, beter zal worden?' en een 'Naschrift' hierop.[6]

---

[1] Eerste citaat idem, pag. 124, tweede citaat idem, pag. 123. Overigens: ook diens kritiek is - uiteraard - volgens Van Hemert gebaseerd op het niet-begrijpen van de teksten van Kant: 'Doch zijn [d.w.z. van Finlaijson] invloed wordt minder, naar mate men begint intezien, dat hij - gelijk zoo veele anderen, elders - lastert en veroordeelt het geen hij niet verstaat.'

[2] Eerste citaat idem, pag. 125, tweede pag. 126.

[3] Deze A. Chaudoir zou enige jaren vóór 1798 al een lezing gehouden hebben met als titel *De Momentis Philosophiae Kantianae*. Inderdaad is in 1799 bij H. Cras een kantiaanse dissertatie verdedigd over Kant's en Fichte's huwelijksrecht door een latere medewerker van het *Magazyn* A.R. Falck, getiteld *Disputatio juridica de matrimonio ex sententia celebb. Imm. Kant et Joh. Gottl. Fichte.*

[4] W. Servaas, 'Simonides, of gedachten over God en Godsdienst' in *Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren Godsdienst*, *Deugd*, *Kunst en Wetenschap*, *opgericht in de Bataafsche Republiek,* Eerste Deel, eerste Stuk, Grave, 1797.

[5] P. van Hemert, 'Beschouwing der lotgevallen van de critische wijsbegeerte' in *Magazyn*, deel I, pag. 133.

[6] P. van Hemert, 'Methodeleer der zuivere practische Rede' in *Magazyn*, deel II, pag. 211-249; P. van Hemert, 'Methode der zedenleer' idem, pag. 253-263; P. van Hemert, 'Is er grond, om te gelooven, dat het Menschdom, in 't algemeen, van tijd tot tijd, beter zal worden?' Idem, pag. 301-345; P. van Hemert, 'Naschrift' idem, pag. 356-404.

Naast Van Hemerts bijdragen vinden wij nog van Heumann 'De zedenkunde van Immanuel Kant, in hare beginselen, kort, en duidelijk, voorgedragen, ter bevordering van ware deugd, en van zedenlijke Verlichting', een vertaling van een korte brief van Willmans 'Fragment eenes Briefs van C. A. Willmans aan I. Kant' en van Servaas 'Aanmerking, op een gezegde in het vorige stuk, blz 58'.[1] In dit laatste werk geeft Van Hemert toe een uitspraak, namelijk 'Drieerlei krachten, of vermogens, zijn 'er in ons, waar op alle onze kennis berust,' onzorgvuldig te hebben geformuleerd: Servaas citeert in zijn bijdrage Kant en Van Hemert geeft ruiterlijk zijn fout toe met 'Op dit mijn gezegde, heeft de Heer Servaas eene aanmerking gemaakt, welke ik zeer gegrond vinde, en den Lezer van dit Magazyn oordeel te moeten mededeelen.'[2] Overigens lijkt het erop dat dit artikel alleen maar geschreven is om de lezer ervan te overtuigen dat Van Hemert wel degelijk beleefd jegens andersdenkenden en/of critici kan zijn; het tegendeel hebben we al verschillende keren gezien en deze 'beleefdheid' lijkt mij toch echt exclusief te zijn voor Kantaanhangers en Van Hemert-vrienden (in de hele lijst polemieken die Van Hemert en Kinker gevoerd hebben - ik noem er verderop vele -, is er eigenlijk niet één te vinden waar men uitsluitend op de inhoud ingaat; altijd wel verzandt het gesprek in beledigingen en verdachtmakingen, niet alleen door Van Hemert). Deze Servaas had namelijk eerder, in 1797, in de *Algemeene Konst- en Letterbode* gereageerd op een artikel van Keil, 'Berigt aangaande de Wysgeerige Stellingen van de werken van E. Kant. Hoogleraar in de Wysbegeerte te Koningsberg', en in drie korte afleveringen de hoofdpunten van het kantianisme uiteengezet.[3]

Van groter belang zijn de bijdragen van Van Hemert en de bijdrage van Heumann (1751-1804), ook omdat deze bijdrage afzonderlijk is uitgegeven.[4]

---

[1] J. Heumann, 'De zedenkunde van Immanuel Kant, in hare beginselen, kort, en duidelijk, voorgedragen, ter bevordering van ware deugd, en van zedenlijke Verlichting' in *Magazyn*, deel I, pag. 135-211. Deze medicus C. Willmans, Duitser van geboorte, heeft Kant in 1797 een in het Latijn gestelde verhandeling gestuurd, getiteld 'De Similitudine inter Mysticismum purum et Kantianum.' Deze brief is - zonder bronvermelding - fragmentarisch (begin en einde ontbreken o.a.) opgenomen in *Der Streit der Fakultäten.* W. Servaas, 'Fragment eenes Briefs van C.A. Willmans' in *Magazyn*, deel I, pag. 345-356; deze W. Servaas (1739-1825) was een vriend van P. van Hemert; hij was in Leiden afgestudeerd (1766) en heeft in Delfshaven een praktijk als huisarts. Aan het *Magazyn* levert hij drie bijdragen: één in deel I en twee in deel VI. Reeds in 1793 publiceerde hij, zoals we eerder gezien hebben. P. van Hemert, 'Aanmerking, op een gezegde in het vorige stuk, blz 58' in *Magazyn*, deel I, pag. 249-253.

[2] Idem, pag. 249.

[3] W. Servaas, 'Iets over de kantische Wysbegeerte', in *Algemeene Konst- en Letterbode*, Amsterdam, 1797, eerste deel, pag. 178-181, tweede deel pag. 185-187 en derde deel pag. 193-195.

[4] Van deze J. Heumann (1751-1804) zijn niet veel biografische gegevens te achterhalen. Over zijn *Principes moraux de la Philosophie critique développés et appliqués a une législation externe, fondée sur la justice, la liberté*

Heumann schetst de ethiek van Kant. Als geduldig docent legt hij begrippen en termen uit, legt structuren bloot, verklaart woorden en weerlegt mogelijke bezwaren en onderstreept dan uiteraard met ruime bewoordingen het belang van het kantianisme:

> Hoe vruchtbaar dit kantische beginzel, als formlijk beginzel der Zedenkunde zij, om de geheele denkwijs, en het karakter, der menschen te verbeteren; de valsche begrippen, te hervormen, aangaande zedenlijkheid, en zedenlijke vrijheid, welken helaas ! nog te algemeen heerschen, onder onze moralisten, die zig zelven, in weerwil der losheid, en ongenoegzaamheid, ja geheele verdraaidheid, hunner leerbeginzelen, nogtans Philosophen noemen (...) kan dunkt mij, de verstandige Lezer niet nalaten intezien.[1]

Heumann legt uit dat men tot nu de ethiek zag als een leer der gelukzaligheid, maar de leer van Kant is echter geheel anders: 'Geheel iets anders is de Zedenkunde, bij onzen critischen Wijsgeer, te weten, eene leer, hoe de mensch der gelukzaligheid, welke hij wenscht, en, als zinlijk wezen, niet nalaten kan te wenschen, zig waardig kunne, en moete maaken.'[2] Dit 'waardige' is gelegen in deugdzaam gedrag dat niet gericht is op geluk. De zedelijke wet heeft de vorm van een gebod; zedelijkheid ligt niet in onze daden, maar ligt uiteraard in de bepaling van de wil; de intentie is het belangrijkst (en natuurlijk niet het gevolg, zo lijkt hij te willen onderstrepen met de 'regtbank der Rede'):

---

et l'égalité naturelle, avec quelques reflections sur l'état politique et moral de l'Europe à la fin du XVIII siècle: pour server a l'instruction de Peuple et de ses Chefs is mij geen andere verwijzing bekend dan in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1850*: 'Heumann was een groot geleerde, bevriend met Wyttenbach en Van Hemert. Zijn *Principes moraux de la philosophie critique, développés et appliqués à une législation externe, fondée sur la justice, la liberté et l'égalité naturelle, avec quelques réflexions sur l'état politique et moral de l'Europe à la fin du XVIII siècle,* Amsterdam, 1799, zijn gunstig bekend' (in 'Levensbericht van Cornelis Vollenhoven', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1850,* Leiden, 1850, pag. 109) en in de vorm van een citaat uit dit werk van Heumann door P. van Hemert zelf in 'Brief, over den tegenwoordigen staat der critische Wijsgeerte, enz' in *Magazyn*, deel II, pag. 26. Van het werk, opvallend genoeg door een Duitser in Nederland in het Frans geschreven, is in Nederland slechts één exemplaar voor handen, dat zich in het Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek te Deventer bevindt. Het genoemde *Jaarboek* vermeldt nog dat deze Heumann, vriend van zowel Wyttenbach als van Van Hemert, is geboren in 1751, in Halle heeft gewoond en gestudeerd, zich in 1786 te Amsterdam heeft gevestigd als huisonderwijzer en als zodanig privélessen over Kant heeft gegeven, o.a. aan de vader van C. Vollenhoven; een fragment van een vermanende brief ('Ne croyez pas qu'on puisse apprendre la philosophie et surtout celle de KANT en passant, étant obsédé de tant de travaux. Il n'est non plus possible de vous communiquer par un commerce de lettres les sublimes principes de la philosophie de KANT (…).') wordt geciteerd (pag. 109). Op A. Falck zou hij veel invloed hebben gehad, o.a. blijkend uit het onderwerp van diens dissertatie (A. Falck, *Disputatio juridica de matrimonio ex sententia celebb. Imm. Kant et Joh. Gottl. Fichte,* 1799, Groningen) (zie inleiding van C. Vollenhoven in *Brieven van A.R. Falck, 1795-1843*, 's Gravenhage, 1857, pag. 69). Heumann is ongehuwd overleden op 3 maart 1804.

[1] J. Heumann, 'De Zedenkunde van Imm. Kant, in hare beginzelen, kort en duidelijk voorgedragen, ter bevordering' van ware deugd, en van zedenlijke verlichting' in *Magazyn*, deel I, pag. 158.

[2] Idem, pag. 141.

> ZEDENLIJKHEID is, derhalve, niet in de daaden, maar in de bepaling van den wil gelegen. Het pligtsgebod, eerlijk, en ernstiglijk, te willen doen, wat ook de luste, en het belang, van den zinlijken mensch, daar tegen, inbrengen mogen – dat is alles, waar op het, voor de regtbank der Rede, aankomt.[1]

Dat deze nieuwe kijk op de ethiek echt noodzakelijk is, moge duidelijk zijn wanneer (ook) hij het verval der zeden, 'nu het zedenbederf, in de beschaafde wereld, bijna overal, tot eene verbazende hoogte geklommen is', aangeeft.[2] De vraag naar een nieuwe ethiek is urgent.[3] De titel van zijn bijdrage dekt de lading in die zin dat hij inderdaad kort en duidelijk de eerste beginselen van het kantianisme uiteenzet. Van een verwerking en/of van een becommentariëring is echter nauwelijks sprake: het is de docent Heumann die met grote bewondering voor Kant over Kant tegen zijn lezers (lees: leerlingen) spreekt.

In 'Methodeleer der zuivere practische rede' richt Van Hemert zich op een mogelijk bezwaar, namelijk dat deze voor de menselijke natuur niet geschikt zou zijn. In de bijdrage 'Methodeleer der Zedenleer' benadrukt Van Hemert het objectieve van Kants zedenleer. Hij gaat in op de vraag of ieder mens van nature deugdzaam is en, na een ontkennend antwoord, stelt hij dat het iedereen wel is aangeboren om de deugd te kunnen leren.[4] Hoe kan iedereen dan die deugd aanleren? Wel, de leraar dient de leerling ten eerste vóór te leven: in de navolging schuilt de eerste verfijning van de mens. Het zedelijke is belangrijker dan het religieuze in die zin dat het religieuze pas kan opkomen als het zedelijke geworteld is (omdat die anders ontaardt in huichelarij zelfs!).

In 'Onderzoek, wegens de toekomende verbetering, of verërgering, der wereld' met als ondertitel 'Is er grond om te gelooven, dat het Menschdom, in het algemeen, van tijd tot tijd, beter zal worden?' poneert Van Hemert zijn stelling dat de mens een onvoorwaardelijke vooruitgang is aangeboren,[5] maar tussen allerlei tegengestelde meningen in staat de filosoof die zich afvraagt of we kunnen

---

[1] Idem, pag. 146-147.

[2] Idem, pag. 207.

[3] 'Sophisten, en wijsgerige kwakzalvers, hebben het hunne toegebragt, om dit bederf te voltooijen, door het godvergeten systema van eigenliefde, of geluk, hoe langer zoo fraaijer, opteschikken, en, eindelijk, de verheven Zedenkunde te verlaagen tot eene bloote leer van gelukzaligheid. Zulke begrippen drinkt de Jeugd, gretiglijk, in, en volgt dezelven, ook in manlijke jaaren. (…) Van den eerste Regent af, tot de laagsten Burger toe, in de Kerk, als in den Staat, is dit onzedenlijke Stelzel, in spijt der rede, thands, doorgedrongen.' Idem, pag. 193-194.

[4] 'Den aanleg, en het vermogen om deugd te oefenen, zoude men den mensch aangeboren noemen kunnen: doch die aanleg, en dat vermogen, zijn nog geene deugd, zoo lang dezelven niet in werking gebragt, en door vrijen zelfsdwang, met sterkte van geest, worden uitgeöefend.' Idem, pag. 283.

[5] Als redevoering gehouden in Felix Meritis op 9 januari 1799.

spreken van 'teruggang, stilstand of voordgang.'[1] Van Hemert stelt dat de zedelijkheid weliswaar nu wel neergaande is - zoals zovelen stelt hij dat de eigen tijd in moreel verval is -, maar dat de geschiedenis grosso modo opgaande is, juist door de zuivere zedelijkheid waaraan de mens deel heeft, en net zoals Castor, Pollux, Hercules en Theseus niet bij machte waren een komeet tegen te houden, zo zal het despoten, demagogen, hierophanten en sophisten (let op de climax!) niet lukken de zedelijke bloei te verhinderen.[2] Een wel heel vreemde vergelijking als men zich afvraagt wie hij bedoelt met deze figuren. Met behulp van verschillende voorbeelden van teruggang in delen van de cultuur geeft hij aan dat het geheel toch over een groetere periode een stijgende lijn vertoont, want . . . dat kan niet anders gezien onze zedelijkheid: 'de Natuur zelve voert ons Geslacht hooger op!'[3] In het afsluitende 'Naschrift, of Aanmerking op de Redevoering, No. VIII,' een aanmerking op de vorige redevoering, werkt Van Hemert Kants concepten op het gebied van de staats- en rechtsleer uit; volgens hem zijn er namelijk geen termen te bedenken die méér worden misbruikt dan juist 'vrijheid' en 'gelijkheid'.[4] Opvallend is dat zijn bijdrage een uitwerking is van Kants *Verkündigung des nahen Abschlusses eines Traktats zum ewigen Frieden in der Philosophie* en dit werk dus aan Van Hemert bekend moet zijn geweest, maar dat ten eerste hij de titel hier niet noemt (in deel III gaat hij wel dieper hierop in) en dat ten tweede dit werk ook geheel ontbreekt in de 'Lijst der Schriften van Immanuel Kant' in ditzelfde deel (terwijl het toch in 1795 al uitkomt). In *Verkündigung des nahen Abschlusses eines Traktats zum ewigen Frieden* pleit Kant voor een federatie van vrije staten: oorlog kan men alleen met een internationale regering voorkomen. Deze staatsinrichting dient republikeins te zijn (dat wil zeggen in de betekenis van 'res publica', dus van een scheiding van een wetgevende en een uitvoerende macht). Juist dit werk zal later zo'n belangrijke rol gaan spelen zoals we zullen zien in het afsluitende hoofdstuk. Van Hemert werkt dit idee hier al verder uit: volkeren zouden al moeten gaan richting 'republicainsch Cosmopolitisme': 'Ter bevordering' van zulk een waereldburgerlijken Staat, strekt (...) een vredebond aller Volken, die in eene

[1] P. van Hemert, 'Is er grond, om te gelooven, dat het Menschdom, in het algemeen, van tijd tot tijd, beter zal worden?' in *Magazyn*, deel I, pag. 305-306.
[2] Idem, pag. 344.
[3] Idem, pag. 336.
[4] P. van Hemert, 'Naschrift, of Aanmerking op de Redevoering, No. VIII' in *Magazyn*, deel I, pag. 356-404.

gemeenschap leeven.'[1] Hij verdedigt een democratisch stelsel met stemrecht voor iedereen, inclusief vrouwen. Vooral op dit aspect het 'waereldburgerschap' als praktische uitwerking van het kantianisme komt Van Hemert ook in de *Lektuur* uitvoeriger terug zoals we zullen zien. Deze bijdrage sluit hij af met:

> Er zijn dus drie mooglijke formen van een' regtlijken toestand, onder de menschen, op aarde: *Staat, Staat der Volken, waereldburgerlijke Staat*. Allen drie berusten op gronden van regt, en zijn noodig, ter volmaking' van het Geheel. Zoo verre de menschen zig in een' toestand bevinden, welke, door de regtsgronden van deze drie formen, bepaald wordt, in zoo verre zijn zij ook in *een' regtlijken Staat*. Deze begint dus met den *Staat van een Volk*, vergroot zig door *Verbonden der Staaten*, en volmaakt zig, eindelijk, in het *Waereldburgerdom*.[2]

Concluderend kunnen we stellen dat dit eerste deel van het *Magazyn* voornamelijk een breed spectrum geeft van het kantianisme: de lezer wordt stapsgewijs vanaf het begin door verschillende auteurs ingeleid in het kantianisme: er wordt een overzicht gegeven van het kantianisme in West-Europa, de zedenleer van Kant wordt uitgelegd, diens werken worden kort besproken, de vraag hoe men zedelijk kan worden komt aan bod, de ideale staats- en rechtsleer worden met grof penseel geschilderd, een vleugje internationalisme wordt toegevoegd door de bijdrage van Heumann en de brief van Willmans en de benevolentia wordt nadrukkelijk getoond in de tegemoetkoming aan vriend Servaas. Kortom: een eerste deel, een voornamelijk algemeen inleidend deel, waarin de nadruk ligt op ethiek.

Deel II - 1799 -

Contribuanten: *J. de Bosch*
P. van Hemert
Joh. Kinker
J. Schröder
M. Siderius

Voor het tweede deel beschikt Van Hemert over vier medewerkers. Zijn eigen inbreng is daardoor relatief gering: drie artikelen, plus een korte inleiding bij de bijdrage van J. de Bosch en nog een vertaling. Hij opent dit deel met de eerste van zijn vijf bijdragen 'Brief, over den tegenwoordigen staat der critische Wijsgeerte in de bataafsche Republiek, en het voorname strijdpunt, tusschen de

[1] Idem, pag. 402.
[2] Idem, pag. 403.

critische Wijsgeeren, en derzelver Tegenstanders', die hij dus in briefvorm - althans een fragment van een brief aan een (mogelijk gefingeerde) vriend 'thands in Italie' - schrijft.[1] Opnieuw geeft hij een toch wat gekleurd panorama van de voortgang van het kantianisme. Hij noemt van de hoogleraren die deze filosofie onderwijzen dit keer Cras in Amsterdam, Hennert en Heringa in Utrecht, Nieuhoff in Harderwijk en Chaudoir en De Crane in Franeker.[2] Zeer tevreden stelt hij dat er steeds meer gezelschappen zijn waar het kantianisme besproken wordt. Niet overal gebeurt dat op verantwoorde wijze.[3] Niet iedereen wil en kan Kant begrijpen: men moet immers de oude zienswijze kunnen en durven afleggen. Niet iedere filosoof kan van volwassene weer kind worden en sommigen begrijpen het eenvoudigweg niet, maar ook hun weerstand heeft zijn positieve kanten: het botsen van twee stenen brengt immers vonken voort. Vooral de kritiek van theologen en filosofen haalt hij aan, maar echte kritiek vindt hij dat echter niet: onwil, onkunde en verkeerde uitgangspunten zijn de ware redenen. Ook hier blijkt in zijn beschuldigingen dat hij zich niet in eerste instantie richt op de academici. Van enige distantie tot het bewonderde beeld is bij Van Hemert

---

[1] P. van Hemert, 'Brief, over den tegenwoordigen staat der critische Wijsgeerte in de bataafsche Republiek, en het voorname strijdpunt, tusschen de critische Wijsgeeren, en derzelver Tegenstanders' in *Magazyn*, pag. 1-43. De mystificatie wordt versterkt met frases als 'groet uwen Echtvriendin van mij'. Ook zijn derde bijdrage in deel II is in briefvorm geschreven. Namen in deze brief komen mij niet Nederlands voor: zo heeft hij het over 'vriend Fernow,' over 'vriend Lismahago'; in hoeverre dit personages uit de literatuur zijn dan wel pseudoniemen, of wellicht anagrammen, heb ik niet kunnen achterhalen.

[2] Hoezeer Van Hemert hier de waarheid mateloos geweld aandoet - de wens is vaker de vader van de gedachte bij hem - wordt duidelijk als Heringa, niet geheel content met deze kwalificatie, zijn promovendus H. Ferf in diens dissertatie *Specimen Critico-Theologicum* in 1799 laat aantonen dat Kant geen ware Christen kan zijn. De *Nieuwe Algemene Konst- en Letterbode* vermeldt de promotie van H. Ferf en voegt daar fijntjes aan toe: 'By deze gelegenheid wierden tevens enige bygevoegde Theses verdedigd, onder welke de twee volgende, in onzen tyd, byzonder opmerkelyk zyn. Qui summam Jesu Christi in docendo auctoritatem non admittunt, nequaquam doctrinam Christianam, qualis in N. T. traditur, profiteri possunt: d. i. "Zy die het allerhoogste gezach van Jesus Christus in zyn onderwys niet erkennen, kunnen geenszins belydenis doen van de Christelyke leer, zo als dezelve in het N. T. wordt opgegeven. "Hanc summam auctoritatem cum non admittat KANTIUS, Philosophus acutissimus, male Philosophia ejus Criticae cum doctrina Christiana consistit: d.i. "daar de scherpzinnige Wysgeer KANT dit allerhoogste gezach niet erkent, kan zyne Kritische Wysgeerte kwalyk met de Christelyke lere bestaan." Door het, onder zyn opzicht laten verdedigen van zulke, tegen de voorstanders der *Kantiaansche* Wysgeerte gerichte stellingen, toont de Hoogl. HERINGA genoeg, dat hy te onrechte door VAN HEMERT, in het *Magazyn der Critische Wysgeerte,* Deel II, geteld wordt onder die genen, welke hunne studenten tot het onderzoek dier Wysgeerte aanzetten, en hun door onderwys, den weg gemaklyk maken, 't welck ook buiten dien reeds vreemd moest voorkomen aan hen, die zyne denk- en leerwyze enigzins kennen.' *Nieuwe Algemene Konst- en Letterbode,* Amsterdam, 1800, deel XIII, pag. 1.

[3] 'Alle hout, intusschen, is geen timmerhout. Overal vindt men napraters, die de klok wel hebben hooren luiden, maar niet regt weten, waar de klepel Hange'. P. van Hemert, 'Brief, over den tegenwoordigen staat der critische Wijsgeerte in de bataafsche Republiek, en het voorname strijdpunt, tusschen de critische Wijsgeeren, en derzelver Tegenstanders' in *Magazyn*, deel II, pag. 3.

weer geen sprake: hij acht de kritiek zelfs van een dusdanig lage kwaliteit dat hij er inhoudelijk niet op wil ingaan. Zoals vaker is de bespreking van de kritiek een schoolvoorbeeld van een praeteritio.

Het kantianisme is zelfs al zó populair dat er blinde meelopers zijn: was een of andere 'sectephilosophie' in de mode geweest zoals die van Leibniz, dan waren zij nu 'sectarissen' of Leibnizanen, was het die van Wolff, dan waren zij nu Wolffianen, en nu Kant zoveel waardering krijgt: 'In één woord: zij zijn Kantiaanen, om dat het thands de mode begint te worden, en 'er aan dezen naam, in verlichtte waereld, tegenwoordig, eenige eer verstrengeld is; gelijk men te voren, in landen, waar Staat en Kerk verëenigd waren, den heerschenden Godsdienst beleed, om eenig eerambt te bekomen, of den honger te stillen.'[1] Een steek onder water naar de gereformeerden.

De vertaling van 'Wat heet: zig in het denken oriënteeren?' laat ik voor wat die is.[2] Opvallend is wel dat juist dit werk gekozen is. Ik richt me op de eerste van de twee besprekingen van de relatie Kant en Fichte.[3] De eerste bespreking, 'Kant en Fichte', kent als ondertitel 'Beiden Priesters der Waarheid' en als motto een citaat van Plautus 'Sane illi inter se congruunt concorditer'.[4] Beide geven al aan wat de strekking is van het artikel. De rechtstreekse aanleiding is het 'beuzelen van oppervlakkige menschen, onder onze Nabuuren' die namelijk stellen dat Fichte's *Grundlage* het werk van Kant van zijn glans heeft beroofd.[5] Van Hemert stelt nu, geheel in lijn met de ondertitel en met het motto, dat niet enig verschil, maar juist de overeenkomst tussen Kant en Fichte zo opvallend is. Het verschil is het startpunt van het denken. Ter verdediging van Kant tegen de mogelijke aantijging waarom hij dan niet net zo als Fichte is begonnen ('wijl dat punt toch duidelijk in zijne groote ziel lag'), stelt Van Hemert dat Kant dan nog minder begrepen zou zijn: puur praktisch dus[6] De filosofieën van Kant en Fichte zijn dus weliswaar niet gelijk, maar Fichte denkt zoals Kant denkt, en - al hebben we genoeg 'slaafsche napraters van den Wijzen van Koningsberg op het toneel zien

---

[1] Idem, pag. 5. Ik kan mij toch niet aan de indruk onttrekken dat Van Hemert hier bluft en dat de wens de vader van de gedachte of van de gespeelde ergernis is.

[2] P. van Hemert, 'Wat heet: zig in het denken oriënteeren? Uit het Hoogduitsch van Immanuel Kant, vertaald door den Uitgever' in *Magazyn*, deel II, pag. 305-338.

[3] P. van Hemert, 'Kant en Fichte, beiden Priesters der Waarheid' in *Magazyn*, deel II, pag. 338-368; P. van Hemert, 'Iets, omtrend het verschil en de overeenkomst tusschen Kant en Fichte' in *Magazyn*, deel III, pag. 35-57.

[4] 'Sane illi inter se congruunt concorditer': 'zij zullen het zeker goed met elkaar kunnen vinden' (vrije vertaling J.V.).

[5] P. van Hemert, 'Kant en Fichte, beiden Priesters der Waarheid' in *Magazyn*, deel II, pag. 338.

[6] Idem, pag. 360.

verschijnen'- we mogen juist heel erg blij zijn met Fichte vanwege zijn uitleg.[1] Eén en één is twee, lijkt Van Hemert hier te denken. Bijdrage nummer drie van Van Hemert is getiteld 'Over de populariteit in de Wijsgeerte' en heeft weer de vorm van een 'brief aan een vriend'.[2] Hij vraagt zich af of het nodig is dat

wijsbegeerte 'populair' moet worden, of de wijsgeer zich moet aanpassen aan het publiek dan wel het publiek aan de wijsgeer.[3] Uiteraard dient volgens Van Hemert de wijsgeer niet af te dalen, maar dient het publiek op te klimmen. De 'gewone' man denkt in de zin van 'gedachten hebben', maar de wijsgeer denkt juist over het denken. In dit kader moge het dan toch ook duidelijk zijn waarom de vertaling 'Wat heet: zig in het denken oriënteren?' is opgenomen in dit deel: Van Hemert richt zich op de wijsgeren, niet op de gewone man 'Menschenverstand en zedenlijk gevoel zijn voor den mensch genoeg. De Wijsgeerte verklaart, wat het gemeene verstand, noodzaaklijk, denkt, en spoort den grond op van het geen, voor dat verstand, gegeven daadzaak is.'[4]

Van Hemert krijgt bij het schrijven van dit deel steun van Kinker (1764-1845). De relatie tussen Van Hemert en Kinker zal een gecompliceerde blijken. Zij zijn vrienden, onder andere blijkend uit het feit dat Kinker in zijn Luikse periode tijdens zijn zomervakanties altijd enige weken ten huize van Van Hemert verblijft.[5] Zij zijn medestrijders, trouw aan elkaar.[6] Beiden misvormd - een hoge rug en een horrelvoet - en beiden mikpunt van bespottingen zullen ze een grote verwantschap gevoeld hebben.[7] Maar zoals we zullen zien, hebben beiden verborgen agenda's en zien zij voor het kantianisme ieder een andere gewenste eindbestemming. Bovendien is er bij Van Hemert geen ontwikkeling waar te nemen in het volgen van Kant, bij Kinker heel duidelijk wel.

---Prent van Johannes Kinker, gedateerd 1814, vervaardigd door H. Caspari, tekenaar, en J. Marcus, graveur. GAA afbeeldingsbestand 010097008720.

[1] Idem, pag. 366.
[2] P. van Hemert, 'Over de populariteit in de Wijsgeerte' in *Magazyn*, deel II, pag. 394-401.
[3] In deel IV komt Van Hemert hierop uitvoeriger terug: 'Aanmerkingen over de Volksverlichting', in *Magazyn*, deel IV, pag. 351-404.
[4] P. van Hemert, 'Over de populariteit in de Wijsgeerte' in Magazyn, deel II, pag. 401.
[5] Zie A. Hanou en G. Vis, *Johannes Kinker (1764-1845) Briefwisseling*, Amsterdam, 1992, deel I, pag. 124.
[6] Blijkend uit het voor elkaar invallen op spreekavonden bij la Charité.
[7] Men denke hierbij aan de versjes van onder andere Bilderdijk.

Kinker wordt geboren te Weesp, gaat medicijnen studeren, verandert van studierichting en promoveert in 1787 tot doctor in de rechtsgeleerdheid. Als advocaat vestigt hij zich eerst in Den Haag, later in Amsterdam. In 1817 wordt hij hoogleraar in de 'Hollandsche Taal, Geschiedenis en Welsprekendheid' te Luik. Hij wordt tijdens de Belgische Opstand gegijzeld, maar na ingrijpen van koning Willem I uitgeleverd; hierna vestigt hij zich weer te Amsterdam. In 1845 overlijdt hij. Hij is zijn hele leven een non-conformist: spotziek, tot het ultieme toe, immers ook zijn eigen werk is het onderwerp. Hij is ervan overtuigd dat een betere samenleving maakbaar is en gaat uit van de volmaaktheid van de mens. Hij is lang actief binnen de vrijmetselarij. Als wetenschapper wordt hij op 80-jarige leeftijd geëerd met het voorzitterschap van het Koninklijk Nederlands Instituut.

Aan dit deel van het *Magazyn* levert hij twee bijdragen (in totaal zal hij er acht leveren): 'Proeve eener opheldering' van de Critiek van de zuivere Rede' en 'Brief van Scepticus, aan zijnen critische Broeder, over de onlangs in 't licht verschenen Metacritiek van Herder', beide ondertekend met 'Joh. Kinker, Advocaat te Amsterdam.'[1] Zijn uitgebreide 'Proeve' is uiteraard geen oorspronkelijk werk, maar doet goede dienst als inleiding.[2] Van enige oorspronkelijke inbreng is niet of nauwelijks sprake. In 1799 publiceert Herder een *Metacritik zur Kritik der reinen Vernunft* waarin hij het werk van Kant veroordeelt. De 'Brief' gaat hierop in. Kinker blaast de hele kritiek van Herder tot grootse vormen op en veroordeelt die dan weer op een zeer satirische manier.[3] Hier is al duidelijk dat de kantianen ieder middel inzetten om hun doel te bereiken. Inhoudelijk gaat Kinker nauwelijks in op het werk, het badinerend beschouwen in een humoristische vorm prevaleert boven een heldere en gestructureerde weerlegging. Aan het

---

[1] J. Kinker, 'Proeve eener opheldering' van de Critiek van de zuivere Rede' in P. v. Hemert, *Magazyn*, deel II, pag. 43-239.
J. Kinker, 'Brief van Scepticus, aan zijnen critische Broeder, over de onlangs in 't licht verschenen Metacritiek van Herder', in P. v. Hemert, *Magazyn*, deel II, pag. 368-394.

[2] Zoals al eerder gemeld komt dit werk afzonderlijk gedrukt uit onder de titel J. Kinker, *Kant, Kritiek der zuivere rede: proeve eener opheldering daarvan*, Groningen, 1872. J. le Fèvre vertaalt het in *Essai d'une exposition succinte de la Critique de la raison, par. J. Kinker,* Amsterdam, 1801, herdrukt in 1880. Een bewerking van dit artikel verschijnt in 1850-1852 te Amsterdam onder de titel *Le dualisme de la raison humaine; ou Le criticisme de Em. Kant, amélioré sous le rapport de la raison pure, et rendu complet sous celui de la raison practique*.

[3] Het is wel zeer spottend: "t Is gedaan, Vriend! met uwe *critische* Wijsgeerte! *Herder* is, met zijne *Metacritiek*, dat is, zoo veel, als *Critiek* der *Critiek*, te voorschijn gekomen, en heeft de geheele santenkraam van reine *formen, categoriën*, zuivere redebegrippen, en al dat *priorisch* tuig, dat gijlieden, met zoo veel kunst, van binnen naar buiten uitgesponnen hebt, zoo erbarmelijk, in 't honderd gesmeten, dat het geheele *Kantische systema*, met het aanhangsel der *Fichtische resultaaten*, 'er uitziet, als een *synthetische* uitdragerswinkel. Idem, pag. 368.

einde vat hij alles satirisch samen in een metafoor, voortbordurend op dat beeld van 'uitspinnen': in een bijenkorf dient zich een vreemdeling aan; deze stelt zich aan allen voor als Spinnenkop, hecht overal zijn draad vast, tot verbijstering van de bijen die er niets van begrijpen, en spreekt zeer spottend:

> (...) ellendige schaapskoppen, gedoemd om naar een blinde *norm* voordtesukkelen, ziet, waar toe dit alles ingerigt zij! Ik ben uw *critische* Opziener: ik omspin u allen: ik bestier u allen; zelve egter sta ik onder geene andere wet, dan die ik mijzelven geef. Ziet, hoe rondom mij de uitgezogen ligchamen uwer broederen in mijn kunstig net verward hangen! Zij waren tot niets beters geschikt, dan om aan de reine *synthesis a priori* tot voedzel te vertrekken.[1]

Gelukkig komt er dan een windvlaag ('een zomerwindjen') die het gehele web wegblaast en dan kunnen de bijen weer onbezorgd rondvliegen en werken aan hun arbeid die toch zo veel belangrijker is dan die van de spin! Ook vergeten zij niet voortaan iedere aanhanger van de kritische wijsgeerte meteen resoluut de deur te wijzen.[2]

Een andere medewerker aan dit deel is Siderius (1754-1829). Hij neemt het artikel 'Beantwoording der vraag: wat is Verlichting' voor zijn rekening.[3] Het is een vertaling van Kants beroemde essay 'Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung' uit 1784. Als jurist heeft hij aanzien: zo is hij in 1797 voorzitter van de Nationale Vergadering van de Bataafsche Republiek. Volgens mij heeft hij niet meer aan de verspreiding van de kritische wijsbegeerte gedaan dan deze vertaling. Een eerste indruk geeft al aan dat de vertaling uiterst letterlijk is. Van een eigen 'hertaling' is mijn inziens dan ook geen sprake.[4] Hoewel het dus geen

---

[1] Idem, pag. 390.

[2] Het beeld van de bijen komt ook veelvuldig voor in het *Gezangenboek voor Vrijmetselaaren* uit 1806, waarin minstens zeventien liederen van Kinker zijn opgenomen.

[3] M. Siderius, 'Beantwoording der vraag: wat is Verlichting' in *Magazyn*, deel II, pag. 239-256.

[4] Zo luiden de openingszinnen:

Tekst Kant:	Tekst Siderius:

eigen, oorspronkelijke bijdrage is, zal Van Hemert een artikel van de voormalige voorzitter van de Nationale Vergadering en jurist-met-aanzien graag in het *Magazyn* hebben opgenomen: hij voorvoelt waarschijnlijk dat het aantal medestanders dat actief wil meewerken, beperkt zal blijven.

De volgende medewerker aan dit deel is Hieronymus de Bosch (1740-1811); zijn voornaam Jeronimo heeft hij gelatiniseerd.[1] Hij stamt uit een oud, doopsgezind apothekergeslacht. Hij is enige jaren apotheker geweest, maar hij heeft zich omgeschoold tot letterkundige en dichter. Hij plaatst in dit deel een 328 regels tellende en in het Latijn gestelde lofrede in hexameters getiteld 'Ethica philosophiae criticae ad virum amicissimum Paulum van Hemert'.[2] Een tweede bijdrage (vreemd genoeg als zodanig genummerd) betreft zijn 'Notae ad Carmen' waarin hij onder andere zijn bronnen vermeldt, voornamelijk Latijnse en ook enige Griekse teksten. Zoals de titel van het eerste werk al aangeeft, is hij een zeer goede vriend van Van Hemert. De vriendenkring van De Bosch kent overigens velen die ons al bekend zijn.[3] De Bosch is vanaf 1776, als opvolger van J. Wagenaar, de eerste klerk ter stadssecretarie te Amsterdam, vanaf 1798 curator van de universiteit van Leiden. Zijn magnum opus is getiteld *Anthologia Graeca:*

Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen. Selbstverschuldet ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursache derselben nicht am Mangel des Verstandes, sondern der Entschließung und des Mutes liegt, sich seiner ohne Leitung eines anderen zu bedienen. *Sapere aude!* *Habe Mut, dich deines eigenen Verstandes zu bedienen!* *- ist also der Wahlspruch der Aufklärung.*	*Verlichting is de uitgang van den mensch, uit den staat zijner vrijwillige onmondigheid. Onmondigheid noem ik het onvermogen, om zig van zijn eigen verstand, zonder de leiding' van een ander', te bedienen. Deze onmondigheid is vrijwillig, wanneer de oorzaak van dezelve niet gelegen is in mangel aan verstand, maar in gebrek aan moed en aan 't besluit, om zig, voordäan, zonder leiding van een' ander, alleenlijk van zijn eigen verstand te bedienen.* *Sapere aude!* *Dat is, heb moed, om uit uwe eigen oogen te zien* *– dit is het motto der verlichting.*

[1] Zie voor De Bosch D. van Lennep, *Lofrede op Jeronimo de Bosch, uit het Latijn vertaald door C.W. Westerhaen,* Amsterdam, 1820; E. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813,* Amsterdam, 1995, pag. 129-151; ook het werk van Onnach

[2] Grotendeels gelijk aan zijn 'Carmen de Ethica Kantiana' die hij aan zijn vriend M. van Vollenhoven stuurt en waarop hij te horen krijgt dat die er hoofdpijn van krijgt; zie ook G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde,* Groningen, 19016-1912, deel VI, pag. 314.

[3] Naast Van Hemert behoren ook D. Ruhnkenius, H. Cras, A. van der Meersch, D. Wyttenbach, A. Falck en D. en S. van de Wijnpersse tot zijn vriendenkring; bovendien is zijn arts J. Doornik. Deze vertaalt het werk van H. de Bosch *Carmen de aequilitate hominum*, Amsteld, 1793 in *De gelykheid der menschen en de pligten daaruit voortvloeijende*, Amsterdam, 1794.

cum versione Latina Hugonis Grotii, uitgegeven in 3 delen.[1] Hij publiceert op velerlei terreinen.[2] Ook heeft hij in Concordia et Libertate een grote hoeveelheid lofredes op zeer uiteenlopende figuren uit de wereldgeschiedenis gehouden en is hij de auteur van een grote hoeveelheid verhandelingen als inzending op verschillende prijsvragen, voornamelijk van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en Teylers Godgeleerd Genootschap te Haarlem.[3] Wyttenbach steekt hem hierbij verschillende keren de loef af.[4] Van Hemert leidt zelf de 'Ethica philosophiae criticae ad virum amicissimum Paulum van Hemert' in. Hij bespreekt eerst enige eigenschappen van de dichter en baseert zich hierbij op Kant die hij zelfs 'Vader Kant' noemt en beveelt de ode aan.[5] Opvallend is dat Van Hemert aan het einde meldt dat hij de klassiek geschoolden onder zijn lezers deze lofrede niet wil onthouden, maar dat de niet-klassiek geschoolden er niets aan missen (mijns inziens niet echt een aanbeveling): 'Den Lezeren, in zoo verre zij Latijn verstaan, en de Digtkonst beminnen, meen ik, door de uitgave, eenen aangenaamen dienst te doen: de overigen zullen, door deze enkele bijvoeging', niet veel verliezen.'[6] Ook in deze formulering leren we Van Hemert weer kennen als een man met weinig invoelingsvermogen: hij meent het goed, maar voor de porseleinkast van het leven is hij te weinig met tact en nuance uitgerust.

Het gedicht zelf is een parafrase van De Bosch' *Carmen de Aequilitate Hominum* uit 1793. Verschillende zaken vallen op: ten eerste plaatst De Bosch Kant in een lange traditie die hij bij Socrates laat beginnen, een compliment waarmee Van Hemert waarschijnlijk niet ingenomen zal zijn geweest (hoewel hij later die vergelijking zelf zal maken): die ziet immers liever het compleet nieuwe (zie ook

---

[1] J. de Bosch, *Anthologia Graeca: cum versione Latina Hugonis Grotii*, Amsterdam, tomi I, II en III in resp. 1795, 1797 en 1798.

[2] Bijvoorbeeld zijn verhandeling waarmee hij in 1783 de gouden ereprijs van Teylers Tweede Genootschap wint; deze is een inzending op de prijsvraag 'Antwoord op de vraag: Welke zyn de beste en duidelykste kenmerken van zoodanige regelen, die, om dat zy in den aard van 't onderwerp te vinden, of met de form van 't gekoozen dichtstuk verknocht zyn, niet mogen noch kunnen veronachtzaamd of te buiten gegaan worden?' uitgegeven te Amsterdam in 1783 als *Digtkundige verhandeling over de regelen der digtkunde*.

[3] Zo spreekt hij onder andere over Hooft, Vondel, Vossius, Confusius, Petrarca, Dante, Boccaccio, Schimmelpenninck en Deiman. Inzendingen zijn er op 'Antwoord op de vraag: Hoedanig was het gevoelen der oude wysgeeren, van Thales en Pythagoras af, tot op Seneca toe, wegens het leven en den staat der zielen na den dood des ligchaams?' (1784) en 'Antwoord op de vraag: Hoedanig was de staat der Christenheid, vooral in de Oosterse Kerk, ten tijde der opkomst van den zoogenaamden Profeet Mohammed? (1785).

[4] D. Wyttenbach sleept drie keer voor De Bosch goud weg, zie D. van Lennep, *Lofrede op Jeronimo de Bosch*, *uit het Latijn vertaald door C.W. Westerbaen*, Amsterdam, 1820, pag. 27.

[5] P. van Hemert, 'Aan den Lezer van het volgende vers' in *Magazyn*, deel II, pag. 257.

[6] Idem, pag. 258.

het motto van het *Magazyn*) en dus juist de breuk in welke traditie dan ook benadrukt;[1] ten tweede valt het vermelden van de landsaard op, merkwaardig omdat Van Hemert verder iedere verwijzing naar het vaderland, net als later in de *Lektuur,* opzichtig mijdt:

Eveniat terris haec si mutatio rerum,
Et lux e densis oriatur tanta tenebris;
Non sic Hugenii memorent inventa Batavi,
Non sic Newtoni veneretur et Anglia nomen,
Lavoisierii referat nec Gallia laudes,
Doctrinam quam tota tuam Germania, Kanti![2]

De Bosch' bewondering voor Kant is ook anderszins manifest: hij schrijft hem een brief.[3] Hij spreekt de lezer in het gedicht direct aan met 'Tu quicunque velis cognoscere dogmata Kanti, Attendas animum (...)', en gaat dan - na enige loftuitingen met als afsluiting 'A te oriens, in te rediens, liberrima Virtus!' - in op het onderwerp dat eerder het thema was van zijn *Carmen de Aequilitate Hominum*.[4] De Bosch had met dit gedicht naam gemaakt omdat hij hierin de godsdienst verheerlijkt, deze de 'nuncia veri' noemt, en tegelijkertijd stelt dat het God niet kán behagen als ook maar iets het vrije gemoed beteugelt:

Religio me prima vocat, quae semplice cultu
Ingenuisque genis, liberrima, nuncia veri,
Omni labe careens, coelo descendit ab alto.
(...)
Nulla probate Deo est, quae ferrea claustra minatur,
Imperiumque sibi crudeliter arrogat armis,

---

[1] Dit benadrukken van het nieuwe zien we ook terug in: 'Zij begrijpen dus niet, dat 'er, vóór de Critiek (harde waarheid voor alle anen, anten, en isten, in dit vak!) geene ware Philosophie was, noch bestaan konde (…).' in P. van Hemert, 'Brief over den tegenwoordigen staat der critische Wijsgeerte, enz.' *Magazyn*, deel II, pag. 5.

[2] H. de Bosch, 'Ethica philosophiae criticae ad virum amicissimum Paulum van Hemert' in *Magazyn*, deel II, pag. 272.

[3] Hoe zeer hij Kant bewondert, blijkt uit 'Quamvis ad eam gloriam, quam tibi tua doctrina conciliasti, nihil addi posse videatur, tamen boni consulas oro, si etiam poëtae, quorum audax tibi notum est ingenium, novam tuam philosophandi rationem praedicare velint, ut ex eo, quod ad te mittitur, carmine patebit. Cujus quidem auctori nihil gratius accidere potest, quam ut paucis admodum litteris te illud accepisse significes. Summo opere enim tuum chirographum videre et possidere desiderat. Vale. Dabam VI Julii 1799.' Deze korte brief is als nr. 840 opgenomen in de *Akademie-Ausgabe*.
Zie ook E.O. Onnasch, 'Der Briefwechsel zwischen Immanuel Kant und Jeronimo de Bosch. Oder ein Beitrag zum holländisch-deutschen Austausch über die kritische Philosophie' in *Kant-Studien*, 102, 2011, pag. 89-112.

[4] H. de Bosch, 'Ethica philosophiae criticae ad virum amicissimum Paulum van Hemert' in *Magazyn*, deel II, pag. 259 en 260. Idem, pag. 260.

Religio; (...).[1]

Na lange, homerische vergelijkingen stelt hij dat het vermogen om oorzakelijkheden op te sporen, zich als redelijk mens te gedragen, ieder mens gegeven is, ongeacht diens positie. Het is daarom zo verwerpelijk dat sommigen (lees katholieken) de rede aan de leiband van het gezag hebben gelegd, terwijl de rede toch het eerste richtsnoer dient te zijn, omdat anders geen huis, geen wijk, geen koninkrijk veilig kan zijn en in diepe duisternis terecht zal komen.[2] De rede wordt dus niet alleen als begin, maar ook als aandrijfas tot het geloof gezien:

Ah utinam! Quae sola potest cohibere malignos
Pectoris humani motus, quae tollere fraudes,
Mortalesque valet communia jura docere,
Pauperis et ditis, famuli dominique potentis,
Regis et agricolae tranquillam reddere sortem,
Lex aeternam, manu tabulis, non scripta caducis,
Omnibus ast animis divinis infita signis,
Instruat unanimas socios conjungere dextras
Aequalique gradu fastigia scandere temple
Virtutis, curcumque sacros invisere campos,
In queis nun ullum certamen habetur honoris,
Quam quod divinam propius cognoscere mentem,
Et depravatos docet deponere mores.[3]

Het zal bij deze ene bijdrage van De Bosch blijven.[4]
De laatste medewerker aan dit tweede deel is J. Schröder.[5] Hij bekleedt van 1816 tot 1844 het ambt van hoogleraar wis- en natuurkunde en filosofie in Utrecht. Hij verzorgt uiteindelijk twee bijdragen aan het *Magazyn*.[6] Zijn bijdrage aan dit deel 'Over de ruimte' is een parafrase van het hoofdstuk 'Transzendentale Aesthetik'

---

[1] H. de Bosch, *Carmen de aequilitate hominum,* Amsteld. 1793, deel II, regel 46 e.v.

[2] Door Van Lennep in een m.i. wel erg vrije vertaling opgenomen als ''t gespuis der vuige kloosterlingen.'

[3] H. de Bosch, *Carmen de aequilitate hominum,* Amsteld. 1793, deel II, regel 579 e.v.

[4] Dat het bij deze enige bijdrage is gebleven, is opmerkelijk: De Bosch is een veelschrijver en heeft ook in zowel Concordia et Libertate als in Felix Meritis vele, ja zeer vele redevoeringen gehouden. Misschien is het oordeel van B. van der Wijck 'Hieronymus de Bosch bracht de ethica van zijn meester in Latijnsche verzen over, die wel ietwat doen denken aan een rammelend rif' in B. de Wijck, *Mr. Johannes Kinker*, Groningen, 1864, pag. 76, niet geheel onjuist.

[5] Over J. Schröder zie o.a. M. Wielema, 'J.F.L. Schröder, aanhanger en tegenstander van Kant', in *Tijdschrift voor Filosofie,* 46, Leuven, 1984, pag. 466-483; J. Douwes, *De wijsgeer J.F.L. Schröder,* Groningen, 1870.

[6] J. Schröder, 'Over de Ruimte', in *Magazyn*, deel II, pag. 275-304 en 'Proeve, om de werking der uitbreidende en aantrekkende kracht, door de zwaartekracht, en door de form der ligchaamen, aantetoonen', in *Magazyn*, deel III, pag. 102-127, vervolgd in deel IV, pag. 108-140.

uit de *Kritik der reinen Vernunft* en geeft geen afwijking van het gedachtegoed van Kant: hij wil alleen een overzicht geven van de kantiaanse gedachte dat ruimte een vorm is van de aanschouwing. Hij geeft een aantal stellingen die geheel noodzakelijk zijn:

I. ruimte is noodwendig
II. alle voorwerpen van onzen uiterlijke zin zijn in ruimte, en bevatten een gedeelte van dezelve.
III. de ruimte is oneindig
IV. de ruimte is wezenlijk één
V. elk deel der ruimte is in het onëindige deelbaar
VI. elk ligchaam is in het onëindige deelbaar.

Deel III - 1800 -

Contribuanten: *- anonymus -*
J. Deiman
H. Ewyk
J. le Fèvre
P. van Hemert
Joh. Kinker
J. Schröder

Tot nu toe kent het *Magazyn* bijna uitsluitend ethisch-religieuze bijdragen; alleen Schröder levert immers een andersoortige bijdrage. J. Deiman (1743-1808) opent dit derde deel met een verhandeling getiteld 'Redevoering over de grondkrachten, volgends de Beginzelen van Immanuel Kant.'[1] Ook in een ander opzicht is dit deel verschillend van de eerste twee: waar de eerste twee een breed perspectief geven en meer naar binnen gekeerd zijn, geeft het derde deel de positie van het kantianisme ten opzichte van andere wijsgerige stromingen aan, pareert het afwisselend verdedigend en aanvallend kritiek en plaatst de vermeende tegenstelling tussen Kant en Fichte centraal. Deiman, hij zal een regelmatig schrijver van bijdragen blijken, is afkomstig uit Duitsland, studeert te Halle en vestigt zich in 1770 in Amsterdam als arts (lijfarts van koning Lodewijk). Hij is correspondent voor het kantiaanse *Jenaische Allgemeine Literatur-*

[1] J. Deiman, 'Redevoering over de grondkrachten, volgends de Beginzelen van Immanuel Kant', in *Magazyn*, deel III, pag. 1-38.

Zeitung.[1] Naast zijn filosofisch werk *De geest en strekking der critische wijsgeerte, in een kort overzicht voorgesteld* heeft hij verschillende natuur- en scheikundige werken op zijn naam staan.[2] Aan de laatste vier jaargangen van het *Magazyn* levert hij bijdragen. De 'Redevoering over de grondkrachten, volgends de Beginzelen van Immanuel Kant' is een weergave van Kants *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*.[3] Ieder object in tijd en ruimte moet volgens Kant te herleiden zijn tot grondkrachten aantrekking en afstoting. Andere krachten als elektriciteit, zwaartekracht en magnetisme zijn modificaties hiervan. Deiman zal zich verder specialiseren in dit magnetisme, een ware 'hype' rond 1810.[4] In zijn bijdrage gaat Deiman hierop in door drie stellingen van Kant te becommentariëren. Stelling I luidt 'De stoffe vervult eene ruimte, niet door hare bloote aanwezigheid, maar door eene bewegende kracht', stelling II 'De stoffe vervult hare ruimte, door de terugstootende kracht aller harer deelen, dat is, door eene, haar bijzonder eigen, uitzettingkracht, die eenen bepaalden graad heeft, boven welken kleinere en grootere in 't oneindige, kunnen gedacht worden' en stelling III 'De stoffe kan in het onëindige zamengedrukt, doch nimmer, door eene stoffe, hoe groot de zamendrukkende kracht ook zijn moge, doordrongen worden'.[5] Deiman probeert alles te herleiden tot een klein aantal algemene beginselen. De overtuiging dat dit mogelijk is, is voor hem een reden te meer de Voorzienigheid te eerbiedigen en uiteindelijk zelfs in verrukking uit te roepen:

> Het hemelrond, dezer aarde, en 't ruime pekelveld,
> En heldre maan, en zon, en sterren nooit geteld,
> 't Wordt alles door een' geest vervuld, gevoed, bewogen,
> Die 't groot gestel bezielt, verborgen voor onze oogen![6]

---

[1] Zie o.a. V. Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse Recensietijdschriften, 1774-1837,* Amsterdam, 2009; zij gaat in op de tijdschriften/kranten.

[2] Onder andere het eerste Nederlandse compendium over de elektrotherapie. *De Geest en Strekking der critische wijsgeerte, in een kort overzicht voorgesteld* zal in 1808 naar titel minstens een vervolg krijgen: J. Ewald schrijft *Geest en Strekking der christelijke zedekunde: ideaal eener academische redevoering*, Leiden.

[3] Zoals we zullen zien heeft J. Glover Kant verzocht dit werk te mogen vertalen. Zijn brief, gedateerd 16 februari 1802, is als nr. 891 opgenomen in de *Akademie-Ausgabe.*.

[4] 'Alles wijst erop dat dierlijk magnetisme na 1810 in korte tijd bij het geletterde publiek uitgroeide tot een veelbesproken thema. Vroegere twijfelaars of tegenstanders veranderden van inzicht over het magnetisme; veelgelezen, respectabele tijdschriften besteedden er ruime, positieve aandacht aan; er verscheen een reeks nieuwe magnetische titels op de markt en het magnetisme werd op verschillende plaatsen in het noorden en in het westen van het land daadwerkelijk in praktijk gebracht (…).' J. Vrijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*, Nijmegen, 2001, pag. 353.

[5] J. Deiman, 'Redevoering over de grondkrachten, volgends de Beginzelen van Immanuel Kant', in *Magazyn*, deel III, pag. 13 - pag. 15 en pag. 17.

[6] Idem, pag. 38.

De tweede bijdrage is van Van Hemert: 'De critische Wijsgeerte eene bron van eeuwigen vrede,' een bewerking van een eerder uitgesproken redevoering.[1] Het is een uitwerking van de gedachten die Kant ontwikkelt in de *Verkündigung des nahen Abschlusses eines Traktats zum ewigen Frieden in der Philosophie* uit 1795. In een voetnoot benadrukt Van Hemert overigens dat hij in het geheel geen gebruik heeft gemaakt van deze verhandeling. Hij erkent dat weliswaar de huidige stand van zaken het tegenovergestelde van wat in de titel staat bewijst, maar hij stelt dat 'deze Wijsgeerte, behoorelijk voorgesteld en regt begrepen zijnde, den weg baant tot eenen staat van eeuwigen vrede, ten aanzien van alle zulke zaaken, die, schoon, uit haren aard, met betrekking' tot ons, menschen, buiten den kring van mooglijke ervaring' en kennis gesloten, nogtans uit hoofde van zedenlijke belang, immer, voorwerpen van naarvorsching' en twist, onder ons Geslacht, geweest zijn.[2] Maar toch: de kritische wijsgeerte leidt tot vrede. Wijsgeren moeten de richting wijzen. Hij toont zich ook hier een ras-optimist die er van uitgaat dat de wereld zich zal perfectioneren. Zijn tweede bijdrage is 'De natuur en het gezag der ideeën en ideaalen van de zuivere practische Rede, in de zedenlijke Wijsgeerte.'[3] Ook dit is een weergave van een eerder uitgesproken redevoering.[4] Van Hemert schetst in vogelvlucht ideeën over ethiek en gaat daarbij uitvoerig in op het denken van onder anderen Socrates, Plato, Aristoteles en Cicero. Uiteindelijk is het Kant die aan het woord komt. Zonder Kant expliciet te willen verheffen boven Plato, doet Van Hemert dat wel degelijk impliciet ('voormalige'!) als hij stelt:

> Eindelijk heeft de groote Wijsgeer onzer eeuw, de alom beroemde Immanuel Kant, aan Plato's verdiensten het volkomenste regt gedaan, deszelfs ideeënleer verhelderd, verbeterd, uitgebreid – en den ouden Wijsgeer, als Koning onder de voormalige Denkeren, de kroon op het hoofd gedrukt.[5]

Wat verder opvalt, is dat Van Hemert demonstratief een anonieme bijdrage opneemt (wat hij bovendien nog zal herhalen in deel VI). Hij heeft zich eerder enorm afgezet tegen het feit dat anonieme werken worden opgenomen, zie bijvoorbeeld zijn reactie op Van Hamelsveld die in de *Vaderlandsche Bibliotheek*

---

[1] Uitgesproken in Felix Meritis 06/11/1799.

[2] P. van Hemert, 'De critische Wijsgeerte, eene bron van eeuwigen vrede' in *Magazyn*, deel III, pag. 41-42.

[3] P. van Hemert, 'De natuur en het gezag der ideeën en ideaalen van de zuivere practische Rede, in de zedenlijke Wijsgeerte' in *Magazyn*, deel III, pag. 72-108.

[4] Uitgesproken in Felix Meritis op 29/01/1800.

[5] P. van Hemert, 'De natuur en het gezag der ideeën en ideaalen van de zuivere practische Rede, in de zedenlijke Wijsgeerte' in *Magazyn*, deel III, pag. 105.

een anoniem stuk tegen hem had dúrven te plaatsen. Het betreft hier 'Brief van een' Vriend, aan den Uitgever van het Magazijn'.[1] Het is de opmaat van wat wellicht zelfs een thema-nummer binnen het *Magazyn* genoemd kan worden: de relatie van Kant met Fichte. Vier artikelen betreffen dit thema.[2] In de anonieme brief, maar wel ondubbelzinnig in Van Hemerts stijl geschreven, vraagt deze 'vriend' aan Van Hemert wat hij vindt van Kant wanneer deze in het *Intelligenzblatt der algem. Literat. Zeitung* van 25/8/1799 de wetenschapsleer van Fichte afwijst. Deze afwijzing heeft in Duitsland veel aandacht gekregen, ook hier wordt een vertaling gepubliceerd, maar die vertaling is volgens deze 'vriend' o zo gebrekkig.[3] Opzichtig en bijna aandoenlijk doorzichtig vervolgt Van Hemert: 'Ware ik in uwe plaats; dan zoude ik mijne gedachten (...) in het *Magazyn* melden. (...) Daarënboven, zoude dit nuttig zijn, ten aanzien der onkundige Tegenstanderen van de Critiek.'[4] Van Hemert ziet in enig verschil tussen Kant en Fichte duidelijk gevaar, vergelijkt iedere poging om een wig te drijven tussen die twee zelfs met de 'Roomschen' die zogenaamde verschillen tussen Luther en Calvijn in het verleden hebben aangegrepen om zo laaghartig de vermeende nietigheid van het protestantse christendom te bewijzen.[5] In 'De verklaring van Kant. Aangaande de Wetenschapsleer van Fichte' geeft Van Hemert eerst nog een eigen vertaling van de reactie van Fichte op Kant, dan zet hij in slechts vier bladzijden in 'Kort verslag van Fichte's andwoord' en in 'Iets, omtrend het verschil en de overeenkomst tusschen Kant en Fichte' uiteen dat er weliswaar wat verschillen zijn (denk aan de eerder door hem genoemde Luther en Calvijn), maar zeker geen tegenstrijdigheden.[6] Van Hemert blijft Fichte 'priester der waarheid' noemen.[7] Verschillen zien is namelijk niet moeilijk, maar

---

[1] Anonymus, 'Brief van een' Vriend, aan den Uitgever van het Magazyn' in Magazyn, deel III, pag. 108-119.

[2] Het betreft de volgende bijdragen:
-Brief van een' Vriend aan den Uitgever.
-Verklaring van Kant, aangaande Fichte's wetenschapsleer. Vertaald door den Uitgever.
-Kort verslag van Fichte's andwoord. Door denzelfden.
-Iets, omtrend het verschil en de overeenkomst tusschen Kant en Fichte. Door den uitgever.

[3] 'Verklaring' van Kant: zie de *Nieuwe algemene Konst- en Letterbode, voor meer- en mingeöefenden, vrijdag den 27 december 1799,* Haarlem, 1799, pag. 201-202.

[4] Anonymus, 'Brief van een' Vriend, aan den Uitgever van het Magazyn' in *Magazyn*, deel III, pag. 111.

[5] Zie *Magazyn,* deel III, noot op pag. 112.

[6] Idem, pag. 119-124, pag.124-128 en tweede stuk pag. 35-38.

[7] P. van Hemert, 'Iets, omtrend het verschil en de overeenkomst tusschen Kant en Fichte' in idem, tweede stuk, pag. 39.

tegenstrijdigheden menen te vinden kan echter alleen via 'de taal der Krankzinnighheid,' is zelfs ronduit 'belagchelijk'.[1]

Anders gaat Van Hemert in het 'Onzigtbaar verbond der Anticriticisten' in op de kritiek die onder anderen Duitse filosofen hebben op Kants denken.[2] Van Hemert komt bijna met een soort complottheorie aan en gaat wild om zich heen slaan: er is volgens hem een geheim verbond van filosofen die antikritisch 'thands heftiger dan ooit te vooren' zijn pijlen richt (ja afschiet) op de kritische wijsbegeerte![3] Mannen die zich graag filosoof nóemen (legerhoofden!), Eberhard onder de protestanten, Stattler onder de roomsen, nog wat humanisten en een handjevol 'populairphilosoophen' kwamen bijeen om Kant de dolk recht in de rug te steken, een rechtsreekse verwijzing naar Caesar.[4] Deze bijdrage is een wonderlijk geheel van overal vijanden zien en geen enkel gevoel voor verhoudingen hebben, bovendien kent het vele vernederingen aan velen.[5] Van Hemerts vijfde bijdrage is getiteld 'Enige bedenkingen tegen de critische Wijsgeerte, en den opgang derzelve, uit den weg geruimd.'[6] In de vorm van een gesprek tussen drie personen gaat hij in op de kritiek die Wyttenbach in zijn *Vita Davidis Ruhnkeni* uit op vooral de terminologie van Kant. Deze drie personen zijn Crito, Menander en Hermogenes. Zij komen tot de conclusie dat uit niets blijkt dat Wyttenbach inhoudelijk ook maar iets begrijpt van Kant, maar dat hij stuitend op de taal weigert Kant te willen begrijpen. In een poging de onbetwistbare Wyttenbach af

---

[1] Idem, pag. 55 en pag. 56.

[2] P. van Hemert, 'Onzigtbaar verbond der Anticriticisten' in Idem, tweede stuk, pag. 82-102.

[3] Idem, pag. 84.

[4] '(…) Julius Caesar, toen hij, onder de moordenaars, die op hem aanvielen, ook Marcus Brutus ontdekte, tot hem zeide: en ook Gij, mijn kind! zijt ook Gij van die? Mogt ook Kant in zeker opzigt aan Herder deze woorden niet toevoegen?'. Idem, pag. 85 en pag. 96-97.

[5] Van Hemert citeert zelfs een gedicht van F. Matthisson wanneer hij het over het 'soort mensen' heeft dat hij bestrijdt:

'Ein träges Geslecht,
Nicht Herr und nicht Knecht,
Spürt es immer nach Nebel,
Hat Beine wie Säbel:
Es watsehelt, es tappt,
Possierlich verkappt,
Bald närrisch, bald drollig,
Bald bärenhaft knollig:
Trägt Pelze von Ratten,
Und spottet des Lichts,
Beim scheinen des platten
Karfunkelgeschichts.'

Idem, pag. 83.

[6] P. van Hemert, 'Enige bedenkingen tegen de critische Wijsgeerte, en den opgang derzelve, uit den weg geruimd' in *Magazyn*, deel III, derde stuk, pag. 1-72.

te troeven schrijft Van Hemert een polyloog vol verwijzingen naar klassieke auteurs, ruim gelardeerd met Latijnse en Griekse citaten, voorzien van talrijke noten en in een vorm die Wyttenbach als klassiek filoloog niet kán afwijzen.[1] Als klap op de vuurpijl wordt dan Diotima door Hermogenes opgevoerd: 'En Diotime, die de fraaije letteren zoo gelukkiglijk, met de wijsgeerte vereenigt (...) deze edele Vrouw zoude mede geheel en al *Criticiste* zijn (...)!'[2]
Ook in dit deel verschijnt van Kinker een bijdrage, getiteld 'Wijsgeerig Digtstuk: God en vrijheid'.[3] Eerder is dit lyrisch gedicht uitgesproken in minstens twee genootschappen.[4] Kinker schrijft een inleiding bij het dichtwerk waarin hij onderstreept dat juist het kantianisme niets van doen heeft met het fatalisme van Spinoza. De kritische wijsgeerte is een middenweg tussen twee uitersten: 'De grond, waaröp het Spinozisme gebouwd is neemt zij voor waar, ja voor de grootste zekerheid aan: maar doet te gelijk zien, dat dezelve, buiten de zinnenwaereld, voor ons, geene geldigheid hebben kan.'[5]

Het kent 38 strofen van elk twaalf verzen en heeft een geleding in vijf.[6] Deel I is de inleiding, deel II geeft aan hoe alles lijkt te zijn bepaald, deel III is een wending waarin wordt aangegeven dat de mens zelf verantwoordelijk is voor alles, deel IV beschrijft de werking van de praktische rede, deel V tenslotte geeft een samenvatting en rondt af. De laatste drie strofen geven een goed beeld van het gedicht, zowel qua opbouw, taal en inhoud:[7]

Ja, hoogste Vrijheid, maar aan heiligheid verbonden

Dat vlekloos ideaal, der ziel als ingeplant

---

[1] Ook Groenewegen geeft aan hoeveel status Wyttenbach had: 'De geletterde wereld wereld zag tegen hem op als een orakel.' H. Groenewegen, *Paulus van Hemert, als Godgeleerde en als Wijsgeer,* Amsterdam, 1889, pag, 189.
[2] Idem, pag. 71.
[3] J. Kinker, 'Wijsgeerig Digtstuk: God en Vrijheid' in idem, tweede stuk, pag. 1-35. Het gedicht wordt in gewijzigde vorm opgenomen in zijn *Gedichten* van 1819. Zie voor een uitgebreide bespreking G. Vis, *J. Kinker, de Verlichte Muze*, Amsterdam, 1982, pag. 83-117.
[4] Uitgesproken in zowel Felix Meritis als in Concordia et Libertate.
[5] J. Kinker, 'Wijsgeerig Digtstuk: God en Vrijheid' in *Magazyn*, deel III, tweede stuk, pag. 9.
[6] Een indeling in vijf: deel I strofen 1 t/m 4 - deel II strofen 5 t/m 16 - deel III strofen 17 en 18 - deel IV strofen 19 t/m 32 - deel V strofen 33 t/m 38.
[7] Het gedicht is geschreven in de jambe, regelmatig afgewisseld in 4 en 6 versvoeten, kent een afwisseling in vrouwelijk en mannelijk eindrijm en kent het hele gedicht door een specifieke, verspringende kantlijn. Twee beeldspraken mogen dit verduidelijken: Kinker stelt de natuur voor als een boek dat geopend dient te worden; het geweten dient gezien te worden als weer een ander boek: zo wordt men zichzelven 'een wetboek' (vs. 310); de beeldpraak 'licht' - zoals we al vaker gezien hebben zo kenmerkend voor de latere vrijmetselaar Kinker - komt overal voor, in woorden als 'duister', 'donker', 'schijnsel', 'zonnestralen', 'vuur', 'fakkel'. De verzen 5 t/m 9 zijn bijna iedere keer een uitwerking van 1 t/m 4; bovendien is minstens zo vaak dit deel een voortzetting van de zin die begint in 1 t/m 4.

Toont, in haar strekking, den verheven menschenstand;
Schijnt ons een Godsrijk in de toekomst te verkonden.
Het wijst ons die bestemming aan,
En zegt, dat ze eenmaal moet bestaan.
't Gebied ons naar dien staat te streeven.
Gehoorzaamheid aan dit pligtsgebod
(Het is de roepstem van uw' God)
U niet door Dwang, maar door de Vrijheid, voorgeschreven
Die, door wat drift ge u voelt geboeid,
Bestendig in uw aanzijn gloeit.

Geen twijfelzugt kan hier 't Geloof der Menschheid stooren:
Geen gissing draagt hier aan 't verstand de fakkel voor:
Geen schijn geleidt ons hier op een bedrieglijk spoor:
Geen zelfsbedrog kan hier de zielbewustheid smooren.
Zij is in ons bestaan gegrond.
Ga! – logen haar vrij met den mond!
Ga! – poog uw Rede te overtuigen:
'Daar is geen reedlijk pligtsgebod!
'Daar is geen vrijheid, deugd noch God!
't Gemoed zal, ondanks u, zig voor zijn altaar buigen.
Ja, sluit uwe oogen vrij voor 't licht!
Vergeefs! Het dringt u in 't gezigt.

Het valsch vernuft, hoe ook gekunsteld, hoe verbasterd,
Bedriegt de Rede nooit door zijnen zwijmelwijn.
Houd op dan – zo ge 'een God wilt loognen, - mensch te zijn!
Ontken uw aanzijn – eer gij God en Menschheid laster.
Volg zelfs den twijfel op het spoor!
Dring tot den eersten oorsprong door,
Het punt, waar ge uitgingt, om te dwaalen!
Was 't niet uit zedelijk gevoel?
Oogde uwe vrijheid niet op 't doel,
Dat wegvliegt, nu gij 't buiten u poogt te achterhaalen?
Herneem dan 't oord, dat gij ontweekt,
En zoek Hem, daar Hij tot u spreekt.[1]

Dezelfde thematiek zien we in Kinkers voorlaatste bijdrage 'Strijd der bespiegelende Rede, over noodzakelijkheid en vrijheid' in deel VI.[1]

[1] J. Kinker, 'Wijsgeerig Digtstuk: God en Vrijheid' in *Magazyn*, deel III, tweede stuk, strofen 36, 37 en 38 op pag. 33-34.

Schröder levert aan het derde deel zijn eerste deel van 'Proeve om de werking der uitbreidende en aantrekkende kracht, door de zwaartekracht, en deform der ligchaamen, aantetoonen.'[2] Van Hemert plaatst het vervolg in deel IV. Samen met Deiman levert Schröder dus bijdragen op het meer exacte gebied. Ook hier volgt weer net als bij Deiman een uiteenzetting over de aantrekkende en afstotende krachten. Oorspronkelijk werk heeft Schröder hiermee niet geleverd: zijn bijdrage is een uiteenzetting van Kants *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* uit 1786.

Twee verder onbekenden, Le Fèvre en Ewyk, sluiten de reeks contribuanten aan dit deel, de eerste met 'Niet het gezond verstand, maar de Critiek, eene zekere Leidsvrouwe, in zaaken van Wijsgeerte,' de tweede met 'Korte verklaring van KANT's Critiek der zuivere Rede.'[3] Deze Le Fèvre vertaalt werk van Kinker in *Essai d'une exposition succinte de la Critique de la raison, par. J. Kinker* en van Kinkers muziektheorie.[4] Biografische gegevens zijn schaars. Hij is afkomstig uit Luik, geboren 1761 (sterfdatum onbekend), lid van Felix Meritis, later (vanaf 1805) ook van de loge La Charité. Hij is lid van dezelfde genootschappen als kinker, zit met Kinker in besturen, behaalt ook de graad van Maître Ėlu, werkt ook mee aan de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde*. Hij richt zijn pijlen op een andere, mogelijke tegenstander dan de dogmatische filosofie: 'het gezonde Menschen-verstand.'[5] Hij geeft het verschil aan: alleen de kritische wijsgeerte onderzoekt de eigen voorwaarden. Het 'gemeene Menschenverstand' is niet in staat te voldoen aan het oude gebod 'Ken u zelven,' zelfs 'geheel vreemdling in deze zoo noodzakelijke zelfkennis, en, even daaröm, onbevoegd om over wijsgeerige onderwerpen te beslissen.'[6] Let op: ook hier een verwijzing naar de vrijmetselarij. Hij sluit afmet een kleine parabel: eens zagen astronomen door hun telescoop iets vreemds. Iedereen had meteen zijn eigen mening klaar, iedereen ging meepraten, groepen ontstonden, twisten groeiden,

---

[1] J. Kinker, 'Strijd der bespiegelende Rede, over noodzakelijkheid en vrijheid', in *Magazyn*, deel VI, pag. 177-220.

[2] J. Schröder 'Proeve om de werking der uitbreidende en aantrekkende kracht, door de zwaartekracht, en de form der ligchaamen, aantetoonen' het eerste deel hiervan in *Magazyn*, deel III, tweede stuk, pag. 102-128, het vervolg in *Magazyn*, deel IV, eerste stuk, pag. 108-141.

[3] J. le Fèvre 'Niet het gezond verstand, maar de Critiek, eene zekere Leidsvrouwe, in zaaken van Wijsgeerte' in *Magazyn*, deel III, tweede stuk, pag. 58-82; H. Ewijk, 'Korte verklaring van KANT's Critiek der zuivere Rede' in *Magazyn*, deel III, pag. 72-131.

[4] Dit werk - *Theorie dynamique de la Musique déduite de la progression naturelle des intervalles, par. Mr. J. Kinker* - is overigens alleen aangekondigd; ik heb het werk zelf nergens kunnen vinden.

[5] J. le Fèvre 'Niet het gezond verstand, maar de Critiek, eene zekere Leidsvrouwe, in zaaken van Wijsgeerte' in *Magazyn*, deel III, tweede stuk, pag. 60-61.

[6] Idem, pag. 77.

haarkloverijen waren aan de orde van de dag, ruzies volgden, totdat iemand zei de telescoop zelf te onderzoeken. En wat bleek? Toen men de telescoop opendraaide, viel er een insect uit! De moraal luidt: Zie daar de waarächtige Geschiedenis van het Menschenverstand, en deszelfs dogmatische leerstelzelen![1]
De laatste bijdrage is van de hand van de Delftenaar Ewyk (1772-1859), een autodidact, gespecialiseerd in waterbouwkundige werken.[2] Zijn 'Korte verklaring van KANT's Critiek der zuivere Rede' is een kleurloze variant van Kinkers 'Proeve eener opheldering' van de Critiek van de zuivere Rede.'

Deel IV - 1801 -

Contribuanten: *J. Deiman*
A. Falck
P. van Hemert
Joh. Kinker
H. Matthes
J. Schröder

Deel IV lijkt het meest van alle op een doorlopend tijdschrift: het bevat acht bijdragen, waarvan er twee in twee delen en één in drie delen getoond wordt. Van Hemert zelf levert weer het meeste aan: drie bijdragen, gesplitst en verspreid over de drie afleveringen. Hij heeft vijf mederedacteuren waardoor de hele jaargang op twaalf artikelen kan uitkomen.
Het eerste artikel van Van Hemert is getiteld 'Waarom de leerwijze van Socrates, boven die van anderen, de voorkeur verdient.'[3] Hij legt in zijn betoog een verbinding tussen Socrates' opvoedkunde en Kants kriticisme. Socrates zag namelijk al in dat de mens de ervaring gebruikt voor de ontwikkeling van zichzelf. Van Hemert stelt dat dit verder uitgewerkt moet worden ten bate van opvoedkunde en onderwijs. De tweede bijdrage van Van Hemert heeft als titel 'In Oorspronglijkheid, de hoofdtrek van den waaren Digter.'[4] (zie onder). In 'Aanmerkingen over de Volksverlichting' vertaalt Van Hemert Kants filosofie naar de praktijk.[5] Inhoudelijk is dit stuk interessant omdat uit deze bijdrage weer

[1] Idem, pag. 80-81.
[2] Van zijn hand verschijnt *Geschiedkundig verslag der dijkbreuken langs de rivieren in het Koninkrijk Holland,* Amsterdam, 1809. Bij mijn weten heeft hij verder geen filosofisch werk geschreven.
[3] P. van Hemert, 'Waarom de leerwijze van Socrates, boven die van anderen, de voorkeur verdient' in *Magazyn*, deel IV, eerste stuk pag. 1-30, tweede stuk pag. 30-71.
[4] P. van Hemert, 'In Oorspronglijkheid, de hoofdtrek van den waaren Digter' idem, pag. 209-240.
[5] P. van Hemert, 'Aanmerkingen over de Volksverlichting', idem, pag. 351-404.

eens blijkt dat Van Hemert goed op de hoogte is van wat er zich afspeelt in het buitenland en omdat als hij de tweedeling 'vorm' en 'stof' beschrijft, hij aangeeft dat hij een geheel andere Verlichting voor ogen heeft dan die die zich in Frankrijk voordeed: filosofen als Fréret en Helvetius geeft hij als voorbeelden hoe het niet moet.[1] Hij plaatst de kantiaanse Verlichting pal tegenover atheïsme. Ook iedere algemene utiliteitsgedachte verwerpt hij:

> Het nuttige bepaalt zig slegts tot deze verganglijke waereld van immer vloeijende verschijnzelen, en kan niet altijd vooräf worden berekend, wijl van 't toeval afhangt: de practische ideën der Rede weten van dezen bekrompen maatstok niet; maar zien op ons eeuwige ware ik. Ook is het algemeen nuttige, voor het bijzondere van belang van zommigen, in den tegenwoordigen staat van zaaken, dikwijls schadelijk. Maar houdt nu daaröm dan onze verpligting op om medetewerken en ons licht te doen schijnen?[2]

Deimans bijdrage is getiteld 'Is de levenskracht in het dieren- en plantenrijk, van de Algemeene grondkracht der stoffe afgeleid, of eene bijzondere grond-kracht?'[3] Het behandelt weer de relatie tussen de grondkrachten in de natuur en de levenskracht. Deiman besluit met een ode aan zijn eeuw waarin zulke grote vorderingen gemaakt worden 'voorgelicht door eene gezuiverde en uit ons denkvermogen zelve ontwikkelde Wijsbegeerte'.[4]

De bloedeloosheid van deel IV wordt het beste geïllustreerd door de bijdrage van Matthes (1780-1854) die ten tijde van publicatie van zijn bijdrage proponent van de Evangelisch Lutherse kerk is. Zijn bijdrage 'Proeve van een kort, doch volledig, opstel eener wijsgeerige zedenleer, naar critische beginzelen' wordt in twee delen gepresenteerd.[5] Inhoudelijk weet Matthes niets nieuws toe te voegen. Eerder met nieuwe bewoordingen dan met nieuwe inhoud, nieuwe aanpak of een nieuwe invalshoek probeert hij de lezer te boeien. De reden dat Van Hemert deze bijdrage heeft opgenomen, moet dan ook liggen in het feit dat Van Hemert in deze tijd blij is met ieders medewerking, hoe repeterend ook.

---

[1] Idem, pag. 398.
[2] Idem, pag. 402.
[3] J. Deiman, 'Is de levenskracht in het dieren- en planten-rijk, van de Algemeene grondkracht der stoffe afgeleid, of eene bijzondere grondkracht?' in *Magazyn*, deel IV, pag. 71-108.
[4] Idem, pag. 107.
[5] H. Matthes, 'Proeve van een kort, doch volledig, opstel eener wijsgeerige zedenleer, naar critische beginzelen' eerste deel, in *Magazyn*, deel IV, pag. 141-171; voor het tweede deel van zijn bijdrage zie: idem, pag. 404-420.

Falck (1770-1843) is naast Siderius, Van Hemert en Kinker de belangrijkste medewerker aan het *Magazyn*.[1] Hij levert uiteindelijk twee bijdragen, de ene in twee delen in deel IV, de andere in deel V. Deze Falck wordt geboren te Utrecht, maar brengt zijn studietijd door in Amsterdam. Tijdens zijn zeer kosmopolitisch leven - hij onderneemt de 'grand tour' na zijn studie en werkt in Spanje, Zweden, Duitsland, Engeland en Italië - brengt hij het in 1808 tot secretaris-generaal van het ministerie van Marine en Koloniën, in 1818 tot minister van het superdepartement Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën, in 1824 tot ambassadeur in Londen en in 1832 tot minister van Staat. Hij is zonder twijfel de contribuant met het meeste aanzien; hij brengt het kantianisme meer onder de aandacht van juristen. Hij wordt lid van verscheidene genootschappen (in 1798 van Concordia et Libertate, het jaar daarop van Libertate et Concordia), ontmoet daar latere Kant-aanhangers als Helmers, Loots, Kinker en De Bosch met wie hij bevriend zal reken, richt in 1799 met gelijkgestemden als De Vries, Loots en Arntzenius een tijdschrift op dat hij *De Arke Noachs* doopt en komt met Van Hemert in contact. Opvallend is hierin zijn 'Wijsgerige wandeling door Amsterdam' waarin hij met sentiment omziet naar de vergane grootheid van het land.[2] Hij schrijft ook een onuitgegeven treurspel waarin hij aan het slot een wijsgeer, een bisschop en een 'clubist' laat dingen naar de gunst der mensen; de twee laatsten bemoeien zich uiteindelijk met de revolutie, de wijsgeer blijft (in het midden, gematigd) achter.[3] In wat meer pedagogische artikelen wijst Falck het doel 'geluk' af in de opvoeding: gelukkig worden kan men niet leren, wel hoe men dat zelf kan leren te bereiken, namelijk door 'pligt en arbeid'. Hierin is de stem van Kant al te horen. Falck heeft contacten met het kantianisme op verschillende manieren. Niet alleen is hij lid van Concordia et Libertate, met zijn vriend en studiegenoot Entrop Muller neemt hij bij Heumann tweemaal in de week les in de nieuwe wijsgeerte.[4] In 1801 wordt hij vrijmetselaar.[5] In zijn dissertatie in 1799 wijst hij Cras aan als degene die hem op het kantianisme heeft

[1] Zie voor hem: D. van der Horst, *Het leven van Anton Reinhard Falck tot zijn optreden als secretaris van staat in 1813*, Nijmegen, 1983, en van dezelfde *Van Republiek tot Koninkrijk: de vormende jaren van Anton Reinhard Falck, 1777-1813*, Amsterdam, 1985.

[2] *De Arke Noachs*, Amsterdam, 1799, nr. 14.

[3] Idem, nr. 22.

[4] A. Falck, *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck, uitg. en met een appendix voorzien door H. T. Colenbrander,* 's Gravenhage, 1913, pag. 16.

[5] In 1802 wordt hij toegelaten tot de loge 'La Bien Aimeé' in Amsterdam.

gewezen.[1] Bij hem thuis ontmoet hij Van Hemert en gedurende enige tijd hebben Falck en Van Hemert zeer veel contact met elkaar en behoort Falck tot de 'inner circle' van het kantianisme.[2] Ook tijdens de colleges van Cras is Falck in contact gekomen met het kantianisme. Bij hem promoveert hij op 'Disputatio juridica de matrimonio ex sententia celebb. Immanuel Kant et Johann Gottlob Fichte,' een vergelijking van het huwelijksrecht bij Kant, voornamelijk blijkend uit diens *Metaphysik der Sitten: Rechtslehre* uit 1797, en Fichte, voornamelijk blijkend uit diens *Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftlehre* uit 1796/7.[3] Cras schrijft dan een zeer uitgebreide recensie in de *Nieuwe Algemeene Konst- en Letterbode*, die zo uitgebreid is dat hij schijnbaar terloops kan opmerken zelf geen kantiaan te zijn noch het kantianisme verspreid te hebben, hoogstens slechts aan enigen die er zelf om vroegen wel af en toe eens enige delen besproken te hebben.[4] De dissertatie zelf valt uiteen in vier delen: een inleiding, de leer van Kant, de leer van Fichte en een afweging. De inleiding is interessant omdat Falck hierin de algemene vooruitgang van de wetenschap prijst, maar ook de stilstand en de verwarring in de wijsbegeerte onderstreept: vooral in de metafysica.[5] Hij heeft twee bijdragen aan het *Magazyn* geleverd, de eerste 'Idé der ontwikkeling van 's menschen zedenlijken aanleg, in de Geschiedenis opgespoord' waarin hij blijk geeft van een zeer optimistische kijk op de

---

[1] A. Falck, *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck, uitg. en met een appendix voorzien door H. T. Colenbrander,* 's Gravenhage, 1913, pag. 16.

[2] 'Niemand ontmoette ik in die tijd liever; geene gesprekken vond ik aangenamer dan de zijne. (…) Machinaal richtten zich dikwijls mijne schreden naar de Tesselsche Kaai, waar Van Hemert op kamers woonde, zelfs dan wanneer ik genoegzaam zeker was hem er niet te vinden.' Ibidem.

[3] Overigens geeft dit wel aan dat werken uit Duitland snel hier bereikbaar zijn.

[4] 'P.S. De Recensent agte zig verpligt, regt te doen aan het vernuft van de jonge Schryver, die in deze verhandeling waarschynlyk meer zyne krachten eens heeft willen beproeven, dan beslissen. Althans de Recensent is in het zekere onderrigt, en vindt zig daarom verpligt te verklaaren: Dat de gevoelens in deze Verhandeling voorgesteld, geenszins de gevoelens van den Hoogl. Cras zyn, onder welke zy verdedigd is.

1. Dat Prof. Cras nimmer, zo als zommigen geloofden, anderen verspreidden, de Kantiaanschen Wysgeerte heeft geleerd.
2. Zo veel heeft de Recensent vernomen, dat de Hoogleraar Cras zig alleenlyk heeft voorgesteld, aan die van zyne Studenten, welken daar toe byzondere geneigdheid mogten hebben, en zulks verzoeken, enige leeden weeklyks, op byzondre uren, te geven, ter onderrigting in die Wysgeerte, wat de zedekunde en de Regtsgeleerdheid aangaat, en zulks zo wel ter waarschouwinge tegen het ongegronde, als aanpryzing van 't goede.'

In *Nieuwe Algemene Konst- en Letterbode voor de meer- en min- geoefenden*, Amsterdam, 20 IX 1799, nr. 299, pag. 94-95.

[5] Voor een overzicht zie de bespreking in de *Nieuwe Algemene Konst- en Letterbode voor de meer- en min-geoefenden*, Amsterdam, 20 IX 1799, nr. 299, pag. 93-95 of D. van der Horst, *Het Leven van Anton Reinhard Falck tot zijn optreden als secratris van Staat in 1813*, Nijmegen, 1983, pag. 62-67.

geschiedenis.[1] De mens zal zich optimaliseren zoals Kant al heeft aangegeven in zijn *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlichen Absicht* uit 1784. Kant zelf is hier een voorbeeld van, net als Kepler en Newton. Deze zedelijke vervolmaking altijd zal geschieden, maakt niet uit wat er gebeurt:[2] een onbegrensd optimisme dat blijkt als hij zijn vriend Loots citeert als die de afgelopen eeuwen typeert:

> Als 't roostend vuur de lucht verschroeit;
> De pest in vuile dampen groeit;
> Als 't kopren zwerk geen vocht kan schenken;
> De brandende adem van den dood,
> Door giftige blazen, 't land ontbloot,
> Dan doe dit weé aan u, *onzalige eeuwen*! denken.[3]

Falck staat ook in een ander opzicht model voor veel andere contribuanten: na zijn publicaties heeft hij zich weliswaar niet zozeer specifiek van het kantianisme afgewend, als wel van wijsgerige bezigheden in zijn algemeenheid. Als het belangrijkste resultaat noemt hij zelf zijn agnostische houding: '(...) dat ik mij in 't speculatieve tot het hoogst noodige bepaald en van het metaphysieke eens voor al gespeend heb.'[4] Hierbij moet ook nog aangetekend worden dat hij zich maar ten dele heeft verdiept in het kantianisme. Sprekend over zijn lessen bij Heumann erkent hij zelf '(...) de laatste delen van de Critik der reinen Vernunft en de Critik der Urtheilskraft bleven voor ons een doode letter.'[5]

Kinker heeft aan het *Magazyn* twee bijdragen geleverd met als onderwerp het dichterlijk genie. Het eerste in dit deel is getiteld 'De dichterlijk genie.'[6] Samen met het genoemde Van Hemerts 'In Oorspronglijkheid, de hoofdtrek van den waaren Digter' vormt het een tweeluik. De dichter gaat uit van de natuur, deze is voor de dichter

> (...) *de teruggekaatste wederschijn der ideaale wereld* (...); in het ruim der schepping vindt hij niets dan *analogie* met zijne oorspronglijke *ideën,* die even zeer een ligchaam

---

[1] A. Falck 'Idé der ontwikkeling van 's menschen zedenlijken aanleg, in de Geschiedenis opgespoord' in *Magazyn*, deel I in het tweede stuk op pag. 240-269 en deel II in het derde stuk op pag. 269-302. De redevoering is eerder uitgesproken in Concordia et Libertate op 7 april 1801.

[2] '(…) het is niet te eene maale afhangelijk van de juistheid der critische grondstellingen; en, hoewel het, met behulp van dezen, eenen hogeren graad van zekerheid bekome, is het toch ook met andere wijsgeerige begrippen bestaanbaar (…).' Idem, pag. 264.

[3] Idem, pag. 295; het is een citaat uit de *Eeuwzang bij het begin der Negentiende Eeuw* van C. Loots.

[4] A. Falck, *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck, uitg. en met een appendix voorzien door H. T. Colenbrander,* 's Gravenhage, 1913, pag. 16.

[5] Ibidem.

[6] J. Kinker, 'De dichterlijk genie' in *Magazyn*, deel IV, pag. 172-209.

> uit den zinnenwaereld vormen als deze weederkeriglijk, door zijne *analogische* denkbeelden, welken hij daarin overdaagt, bezield wordt. Eerst hierdoor, te weten door deze *wederkeerigheid,* worden zijne *ideën aesthetisch* (...)'[1]

Van Hemert volgt Kant, noemt het genie net als Kant in de *Urteilskraft* 'het talent, of de natuurgaaf, die aan de Konst regelen voorschrijft.'[2] Hij vat samen:

> Uit alle de voorgedragen aanmerkingen blijkt duidelijk dat er *oorspronglijkheid* de hoofdeigenschap van den *digterlijken genie* zij: want het is, gelijk wij zagen, de *genie* des Digters, die uit zijne volheid oorspronglijke ideën schept; naast zijne eigen wetten dezelven ontwikkelt; in formen kleedt, die de *harmonie* der beide werkzaamheden onzes geestes doen gevoelen; de Natuur naar welgevallen voordbrengt, en Haar, als den teruggekaatsten wederschijn der *ideaale* waereld, in schoone beelden tot aanzijn roept. Ja, alles is bij den waaren Digter oorspronglijk – het *idé* niet alleen, of ook het *ideaal,* welk uit zijne ziel zelfstandigklijk uitstroomt: maar tevens de wijze, op welke hij dat *idé* in eigenäardige beelden verzinlijkt – tevens de taal en woorden, die hij gebruikt om de harmonie van zijne ziel aan anderen te doen gevoelen.[3]

Aan het slot van zijn eigen stuk neemt Kinker een ode op 'De digterlijke Genie' die eerder in 1801 in *Dichterlijke Gedachtenbeelden* is opgenomen. Ook hierin geeft hij de verschillen tussen de wijsgeer en de dichter aan.

In deel IV zien we de teloorgang van het *Magazyn* inzetten: veel bijdragen zijn eerder uitgesproken lezingen of zijn al eerder elders gepubliceerd. Het nieuw en breed opzetten van het kantianisme, Van Hemerts sterke punt, is niet meer nodig. Het wordt nu afgezet tegen en vergeleken met andere filosofieën. De interesse van de lezer moet opgewekt worden met artikelen verspreid in afleveringen. De stroom nieuwe redacteuren droogt op en wie eenmaal gestrikt is, geeft geen eigen oorspronkelijk werk, maar bewerkt en of vertaalt. Toch kent dit deel in het geheel van de jaargangen zijn plaats: het kan gezien worden als een themanummer, zet de lijn van de exacte wetenschap door en geeft de rol van de dichter weer waardoor ook de laatste *Kritik* erbij betrokken wordt.

Deel V - 1802 -

Contribuanten: *[H. van Alphen]*
J. Deiman

---

[1] Idem, pag. 193.
[2] In de *Kritik der Urtheilskraft,* voornamelijk in paragraaf 46. J. Kinker, 'De dichterlijk genie' in *Magazyn*, deel IV, pag. 177-178.
[3] P. van Hemert, 'In Oorspronglijkheid, de hoofdtrek van den waaren Digter', in *Magazyn*, deel IV, pag. 236-237.

J. Doornik
A. Falck
P. van Hemert
T. Sypkens

De delen V en VI kennen een sterk polemisch karakter. Ze tonen niet alleen aan dat de strijd is losgebarsten, maar ook dat nieuw en vernieuwend materiaal op is en dat de gewenste toestroom van nieuwe redacteuren volledig is stilgevallen. Alles is uitgelegd, de barricaden kunnen worden ingenomen. Van Hemert heeft naast drie inmiddels trouwe medewerkers slechts Sypkens, die ook nog maar relatief nieuw is.[1] Van Van Alphen wordt een brief geplaatst, zelf vult Van Hemert met maar liefst vijf bijdragen weer het grootste deel van deze jaargang. Het tekort aan kopij wordt opgelost door onder andere reeds uitgesproken lezingen en een ingezonden brief op te nemen.

Van Hemert opent dit deel met 'Aanmerkingen op het gene de Heer S. J. van de Wijnpersse onlangs tegen de Zedenleer van Kant heeft ingebragt.'[2] Het betreft een reactie op 'Verhandeling, strekkende tot betoog van het eeuwig en onveranderlijke onderscheid van zedelijk goed en kwaad, of deugd en ondeugd, met aanwijzing van eenige voorname bijzonderheden' uit 1800, een in 1799 bekroonde prijsverhandeling van Haagsch Genootschap tot verdediging van den christelijken Godsdienst.[3] Deze Van de Wijnpersse, de zoon van de al eerder besproken D. van de Wijnpersse, is na eerst in Groningen van 1787 tot 1789 hoogleraar te zijn geweest vanaf 1803 hoogleraar hoogleraar in Leiden naast zijn vader. Hij bekritiseert het kantianisme als hij stelt dat de juistheid van onze handelingen alleen gemeten kunnen worden door vast te stellen of ze in de lijn van Gods wet zijn.[4] Overigens haast Van de Wijnpersse zich te melden dat zijn werk geen echte aanval op Kant is, hij geeft slechts wat bezwaren die hij als volgt bondig samenvat:

---

[1] Hij is immers al in 1801 gepromoveerd op een kantiaans onderwerp.

[2] P. van Hemert, 'Aanmerkingen op het gene de Heer S. J. van de Wijnpersse onlangs tegen de Zedenleer van Kant heeft ingebragt' in *Magazyn*, deel V, pag. 1-80.

[3] De volledige titel luidt: *Verhandeling, strekkende tot betoog van het eeuwig en onveranderlijk onderscheid van zedelijk goed en kwaad, of deugd en ondeugd, met aanwijzing van eenige voorname bijzonderheden, waarin dat onderscheid, door zulken, die het goede wel eens kwaad, en het kwade goed zouden willen noemen, verdonkerd, of uit het oog verloren wordt, en van het onbetamende en nadeelige van dusdanige denk- en handelwijze / door Samuel Joannes van de Wijnpersse*, Amsterdam, 1800.

[4] Zo vinden we verwijzingen naar werk van zijn vader D. van de Wijnpersse, naar Van Hemert in het *Magazyn* zelf, naar verhandelingen van het Stolpiaans legaat van L. Jakob en van L. Bekenn, naar A. Hulshoffs *Zeno, over Ongeloof en Zede* en geeft hij als bewijs voor zijn standpunt de reeds eerder besproken inzendingen aan de Maatschappij van F. Behn en J. Schwab aan.

> -Voor eerst: (...) is het echter verre van bewezen te zijn, dat onze rede gezag hebbe, om ons voorteschrijven, wat wij te doen of te laten hebbe (...).
>
> -Ten tweeden: Zo lang het aanwezen Gods nog onzeker is, vraagt men met alle recht, hoe het mogelijk zij, dat onze wil, zonder eenig opzicht op ons eigen heil, kunnen worden overgebogen, om het gebod der practische rede alleen uit zuivere achting voor haar te volbrengen (...).
>
> -Ten derde: Volgens de gewone kundigheden van zedelijkheid, wet, gezag, verpligting, en volgens het gebruik, dat Kant er zelf van maakt, dezelve zorgvuldig onderscheidende van alle voorschriften van eigen belang, en de drangredenen daar uit ontleend, is het niet te begrijpen, hoe één en hetzelfde onderwerp te gelijk wetgever en onderdaan, richter en beoordeelde kan zijn. Die toch zedelijke verpligting oplegt, kan dezelfde niet zijn, met die verpligt wordt. Stelde men al het tegendeel, dan zou hij, die zich zelven verpligtingen oplegt, tevens ook zich zelven kunnen ontslaan.[1]

Aan het einde van zijn betoog komt hij terug op het kantianisme als hij stelt:

> Dan wordt dit verband door eene meer en meer veld winnende wijsbegeerte in deze dagen, gelijk wij toonden, jammerlijk verbroken, daar zij wel Deugd aanprijst, maar, den Godsdienst, versmaadende, haar op zulke gronden bouwt, welke onbestand zijn, en niet kunnen voldoen.[2]

Hij besluit met een inktzwarte retorische vraag: als wij ons laten leiden door een dergelijke wijsbegeerte, hoe diep zal onze persoonlijke, huiselijke en maatschappelijke val dan zijn, hoe donker zal het worden als een algemene Verlichting nóg algemener wordt, hoe duister zal het dan worden in het Europa dat door het licht der kerkhervorming nog maar net uit haar barbaarsheid is ontwaakt? Van Hemert bestrijdt deze weinig opgewekte woorden op een manier die we van hem inmiddels kunnen verwachten: Van de Wijnpersse heeft van Kant niets begrepen; bovendien is Van de Wijnpersse ouderwets en kan hij niet logisch redeneren. Van Hemert herhaalt steeds zijn standpunt: al sinds zijn polemiek met Bonnet is hij ervan overtuigd dat de rede zaligmakend is. Van de Wijnpersse, die door Van Hemert voortdurend jennend als 'doctor' bejegend wordt, heeft dan ook niet meer gereageerd.

---

[1] S. van de Wijnpersse, *Verhandeling, strekkende tot betoog van het eeuwig en onveranderlijk onderscheid van zedelijk goed en kwaad,* Amsterdam, 1800, pag. 75-76.
[2] Idem, pag. 248-249.

Van Hemerts tweede bijdrage ''s Menschen aanleg tot zuivere deugd' betreft zijn visie op de mens die van nature een zedelijk wezen zou zijn.[1] Ook hier weer betoogt Van Hemert 'als de Rede vordert: 's menschen aanleg nogtans is verheven; edele beginzelen kiemen in zijn hart.'[2] Bewijs voor vrijheid van handelen bestaat niet, maar het bestaan van geveolens als schaamte, berouw en zelfveroordeling is anders volstrekt onverklaarbaar: 'Gevoelige wezens, deelen wij in alles, wat in onze medemenschen treft – in zijne vreugde, maar vooräl in zijn leed; en immer trachten zig onze gewaarwordingen te stemmen op den toon die wij in anderen meenen te vinden.'[3] Van Hemerts derde bijdrage is een commentaar op een opgenomen brief van Van Alphen 'Brief van Mr. H. van Alphen aan den Uitgever van het Magazyn.'[4] Deze letterkundige en jurist is advocaat, later procureur-generaal en nog later stadspensionaris van Leiden, tenslotte in 1793 thesaurier-generaal van de Unie. Hij is vooral bekend door zijn vaak moralistische dichtwerk en zijn bewerking van het werk van Riedel.[5] Tot zijn bekendste religieus-wijsgerige werken behoren *De Waare Volksverlichting met opzigt tot Godsdienst en Staatkunde beschouwd* (1793), *Kleine Bijdragen tot de bevordering van Wetenschap en Deugd* (1796) en *Predikt het Euangelium allen Creaturen* (1801). In 1799 meldt een anonieme briefschrijver in *De Christelijke Spectator in twaalf Vertoogen* hem dat iemand hem heeft aangeraden zich in Kant te verdiepen omdat deze in hem de man ziet die 'het leven en de onsterfelijkheid had aan 't licht gebragt.'[6] Bovendien heeft hij de geopenbaarde godsdienst binnen de grenzen van 'het rein Vernunft' teruggebracht. Dit bericht maakt diepe indruk op de briefschrijver en doet hem verlangen Kant te leren kennen. Helaas dwarsbomen de veelheid aan werken over Kant (sic) alsmede de duisterheid van diens taal hem; bovendien zal men

---

[1] P. van Hemert, ''s Menschen aanleg tot zuivere deugd' in *Magazyn*, deel V, eerste gedeelte pag. 221-247, tweede gedeelte pag. 247-276. Deze bijdrage betreft een lezing gehouden in Felix Meritis - ook in twee delen - op 27 januari en 10 maart 1802.

[2] Idem, pag. 251.

[3] Idem, pag. 229-230.

[4] Voor H. van Alphen zie H. Koenen, *Van Alphen als Christen, als letterkundige en als Staatsman*, Amsterdam, 1844; P. Buijnsters, *Hiëronymus van Alphen (1746-1803)*, Assen, 1973.
P. van Hemert, 'Brief van Mr. H. van Alphen aan den Uitgever van het Magazyn' in *Magazyn*, deel V, pag. 161-221.

[5] H. van Alphen*, Theorie der schoone kunsten en wetenschappen / grootendeels overgenomen uit het Hoogduitsch van F.J. Riedel,* Utregt, 1788.

[6] Van Alphens biograaf vermeldt dat achter deze briefschrijver H. van Alphen zelf schuilgaat: H. Tydeman, *Lofrede op mr. H. van Alphen*, z.p, 1829, pag. 67. Van Alphen zelf heeft ook nooit ontkend de schrijver geweest te zijn. H. van Alphen, *De Christelijke Spectator in twaalf Vertoogen,* Amsterdam, 1799, deel VII, pag. 148 – deel VIII, pag. 264 en pag. 237.

zich niet populair maken als men zich met het nieuwe kantianisme inlaat.[1] De ideeën van Kant zouden toch in veel begrijpelijker taal gezet moeten worden 'welke voor het gemeen menschenverstand verstaanbaar is.'[2] Het grootste bezwaar dat hij aanvoert, is dat Kant iets bewijst wat voor iedereen al volstrekt duidelijk is:

> Het aanwezen Gods en de onsterfelijkheid der ziele, gelijk ook een toekomende staat van beloningen en straffen, is niet alleen door het Euangelium duidelijk genoeg voorgesteld, maar zelfs in het voorbeeld van Jesus Christus aanschouwelijk gemaakt: en wel op eene wijze, dat zelfs ons vernuft daarin ten volle berusten kan.[3]

Het kantianisme is kortom een voor velen onbegrijpelijke en volstrekt overbodige toevoeging en bewijsvoering van het christendom. Kant komt langs een andere weg dan Jezus Christus gewoon tot het hetzelfde punt: 'Wat zou dit alles meer zijn, dan eenige binten te voegen in een gebouw, hetwelk, zonder dezelve, zijne volkomene hegtheid had.'[4]
Van Alphen heeft zich eerder al verschillende keren over Kant uitgelaten. Vooral in zijn *Mengelingen in proze en poëzij* uit 1793 vertolkt hij de mening dat het kantianisme overbodig is:

> Maar zullen wij nu onzen eenvoudigen, schoon geoefenden Christen, door alle deze valleien der metaphysica heen voeren; of van het staan of vallen van KANTS samenstel, iets doen afhangen met opzigt tot het leerstuk der Godheid van Christus? Voorzeker dan zouden wij wijzer zijn dan Christus en zijne Apostelen. (...); die voor KANT en LEIBNITS reeds aan zijnen Bijbel en gezond verstand genoeg had, en meer verwarring dan opheldering van denkbeelden, door zoodanige wijsgeerige spitsvondigheden verkrijgen zoude.[5]

Pas in *Predikt het Euangelium allen creaturen* uit 1801 formuleert hij ook een rechtstreeks bezwaar: het kantianisme (en de leer der neologen, die hij hier één noemt) lijkt aan de geopenbaarde religie een redelijk fundament te geven, maar in werkelijkheid minimaliseert en marginaliseert het juist de openbaring:

---

[1] '(…) waarom het mij niet verwonderde dat een zeker leeraar, die onderwijs gaf in deze nieuwe wijsbegeerte, tegen een jong predikant, welke begeerig was om dezelve te onderzoeken, en hem deswegens raad vraagde, zeide: "Mijn vriend! Bestudeer de Kantiaansche wijsbegeerte niet, zij zoude u uwe populariteit doen verliezen; en dit zelfs is zij niet waardig." Idem, pag. 238.
[2] Ibidem.
[3] Idem, pag. 239.
[4] Ibidem.
[5] H. van Alphen, *Mengelingen in proze en poëzij*, Amsterdam, 1793, pag. 187-188.

> Het Euangelium bevat meer dan den natuurlijken Godsdienst; maar dit meer is in hetzelve noodzakelijk, en neemt deszelfs eenvoudigheid niet weg. Die dit meer er uit nemen wil, en egter het Euangelium voorgeeft te willen behouden, begaat eene tegenstrijdigheid. Het Euangelium vooronderstelt krankheid en zwakheid; de natuurlijke Godsdienst, gezondheid en sterkte. (...) De wijsgerige Kant heeft dit zedelijk bederf volmondig erkent.[1]

In een brief formuleert hij openhartig zijn visie op het kantianisme 'Mij is de vogel de scheut niet waardig'.[2] Des te verwonderlijk is het daarom dat de brief in het *Magazyn* toch nog bijna vijftig pagina's beslaat.[3] Deze wordt voorafgegaan door een bijtende inleiding van Van Hemert waarin hij het geschrift van Van Alphen tegenspreekt zonder enige weerlegging ('(...) – een Man, die niet veel gewend is tegengesproken te worden, en egter, tot zijn nut, misschien, meer tegengesproken en minder gevleid had moeten worden –', '(...) wier voorname inhoud voor mij abacadabra is,' daarom dan '(...) zoude ik uw geschrijf liefst hebben te rug gezonden, als geheel beneden de aandacht van wijsgeerige menschgen, voor welken mijn Magazyn geschikt is', '(...) tot lezing van welke ik mijnen Lezer veel gedulds toewensche.'[4] Van Hemert acht de brief zelfs meer thuishoren in een blad als *Boekzaal* en acht hem geschikter als inzending aan Haagsch Genootschap.[5] Inhoudelijk brengt de brief van Van Alphen, met een hoogst hoffelijke toon die in schril contrast staat met die in de inleiding van Van Hemert, inderdaad niets nieuws: die herhaalt wat reeds in zijn *Predikt het Euangelium allen creaturen* uitvoerig te lezen is, namelijk dat de rede niet ongerept meer is en absoluut niet in staat is om op eigen kracht tot ware kennis te komen. Ware kennis halen we alleen uit de openbaring: 'Prijst Gij mij Kant aan; gedoog dan ook, dat ik U Jesus Christus boven allen aanprijze, (...). Met Kant en zijn Wijsgeerte zoudt Gij U bedriegen kunnen. Maar met Jesus Christus bedriegt men zich nimmer!'[6] Weliswaar is hij ook optimistisch over de wereld, zijn ideeën zijn toch ook sterk bepaald door een reactionair conservatisme (ook

---

[1] H. van Alphen, *Predikt het Euangelium aan alle Creaturen*, Amsterdam, 1801, pag. 120-121.
[2] Brief 209, H. van Alphen aan M. Tydeman, d.d. 27 april 1799, Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.
[3] H. van Alphen, 'Brief van den Kristelijke Spectator, aan den Uitgever van 't Magazyn' in *Magazyn*, deel V, pag. 172-220.
[4] P. van Hemert, 'Brief van de Kristelijke Spectator, aan den Uitgever van 't Magazyn. (Voorberigt van den Uitgever)' in *Magazyn*, deel V, pag. 162, pag. 168 en pag. 167 en pag. 171. Van Hemerts inleiding was dermate fel dat de communis opinio nadien zelfs stelde dat de onverwachte dood van Van Alphen in 1803 het rechtstreekse gevolg was van de manier waarop hij door Van Hemert bejegend was in het *Magazyn*. Zie H. Tydeman, *Lofrede op Mr. H. van Alphen*, z.p, 1829, pag. 65-66.
[5] Idem, pag. 168.
[6] H. van Alphen 'Brief van den Kristelijke Spectator' in *Magazyn*, deel V, pag. 195.

politiek en sociaal gezien) en een remmende gelatenheid.[1] Van Hemert geeft geen reden tot plaatsing, maar publicatie van de brief lijkt Van Hemert goed uit te komen door juist dit opzichtige conservatisme.[2] Misschien ook omdat een zo gewichtig man zich uitspreekt (al is het negatief). In een 'Naschrift, tegen eene bedenking van Mr. H. van Alphen' betreurt hij het dat Van Alphen zich bezighoudt met het kantianisme:

> Jammer is het, in der daad, dat ook een Man van zoo veel bekwaamheid en geschiedkundige kennis, als H. van Alphen, door vooröordeel verblind, helpt bestrijden het geene hij niet verstaat, en zijn talent misbruikt, om het rijk der duisternis, in weerwil van het, ook eindelijk bij ons opkomende, licht, op allerleie wijzen, te doen standhouden, en, zo het mogelijk is, nog uittebreiden.[3]

Falck levert ook aan dit deel een bijdrage: 'Over het mislukken van alle wijsgeerige proeven eener Theodicee,' in feite een parafrase van *Űber das Misslingen aller philosophischen Versuche in der Theodizee* dat Kant in 1791 heeft geschreven.[4] Kant onderscheidt grofweg drie soorten godsbewijzen, namelijk het ontologische, het kosmologische en het teleologische ofwel fysico-theologische. Hij weerlegt ze alle drie. Zoals bekend veronderstelt Kant dat het vermogen van het verstand begrippen voortbrengt die 'zuiver' zijn. De structuur van de menselijke rede biedt toch de mogelijkheid om zinvolle uitspraken te doen over niet-empirisch waarneembare zaken; deze niet-empirische kennis over de wereld drukt hij uit in synthetische a priori-oordelen (zoals hij die in de wiskunde, in de euclidische meetkunde, zag). Falck geeft ook het postuleren van

---

[1] Eén van zijn argumenten om niet met het kantianisme in zee te willen is gelegen in een soort gelatenheid: altijd weer spoelen wijsgerige stelsels immers over andere heen, zo zal het ook nu gaan, nee sterker: zo gaat het nu al! Zo noemt hij als eerste het werk van D. Heyning *Herausfordeung an Hrn Prof. Kant in Koningsberg, die Hauptsatze seiner Philosophie entweder von neumem zu begrunden, oder sie als unstatthaft zurückzunehmen* uit 1798 als een eerste golf die het kantianisme zal wegspoelen; als tweede noemt hij - nogal kort door de bocht -: 'gij hebt zeeker wel eens hooren zeggen, dat Kant door Reinhold, deze door Fichte, deze door Schelling, deze door Bardili, en deze wederom door Werneburg, of door Rückert en Weisz, vervangen is.' H. van Alphen, 'Brief van de Kristelijke Spectator, aan den Uitgever van 't Magazyn' in *Magazyn*, deel V, pag. 198.

[2] Eerst vermeldt Van Hemert dat hij geen zin heeft deze brief te publiceren, maar dan geeft hij aan dat een (denkbeeldige?) redactie juist had aangedrongen en dat hij gezwicht is: 'Doch ik heb gemeend, in dit geval, met mijne critische Medebroeders hier ter stede te moeten raadplegen. Dezen nu, ofschoon zij, over de waarde van uwen brief, met mij volkomenlijk in oordeel overeenstemmen, willen nogtans, om redenen, hier niet te melden, dat ik, voor deze maal, aan uwe begeerte voldoe: en het is, in gevolge van dezen hunnen raad, dat ik, hoe zeer voor uit ziende, welk een mislijk figuur uw brief in mijn Magazijn zal maaken, (…) eene plaats zal inruimen (…).' P. van Hemert, 'Brief van de Kristelijke Spectator, aan den Uitgever van 't Magazyn. (Voorberigt van den Uitgever)' in *Magazyn*, deel V, pag. 168-169.

[3] P. van Hemert, 'Naschrift' in *Magazyn*, deel V, pag. 90.

[4] A. Falck, 'Over het mislukken van alle wijsgeerige proeven eener Theodicee' in *Magazyn*, deel V, pag. 93-121.

God door Kant weer. Hij adstrueert zijn verdere betoog met het volgende voorbeeld: hij geeft het verhaal over Job weer, een man 'tot wiens geluk alles wat men kan uitdenken, scheen te hebben zamengelopen.'[1] Wanneer het hele fundament onder zijn leven wegvalt en hij klap na klap moet verwerken - hij verliest zijn rijkdom, zijn kinderen, zijn gezondheid - zijn er omstanders, zelfs vrienden, die dit meteen zien als een straf van God. Job omhelst daarentegen alles wat hem overkomt als een onvoorwaardelijk goddelijk raadsbesluit, daarmee bewijzend 'dat hij niet zijne zedenlijkheid op zijn geloof, maar (gelijk 't wezen moet), zijn geloof op zijn zijne zedenlijkheid bouwde.'[2] Zijn omstanders zouden echter, zo vervolgt Falck, voor een hedendaags gericht van dogmatische geleerden, 'eene Sijnode, eene Classis, eene Inquisitie, een Opperconsistorie', de zaak gewonnen hebben, omdat zij de schijn van een vrome deemoed ademen![3] Alsof hij al vermoedt wat er zal gebeuren in 1807 na de ramp te Leiden als theologen over elkaar heen gaan buitelen om toch maar de ramp te kunnen verklaren als een straf van God, ja die kantianen te zien als reden, voegt hij er snerend aan toe Maar voor de Godlijke regterstoel worden andere eigenschappen gevorderd! Dáár moeten de ongeveinsdheid van het hart, de vrijmoedige ontdekking, van twijfelingen, die men omdraagt, de afkeer van eene overtuiging, die men niet heeft, te huigchelen voor de menschen (ik laat staan, voor God), den opregten man doen voortrekken aan den godsdienstigen vleijer, wien het slegts om voordeel en zinlijk genot te doen is.'[4]

Deimans bijdrage bestaat uit het eerste deel van een lezing die hij eerder in Concordia et Libertate heeft gehouden (het vervolg wordt gepubliceerd in deel VI): 'Over de bestemming van den mensch, en inzonderheid van den Geleerden.'[5] Het antwoord komt snel: 'zoo zeker de mensch rede bezit, zoo zeker is hij zijn

---

[1] Idem, pag. 112.

[2] Idem, pag. 118-119.

[3] Idem, pag. 117. Wellicht deelt hij hier ook een sneer uit naar S. van de Wijnpersse die in 1799 doet verschijnen *Betoog dat de strafoefenende gerechtigheid gode waardig is, en geenszins als eene hatelijke maar veel meer als eene beminnelijke eigenschap van het hoogste en beste wezen beschouwd mag worden, welke in het bestuur der weereld, ter bewaring van het algemeen welzijn, noodzaakelijk en zeer belangrijk is; en dat daar uit ook het Gode betamende van 'd middelaars zoenlijden, tegen hedendaagsche bestrijders klaarblijklijk kan bevestigd en verdedigd worden,* Amsterdam.

[4] A. Falck, 'Over het mislukken van alle wijsgeerige proeven eener Theodicee' in *Magazyn*, deel V, pag. 118.

[5] J. Deiman, 'Welke is de bestemming van de geleerde volgens Fichte, welke die van de mens in de maatschappij, welke die van de mens als individu? Deze laatste vraag beantwoord' uitgesproken op 20/10/1801 en 08/12/1801 en J. Deiman, 'Welke is de bestemming van de mensch, en inzonderheid van de geleerden' eerste stuk in *Magazyn*, deel V, pag. 121-161, tweede stuk in deel VI van het *Magazyn* op pag. 153-177.

eigen doel.'[1] Dit deel sluit Deiman af met een onverbloemde en vooral kritiekloze lofuiting op de grootsheid van de rede: '(...) mijne Rede, met haar vast ontwerp, zal kalm en onverschrokken boven de puinhoopen van het Heelal zweeven. Zij is duurzamer, dan gij allen. Eeuwig is zij, en ik ben eeuwig, gelijk zij![2]

Doornik plaatst een bijdrage 'Proeve eener verduidelijking van de metaphijsische beginzelen der Dijnamica Van Kant'.[3] Hij studeert in 1797 af te Leiden, vestigt zich als arts in Amsterdam, vertrekt naar Nederlands Indië en vestigt zich daar te Batavia en wordt inspecteur-generaal der hospitalen; in 1827 moet hij Java verlaten, hij gaat naar New Orleans en overlijdt daar in 1837.[4] In deel V schrijft hij 'Proeve eener verduidelijking van de metaphysische beginzelen der Dijnamica van Kant,' een weergave van Kants *Metafysische Anfangsgründe*.[5] Vooral de a priori wetten waarmee de natuurkunde werkt, worden uiteengezet. Een reactie op dit artikel van de hand van Servaas volgt in deel VI.[6] In 1802 verschijnt van hem ook *Verhandeling over de levens-kracht volgens dijnamische Grondbeginselen*.[7] Hij stelt dat de levenskracht geen basiskracht is, maar een van de aantrekkende en afstotende krachten afgeleide. Een reactie hierop van de arts Ontijd in het *Geneeskundig Magazijn* is voor Doornik aanleiding een open brief te plaatsen in deel VI.[8] In 1803 verschijnt van hem *Proeve eener opheldering van 's menschen oordeel aangaande het doelmatige in de natuur*, dat hij besluit met enige coupletten van 'God en Vrijheid', het gedicht van Kinker dat eerder in het *Magazyn* is geplaatst.[9] Hij stelt dat doelmatigheid in de natuur voor velen van ons een wens is.

---

[1] Idem, pag. 127.

[2] Idem, pag. 160.

[3] Voor J. Doornik zie H. van 't Veer, 'Een Nederlandse voorloper van de wijsgerige ontwikkelingsleer en van de 'ontkolonialisering", in *Tijdschrift voor Filosofie*, Amsterdam, 1962, pag. 279-302; J. Vijselaar, *De Magnetische geest, het dierlijk Magnetisme, 1770-1830*, Nijmegen, 2001, pag. 381-387; H. van den Doel en P. Vinken, 'Jacob Elisa Doornik: een vroeg-negentiende eeuws koloniaal criticus' in *Tirade*, Amsterdam, 2003, nr. 47, pag. 77-99.

[4] Hij publiceert namelijk een kritisch werk dat hem niet in dank wordt afgenomen: J. Doornik, *Korte beschouwing van de Vrijmoedige gedachten over Neêrlands-Indië, en over de regering van den Gouverneur-Generaal Van der Capellen,* Amsterdam, 1927.

[5] J. Doornik, 'Proeve eener verduidelijking van de metaphysische beginzelen der Dijnamica van Kant' in *Magazyn*, deel V, pag. 276-324.

[6] W. Servaas, 'Brief van W. Servaas, Med. Doctor te Deltshaven, aan den Uitgever' in *Magazyn*, deel VI, pag. 1- 28.

[7] J. Doornik, *Verhandeling over de levenskracht volgens dijnamische Grondbeginselen*, Amsterdam, 1802.

[8] Later afzonderlijk gepubliceerd als C. Ontijd, *Verhandeling over het verschil tusschen de algemeene grondkrachten der natuur en de levenskracht*, Amsterdam, 1840.

[9] J. Doornik, *Proeve eener opheldering van 's menschen oordeel aangaande het doelmatige in de natuur,* Amsterdam, 1803. 'God en Vrijheid, wijsgerig dichtstuk' is onder de titel 'Wijsgeerig Digtstuk: God en Vrijheid' opgenomen in *Magazyn*, deel III, tweede stuk, pag. 1-35

Sypkens besluit deel V met 'De betrekking tusschen Zedekunde en het Natuurregt.'[1] Hij heeft in Groningen rechten gestudeerd en is in 1801 gepromoveerd op *De primo moralitatis principio*. Uit dit werk blijkt al zijn Kant-sympathieke gezindheid. Hij bekleedt een aantal belangrijke functies; hij is van 1821 tot 1843 lid van de Tweede Kamer. Alleen al om deze reden zal Van Hemert verheugd zijn geweest met deze bijdrage. Sypkens' bijdrage is rechtsfilosofisch. Hij zegt dat zedekunde en natuurrecht verschillen omdat de een plichten, de ander rechten leert; ook hij haalt Fichte aan:

> Met één woord, de Zedenkunde en het Natuurregt verschillen in die zelfde hoedanigheden, waar in de zedenlijke en regtlijke beoordeeling onzer handelingen verschilt; en de voorgestelde vraag is dus, daar door, mijns inziens, genoegzaam beandwoord, dat de eerstgenoemde wetenschap pligten, het Natuurregt daartegen, reten leert, na dat men, naamlijk, genoegzaam verzekerd is, dat dezelven niet slegts twee verschillende naamen zijn, die dezelfde betekenis hebben, maar, gelijk wij gezien hebben, te eene maal in hunne hoedanigheden onderscheiden, ja zelfs tegen over gesteld. Te regt zegt daarom Fichte met wiens woorden ik gevoeglijke van dit onderzoek kan afstappen: '*So bedarf es keiner künstlichen vorkehrungen, um Naturrecht und Moral zu scheiden, welche dann auch ihres Zweks allemal versehlen; denn wenn man nichts anders vor sich genommen hat als Moral (eigentlich auch diese nicht einmal, sondern nur Metafysik der Sitten), so wird man, nach der künstlichsten scheidung, doch nie etwas anders unter seinen handen finden als Moral. – Beide Wisenschaften find schon ursprunglich, und ohne unzer Zuthen, durch die Vrnunft geschieden, und sind vollig entgegengefetzt*.'[2]

Deel V kan gekenschetst worden als het deel waarin de losse eindjes samenkomen: Van Hemert levert kritiek, publiceert kritiek van anderen, besteedt de nodige aandacht aan de natuurwetenschappen en aan de rechtswetenschap omdat het kantianisme van Van Hemert anders wel wat smal blijft; bovendien geeft hij eindelijk ruimte aan Kants postuleren van God. Positief is dat Van Hemert een vaste schare redacteuren heeft, negatief dat hij die niet kan uitbreiden. Het aantal artikelen in deze hele jaargang, negen stuks, is eigenlijk te beperkt om van een aantrekkelijk tijdschrift te kunnen spreken. Positief is wel dat hij de nauwe band met de genootschappen verder aanhaalt, al ligt de ware reden van het plaatsen van de vele reeds uitgesproken redevoeringen waarschijnlijk eerder in het tekort aan kopij: het einde van het *Magazyn* kondigt zich aan.

---

[1] T. Sypkens, 'De betrekking tusschen Zedenkunde en het Natuurregt' in *Magazyn*, deel V, pag. 324-385.
[2] Idem, pag. 385.

Deel VI - 1803 -

Contribuanten: *- anonymus -*
J. Deiman
J. Doornik
Joh. Glover
P. van Hemert
Joh. Kinker
J. Schröder
W. Servaas

In dit laatste deel beschikt Van Hemert over zeven medewerkers. Zijn eigen bijdrage bestaat dit keer slechts uit een viertal artikelen. Qua hoeveelheid artikelen doet dit deel het meeste aan een tijdschrift denken waarin de bijdragen zich doorgaans aaneen rijgen tot een lange ketting (veertien van de negenenzestig artikelen staan in dit deel), qua inhoud maakt juist dit deel duidelijk dat het *Magazyn* in wezen helemaal geen tijdschrift is. De artikelen bestaan voor meer dan de helft uit brieven, aantekeningen, antwoorden en kritieken plus twee vervolgen, dus alleen voor iemand die de eerdere delen heeft gelezen, is de inhoud interessant en begrijpelijk. Het *Magazyn* is eerder een geheel dat met dit deel rond is: inhoudelijk wordt niets meer toegevoegd en er wordt nog slechts één nieuwe contribuant gevonden (een katholiek nog wel!).
Deel VI opent met een bijdrage van de eerder besproken W. Servaas. Zijn vorige bijdrage betrof een opmerking, deze nu een klacht, de derde een reactie op een recensie. De klacht is getiteld 'Brief van W. Servaas, M.D. aan den Uitgever.'[1] Servaas gaat hierin in op Kants dynamica. Hij geeft toe Doorniks *Verhandeling over de Levenskragt, volgens Dynamische grondbeginzelen* nog niet gelezen te hebben, maar wel de recensie daarvan in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*.[2] De klacht betreft nu de mogelijkheid dat Doornik verkeerd begrepen kán worden: Kants visie op de natuur is namelijk niet empirisch van aard, maar regulatief. De spil in de dynamica van Kant is het begrip 'kracht', zowel de 'aantrekkende' als de 'terugstootende'. Hij benadrukt nogmaals dat kracht niets van doen heeft met empirie. Hij is bang - zo stelt hij wat doorzichtig om critici al belachelijk te

[1] W. Servaas, 'Brief van W. Servaas, M.D. aan den Uitgever' in *Magazyn*, deel VI, pag. 1-28.
[2] Bedoeld wordt J. Doornik, *Verhandeling over de Levenskragt, volgens Dynamische grondbeginzelen,* Amsterdam, 1802. De korte, afwijzende maar niet erg inhoudelijke recensie staat in de *VL*, Amsterdam, 1802, deel II, pag. 237-238.

maken - dat wij eerdaags artikelen zullen lezen waarin staat dat de aardbol aan de sterren vastgeplakt zitten omdat er geen ruimte zou zijn, dat de Grieken nog met het beleg van Troje bezig zijn omdat er geen tijd is! Critici van Kant zijn niet zo bijster slim (Kant stelt zelf al in zijn *Kritik der reinen Vernunft* dat hij niet bang is weerlegd te worden, maar veeleer niet begrepen te worden!), dit is de reden waarom Servaas Van Hemert aanraadt door te gaan met het uitleggen van de kritische wijsgeerte in het algemeen en in het bijzonder zich niets gelegen te laten liggen aan Van Alphen, wiens eerdere werk *Over de ware Volksverlichting* tot zelfs in het buitenland zo vernietigend is besproken![1] In feite is deze bijdrage van Servaas een verholen kritiek op de genoemde recensie die in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is verschenen en die, zo mogen we Servaas' woorden interpreteren, inhoudelijk de plank volledig misslaat.[2]

Het tweede artikel is anoniem en getiteld 'Gesprek over zedelijkheid en pligt.'[3] Het is overduidelijk geschreven in de stijl van Van Hemert. In de wens een zo breed mogelijk tijdschrift te maken gaat Van Hemert hier over tot een dialoog tussen een 'A' en een 'B'. Persoon 'A' stelt de vraag wat het doel van het leven is en als 'B' antwoordt dat dat het geluk is, volgt een uiteenzetting dat niet geluk maar 'zedelijkheid en pligt' dat zijn. Deze bijdrage kan gezien worden in het licht van Kinkers 'Aan B. Nieuhoff, Hoogleeräar in de Wijsbegeerte, te Harderwijk' waarin dezelfde thematiek naar voren komt.[4]

Deze Nieuhoff (1747-1831) is proponent bij de gereformeerde kerk. Na zijn promotie in 1775 wordt hij hoogleraar te Deventer, kort daarna tot 1811 te Harderwijk. Godsbegrip en godsdienst zijn volgens hem wezenlijk voor de mens en voor de maatschappij. De geluksvraag staat lange tijd in het brandpunt van de interesse van Nieuhoff: zo schrijft hij in 1780 *Oratio pro arte fruendi bonis fortunae*, al snel vertaald en gepubliceerd als *Redevoering over het regt gebruik der geluksgoederen*.[5] De aanleiding voor de bijdrage van Kinker is een inleidend woord in de vorm van een brief van Nieuhoff getiteld 'Iets over Eudaemonisme'

---

[1] Bedoeld wordt de Engelse *Monthley Review*, XII. Vol, 1793.

[2] In werkelijkheid is de recensie zo kort dat misinterpretatie op grond hiervan bijna niet mogelijk is.

[3] [anonymus], 'Gesprek over zedelijkheid en pligt' in *Magazyn*, deel VI, pag. 28-49.

[4] J. Kinker, 'Aan B. Nieuhoff, Hoogleeräar in de Wijsbegeerte, te Harderwijk', idem, pag. 49-71.

[5] B. Nieuhoff, *Bernardu. Nieuhoff Oratio pro arte. Fruendi. Fortunae: publice habita die XIV. Iunii MDCCCLXXX cum rectoris fasces poneret,* Harderwijk, 1780. Vertaald als B. Nieuhoff, *Redevoering over het regt gebruik der geluksgoederen* verschijnt in 1783 in het tijdschrift *De Rhapsodist*, Amsterdam, 1783, deel 6, pag. 169-214.

bij de uitgave van Tieftrunk *Over Staatkunde en Wetgeving*.[1] Het is het startsein voor een uitgebreide polemiek.[2] Op de centrale vraag waarom wij als mensen de rede zouden moeten volgen, antwoorden Van Hemert cum suis dat wij daar toe verplicht zijn; Nieuhoff beantwoordt die vraag met dat wij naar de rede moeten luisteren omdat wij ons geluk willen bevorderen. Nieuhoff staat overigens niet afwijzend tegenover Kant.[3] Wellicht is dit de reden dat hij een van de weinigen is die door de kantianen in zijn kritiek serieus genomen wordt. In 1799 laat hij zich in *Over Spinozisme* al lovend uit over Kants kritiek op de dogmatische metafysica; als hij spreekt over zijn eigen filosofie zegt hij 'Ik heb, in navolging der ouden, eene in zeker opzicht exoterische, maar ook esoterische; en deze zou men ook kritische kunnen noemen. Ik ben daar in veel aan Kant, dien ik zeer hoogacht, en wiens verdiensten in zommige stukken onbetwistbaar! zijn, verschuldigd. Ik twijffel ook geenszins, of zommigen zijner gedachten zullen veld winnen, en in de levensphilosophie van geen gering nut zyn.'[4] Hij is een van de eersten in Nederland die Kant leest, ook diens voorkritische werken.[5] In 1802 schrijft hij een inleiding bij het werk dat op zijn verzoek vertaald is, getiteld 'Iets over Eudaemonisme.'[6] Hij probeert hierin een middenweg te bewandelen; het eudaemonisme is nooit dat wat de kantianen zich hiervan voorstellen: puur

---

[1] J. Tieftrunk, *Over Staatkunde en Wetgeving: ter beantwoording der vraag: 'Hoe kan men geweldige omwentelingen best voorkomen; - of dezelven reeds daar zijnde, op de zekerste wijze te regt brengen?'*, Zutphen, 1802.

[2] De juiste chronologie hiervan luidt:

1802 - B. Nieuhoff, 'Iets over het Eudaemonisne' in J. Tieftrunk, *Over Staatkunde en Wetgeving: ter beantwoording der vraag: 'Hoe kan men geweldige omwentelingen best voorkomen; - of dezelven reeds daar zijnde, op de zekerste wijze te regt brengen?'*, Zutphen.

1803 - J. Kinker, 'Aan B. Nieuhoff, Hoogleeräar in de Wijsbegeerte, te Harderwijk' in *Magazyn*, deel VI, pag. 49-71.

1803 - B. Nieuhoff, *Aan P. van Hemert, betreffende het eudaemonisme: een bijvoegsel op het VI Deels I stuk van deszelfs Magazyn voor de Critische Wijsgeerte,* Harderwijk.

1803 - J. Kinker, 'Aan den Uitgever, over het Eudaemonisme van Prof. B. Nieuhoff' in *Magazyn*, deel VI, pag. 310-338.

1803 - P. van Hemert, 'Andwoord op den brief van Prof. Nieuhoff' in *Magazyn*, deel VI, pag. 369-398.

1804 - [D. v.d. Wijnpersse] *Eenige bespiegelingen der kantische wijsgeerte, door Eclecticus.* Den Haag.

[3] Zie voor Nieuhoff M. Wielema, *Ketters en Verlichters. De invloed van het spinozisme en wolffianisme op de Verlichting in gereformeerd Nederland,* z.p, 1999.

[4] B. Nieuhoff, *Over Spinozisme*, Harderwijk, 1799, pag. 343. In zijn beoordeling van Spinoza's systeem maakt hij zelfs gebruik van de *Kritik der reinen Vernunft*.

[5] Eerder meldde ik al dat hij aangeeft over een grote hoeveelheid kantiana te beschikken: '(…) de kantische school, wier schriften welligt 20 voeten lengte in mijne boekerij beslaan (…).' Ibidem. Al in zijn proefschrift in 1773 zou hij naar Kant verwijzen, zo stelt Wielema in een noot op pag. 159.

[6] B. Nieuhoff, 'Iets over eudaemonisme' in J. Tieftrunk, *Over Staatkunde en Wetgeving: ter beantwoording der vraag: 'Hoe kan men geweldige omwentelingen best voorkomen; - of dezelven reeds daar zijnde, op de zekerste wijze te regt brengen?'*, Zutphen, 1802.

zinnelijk geluk dat nagejaagd dient te worden, verlaagt de mens tot dier. Eudaemonisme is niet zo vlak als gesteld, maar juist óók altijd gericht op zedelijke volmaaktheid en is geheel in overeenstemming met Kant : 'Eigenbaat en zelfzucht, die het graf der zedelijkheid delft, staat gericht op voorspoed, zingenot, wellust der dierlijkheid. Gelukzaligheids gevoel, uit de bevolging der zedelijke wet voorgezien, werkt als aandrang, vrij van onedele baatzucht, gelijk Kants achtingsgevoel.'[1] Eigenlijk komt het er op neer dat Nieuhoff geen groot verschil ziet tussen het een en het ander, althans het een is niet strijdig met het ander!
Een reactie kan niet uitblijven. Die komt van Kinker in 'Aan B. Nieuhoff, Hoogleeräar in de Wijsbegeerte, te Harderwijk.' Kinker legt nogmaals uit wat volgens hem het verschil is tussen zinnelijkheid en zedelijkheid: zinnelijkheid hangt samen met geluk en zedelijkheid met deugd. De middenweg die Nieuhoff probeert te bewandelen, is volgens Kinker echt onjuist. Wel merkt hij aan het begin nog op dat Nieuhoff zich niet tegen Kant heeft opgesteld en dat zijn poging tot vereniging te prijzen valt, maar hij stelt toch dat de twee begrippen onvergelijkbaar zijn:

> Op deze wijze, dacht Gij, worden deugd en gelukzaligheid nader tot elkander gebragt, en de deugdzaame mensch, die beiden uit dit oogpunt beschouwt, wil de eene om de andere. Zulk een geluk noemt Gij zedenlijke gelukzaligheid. Zedenlijke gelukzaligheiden deze, door en door gesubtiliseerde, gelukzaligheid veréenzelven zig schier, bij U. *Wie,* vraagt Gij*, kan zedenlijke volmaaktheid denken, zonder gelukzaligheid: wie gelukzaligheid van den mensch, zonder zedenlijke volmaaktheid*?[2]

Niet alleen zijn zij onvergelijkbare grootheden, Kinker gelooft helemaal niet dat geluk altijd samen met deugd gaat; bovendien is de notie van geluk overal in de wereld anders: een despoot zou zo in zijn eigen specifieke opvatting van geluk in zijn streven naar dat geluk zeer ondeugdzaam kunnen handelen! Juist hierom maakt Kant een onderscheid en wil hij de plicht als basis zien, zonder daarbij het geluk van het individu en/of van de ander te willen blokkeren uiteraard. Kinker herhaalt zijn standpunt. Zijn toon wordt vinniger als hij stelt 'Hemel! Waar moet dit heen, *Professor*?' en zelfs schamper als hij afsluit met de wens dat Nieuhoff een volgende keer wat beter zijn best zal doen met een hooghartig 'tunc eris mihi magnus Apollo'; het verschil tussen handelen uit plicht en uit streven naar geluk legt hij nog eens uit:

---

[1] Idem, pag. 71.
[2] Idem, pag. 50.

> (...) *handel zo, dat de maxime naar welke gij handelt, als eene Algemeene wet, in gelijke omstandigheden, voor alle redelijke wezens zoude kunnen gelden*. Hier, *hier alleen*, en niet bij 't bevorderen onzer gelukzaligheid (gelijk *Gij zegt*), houdt alle vragen op. Hier staan wij aan de uiterste grens. Wij *moeten* zo handelen, niet om dat wij gelukzalig willen zijn; maar om dat het onze *pligt* is.[1]

Nieuhoff reageert in *Aan P. van Hemert, betreffende het eudaemonisme* waarin hij nogmaals uiteenzet dat eudaemonisme en kantianisme feitelijk een gelijke basis hebben. Zowel de geadresseerde Van Hemert als Kinker reageren: de eerste rechtstreeks in 'Andwoord op den brief van Prof. Nieuhoff', de tweede via Van Hemert in 'J. Kinker, aan den Uitgever, over het eudaemonisme van Prof. B. Nieuhoff.' Alle drie de werken blijken voornamelijk herhalingen van eerder ingenomen standpunten te zijn; Van Hemert vat het samen:

> (...) is het pligtsgebod onzer Rede *volstrekt* en *onvoorwaardelijk*; of is hetzelve *voorwaardelijk*? Met andere woorden: zijn wij *daaröm* verpligt, om het gebod van onze Rede optevolgen, *om dat* wij, gelijk *Gij* zegt, door die opvolging, onze gelukzaligheid bevorderen, en ons den weg baanen ter genietinge der edelste genoegens van een deugdzaam hart; of zijn wij *daaröm*, en daaröm *alleen*, tot gehoorzaamheid verpligt, *om dat* wij *redelijke* wezens zijn? (...) Is dus in de eeuwige, onveränderlijke, natuur van de Rede alleen, en niet in eenigerleie vooruitgeziene aangenaame gewaardwording, de grond van onze verplichting' te vinden (...) ?[2]

In 1805 komt er nog een staartje aan de polemiek die Nieuhoff ondanks het dubbele antwoord wijselijk niet heeft vervolgd: D. van de Wijnpersse, de vader van de eerder zo door Van Hemert verguisde S. van de Wijnpersse, publiceert onder het pseudoniem 'Eclecticus' de eerste uitvoerige Kantkritiek *Bespiegelingen der Kantische Wijsgeerte*, dat te lezen valt als één grote aanval.[3] Hij hanteert het pseudoniem 'Eclecticus,' maar hij wijst Kant fel af omdat deze slechts God zou erkennen alleen vanwege het feit dat wij hem nodig zouden hebben:

> Maar (...) door het Moreel bewijs de Godheid van agter te vinden, die slegts onze gelukzaligheid, als den loon onzer geluks-waardigheid, zou bevorderen, zonder meer, (zonder eenig gebied en gezag over ons te hebben, zonder ons iets te mogen voorschrijven, zonder ons haare voorschriften te doen kennen, zonder dat onze zedelijkheid, zoo wel, als onze gelukzaligheid, eenig verband met haar hebbe,) zou

[1] Idem, pag. 65, pag. 70 en pag. 68.
[2] P. van Hemert, 'Andwoord op den brief van Prof. Nieuhoff' in *Magazyn*, deel VI, pag. 395-396.
[3] In P. van Hemert, 'Aanmerkingen op het gene de Heer S. J. van de Wijnpersse onlangs tegen de Zedenleer van Kant heeft ingebragt' in *Magazyn*, deel V, pag. 1-80.

> geheel ligtvaardig, zou eene onveilige, en bij Kant in 't bijzonder onwaardige, geluksleere zijn: die immers, uit zijn Moreel bewijs, geenen God van mindere voortreffelijkheid zal gelooven willen, dan andere uit de beschouwing der natuur meenen te kennen.[1]

Kant benadrukt weliswaar zelf het eerste gebod, maar veronachtzaamt in feite de openbaring. Vertwijfeld roept Van de Wijnpersse tot besluit uit dat Kant zó abject inconsequent redeneert:

> De verlossing door Christus en haare aankondiging zouden onnoodig zijn (...). Christus heeft *voor de zonden* geleden, Hij regtvaardige *voor de onregtvaardigen;* waartoe? *op dat Hij ons* weder *tot God zoude brengen*. — En, hoe gewigtig daarom nu ook het gebod des Geloofs zij: de groote Leeraar zelf verklaart, dat het eerste en allergrootste der Goddelijke geboden blijft, den Heere onzen God van gantscher harte lief te hebben. Hoe duidelijker dan en onbetwijfelder eene Wijsgeerige Zedekunde Gods hoog gezag en natuurlijke liefde-wet voordraagt, en hoe klaarder zij teffens haar tegenwoordig onvermogen aanwijst, om de gemaakte breuke te heelen, en den overtreder eene veilige vertroosting en hope te verschaffen; - zoo veel sterker vergewist zij ons, dat eene leere, die voor onze groote behoeften, (zoo van veiligheid en troost, als ook van magtige hulpe ter bestrijding en overwinning van het zedelijk kwaad,) juist berekend is, en die door geen menschelijk vernuft in alle eeuwen was bekend gemaakt, niet, dan van den Vader der Ligten, kan afkomstig zijn.[2]

Bovendien zou Kant de empirie volledig afwijzen en slechts poneren dat das Ding an sich niet gekend kan worden. Kant noemt hij onbegrijpelijk ('duister') en hooghartig. Het speerpunt is echter dat Kant geluk en zedelijkheid heeft losgekoppeld; de mens kan volgens Van de Wijnpersse nooit zichzelf een zedenwet opleggen. Hij noemt de categorische imperatief niet meer dan een loze norm. Gereageerd is er niet meer door Kinker of door Van Hemert.[3]

De bijdrage van Doornik getiteld 'Brief aan den Uitgever' is een klacht over een recensie van C. Ontijd in het *Geneeskundig Magazijn* naar aanleiding van het uitkomen van Doorniks *Verhandeling over de levens-kracht volgens*

---

[1] [D. van de Wijnpersse], *Bespiegelingen der Kantische Wijsgeerte,* 's Gravenhage, 1805, pag. 165.

[2] Idem, pag. 178-179.

[3] Enigszins negatieve reacties zijn wel afkomstig van H. Cras in de *SCHB*, Amsterdam, 1805, vijfde stuk pag. 23-39 en van J. Kemper in de *REC*, Amsterdam, 1806, pag. 117-125 en 198-209. Beiden is de identiteit van de schrijver onbekend; positieve reacties zijn er o.a. van Glasius die het werk 'fiksch en scherpzinnig' noemt en - veel later - van J. Clarisse, leerling van D. van de Wijnpersse, in *De Fakkel of bijdragen tot de kennis van het ware, schoone en goede, verzameld door J.P. Sprenger van Eijk*, Rotterdam, 1836, pag. 155.

dijnamische Grondbeginselen in 1802.[1] Het vermelden van de klacht en de ergernis over de recensie is voor Doornik de aanleiding Van Hemert een hart onder de riem te steken. Kant, zo stelt Doornik, heeft ons geleerd de categorieën van ons verstand te gebruiken en in te zien dat het noumenon van het phenomenon verschilt. Nógmaals legt Doornik uit dat de hele natuurkunde gegrondvest is op de afstotende en de aantrekkende krachten (wat wel nodig is, want ook hier: 'Iedere bladzijde hunner Recensie draagt het kenmerk van onkunde.').[2] Ontyd vraagt Doornik in zijn recensie of als krachten onzichtbaar zijn en de ziel ook onzichtbaar is, alleen de eerste een werking op de stof heeft of dat de tweede die misschien ook heeft?

Zoals aan zoveel kantianen van het eerste uur door puur en oprecht enthousiasme - of beter: door ieder gemis aan kritische of ironische distantie - ieder gevoel voor relativering en bescheidenheid ontbreekt, onderkent ook Doornik hier niet de ironie in de recensie van Ontijd en neemt hij hem letterlijk, waardoor slechts een karikatuur ontstaat waartegen fulmineren weliswaar gemakkelijk, maar ook vrij nutteloos is.[3]

De eerste bijdrage van Van Hemert aan deel VI is een brief 'Aan Mr. Rhynvis Feith.'[4] De aanleiding voor deze brief is een met goud bekroonde inzending van Feith voor een prijsvraag van Teylers Godgeleerd Genootschap met als titel 'Verhandeling over de noodzaaklijkheid van godsdienstige begrippen en praktijken ter bevordering van deugd en goede zeden'.[5] Feith uit hierin grote kritiek op het kantianisme en stelt dat Kant de godsdienst heeft ingewisseld voor een wijsgerige zedenkunde. Ook in deze bijdrage die mierzoet opent ('Ik heb de eere niet, om U in persoon te kennen. Uit uwe schriften egter schijnt Gij mij toe,

---

[1] J. Doornik, 'Brief aan den Uitgever' in *Magazyn*, deel VI, pag. 71-99. C. Ontijd in het *Geneeskundig Magazijn*, Amsterdam, 1802, eerste stuk, pag. 214 ev, later afzonderlijk gepubliceerd als C. Ontijd, *Verhandeling over het verschil tusschen de algemeene grondkrachten der natuur en de levenskracht*, Amsterdam, 1840. *Verhandeling over de levenskracht volgens dijnamische Grondbeginselen* van J. Doornik komt uit in 1802 te Amsterdam.

[2] Idem, pag. 91.

[3] Dat kantianen een naam hebben weinig genuanceerd te zijn, slecht te willen luisteren naar andersdenkenden en gewoon altijd gelijk denken te hebben demonstreert Kotzebue in zijn *De Zilveren Bruiloft* uit 1799 wanneer hij een van de hoofdrolspelers laat zeggen: 'Ik heb nog twee broers, 't zyn beiden oude vryers, de een is een geleerde en wil altoos gelyk hebben; hy heeft ook zoo iets Kantiaansch geschreven.' (pag. 53).

[4] P. van Hemert, 'Aan Mr. Rhynvis Feith' in *Magazyn*, deel VI, pag. 99-125.

[5] R. Feith, *Viertal van prysverhandelingen over de noodzakelykheid van godsdienstige begrippen en praktyken voor deugd en goede zeden / van de heeren Rhijnvis Feith (wien den gouden eerpenning is toegeweezen), Jan Brouwer, Joan Melchior Kemper en eenen ongenoemden schryver; uitgegeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap in de reeks Verhandelingen, raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst, uitgegeeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap,* deel XX, Haarlem, 1802.

een Man te zijn, die meerdere geestgaven bezit'), maar met zwaar gif geschreven is (van 'daarom bevreemdt het mij op een zeer onäangename wijze, dat ik, bij een man van uw' stempel, zoo veel dwaasheid en veröngelijkingen (...) heb moeten vinden' tot 'Niets is mij klaarer, dan de valschheid van deze uwe beschuldiging') oordeelt Van Hemert hard: Feith is 'in de critische Wijsgeerte geheel en al vreemdeling.'[1] Inhoudelijk gaat Van Hemert nauwelijks in op Feiths werk; ook hij beschouwt Feith niet als een volwaardige gesprekspartner. Een reactie op deze brief volgt dan ook anoniem: *Paraphrasis Epistulae Pauli van Hemert ad Feithium, dat is te zeggen: Omschrijving ende verklaring van den brief van Paulus van Hemert aan Rhijnvis Feith*.[2] Deze neemt het werk van Van Hemert hoog op en reageert onder het motto 'Fiat justitia, ne pereat mundus!' Hij geeft toe geen ander werk van Kant gelezen te hebben dan *Die Religion innerhalb den Gränzen* (sic) *der blossen Vernunft*, maar 'nimmer ben ik egter meer te leur gesteld geworden'.[3] Objectief en onbevooroordeeld toont de schrijver zich niet: hij noemt kantianen vooraf al volgers van een onbegrijpelijk stelsel en vraagt zich af hoe een kantiaan anders kan spreken dan hij denkt en 'egter quasi een eerlijk man blijven kan'.[4] De brief van Van Hemert wordt integraal weergegeven (opvallend genoeg in deze tijd in de zogenaamde 'Fraktur') en in de kantlijn wordt vinnig commentaar geleverd. Kant wordt als de profeet van het atheïsme afgeschilderd. De manier waarop Van Hemert schrijft, bekritiseert de anonieme auteur fel ('In wat voor agterbuurt hebt gij toch geleerd') en de kantianen als groep krijgen er van langs ('hij kan in zijn Critisch Magazyn briefsgewijze tegen hen woeden, en hen *à la mode des Kantiens*, voor uilen en weetnieten uitmaken, (...)).'[5] In de laatste alinea stelt de auteur zelfs de vraag niet in hoeverre, maar of Van Hemert eigenlijk wel een wijsgeer is. De auteur dunkt hem meer 'een doldriftigen Dweeper' en hij besluit dan ook met een bijbelse doodsteek 'wij

[1] P. van Hemert, 'Aan Mr. Rhynvis Feith' in *Magazyn*, deel VI, pag. 99, pag. 106, pag. 116 en pag. 110.
[2] *Paraphrasis Epistulae Pauli van Hemert ad Feithium, dat is te zeggen: Omschrijving ende verklaring van den brief van Paulus van Hemert aan Rhijnvis Feith*, Amsterdam, 1803.
[3] Idem, pag. IX.
[4] Idem, pag. VIII en pag. IX.
[5] Gezien de reactie later van ene Christianus (in 1807 verschijnt van deze *Brief van Sophia aan Mr. J. Kinker, de brieven*, *door denzelven*, *op haren naam, aan Mr. R. Feith geschreven, betreffende*) is dit werk ook van deze auteur; achter het pseudoniem 'Christianus' schuilt J. van Hinlopen. *Paraphrasis Epistulae Pauli van Hemert ad Feithium, dat is te zeggen: Omschrijving ende verklaring van den brief van Paulus van Hemert aan Rhijnvis Feith*, Amsterdam, 1803, pag. 16 en pag. 30.

konden niet nalaten om aan zekeren held uit de oudheid te denken, waarvan wij lezen in I Samuel XVII:4.'[1]

In deel VI staat ook de enige bijdrage van J. Glover: 'Het grondbeginzel van zedelijkheid, volgends Kant, verdedigd.'[2] Dit artikel is een reactie op een bespreking in de *Algemene Konst- en Letterbode* van de dissertatie van Sypkens. De repliek hierop volgt weer in de *Algemene Konst- en Letterbode* en de reactie daarop is het artikel van Servaas in deel VI van het *Magazyn*.[3] Deze Glover is in 1759 geboren te Heeteren. Hij wordt gereformeerd gedoopt, in 1782 tot diaken benoemd, maar amper twee jaar later gaat hij in Huissen, dat niet tot de Republiek behoort, over tot het katholicisme. Hoewel niet gestudeerd is hij niet ongeletterd: hij wordt als lid van het eerste, nieuwe provinciaals bestuur afgevaardigd naar landdagen in 1795 en 1798 en hij is auteur van verscheidende werken waarvan *Proeve ter opsporing van den oorsprong der vreemde delfstoffen en het regenen van steenen* en *Proeve eener geschiedenis der menschheid naar de rede* de bekendste zijn. Tussen 1810 en 1818 is hij burgemeester van de gemeente Heeteren. Door Van Hemert wordt hij aangeduid als '(...) een landman, die het overschot van zijnen zeer bezetten tijd aan de beschaving van zijn' geest toewijdt, behoort tot de Roomsch Catholijke Kerk, en strekt dus ten blijke dat 'er, in ons land, zoo wel als in Duitschland, en elders, ook in die Kerk, menschen gevonden worden, in wier zielen het geenszins geheel nacht is'; geheel indachtig Van Hemerts streven besluit hij deze kwalificatie van Glover met 'Heer! Uw koninkrijk kome!'[4] De strekking hiervan is duidelijk: als zelfs al een katholiek zich kan bekeren tot het kantianisme, ja dan is de redding toch wel nabij. Glovers bijdrage aan het *Magazyn* is een retorisch hoogstandje in het tijdschrift: hij opent met de mededeling dat hoe meer men probeert hem te

---

[1] Idem, pag. 31. Hij doelt op de reus Goliath die weliswaar veel lawaai maakt, maar die door de veel zwakkere, maar gelovige David verslagen wordt.

[2] Zie voor deze Joh. Glover o.a. P. van Wissing (red), *Biografisch Woordenboek Gelderland*, Hilversum, 1998, deel I, pag. 44-46; idem, *De eerste Volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795*, Amsterdam, 1996, pag. 118-121. Glover, 'Grondbeginzel van zedelijkheid, volgends Kant, verdedigd' in *Magazyn*, deel VI, pag. 125-153.

[3] De chronologie is:

1801 - dissertatie van T. Sypkens, *De primo moralitatis principio*, Groningen
1801 - bespreking hiervan in de *Algemene Konst- en Letterbode*, Amsterdam, deel XXXI, pag. 90-92;
1803 - artikel van Joh. Glover, 'Het grondbeginzel van zedelijkheid, volgends Kant, verdedigd' in *Magazyn*, deel VI, pag. 125-152;
1803 - 'Brief van S.W. aan J.S.' in de *Algemene Konst- en Letterbode*, Amsterdam, pag. XXX-XXX;
1803 - artikel van W. Servaas, 'Brief van doctor Servaas, aan den Uitgever, over het gene S.W, in den Konst- en Letterbode, op de verhandeling van J. Glover heeft aangemerkt' in *Magazyn*, deel VI, pag. 338-369.

[4] J. Glover, 'Grondbeginzel van zedelijkheid, volgends Kant, verdedigd' in *Magazyn*, deel VI, pag. 127.

overtuigen van Kants ongelijk, hij des te meer overtuigd raakt van diens gelijk. De reden dat hij dit gelijk zo opneemt, is dat hij niet gestudeerd heeft! De waarheid vindt immers veel moeilijker zijn weg naar mensen die vinden dat zij altijd eerst aan anderen moeten vragen wat zij er van kunnen of mogen vinden: zijn onbevangenheid is veel groter. Inhoudelijk is de kritiek die gegeven wordt op de dissertatie van Sypkens, die Glover naar eigen zeggen zelf niet heeft kunnen lezen omdat die in het Latijn is gesteld, onbelangrijk: die wordt slechts als kapstok gebruikt om het gelijk van Kant waar het de categorische imperatief betreft, uit te leggen. Volgens Glover bestaat de meeste weerstand tegen juist dit onderdeel: Kants kenleer, diens leer over het verhevene en de dynamica worden Kant nog wel 'vergeven' ('zoude men hem nog wel vergeven')[1], maar diens zedelijkheid ('die de luiheid, de verfijnde slegtheid, het eigenbelang zoo klaar ontmaskert') stuit op de meeste weerstand.[2] Ook hier geldt dat de mensen vaak zaken niet zozeer niet kunnen, als wel niet willen begrijpen. Vooral het algemeengeldende van de categorische imperatief wordt door de critici aangehaald. Glover stelt hier tegenover dat juist een particuliere regel volgen waarvan men kan willen dat die geen algemene regel wordt, foutief is: 'juist dit maakt hunnen schuld uit.'[3] De weerlegging van het universele van een regel steunt in de recensie volledig op twee voorbeelden uit de bijbel zelf, namelijk het voorval van Egyptische vroedvrouwen en de eerste rechtspleging van Salomon. Glover weerlegt nu niet alleen de twee 'bewijzen' van de recensent, hij verkondigt daarna zelfs dat bijbel en filosofie twee totaal verschillende, goed te onderscheiden grootheden zijn: óf de mens filosofeert óf de mens leest de bijbel. Ik stelde al dat Glover een stilist is: het venijn zit hem dan ook in de staart waarin hij de uitgever van de *Nieuwe Algemene Konst- en Letterbode* de oren wast:

> Ondertusschen heb ik, niet zonder lagchen, gezien, dat de goede Uitgever van den algem. Konst- en Letterbode de aanmerkingen van den Recensent zoo lijvig heeft gevonden, dat hij, in het eerste register van het tweede deel, letter K, vertrouwelijk zet: "Kant's grondbeginzel van zedenlijkheid weerlegd."
>
> --- Het spreekwoord zegt: de hand van een kind is gauw gevuld.[4]

De recensent van de *Vaderlandsche Bibliotheek* benadrukt naar aanleiding van dit artikel dat het stelsel van Kant helemaal niet nieuw is en wijst op Mattheüs

[1] Idem, pag. 127.
[2] Ibidem.
[3] Idem, pag. 145.
[4] Idem, pag. 151-152.

VII:12.[1] Ook verwijst hij naar het werk van Ewald.[2] Al eerder had de *Vaderlandsche Bibliotheek* de vermeende schijn van het nieuwe van Kant aangestipt: de naastenliefde is immers ook het fundament van de bijbel en als zodanig één van de tien geboden; wat moeten we méér?[3]

Ook Glover schrijft Kant een brief.[4] Hierin prijst hij hem en diens leer en geeft in een bijlage een bescheiden overzicht van de opkomst van het kantianisme. Hij verwijst naar Van Hemerts activiteiten in 1792, 1796 en 1798, naar het uitkomen van het *Magazyn*, naar Servaas' artikelen in de *Algemene Konst- en Letterbode*, naar het feit dat steeds meer hoogleraren werk gaan maken van Kants leer en naar het bestaan van een 'Critisch genootschap' in Amsterdam ('zu Amsterdam bestehende Geselschaft unter dem Titel der Critischen') (sic) - en vraagt Kant om toestemming om diens *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft* uit 1786 als eerste werk in het Nederlands te mogen vertalen.[5] Hij verwacht dat de vertaling van de *Kritik der practischen Vernunft* niet lang meer op zich zal laten wachten. Een antwoord van Kant blijft uit, evenals de vertaling door Glover. Glovers artikel maakt reactie los en in de *Algemene Konst- en Letterbode* verschijnt wederom een bericht, namelijk 'Brief van S.W. aan J.S.'[6] Reactie komt van Servaas in 'Brief van doct. Servaas, aan den Uitgever, over het gene S.W, in den Konst- en Letterbode, op de verhandeling van J. Glover heeft aangemerkt'.[7] Hierin wordt eerst de verdachtmaking dat niet Glover maar Van Hemert de auteur geweest zou zijn van het eerdere artikel, tegengesproken (zo schrijft de recensent consequent over 'men' als hij de auteur bedoelt). Het begrip 'kantiaan'

---

[1] Mattheus VII-12 luidt in de Statenvertaling 'Alle dingen dan, die gij wilt dat u de mensen zouden doen, doet gij hun ook alzoo; want dat is de Wet en de Profeten.'

[2] De *VB*, Amsterdam, 1805, deel I, pag. 180.

[3] In 1799 al schrijft de *VB* dat Kant helemaal niet nieuws aanwijst: 'Daar het wijsgeerig stelsel van Kant allengskens meer en meer de aandacht der geleerde wereld tot zich trekt en bezig houdt, in zoo verre, dat hij, die niet ten minste daar iet van weet, thands niet mede kan; - daar ook, hoe zeer, aan éénen kant, niet alles, wat Kant met nieuwe bewoordeningen en als in een nieuw kleed voorstelt, in de daad nieuw is, evenwel, aan de andere zijde, niet ontkend kan worden, dat ook zeer veel nieuws door dezen Zelfdenker is ten berde gebragt, hetwelk waarlijk wel eene oplettende overweging waardig is; en zelfs het nieuwe kleed, waarmede hij sommige oude en veröuderde stellingen zelven in een juister en helderder licht te plaatsen; (…). *VB*, Amsterdam, 1799, deel I, pag. 776.

[4] Glovers brief, gedateerd 16 februari 1802, is als brief nr. 891 opgenomen in de *Akademie-Ausgabe*.

[5] Bedoeld wordt hier Van Hemerts eerste artikel 'Kort Verslag van den Inhoud der nieuwe Wijsbegeerte van den Heer Kant' in *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*, Amsterdam, 1792, deel I, pag. 26-36, Van Hemerts *Beginzels* uit 1796 en de start van het *Magazyn* in 1798.

[6] 'Brief van S.W. aan J.S.' in de *Algemene Konst- en Letterbode*, Amsterdam, 1803.

[7] W. Servaas, 'Brief van doct. Servaas, aan den Uitgever, over het gene S.W, in den Konst- en Letterbode, op de verhandeling van J. Glover heeft aangemerkt' in *Magazyn*, deel VI, pag. 338-369.

wordt hier voor het eerst ook als een geuzennaam aangenomen![1] Eerder had Van Hemert hier weliswaar zelf aanleiding toe gegeven in de volledige titel van de *Beginzels*, maar snel had hij hierover spijt betuigd.

In het tweede deel van 'Over de bestemming van den mensch, en inzonderheid van den Geleerden' onderscheidt Deiman drie soorten kennis, een wijsgerige, een gemengde en een vorm die men 'aangaande den trap der beschaafdheid bloot geschiedkundig' noemt.[2] Alleen degene die alle vormen van kennis bezit, mag zich geleerde noemen. Den maatschappelijke verantwoordelijkheid is de belangrijkste. Kinker geeft een vervolg op 'God en Vrijheid' in 'Strijd der bespiegelende Rede, over noodzakelijkheid en vrijheid.'[3] Prozaïsch begonnen sluit hij lyrisch over de taak van de dichter af:

> O Digters! dringt, in uwe stoute vlugt, in de bovenzinnelijke waereld der vrijheid door;
> schetst daar, waar wij niets weten kunnen, den hoogeren stand
> van den mensch, in doel en handelingen! (...)
>
> *Breek door de sluim'ring heen, grijpt naar een hooge orde,*
> *En logen niet het geen gij 't best, het zekerst weet.*
> *Gij weet, gij kent uw' plicht. Niets hoogers kunt gij vragen.*
> *Streef naar het doel, dat in uw aanschijn is gegrond!*
> *Wij weten niet, of eens de vrijheiddag zal dagen .. –*
> *Genoeg! Wij voelen reeds in ons den morgenstond.*
> *Dit is de proef der Deugd! Zij moet haar loon niet kennen.*
> *Haar zuiverheid verdwijnt, wanneer 't belang haar trekt.*
> *Dan zweeft ze in 't licht, op stevige adlaarspennen,*
> *Wanneer alleen de stem der eigen wet haar wekt.*[4]

In de bijdrage 'Aanmerkingen op Euryalus, over het Schoon' gaat Kinker in op een in 1802 verschenen werk van de hoogleraar Van Beeck Calkoen getiteld *Euryalus over het schoon,* eerder een redevoering in Felix Meritis.[5] Van Beeck Calkoen stelt dat zowel het schone als het ware hun oorsprong in het wiskundige hebben. Kinker brengt daar tegenin dat Van Beeck Calkoen de *Kritik der*

---

[1] 'Dat de Kantiaanen (zoo noemt ons de Heer S.W.) wel eens te warm worden, zie ik dikwijls met ongenoegen: maar dat de andere -anen, -anten, en - isten hun niet schuldig blijven, is even zeker, W. Servaas, 'Brief van Doct. Servaas aan den Uitgever over hetgene S.W. in den *Konst- en Letterbode*, op de verhandeling van J. Glover heeft aangemerkt.' *Magazyn*, deel VI, pag. 346.

[2] J. Deiman, 'Over de bestemming van den mensch, en inzonderheid van den Geleerden' in *Magazyn*, deel VI, pag. 165.

[3] J. Kinker, 'Strijd der bespiegelende Rede, over noodzakelijkheid en vrijheid', idem, pag. 177-220.

[4] Idem, pag. 217-218.

[5] J. Kinker, 'Aanmerkingen op Euryalus, over het Schoon' in *Magazyn,* deel VI, pag. 283-310; J.F. van Beeck Calkoen, *Euryalus over het schoon,* Haarlem, 1802.

Urteilskraft beter had moeten lezen; het schone is volgens hem immers onherleidbaar. Van Hemert bespreekt in deel VI in twee delen ''s Menschen aanleg tot geloven,' ook deze zijn weer een uitgeschreven versie van een redevoering.[1] Hij gaat hierin in op de vraag of het geloof een bijdrage aan onze kennis kan leveren. In een dialoog tussen Parmenides en Glauco geeft hij zijn standpunten weer: ''T is *geloof,* dat onze wetenschap bezielen, de *kennis* ronden doet. 'T is het *geloof* dat, dat de beelden onzer voorstelling' verwezenlijkt, en het ligchaam der, ons omringende, schaduwen aan het vorschend oog ontdekt.'[2] Fragmenten van gedichten van nota bene Bilderdijk, Arnzenius en Kinker staven zijn mening.

Deel VI vertoont alle trekken van een laatste deel: met moeite lijken de vele korte bijdragen door Van Hemert bij elkaar gesprokkeld te zijn, vele zijn dan ook uitgeschreven redevoeringen, bijna alle artikelen zijn bovendien reacties, antwoorden, kritieken of vervolgen; nieuwe perspectieven worden niet getoond en op Glover na is er geen nieuwe contribuant. Vele stukken eindigen met een soort samenvatting die alles nóg eens uit de doeken doet. Het geheel straalt weinig veerkracht uit, Van Hemert heeft blijkbaar al besloten zijn pijlen op andere doelen in te zetten, al ontbreekt een epiloog na de zes jaargangen.

Algemene karakteristiek.

Het *Magazyn* is in de zes jaren waarin het verschijnt, aan grote verandering onderhevig. Waar het begint als een informatie verspreidend en positief en offensief tijdschrift met de blik strak op één doel gericht, namelijk het bekend maken van het kantianisme, eindigt het in een blad dat slechts de aanvallen links en rechts pareert, nauwelijks meer toekomt aan bespreking van het kantianisme en negatief verdedigend is ingesteld. De militante toon waarmee het *Magazyn* al opent, wordt steeds manifester: de teneur van het tijdschrift wordt er een van verweren, verdedigen en weerleggen. Het *Magazyn* kent zo één langgerekte, ononderbroken metamorfose van breed tijdschrift naar smalle polemiek; eerder merkte ik al op dat het *Magazyn* in die zin geen tijdschrift is. Niet alleen in toon - nuance laat zich niet schreeuwen -, maar ook in taal verzandt het *Magazyn*: waar in het begin (op de bijdrage van De Bosch na) het Latijn gemeden wordt, ja slechts met verontschuldiging wordt toegestaan, strooit bijvoorbeeld Servaas in deel VI hautain met lange citaten van Terentius en zijn leraar Gaubius, ja eindigt

[1] P. van Hemert, ''s Menschen aanleg tot geloven', idem, pag. 220-259 en pag. 259-283; gehouden in Felix Meritis op 10 en 26 januari 1803.

[2] P. van Hemert, ''s Menschen aanleg tot geloven' in *Magazyn*, deel VI, tweede gedeelte, pag. 259.

hij veelzeggend kortweg met '*T.T.*' en citeert Van Hemert in hetzelfde deel Plato uitgebreid in het Grieks.
De oorspronkelijke opzet van het tijdschrift wordt geweld aangedaan en de schroef van het voertuig dat het kantianisme moet voorstuwen, draait zich zo muurvast in het moeras van de wens iedereen te willen overtuigen tot op het niveau van details, dat drammerigheid het dominante kenmerk wordt.
De genoemde transformatie in toon en publieksgerichtheid aangevuld met het opdrogen van de stroom nieuwe medewerkers, ook het uitgeput raken van nieuwe perspectieven - de zedelijkheid was nu toch wel genoeg toegelicht, geparafraseerd, uitgediept en becommentarieerd - en het op uitkomen staan van nieuw werk over het kantianisme (oorspronkelijk dan wel vertaald)[1] hebben Van Hemert ongetwijfeld doen besluiten dit project in deze vorm te staken en zich te richten op andere voertuigen, zoals het genootschap, de vrijmetselarij, de literatuur en later een breder opgezet tijdschrift: de *Lektuur*. Het polemische heeft hij zeker niet verlaten, maar hij heeft daarvoor meer rechtstreekse vormen uitgezocht dan het tijdschrift. Als aanjager van de discussie is het *Magazyn* zonder enige twijfel geslaagd, als bevestiging van ideeën, als het laten formuleren van gedachten en het bekend maken van Kant en zelfs ook als het laten spelen met de eigen wijsgerige opvattingen opdat die zouden kunnen evolueren (wat bij Kinker en Schröder gebeurt), is het *Magazyn* onontbeerlijk geweest. Ondanks de stelligheid en ook de voldaanheid van het eigen gelijk waarmee het blad geschreven is, heeft het bij een aantal in de ontwikkeling van denken een bijna essayistisch gevolg gehad.

Tussen het *Magazyn* en de *Lektuur* verschijnt in 1804 de vertaling van het werk van Kant uit 1764 *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (een werk uit Kants voorkritische periode).[2] Van Van Hemert verschijnt in hetzelfde jaar *Redevoering over het verhevene, uitgesproken in de maatschappij*

---

[1] Zoals o.a. van J. Deiman, *De geest en strekking der critische wijsgeerte, in een kort overzicht voorgesteld*, Amsterdam, 1805 en van H. Klijn, *Zielenleer, naar de beginselen der critische wijsbegeerte:in samenspraken: benevens een aanhangsel, bevattende eene korte te samenvoeging van het geen de critische wijsbegeerte leert /J.F.E. Kirsten; naar het Hoogduitsch door H.H. Klijn,* Amsterdam, 1805.

[2] [P. van Hemert], *Waarnemingen over het gevoel van het Schoone en Verhevene door IMMAN. KANT, uit het Hoogduitsch vertaald. Te Groningen en te Amsterdam, bij W. Wouters en J.F. Nieman,* 1804. Als vertaler hiervan wordt steevast Hendrik Croockewit genoemd, maar die is geboren in 1784 en zou dus wel erg jong aan de slag zijn gegaan (Hendrik Croockewit, 15/12/1784 – 10/02/1863, Amsterdam, secretaris, directeur, uiteindelijk president van de Nederlandse Bank in 1858-1863).

Felix Meritis, 1 februarij 1804.[1] Hij tracht in deze lezing, wellicht in zijn ijver, ook het esthetische te herleiden tot het ethische. Waar bij Kant het verhevene alleen esthetisch is, benoemt Van Hemert dit als 'zedelijk-verheven':

> [en besloot ik] (...) het Verhevene ten onderwerpe van mijn gesprek te verkiezen, en mijne Toehoorders te onderhouden over 's Menschen voortreffelijke aanleg, zigtbaar vooral ook in zijne vatbaarheid voor het Verhevene.[2]

Niet onze zintuigen, niet onze rede is capabel om het verhevene te plaatsen, hoewel hij juist de rede voortdurend op een voetstuk plaatst:

> Zoo zorgde de Natuur zelve, om U, en mij door een zinlijk middel, te overtuigen, dat wij meer dan enkel zinlijk zijn. Elken keer (...) roept ons (...) de Natuur, luider stemme toe: 'O Mensch! Gij staat niet onder mijn wetten, dan voorzoverre Gij stof zijt. (...) Behoeve ik nu wel te zeggen, Geëerden! Wat dit zelfstandig beginzel zij, waar door wij ons boven alles, wat betrekkelijk is, verheffen kunnen? Wat toch kan dit anders zijn, dan de Rede zelve (...).[3]

Het tweede werk dat tussen het *Magazyn* en de *Lektuur* in verschijnt in 1804 (weer onder een pseudoniem (zijn vijfde al!), namelijk J.A. van Loen),[4] is getiteld *Letter-, School- en Kerknieuws uit het Ryk der Godinne der Nacht,* waarin hij weer op eigen wijze tekeergaat (vandaar wellicht het Nederlandse gezegde 'schelden als een Remonstrantsch professor').[5] In de *Vaderlandsche*

---

[1] P. van Hemert, *Redevoering over het verhevene, uitgesproken in de maatschappij Felix Meritis, 1 februarij 1804,* Amsterdam, 1804. Zie hiervoor: S. Contarini, 'In de spiegel van de natuur. Het verhevene bij Paulus van Hemert' in H. Krop en P. Sonderen (red.) *Tussen classicisme en romantiek. Esthetica in Nederland van 1770 tot 1870,* Rotterdam, 1993, pag. 97-106; Chr. Madelein, *Juigchen in den adel der menschlijke natuur. Het verhevene in de Nederlanden (1770-1830),* Gent, 2008; Chr. Madelein, J. Pieters, P. Gerbrandy, *Bilderdijk, Kinker en Van Hemert: als van hooger bestemming en aart*, Groningen, 2008, voornamelijk pag. 1-81.

[2] P. van Hemert, *Redevoering over het verhevene, uitgesproken in de maatschappij Felix Meritis, 1 februarij 1804,* Amsterdam, 1804, pag. 8.

[3] Idem, pag. 10.

[4] Eerder gebruikte hij immers al 'V.H.', 'Paulus Samosatenus', 'Samson Carasco' en 'Een leydsch heer'. J. Doornick, *Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren*, Leiden, 1883-1885.

[5] Deze recensie c.q. aankondiging is zo opvallend omdat deze ten eerste bevestigt dat Van Hemert (veel) vaker onder pseudoniem schrijft, ten tweede omdat deze weer een blijk geeft van de scherpte van de pen van Van Hemert, ten derde omdat deze aangeeft dat men er inmiddels van overtuigd is dat hij - intolerant als hij gezien wordt - antichristelijk is geworden, maar bovenal omdat deze de háátgevoelens jegens hem, die later alleen nog maar overtroffen zullen worden door W. Bilderdijk, in één lange praeteritio genadeloos weergeeft: 'Het hoofddoel van den Schryver, die zich onder den aangenomen naam van Justus Abraham van Loen verbergt, en meestal verdichte namen gebruikt, (…) schynt voornaamelyk ten doel te hebben, om het Gereformeerd Kerkgenootschap in de Bataafsche Republiek, waarby hy zelf, zo wy het algemeene gerucht mogen gelooven, voormaals den post van Leeraar bekleed heeft, als een akelig Nachtryk, (…) eerwaardige Leeraars en Hoogleeraars als domkoppen en nachtuilen, en de beroemdste Hoogeschoolen, als de zetels van onverdraagzaame en ten eenemaal verachtelyke

Letteroefeningen wordt dit werk uitvoerig besproken, maar wordt het uiteindelijk tóch de moeite van het benoemen niet waard gevonden gezien de felle toon, de beledigende aard en de arrogante opzet; een stijlfiguur die Van Hemert goed past en als zodanig vinnig is![1]

Het derde werk tussen de beëindiging van het *Magazyn* en de start van de *Lektuur* is de sluitsteen van de in 1784 gestarte polemiek met G. Bonnet: *Zelfsverdediging van Paulus van Hemert, tegen de beschuldiging van Pr. Gisbertus Bonnet, in deszelfs geschrijf tegen Pr. Heringa (in een brief, aan den heer P.F. van S).* Hij stelt hierin dat hij indertijd de wijste had willen zijn door niet meer te reageren op de laatste twee werken van Bonnet uit 1788 en 1789. Redenen daarvoor waren dat deze brieven immers niet aan hem gericht waren, hij Bonnet ook wilde sparen, de schrijfstijl hem niet beviel en vooral: er bovendien niets nieuws aan was. Nu Bonnet weer de oude twist oprakelt, wil Van Hemert voor eens en altijd orde op zaken te stellen. Het hele werk is echter zo ondermaats dat de *Vaderlandsche Letteroefeningen* zowel Van Hemert als Bonnet ondubbelzinnig de les leest;[2] Van Hemert kan geen goed meer doen.

---

duisterlingen, ten toon te stellen, en van de geheele wereld te doen belachen. Denkelyk zal hy zyne vrienden en kennissen, die weinige uitgeleezenen, die, naar zyn oordeel, de wysheid alleen hebben, en over de veelvormige zot heden der wereld, zoo als hy zich belieft uit te drukken, (dat is, naar zyne manier van denken, over alles, wat met hunne verhevene Wysbegeerte niet strookt, en over alle menschen, die van hun verschillen, en niet verkiezen zich by hun, in de Phaopolitaansche Republiek, neer te zetten, of in de Zonnestad met van Loen samen te woonen) gaarne lachen, door dit zyn geschryf een vrolyk uur verschaft hebben. (…) Wy voor ons staan verbaasd over de onbeschaamdheid van den Schryver, die men vaststelt dat dit Spotschrift heeft in de wereld gestooten (…). Wy achten het beneden ons, een uittreksel van den grootendeels schandelyken inhoud van dit Libel te geeven, en hebben lang in beraad gedaan, of wy 'er wel eenig gewag van wilden maken, 't Geen wy 'er van gezegd hebben, zou kunnen dienen, om, terwyl het toch in veeler handen is, ten minsten by dezen en genen, den nadeeligen invloed te verminderen, en van Loen te doen bedacht zyn, om niet meer openlyk te lachen, met hetgeen hy zelf voorheen, met zoo veel vertooning van ernst, eerbiedigde, en, als hy dan evenwel spotten en gispen wil, ten minsten die eerwaardige Schriften, waarin zoo veele duizenden, ook diepdenkende koppen, Eeuwen lang het beste onderwys voor hun verstand en hart meenen ontdekt te hebben, onaangeroerd te laaten. Voorts erinneren wy hem het zeggen van een groot man: Nunquam bene consulitur bonae causae, neque per convicia, neque per merdacia, et ad risum excogitata dicteria.' (vrije vertaling Latijns citaat J.V: 'nooit heeft een goede zaak er baat bij als er scheldwoorden en voor de lachlust uitgedachte spotwoorden gebruikt worden'). In *VL*, Amsterdam, 1804, pag. 43-44.

[1] M. Martens, *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt,* Hilversum, 2005, pag. 21, noot 46.

[2] Ten aanzien van Van Hemert: 'Gesteld zynde, dat Van Hemert de waarheid aan zyn zyde heeft, dan kunnen wy evenwel de wyze waarop die, tegen een hoogbejaard man, voorheen zijn Leermeester, voorstaat, geenzins goedkeuren.' In *VL*, Amsterdam, 1804, pag. 235. En ten aanzien van G. Bonnet: Wy vertrouwen, dat de Hoogleeraar Bonnet zich zal overtuigd houden, dat 'er over en weder genoeg gezegd is, om onpartydigen te laaten oordeelen, of en in hoeverre hy waarlyk zynen plicht omtrent Van Hemert is te buiten gegaan zy, en verlangen althans, wat ons aangaat, in deze zaak, geene nadere Apologien. Idem, pag. 236.

Op 4/5/1808 wordt Van Hemert tot zijn eigen teleurstelling door de koning, samen met onder anderen Bilderdijk en Feith, benoemd tot lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen in afdeling II: deze afdeling richt zich op de Hollandsche taal- en dichtkunst alsmede op de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheden.[1]

De Lektuur.

Het derde tijdschrift dat Van Hemert uitbrengt, verschijnt tussen 1804 en 1808 in tien afleveringen.[2] Van Hemert licht in het voorwoord van de eerste aflevering de keuze van de titel toe: hij streeft ernaar de minder-geleerden en niet-wijsgerig geschoolden, die zich 'in tusschen-uuren, bijvoorbeeld aan de thetafel, of onder het ontbijt, amuseeren (...) op eene niet onäangenaame wijze, [te] onderhouden, en hun tevens eenige aanleiding tot nadenken, over belangrijke onderwerpen, [te] verschaffen.'[3] De formulering 'voor ontbijt en theetafel', ook wel als 'voor ontbijt- en theetafel' geschreven, zal overigens een uitdrukking worden voor 'licht verteerbaar' of voor 'geen zware kost': niet helemaal hetzelfde als wat Van Hemert voor ogen staat.

De artikelen in de *Lektuur* zijn bijna allemaal geschreven door Van Hemert zelf. Bronvermelding kent hij nauwelijks en hierdoor lijkt het alsof hij alles zelfs geschreven heeft.[4] Alleen in deel I annoteert hij, maar in deel VI zegt hij in een

---

[1] Terstond vraagt Van Hemert - samen met J. de Bosch - dan ook overplaatsing aan naar afdeling III, die zich richt op de Latijnse, Griekse en Oosterse Taal- en Letterkunde alsmede op de Oude en Nieuwe Geschiedenis van andere volkeren, oudheden en gedenkstukken.

[2] Zie ook A. Kouwenberg, 'Kant voor beginners. Paulus van Hemert als propagandist van de Verlichting' in *Literatuur: Tijdschrift over Nederlandse letterkunde*, jrg. 21, nr. 8, Amsterdam, 2004, pag. 10-12; zie ook van dezelfde 'Lektuur bij het ontbijt- en thetafel', doctoraalscriptie, Nijmegen, 2007, waar ik gebruik van mocht maken; ik heb me in de analyse gebaseerd op dit heldere werk; een aantal feitelijke gegevens zijn hieruit afkomstig, zoals de volgende: in 1804 verschijnen de eerste drie afleveringen; aflevering I wordt door Van Hemert gedateerd op 3 februari, aflevering II op 5 augustus en de laatste volledige, gedateerde aflevering, nummer III, op 6 oktober 1804; later wordt alleen nog het jaartal vermeld: de afleveringen IV, V en VI verschijnen in 1805, VII in 1806, VIII en IX in 1807 en X in 1808. Het aantal pagina's per aflevering, in octavo, varieert van 127 in aflevering III en VII tot 194 in aflevering II; het gemiddelde aantal pagina's is 135. Ook het aantal artikelen per aflevering varieert: aflevering I telt 18 artikelen, aflevering X nog slechts 4. Net als eerder het *Magazyn* wordt de *Lektuur* uitgegeven door M. Schalekamp te Amsterdam. De *Lektuur* is voor wisselende prijzen verkocht: korte afleveringen als III, IV, V, VII en X voor *f* 1,00, de afleveringen I, VI, VIII en IX voor *f* 1,20 en de omvangrijkste aflevering II met 194 pagina's voor *f* 1,50. Zie ook A.B. Saakes, *Naamlijst van uitgekomen boeken, kaarten, prentwerken enz,* Amsterdam, 1804-1808, deel IV.

[3] *Lektuur*, deel I, pag. III-IV.

[4] Uit de recensie van aflevering I die al snel in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* verschijnt, blijkt echter dat dit niet zo is 'Schoon de meeste dezer artikelen als vertaalingen of te zamentrekkingen uit buitenlandsche schriften moeten aangemerkt worden, en misschien een enkele of zeer weinigen slechts geheel aan den Redacteur te danken zyn, heerscht echter in allen eene eenvormigheid van styl, die

naschrift dat niet alles van hem is;[1] in de delen VII - X is dan ook een aantal artikelen met het teken Δ gemerkt waarmee hij aangeeft dat het werk niet van hem is; heel soms vermeldt Van Hemert bovendien expliciet waar hij zijn informatie vandaan haalt.[2] Duidelijk is wel dat Van Hemert in zijn eentje de *Lektuur* volschrijft: hij bepaalt dus ook wat wel en wat niet wordt opgenomen. Met alles wat er in de *Lektuur* staat, is van Hemert het dus eens, dit betreft dus ook vertalingen en bewerkingen uit de *Lektuur* (waarschijnlijk heeft hij deze steeds ook zelf ter hand genomen).

Of Van Hemert zelf het concept van de *Lektuur* heeft bedacht, is mij niet duidelijk, maar het succes van de *Lektuur* zorgt er in ieder geval voor dat zich al snel een epigoon van Van Hemert aandient: Daalberg publiceert in 1806 en 1807 twee delen onder de weinig originele, maar wel heldere titel *Nog wat Lectuur op het Ontbijt en de Theetafel van den Heer Professor van Hemert*.[3] In 1807 richt Van Hamelsveld een tegenhanger van de *Lektuur* op onder de uitdagende naam *De Redelijke Christen*.

Madelein typeert de *Lektuur* als 'verlichting in hapklare brokken.'[4] Groenewegen spendeert niet meer woorden aan de *Lektuur* dan 'een bonte verzameling van verhalen, beschouwingen, critieken en stichtelijke overdenkingen, anekdoten, spreuken, geestige opmerkingen enz. Over alle dingen waarmede de geest van ontwikkelde tijdgenooten zich kon bezighouden.'[5] Het kan in zekere zin worden beschouwd als een voorloper van het ons bekende *Reader's Digest*-concept: Van Hemert licht zijn lezers in eenvoudige taal en met begrijpelijke voorbeelden voor en legt de beginselen van het kantianisme uit. Er komen in de *Lektuur* dan ook

---

deszelfs hand aan allen kenlyk maakt, en een naïviteit van voorstelling, die ze aan het publiek, het welk hy zich voorstelt, aanpryst.' In *VL*, Amsterdam, 1804, eerste stuk, pag. 251.

[1] 'N.B. Dewijl 'er, in dit Lektuur, behalve eigen opstellen des Schrijvers, ook vertalingen, of altans vrije naarvolgingen, uit buitenlandsche schriften voorkomen; is het gebeurd, dat men, zulk eene naavolging voor een oorspronglijk opstel des Schrijvers nemende, dezelve in eene andere taal heeft overgezet. Om dit in 't vervolg voortekomen, zal de Schrijver zorg dragen, dat voordäan alle stukken, die niet oorspronglijk zijn, met dit merk Δ geteekend worden.' *Lektuur,* deel VI, toegevoegde *'N.B.'* pag. 143.

[2] Sporadisch vermeldt Van Hemert zijn bron wel: het artikel over 'Abdul Wahab' bijvoorbeeld in aflevering VIII is een vertaling uit *The Edinburgh Review*, gedateerd april 1806, P. van Hemert, 'Abdul Wahad' in *Lektuur*, deel VIII, pag. 21. De meeste verwijzingen betreffen literatuur die Van Hemert gebruikt heeft voor eigen artikelen; het betreft meestal niet de bewerkingen of de vertalingen.

[3] Bruno Daalberg is het pseudoniem voor P. de Wacker van Zon. Zie P. van Wissing, 'Heethooftige en speculateur. Petrus de Wacker van Zon (1758-1818)' in *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, nr. 24, 1992. Bruno Daalberg, *Nog wat Lectuur op het Ontbijt en de Theetafel van den Heer Professor van Hemert*, Den Hage; deel I komt uit in 1806, deel II in 1807.

[4] Chr. Madelein, *Juigchen in den adel der menschlijke natuur. Het verhevene in de Nederlanden (1770-1830)*, Gent, 2008, pag. 262.

[5] H. Groenewegen, *Paulus van Hemert, als Godgeleerde en als Wijsgeer,* Amsterdam, 1889, pag. 179.

geen discussies voor, ook geen correspondentie. De *Lektuur* is voor de wijsgerig-geïnteresseerde leek:

> Neen! Niet voor U, wijsgeerige Vrienden; noch ook voor U, geleerden van professie; altans niet voor U, hooggeleerde Mannen, die, door edeler spijze, verlekkerd, den neus ophaalt bij het zien van dagelijksche kost – worden deze bladen in 't licht gegeven. Koopt, zo Gij wijs zijt, dit boek niet![1]

Weinig bekend is dat een compilatie van artikelen uit de *Lektuur* in 1826 in Engeland verschijnt onder de titel *The Dutch Salmagundi*.[2] Ook in Engeland is Van Hemert dus bekend als verspreider.

De *Lektuur* is de praktische en ook wat simpelere uitwerking voor filosofisch-ongeschoolden van wat Van Hemert al in 1801 in het *Magazyn* publiceert. In drie artikelen met de titel 'Waaröm verdient de leerwijze van Socrates, boven die van anderen, de voorkeur?' schetst hij eerst een variant op het aloude verhaal van de vroedvrouw.[3] Socrates laat de waarheid immers uit zijn gesprekspartner komen door aan diens rede te appelleren, hij begeleidt slechts 'de geboorte' van de kennis. In het artikel 'Aanmerkingen over de Volksverlichting' gaat hij vervolgens dieper in op die naderende geboorte:

> Volksverlichting (...) moet niet verward worden met waare Wijsgeerte. (...) Ieder wijsgeer is verlicht: maar niet elk, die verlicht is, mag daarom de naam van Wijsgeer dragen. Verlichting behoort eigenlijk meer tot het Verstand: Wijsgeerte tot een hoger vermogen, door vrijheid werkzaam. Verlichting klimt – om zoo te spreken – van onder naar boven op, van het geene gegeven en bepaald is tot de naaste gronden der bepaling' van hetzelve. Wijsgeerte, daartegen, daalt af naar beneden, van het bepaalende onderwerp des denkens tot het gene onbepaald en egter bepaalbaar is.[4]

Verlichting is voor de niet-ingewijden de praktijk van de wijsbegeerte. Al in 1799 preludeert Van Hemert in het artikel 'Over de Populariteit in de Wijsgeerte' op de

---

[1] *Lektuur*, deel I, pag. III.

[2] P. van Hemert, *The Duth Salmagundi / Paul van Hemert, translated by Lewis Jackson*, Londen, 1826; 'salmagundi' is een soort salade met veel ingrediënten. Het werk kent wijsgerige artikelen als 'De stad Gondar op krukken', maar ook algemene als 'Alexander de Grote'. Het noemt Van Hemert de 'Cats der wijsgeren' (pag. 264). Het werk wordt onder andere aangeprezen in het blad *Argus*, Brussel, 1826, pag. 263-264 en in *New Monthley Magazine*, Londen, 1826, part III, pag. 145. In *De Naprater. Weekblad van gemengden Inhoud*, verschenen van 4 jan. tot 27 dec. 1826 te Amsterdam, wordt dit werk wat belachelijk gemaakt : '*De lektuur voor het ontbijt en de theetafel* van wijlen P. van Hemert is in het Engelsch vertaald geworden onder den tijtel van *Dutch Salmagundi*. De zuidelijke dagbladen nemen die gelegenheid waar om voormeld werk ter overzetting in het Fransch aantebevelen. Zoude men de wufte Franschjes tot Kantianen willen maken?' In *De Naprater. Weekblad van gemengden Inhoud*, Amsterdam, 1826, pag. 755.

[3] P. van Hemert, 'Waaröm verdient de leerwijze van Socrates, boven die van anderen, de voorkeur?', 'Vervolg I' en 'Vervolg II', in *Magazyn*, deel IV, resp. pag. 1-29, pag. 30-71 en pag. 303-351.

[4] P. van Hemert, 'Aanmerkingen over de Volksverlichting', in *Magazyn*, deel IV, pag. 353-354.

vraag hoe die Verlichting tot stand moet komen. De oude vraag luidt: moeten de gewone burgers opklimmen of moeten wijsgeren juist afdalen? Hij legt uit:

> Welk is nu het standpunt van den dagelijkschen man? Dat der ervaring, welke hem de voorwerpen geeft, die hij, als gegeven zaaken, denkt. Het denken is bij hem niet onderscheiden van gedachten. (...) Stof en form is, bij den dagelijkschen man, hetzelfde: bij den Wijsgeer, die aftrekt en nazint, niet. Hij trekt af van gedachten, en reflecteert over het denkende, of hij trekt van het denkende af, en reflecteert over het gedachte.[1]

Zowel het een als het ander is onmogelijk omdat ten eerste de meeste mensen slechts kunnen denken op basis van ervaring en ten tweede de wijsgeren dat juist niet kunnen; Van Hemert geeft dus maar praktische voorbeelden, de lezers zullen dan het belang van de kantiaanse visie vanzelf wel gaan begrijpen.
Hij maakt onderscheid tussen 'form' en 'stof' van de verlichting. Het redelijk denken is voor hem de 'form'. De 'form' bepaalt de wijze van denken, maar is zonder inhoud uiteraard leeg: de woorden van Kant weerklinken. De 'stof' voor verlicht denken is 'al wat voorwerp van menschlijke wetenschap en redelijk geloof is.'[2] De ware verlichting is pas bereikt indien 'form' en 'stof' zijn verenigd. De volksverlichter dient zich wel eerst net zoveel bezig te houden met afbraak als met opbouw. De stelligheid waarmee hij dit beweert, vergroot hij zelfs: Gij hebt regt, ô Mensch! ja zijt verpligt, om in alles de leiding van uw eigen verstand te volgen.[3] Het 'sapere aude' dat als motto van de Verlichting gezien kan worden, is hier van toepassing. Met open armen zal degene die afbreekt, niet worden onthaald, maar zijn gelijk is er niet minder om:

> Het is niet wel doenlijk, de brandende fakkel der waarheid door een gedrang van menschen te dragen, zonder den baard, het hoofdhair, of de klederen van den een' of ander' te verzengen. Is het dan wel wonder, dat men eenen fakkeldrager zoo ongaarne ziet aankomen, en zig alle moeite van de waereld geeft, om 't licht, 't welk hij draagt, uitteblaazen? [4]

Van Hemert start in de *Lektuur* uiteraard met de 'formlijke' verlichting. De eerste delen zijn een les in denken (Kouwenberg noemt het terecht 'Kant voor beginners'): allerlei onderwerpen passeren de revue. In latere delen geeft Van Hemert sporadisch ook een theoretische verhandeling, soms zelfs in de vorm van

---

[1] P. van Hemert, 'Over de populariteit in de Wijsgeerte (brief aan eenen Vriend)', in *Magazyn*, deel II, pag. 396-397.
[2] Idem, pag. 372.
[3] Idem, pag. 385-386.
[4] P. van Hemert, 'Allerlei', in *Lektuur*, deel III, pag. 91-92.

een al uitgesproken rede, maar waarvoor hij zich dan vooraf min of meer excuseert omdat dat niet de opzet van het werk is.[1] Ook in het kiezen van de artikelen verraadt Van Hemert zijn karakter: zijn aversie tegen jezuïeten en ook de gereformeerde kerk komen meermalen tot uiting. Het attaqueren van recensenten, vooral die van de *Vaderlandsche Bibliotheek,* heeft tot gevolg dat niet één recensent, uitgezonderd die van de machtige *Vaderlandsche Letteroefeningen*, zich nog waagt aan een bespreking: 'Na aflevering V wordt *Lektuur* in de *Vaderlandsche Letter-oefeningen* niet meer gerecenseerd' zo stelt ook Kouwenberg.[2]

De naam en de persoon Kant noch kantiaanse begrippen, in het *Magazyn* het hoofdbestanddeel, komen in de *Lektuur* vaak voor. Van Hemert beperkt zich tot rede en wereldburgerschap. De categorische imperatief is de belangrijkste regel waar de mens zich aan te houden heeft:

> ô Mensch! om dat Gij Mensch zijt, en dus rede bezit, daaröm, en daaröm alleen, moet Gij naar dezen, niet naar eenen anderen, regel uw gedrag inrigten; welke dan ook de gevolgen uwer daden op uw geluk of ongeluk wezen mogen.[3]

Het wereldburgerschap wortelt ook in die rede. En de mens moet zich verbeteren, eenvoudigweg omdat de wereld dient te verbeteren.

De hierna volgende korte analyse van de *Lektuur* gaat uit van de driedeling die Van Hemert zelf gegeven heeft. In de regtsleere komen artikelen aan de orde die de Verlichting maatschappelijk belichten, in de zedenkunde de Verlichting als persoonlijke ontwikkeling en in de religie dit samengaan. Kouwenberg noemt het werk terecht 'Een cursus praktisch kantianisme voor beginners'.[4] Van Hemert opent met de ethiek.[5] Hij geeft in de eerste afleveringen veel voorbeelden, positieve (navolgenswaardige) én negatieve (afkeurenswaardige), zowel van anonieme c.q. 'gewone' mensen als van vooraanstaande. De voorbeelden worden zonder commentaar gegeven: hij schetst alleen in de hoop dat de volksverlichting dan zal aanslaan. Het betreft hier steeds voorbeelden van deugd voor de

---

[1] 'Op verzoek van velen, geve ik deze Redevoering, welke ik, in zeker Letterkundig gezelschap, 5 Februarij dezes jaars, gehouden heb, in het licht. Men zal misschien eenigzins vreemd vinden, dat ik dezelve in dit Lektuur plaatse. Doch waaröm zoude niet een enkel wijsgerig stuk in een' gemengden bundel mogen plaats vinden? Die zwak is, ete moeskruiden: doch hij betwiste den sterkeren het gebruik van vaste spijzen niet.' P. van Hemert, 'De wetgeving der Rede, de eenige grondslag van alle andere, zoo, godlijke als menschlijke wetgeving' in *Lektuur*, deel VII, pag. 45-46.

[2] A. Kouwenberg, 'Lektuur bij het ontbijt- en thetafel', Nijmegen, 2007, pag. 93.

[3] *Lektuur*, deel VII, pag. 65.

[4] A. Kouwenberg, 'Lektuur bij het ontbijt- en thetafel', Nijmegen, 2007, pag. 11.

[5] Idem, pag. 351-403.

persoonlijke ontwikkeling. Anders wordt het als vooraanstaande, bekende personen ter sprake komen: hun handelen heeft immers effect op velen. Eerder gaf ik al de dubieuze voorbeelden van Marie-Antoinette en Joseph II aan. De wetten van de rede zijn met de wil van God verbonden: zedelijk juist handelen is hetzelfde als handelen volgens de wil van God. De grondslag van elk zedelijk handelen ligt dus ook bij God.[1] God is de personificatie van de rede. Iedereen die tegen de rede ingaat, gaat in tegen alles wat de maatschappij beter maakt, als de persoonlijke ethiek zich verder uitbreidt tot het maatschappelijke:

> Het is, in dit opzigt, geenzins: ô Mensch! Indien Gij dit of dat wilt verwerven, waar in Gij uw geluk stelt, handel dan op deze of gene wijze! Maar het is: ô Mensch! om dat Gij Mensch zijt, en dus rede bezit, daaröm, en daaröm alleen, moet Gij naar dezen, niet naar eenen anderen, regel uw gedrag inrigten; welke dan ook de gevolgen uwer daden op uw geluk of ongeluk wezen mogen.[2]

De niet-redelijk handelende is eigenlijk niet menselijk omdat hij zijn roeping, *sapere aude,* niet volgt. Na en ook uit de persoonlijke volgt dus de maatschappelijke Verlichting: Van Hemert noemt dit wereldburgerschap. Godsdiensten ziet hij eerst en vooral als talen: zij passen bij een bepaald land en bij een bepaald volk, maar omdat het christendom alomvattend is, is het voorbestemd de enige godsdienst te worden: '(...) het waare Christendom (en, als ik dit noeme, meene ik geheel wat anders, als schoolsche godgeleerdheid, en ellendige secteleer) – het waare Christendom omvangt alle de bijzondere voorstellings-wijzen der Volken. De geest, dien het ademt, is waereldburgerschap (...).'[3] Hij maakt dit als volgt duidelijk: 'Eene Geestelijke Romance' in deel IX is

---

[1] 'God wil en beveelt dan het goede om dat het, in zig zelf, goed is: dat is te zeggen, om dat de Rede zelve, voor zoo verre zij beoefenende of zedelijk is, dat beveelt; Zoo verbiedt Hij tevens het kwade, om dat het kwaad is, en door rede, noodzakelijk, aan al wat redelijk is, verboden wordt. Met één woord: de wetgeving der Rede is de eenige grondslag van alle andere zoo godlijke, als menschlijke, wetgeving' (…) verpligten.' Idem, pag. 62.

[2] Idem, pag. 65-66.

[3] P. van Hemert, 'Mislukte poging, om het Christendom in China te bevestigen' in *Lektuur*, deel I, pag. 96. Deze gedachte komt in verschillende bewoordingen een aantal malen terug, zo ook in 'Ja, de zuivere Godsdienst van het Euangelie is geschikt, om onder alle Volken, allengskens, te worden ingevoerd; en ik geloove (wel niet op het gezag zoo zeer van schoone digtstukken, of orakelboeken, der oude Joden, dan wel op grond van eene beschouwing der zaak zelve), dat het Christendom, ten eenigen tijde, algemeen worden zal. Egter geloove ik tevens, dat 'er altijd nationaale Godsdiensten blijven zullen, en blijven moeten; even als 'er immer nationaale spraaken, physiognomiën, karakters, zeden en gebruiken geweest zijn, en zijn zullen. Tusschen dit alles, en de Godsdienst der Volken, is een zeer nauw verband, door de Natuur zelve gelegd. Wie ééne dezer opgestelde zaaken, waar door de Volken soortelijk zijn onderscheiden, wil verstooren, tracht naar het onmooglijke, en bestrijdt vergeefs de Natuur. P. van Hemert, 'Mislukte poging, om het Christendom in China te bevestigen' in *Lektuur*, deel I, pag. 94-95.

ondertekend door 'K', waarin we naam van Kinker mogen lezen.[1] Dit gedicht verhaalt over leden van allerlei gezindten die bij Petrus aankloppen en aanspraak maken op de enige waarheid: katholieken, calvinisten, lutheranen, remonstranten, joden, ja heidenen, allen claimen eigenaar te zijn van dé waarheid, maar pas in de hemel komen zij tot één geloof en wel het geloof in het wereldburgerschap:

> Zij kwamen nader tot elkander,
> In reiner lucht;
> Omhelsden vrolijk de een den ander,
> In Englenvlugt.
> Nu deed het scheppingslied zig hooren:
> '*Eén hoofdgebod;*'
> En straks herhaalden de Englenkoren:
> *'Eén God, één God,*
> '*Door liefde en deugd alleen te vinden!*
> *Hereenigt u!'*
>
> Welnu, sprak Petrus, goede vrienden!
> *Begrijpt ge het nu?*[2]

Aan de stand van de religie in een land kan de mate van beschaving afgelezen worden (in de toekomst ligt de Gouden Eeuw dus, immers de wereld perfectioneert zich steeds verder):

> Zoo lang de Mensch nog niet verder gevorderd is, dan de hier geteekende (eigenlijk gezegde) Troglodijt, zoo lang is het Fetissismus, mijns oordeels, nog geenzins voor de eersteling van 's Menschen godsdienstig bezef te houden. Zijn Fetisso – om het even waar in dezelve bestaat – is veel eer slegts een middel, tot het welke hij, in den nood, toevlugt neemt, om dat hij daar aan, bijgeloviglijk, zekere kracht toekent, ter afwending van een dreigend of genezing van een drukkend kwaad.[3]

Overigens doelt Van Hemert hier opzichtig niet op China, maar op het eigen land als in 1796 de remonstranten één geloof voorstellen. Zie ook 'het Vervolg'.

[1] *Lektuur,* deel IX, pag. 132-135; Kinker noemt deze romance daar een uitbreiding van J. Voss *Einsmahls kam ein Todter aus Maintz an die Pforte des Himmels*, een moralistisch sprookje dat bekendheid geniet en later wordt opgenomen in de reeks *Sämmtliche Kinder- und Jugendschriften*. Het gedicht wordt integraal onder Kinkers eigen naam in 1879 herpubliceerd in *Jaarboek voor het Willems-fonds voor 1879*, Gent, pag. 43-45.

[2] *Lektuur,* deel IX, pag. 135.

[3] P. van Hemert, 'Aanmerkingen, over den voordgang der godsdienstige beschaving' in *Lektuur*, deel VIII, pag. 101-102.

Als men na het 'zinnelijke' voor het 'zedelijke' oog krijgt, kan er religie komen. Dit eerste noemt hij 'fetissismus'; van zedelijkheid is sprake als aan dit 'fetissismus' iets hogers gekoppeld wordt.

Het derde onderwerp komt het uitgebreidst aan bod in de *Lektuur*. Het instituut kerk ontkent het gezag van de rede, uiteraard om dat eigen gezag te kunnen legitimeren, maar van echte Verlichting kan pas dan gesproken worden als het vertrouwen in het gezag van de kerk aan de kaak gesteld kán en mag worden. Wat voor de interpretatie c.q. het gezag van de bijbel geldt, geldt a fortiori voor dat van de geloofsuitdragers, of zij nou predikant, pastoor of rabbi zijn: de rede is een moeizaam te verwerven kracht, het gezag een gemakkelijk te verwerven kruk. Deze beeldspraak komt het beste in het mooie artikel 'De Stad Gondar, op krukken' terug. Blijkbaar schrikt Van Hemert ervan terug om de actualiteit te bespreken en waar vroeger fabels werden gebruikt iets te kunnen aanstippen, gebruikt hij hier een beeld juist heel letterlijk, bijna ironisch (al gebruikt hij dit stijlmiddel zelden).

Hoewel Van Hemert actuele kwesties mijdt, gaat hij in op een geschrift van Bilderdijk over de erfzonde.[1] Die stelt namelijk dat de erfzonde in de mens zit zoals het leven in een 'polijpus' zit, een organisme dat, wanneer het doorgesneden wordt, in twee helften verder doorleeft. Dit schuldig zijn aan een daad die door anderen is begaan, noemt Bilderdijk 'goddelijke rechtvaardigheid'. Juist dit beeld verafschuwt Van Hemert: de mens is niet van nature zondig, de rede is juist ongerept. Veel meer voorbeelden van rechtstreeks ingaan op de actualiteit zijn niet te vinden in de *Lektuur*. Wel gaat Van Hemert in een aantal artikelen in op de verschillende godsdiensten om aan te geven wat volksverlichting in religie kan veroorzaken. Voor Van Hemert is de kern van het protestantisme het recht dat men zich in de zestiende eeuw had verworven om zelfstandig te mogen nadenken en dus ook te mogen protesteren. Zijn richten op de gereformeerde kerk ligt voor de hand. Men verlieze ook niet uit het oog dat Van Hemert eerder de gereformeerden de rug had toegekeerd. Zijn ergernis over de gereformeerde kerk wortelt voornamelijk in de gedachte dat uitgerekend de in zijn ogen meest verlichte godsdienst is afgegleden naar een bedenkelijk niveau en

[1] P. van Hemert, 'De Mensch bij een *Polijpus* vergeleken, of digterlijke opheldering van de leer der Erfzonde' in *Lektuur*, deel VII, pag. 91-103.

zijn oorsprong verloochent.[1] Een verlicht mens is protestant, iemand die de kruk van het gezag van zich smijt.

De remonstranten vormen volgens hem de ware kern van het protestantisme. Zij zijn, samen met de doopsgezinden, ontvankelijker voor tolerantie en vernieuwing en daarom vormen zij 'het meest vooruitstrevende religieuze deel van de republiek'.[2] Deze Broederschap erkent geen 'symbolische boeken', derhalve is daar 'de geest van 't waare Protestantisme' op de beste wijze (...) bewaard gebleven'.[3] De lofzang op het remonstrantisme reikt niet alleen de toekomst in, deze strekt zich ook uit tot in de geschiedenis:

> Weinig konde de hevige *Gomarus* met de zijnen vermoeden, dat hunne *antiprotestantsche* denk- en handelwijs met *Arminius*, aan de partij van dezen laatsten, gelegenheid zoude geven, om de natuur van het waare *Protestantisme*, helderder dan ooit tevoren geschied was, toetelichten, en den grond leggen zoude tot het bestaan eener Broederschap, die zig met regt beroemen kan, den geest van het *Protestantisme* onbesmet bewaard te hebben, en uit wier midden de grootste Mannen zijn voordgekomen.'[4]

Zijn de remonstranten dus in zijn ogen de voorlopers van de Verlichting, heel anders is het uiteraard met de katholieken; hij richt zich hier meer op het instituut dan op de gelovigen. Grosso modo is het katholicisme gewoon een obscuur geloof uit duistere tijden![5] Van Hemert schenkt om drie redenen aandacht aan het katholicisme: alles waar hij tegen vecht, vertegenwoordigt het, katholieken vormen bovendien een belangrijke minderheid én zij vormen in zijn ogen een pefect negatief voorbeeld dat daardoor zo didactisch is.[6] Zijn grootste bezwaar is dat twijfel, discussie en protest in de katholieke kerk onmogelijk gemaakt worden door de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid: het gezag van de paus smoort iedere zelfstandige gedachte. Het dieptepunt en ook het

---

[1] 'Zoo is het! De lof der protestantsche Kerk is juist daarin gelegen, dat zij, niet slegts in de zestiende eeuw geprotesteerd heeft tegen het overheerschend gezag der Moederkerk, (…) maar ook, dat zij dit regt van protesteeren tegen dwalingen, (...) aan zig behouden heeft. (…) Aude sapere, volgends Kant, de zinspreuk der verlichting', is ook tevens de zinspreuk van het echte Protestantisme.' In P. van Hemert, 'Behoedzaamheid vorderende geest van het Jesuitisme' in *Lektuur*, deel IV, pag. 16-17.

[2] J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand: de invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800*, z.p, 1997, pag. 118.

[3] P. van Hemert, 'Geest van het Protestantisme' in *Lektuur,* deel I, pag. 22.

[4] *Lektuur*, deel I, pag. 32.

[5] '(...) het Catholicisme schikt zig eigenlijk alleen voor menschen van geringe geestvermogens, of van weinig beschaafdheid, die gelijk de kinderen, den leiband behoeven, en door gezag moeten gevoerd worden op den weg der verëdeling.' Idem, pag. 11.

[6] Zie hiervoor E. Hagen, *Een meer of min doodlyken haat. Antipapisme in Nederland rond 1800,* Nijmegen, 2008.

verfoeilijkste wordt gevormd door de jezuïeten die met een kadaverdiscipline geen middel onbenut lieten en laten om het katholicisme te verstevigen en de paus trouw zijn tot en met het instellen van een inquisitie toe! Hoewel de orde officieel niet eens ten tijde van de *Lektuur* bestaat (in 1773 wordt die opgeheven en in 1814 door paus Pius VII heropgericht), fulmineert Van Hemert juist hiertegen omdat hij ervan overtuigd is dat de jezuïeten in vele gedaanten tot ons komen. Hij geeft de orde dan ook het epitheton 'het gedaanterijke Jesuitisme'.[1] Maar in de overtuiging dat de Verlichting onontkoombaar is, is de gehate orde in Van Hemerts ogen toch eigenlijk (o, wat een prachtige ironie!) niet meer dan een speelbal van de voorzienigheid.[2] Zijn opvattingen over deze orde komen bijna paranoïde over: hij kent géén groter kwaad voor de gehéle mensheid dan de orde der jezuïeten, juist vanwege de prioriteit die zij geven aan gehoorzaamheid aan het gezag van de kerk.[3]

De actualiteit ontbreekt (dus) in de *Lektuur*: voorbeelden hebben immers bijna allemaal betrekking op ándere landen en op ándere tijden (waarschijnlijk ook wel om het onvoorwaardelijke te benadrukken). De man die de porseleinkast voorheen bepaald niet schuwde, gaat hier op kousenvoeten langs allerlei mogelijk heikele zaken heen: de boodschapper mag niet verweten worden dat hij de boodschap door zijn gedrag blokkeert. Waarschijnlijk heeft hij al gemerkt dat dit helaas wel gebeurt; zijn schurend karakter stoot velen af. Helemaal onverklaarbaar is dit op een andere manier ook niet. Als hij het laatste deel van de *Lektuur* laat uitkomen in 1808, is de politieke constellatie geheel anders dan die in 1804 wanneer deel I uitkomt. Enerzijds is het dus begrijpelijk dat Van Hemert zich op de vlakte houdt en slechts voorbeelden uit het verleden en uit andere plaatsen gebruikt, anderzijds getuigt het schijnbaar van weinig engagement.[4] De belangrijkste vermeden onderwerpen zijn de Nederlandse politiek en de vaderlandse geschiedenis (alsof hij aanvoelt dat nationalisme voortkomend uit vaderlandsliefde ook hem in zijn streven in de weg zal gaan staan!).

---

[1] P. van Hemert, 'Behoedzaamheid vorderende geest van het Jesuitisme' in *Lektuur*, deel IV, pag. 6-7.

[2] P. van Hemert, 'Iets, over de thands herleevende order der Jesuïten' in *Lektuur*, deel II, pag. 53.

[3] Een vergelijkbare houding troffen we aan bij J. Kinker.

[4] Vuyk stelt overigens het tegendeel door te wijzen op een bepaald artikel waarin kritiek wordt geleverd op de groeiende druk van de Fransen op raadpensionaris Schimmelpenninck. S. Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften der Verlichting 1720-1820*, Amsterdam, 2000, pag. 216. P. van Hemert, 'De wetgeving der Rede, de eenige grondslag van alle andere, zoo godlijke als menschlijke, wetgeving' in *Lektuur*, deel VII, pag. 45-84.

Hoe fel de fakkel van de *Lektuur* geschenen heeft en hoe ver het licht daarvan in tijd en ruimte gereikt heeft, blijft moeilijk in te schatten. Reacties in tijdschriften in de vorm van onder andere recensies zijn er te over, maar de vraag in hoeverre aandacht voor en acceptatie van samenvallen, wordt hiermee niet geheel beantwoord. Eenzaamheid in zijn werk, door onder anderen Vuyk uitgesproken als de ware reden voor het stopzetten van de *Lektuur,* evenals de manier van schrijven (praktisch, voorzichtig voor zijn doen, niet verwijzend naar de actualiteit), verder zijn bedenkelijke imago van weinig genuanceerd doordrammer en vooral een intellectueel niveau dat Van Hemert duidelijk niet past, zijn de belangrijkste redenen voor het stopzetten van een niet zo geslaagde poging om de Verlichting te propageren in deze 'hapklare brokken'.[1]
Het kantianisme zoals gepropageerd in de *Lektuur* is verengd, beter geformuleerd: het spitst zich meer en meer toe. Het is een eenduidig streven tot wereldburgerschap, maar waar hij in het *Magazyn* kon rekenen op steun van anderen, probeert Van Hemert nu niet verspreiders voor te lichten, maar om dat zelf rechtstreeks te doen in voor iedereen begrijpelijke bewoordingen. Dat een dergelijke onderneming bij voorbaat tot mislukken gedoemd was, voorzag de samensteller van het *Nationaal Magazyn* al in 1801:

> Zelden, of genoegzaam nooit, gebeurt het dat één mensch – en op gezette tijden daartoe genoodzaakt – lang agter elkanderen een draaglijk leesbaar blad, anders dan met nieuwstijdingen en advertentiën gevuld, kan leveren.[2]

Dit streven is niet alleen tekenend voor Van Hemerts karakter, het is ook de belangrijkste reden dat dit interessante, zij het toch wat oppervlakkig en eenzijdig blijvende tijdschrift, dat als een *Reader's Digest* avant la lettre gekenschetst kan worden, gedoemd was te mislukken: de man die eerst op de barricaden had gestreden, pal in de frontlinies positie had ingenomen, links en rechts op allerlei manieren had verketterd en van diverse kanten uiterst felle reacties op zijn publicaties had gekregen, haalt in de *Lektuur* slechts uit met ingehouden nagels waar eigenlijk niemand meer van op kijkt, eerder zelfs wat verveeld en wat meewarig om geeuwt. Deze teloorgang, Van Hemert richt zich overigens nog wel één keer fel op in zijn polemieken, bezorgt hem uiteindelijk

[1] A. Kouwenberg, 'Kant voor beginners. Paulus van Hemert als propagandist van de Verlichting' in *Literatuur: Tijdschrift over Nederlandse letterkunde*, jrg. 21, nr. 8, Amsterdam, 2004, pag. 11; zie ook Madelein.
[2] *Nationaal Magazijn*, 1801, aflevering I, pag. 8.

meer dan een eeuw later van J. Huizinga het epitheton 'brave'.[1] Hoe vernederend en hoe kleinerend zou deze typering hem in de oren geklonken hebben!

De belangrijkste reacties op de *Lektuur* volgen vooral in de tijdschriften. Zoals eerder aangegeven geeft Daalberg in 1806 deel I en het jaar daarop deel II van *Nog wat Lectuur op het Ontbijt en de Theetafel van den Heer Professor van Hemert* uit. Hij meldt in het voorwoord van aflevering I inderdaad Van Hemert te willen navolgen: diens werk komt hem namelijk veel te ongeregeld uit. Het is niet zijn bedoeling Van Hemert te overtreffen, op gelijke hoogte komen is al goed. Door iets vaker een aflevering te publiceren zou hij misschien enige lacunes kunnen opvullen. Zijn aanpak slaat niet aan. Al na twee deeltjes stopt hij zijn onderneming, waarschijnlijk ook na negatieve recensies.[2] Toch wordt zijn werk in 1851 nog wel herdrukt.[3] Het is een parodie, niet zozeer op de inhoud, als wel op de vormgeving, diepgang en doelstelling: waar Van Hemert serieus met behulp van talloze voorbeelden het kantianisme wil verspreiden, strooit Daalberg zand in de machine van de rede: paradoxen en aforismen volgen elkaar in hoog tempo op. Het is vooral de opzet en de diepgang van het werk van Van Hemert die Daalberg satirisch benadert met een vertelling hier, een anekdote daar, gevolgd door een schijnbaar diepzinnige gedachte met een meestal zelfbedacht citaat van een beroemde denker afgewisseld met puur gebeuzel (zonder dat de recensent in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* dat begrijpt).[4] Zo is een van de hoofdstukken veelzeggend getiteld 'Gedachten van geene anderen'. De herdruk in 1851 vindt dan ook plaats in één bundel samen met zijn 'komische vertogen.'[5]

---

[1] '(…) de brave Paulus van Hemert, die, om zijn geliefden wijsgeer aan den man te brengen, tenslotte zijn toevlucht nam tot een tijdschrift 'Lectuur bij het ontbijt en den theetafel', J. Huizinga, 'Duitschland's invloed op de Nederlandsche beschaving.' J. Huizinga,*Verzameld Werk*, Haarlem, 1948, deel II, pag. 318.

[2] De *VB* is niet erg positief met: 'Lang heeft deze Lectuur bij ons gelegen, omdat wij in beraad stonden, of wij het niet maar stilzwijgend zoude voorbijgaan; hadden wij eene rubriek Prullaria, wij zouden aan den Titel daaronder een plaatsje hebben ingeruimd. In *VB*, 1807, eerste stuk, pag. 670. Maar een jaar eerder kon het nog erger, niets is immers dodelijker dan een openlijk negeren: na over een eerder werk gesteld te hebben 'wy vonden het onkiesche, misselijke en aanstootgevende, en wat ons al meer (...) zo gehinderd had (...)', serveert de recensent het werk *Nog wat Lectuur* af door eenvoudig te stellen 'Wij zeggen 'er verder niets van, daar wy ons reeds lang genoeg met dien Bruno Daalberg weder bezig hielden.' *VL*, 1806, deel I, pag. 610 en pag. 612.

[3] Bruno Daalberg, *Komische Vertoogen, gevolgd door nog wat Lektuur bij ontbijt en theetafel*, 's-Gravenhage, 1851.

[4] In de bespreking stelt de recensent droog over de diepgang van het werk: 'Wij vonden 'er niets in, dat men zo niet onder een pijpje lezen, én ook schrijven of compileren kan.' *VL*, Amsterdam, 1806, deel I, pag. 612.

[5] Hoezeer het werk van Daalberg één onderbroken lijn van satire vormt, blijkt ook uit de toevoeging bij zijn pseudoniem op het titelblad: 'M.D.' In het 'voorberigt' van *Twee-en-dertig Woorden* zegt ene A. Morellus dat hij het manuscript heeft gekregen van '(…) mijnen hoogst geeerden neef, den Heere Bruno

Systemen en theorieën creëren volgens Daalberg hun eigen wereld, zij hebben alle een 'bril' op, een die ervoor zorgt dat de wereld niet onbevooroordeeld beschouwd kan worden. Zeer sceptisch verhaalt hij in de bijdrage 'De beste Bril' dat het '(...) onze vooroordelen zijn (...) die ons beletten om de zaak naar behoren in te zien en de voorwerpen onpartijdig, belangeloos te beschouwen.'[1] Iedere vorm van wijsheid kan rekenen op zijn afkeuring. Enthousiasme en distantie lijken ook bij hem niet in evenwicht. Weliswaar spreekt Daalberg nergens expliciet over het kantianisme, maar systemen en denkpatronen zo belachelijk maken onder de gekozen titel *Nog wat Lectuur op het Ontbijt en de Theetafel van den Heer Professor van Hemert* is ondubbelzinnig.

Daalberg, der Medicijnen Doctor, Stads Operateur en Vroedmeester te Bombaij op de kust van Malabar.' [B. Daalberg], *Twee-en-dertig Woorden*, Den Hage, 1805, deel I, pag. IV.

[1] B. Daalberg, *Nog wat Lektuur bij ontbijt en theetafel,* Den Hage, 1807, deel II, pag. 125.

De belangrijkste medestanders

Twee kantiaanse tijdschriften komen op, als eerste *De Recensent, ook der recensenten*.[1] Dat kantiaanse, niet alleen in de zin van veel aandacht schenken aan het kantianisme, maar ook dit verdedigen en verheerlijken, wordt door het blad zelf weergegeven in juist de steeds opzichtig terugkerende weerleggingen hiervan: zo besluit de redactie na een bespreking in 1805 van Kinkers *Gedachten bij het graf van Kant* - waarin in de formuleringen echt alleen superlatieven voorkomen als 'geen couplet is, hetgeen zich niet door eene of andere treffende schoonheid aanbeveelt' en 'een plaats onder de eerste en de beste Dichtstukken' – met 'Wij hebben met bevreemding ons Tijdschrift door sommigen, wij weten niet op welken grond, als een uitvloeisel der Kritische School hooren opgeven (...).'[2] De besprekingen van pro-kantiaans werk zijn zonder uitzondering verdedigend, positief, stimulerend, zelfs verheerlijkend en onaantastbaar verklarend te noemen. De luchtige toonzetting, het blad schroomt niet ook artikelen op te nemen als 'Zwemkunst der negers,' wil in álles doen bevestigen dat het kantianisme zo verweven is met het gewone leven, zo opgenomen is en zo geaccepteerd is dat iedere vermelding daarvan als volstrekt vanzelfsprekend en zelfs als onvermijdelijk beschouwd moet worden.[3] Het oordeel van Franke dat de *De Recensent, ook der recensenten* zich presenteert als een onafhankelijk en

---

[1] Ik baseer me in de bespreking van deze tijdschriften ook op V. Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse Recensietijdschriften, 1774-1837,* Amsterdam, 2009.

[2] *REC*, Amsterdam,1805, pag. 306-307. Het betreft de wapenspreuk van de Britse Royal Society. 'Nullius addictus jurare in verba magistri' kan vrij vertaald worden als 'Geloof niet zonder meer elk woord van de meester.' Weerleggingen komen in alle jaargangen voor. Wanneer een jaar later van Eclecticus *Eenige Bespiegelingen der Kantische Wijsbegeerte* besproken wordt, doet zij er zelfs nog een schepje bovenop: '(…) dat wij nimmer de hand in eenig Kantisch Geschrift, hoe ook genaamd, gehad hebben, omdat ons de toon, waarop dit geschil gevoerd werd, mishaagde, en wij er zelf verre van zijn, van het geheele Kantische Leerstelsel als waar aantenemen! Idem, 1806, pag. 209. In 1809 ziet men nogmaals reden om een vermeende pro-kantiaanse houding tegen te spreken; in de bespreking van de polemiek door Wyttenbach en Van Hemert wijst de *REC* de gedachte dat Van Hemert cum suis door Wyttenbach geheel van de tafel gespeeld zouden zijn door diens kritiek op de kritische wijsgeerte af door te stellen dat die niet terecht is (en dat zelfs áls die wel terecht zou zijn, die toch weer níet terecht is): 'Dit verhaal is, (wij weten dit zeker, schoon wij niet tot de Kantianen behooren), in den grond valsch; en, al ware eenige grond van waarheid in, dan nog is het valsch vernuft.' Idem, 1809, pag. 721. Verder in de bespreking herhaalt de recensent dit met andere woorden, zelfs de denigrerende benaming 'Horrearius' van Wyttenbach voor Van Hemert openlijk overnemend: '(…) wij herhalen het, dat wij tot de Kantianen niet behooren, en geenzins onder diegenen genoemd kunnen gerekend worden, die de heer W. satellieten van den heer Horrearius noemt.' Idem, 1809, pag. 729.

[3] Idem, 1806, pag. 181-182.

kritisch orgaan dat zich niet wil laten associëren met de kantiaanse wijsbegeerte, onderschrijf ik dan ook niet geheel.[1]

Het blad is opgericht in 1806 en kent als voorloper *De Recensent* (1787-1793). De oprichter hiervan is Irhoven van Dam, zwager van Van Hemert. Geruchten als zou Van Hemert hierin ook anoniem artikelen geschreven hebben, zijn zo hardnekkig dat hij die zelf probeert de kop in te drukken, daaraan zelfs een hele advertentie in de *Algemene Konst- en Letterbode* wijdt: dat doet het tegenovergestelde wel vermoeden.[2] Het blad geeft scherpe kritieken in soms harde bewoordingen, reden waarom het postuum de bijnaam 'de blauwe beul van de negentiende eeuw' krijgt.[3] Hoofdredacteur wordt W. Ockerse, een vriend van Van Hemert.[4] Zó Van Hemert achter de oprichting van het blad gezeten heeft, is Ockerse een slim gekozen stroman omdat hij in iedere geval niet door eerder werk verdacht en/of te plaatsen is in het Kantkamp. Zijn banden met Van Hemert zullen overigens alleen nog maar sterker worden als hij kort na 1810 tweede secretaris van de Commissie van Weldadigheid wordt en als zodanig ook redacteur van de *Star*, het orgaan van die commissie. Hij weet in ieder geval in eerste instantie het blad een neutraal imago te verschaffen door nota bene Bilderdijk te strikken voor een tweetal recensies.[5] In 1850 zal het blad samen met het *Algemeen Letterlievend Maandschrift* (1822-1850) opgaan in *De Recensent, Algemeen Letterlievend Maandschrift* (1851-1857).

De Recensent, ook der recensenten onderscheidt zich van andere tijdschriften in de mogelijkheid tot antikritiek, waarvoor zelfs een aparte rubriek gevormd wordt. Desondanks sijpelt de vooringenomenheid al snel door de voegen van het flinterdunne voornemen om objectief te zijn: zo wordt er zelfs een rubriek opgenomen met de titel 'Boeken die niet hadden behooren vertaald of gedrukt te

---

[1] V. Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837*, Amsterdam, 2009, pag. 222.

[2] Zo schrijft P. van Hemert: 'Ik voeg hier bij, dat ik, nog nooit, ééne letter aan den Recensent geschreven heb, of op eenige wijze bijgedragen heb. Vergelijk het gene ik te voren in den *Konst- en Letterbode* geadverteerd heb. I.D.N. 16. p. 128 welke advertentie ik hier herhaal.' In *Aan den Uitgever der Vaderlandsche Bibliotheek*, Amsterdam, 1792, pag. 29.

[3] H. van Galen 'De Recensent 1787-1793, blauwe beul van de Negentiende Eeuw' in *Documentatieblad 18e eeuw*, nr. 23, 1993, pag. 59-74.

[4] Zie voor hem J. Stouten, *Willem Anthonie Ockerse (1760-1826). Leven en werk*. Amsterdam - Maarssen, 1982.

[5] Het betreft een bespreking van P. v. Winter *Horatius Lierzangen, in Nederduitsche Dichtmaat*, Amsterdam, 1804 in de *REC,* Amsterdam, 1806, pag. 45-50 en een bespreking van een vertaling door dezelfde P. v. Winter van Vergilius' *Aeneïs* onder de titel *Proeve eener nieuwe overzetting van den Enéas*, Amsterdam, 1784-1809 in de *REC*, Amsterdam, 1806, pag. 597-606 en pag. 688-700.

worden'. Als hierop iemand aanmerkingen maakt, wordt hij afgeserveerd met 'Te recenseren, het geen men zelf beneden alle censuur verklaard heeft, zou een bétise zijn, waarvoor wij ons voor alsnog ontvatbaar achten. – Proficiat!'[1] Deze partijdigheid kan toegelicht worden aan de hand van verschillende voorbeelden, twee ervan komen in deze studie aan bod, te weten de reactie op de polemiek door Feith en Kinker en op de polemiek door Wyttenbach en Van Hemert. Bij de bespreking van de eerste probeert het blad afstand te nemen van de toonzetting waarin deze gegoten is, maar in de verzoening wordt het standpunt overduidelijk. Als het blad ingaat op de kritiek van Feith dat het kantianisme met het christendom botst, lijkt het dat het nog een tussenweg probeert te bewandelen door zich af te vragen of er eigenlijk wel een definitie van hét christendom te geven is, dus waar praten we over? Het vraagt zich dan af of áls Kant cum suis werkelijk geen christenen zijn hieruit logisch voortvloeit dat het kantianisme strijdig is aan het christendom. Bovenal: als kantianisme en christendom inderdaad strijdig zijn, impliceert dat dan dat de kritische wijsbegeerte en het christendom strijdig zijn aan elkaar? De suggestieve en retorische vraag luidt:

> Wanneer men al eens toegeeft (...) dat Kant en velen zijner volgers in de algemeene betekenis van dit woord geene Christenen waren (...) volgt hieruit dat, dat de kritische wijsbegeerte met het christendom onbestaanbaar is, of wist de her Feith niet, hoe zorgvuldig men, zelfs in Duitsland, kriticisme van Kantianisme onderscheidt, en hoe velen de gronden der kritische wijsbegeerte omhelzen, zonder de gevoelens in Kant daarom in alles te volgen?[2]

Zelfs kleine speldenprikken worden met graagte breed uitgemeten uitgedeeld. Wanneer de polemiek door Van Hemert en Wyttenbach in 1810 in volle hevigheid losbarst na een reeks van jarenlange onderhuidse stekeligheden, laat de *De Recensent, ook der recensenten* schijnbaar ruimhartig de eer van pareren aan de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* over, maar niet nadat het even vilein stemming heeft gemaakt: als Wyttenbach Van Hemert slecht Latijn verwijt in diens *Trias epistolarum ad Daniëlem Wyttenbach, virum clarissimum* en als voorbeeld aanhaalt diens formulering 'ut cum Cicerone loquar' door die als 'Belgicismus' te bestempelen, doorzoekt de redactie de *Bibliotheca Critica* van Wyttenbach net zo lang tot zij daarin in een ingezonden brief (in dit geval nota bene een van Van de Bosch) 'ut cum Catullo loquar' heeft gevonden en spit zij zelfs de héle *Vita Davidis Ruhnkenii* van Wyttenbach zelf

[1] *REC*, Amsterdam, 1807, pag. 434-444.
[2] Idem, 1807, pag. 214-215.

door tot zij de formulering 'ut cum Tullio loquar' heeft gevonden. Volstrekt 'onpartijdig' wordt dit met onverholen genoegen zeer breed uitgemeten gepubliceerd.[1]
De Recensent, ook der recensenten geeft zich zelfs over aan een openlijke en misschien wel uitdagende persoonsverheerlijking in de vorm van bladvulling getiteld 'Een paar anekdoten uit het leven van Kant'.[2]

De *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* (1805-1810) kan men zien als het huisorgaan van de kantianen. Het brengt het nieuws en de bespreking van alles wat kantiaans lijkt. Bovendien verbindt het dat ook vaak met de vrijmetselarij en kosmopolitisme en besteedt (daarom ook) steeds meer aandacht aan de ontwikkelingen van het kantianisme in het buitenland.[3] Het blad is voortgekomen uit *De Spectator van de negentiende Eeuw* dat eind 1802 verschijnt. In dit weekblad worden naast lering en vermaak vooral godsdienst en zedenkunde besproken 'zonder met den Theologischen mantel der sectegeest omhangen te zijn.'[4] Het blad erkent vanaf het begin strijdvaardig dat het een specifieke positie zal innemen: met tegenstanders en critici gaat het dan ook openlijk in debat. Ook Kinker werkt mee aan het blad, anoniem als criticus, onder eigen naam als schrijver van het driedelige essay 'Het lampje van de Neölogen'.[5] Ook hier is zijn manier van schrijven vaak uiterst relativerend en vooral uitdagend: als hij in 1809 een aantal personen laat spreken over het 'Republikeinsch Monarchismus' en dat waarschijnlijk ook naar eigen oordeel

---

[1] Idem, 1810, pag. 486-487.
[2] Bijvoorbeeld in *REC*, Amsterdam, 1807, pag. 464.
[3] Vanaf 1807 wordt het blad meer buitenlands georiënteerd en plaatst het besprekingen van werk die de receptie van het kantianisme in Europa, vooral Frankrijk en Duitsland, tot onderwerp hebben; ik noem onder andere:

-1807 bespreking van J. Fichte, *Die Grundzuge des gegenwärtigen Zeitalters, in Vorlesungen, gehalten zu Berlin, im Jahre 1804-1805*, Berlin, 1806;
-1808 bespreking van Ch. Villers, *Coup-d'Oeil sur les Universités et le monde d'Instruction publiquie de l'Allemagne Protestante,* Cassel, 1808;
-1809 bespreking van S. Boufflers, *Le libre Arbitre*, Paris, 1808; F. Ancillon, *Mélanges de litterature en de philosophie*, Paris, 1809; P. de Sénancour, *Reveries sur la nature primitive de l'homme*, Paris, 1809;
-1810 bespreking van D. Stewart, *Elements of the philosophie of the human mind*, Edinburgh, 1792-1802; G. Hegel, *System der Wissenschaften, Die Phaenomenologie des Geistes*, Wűrtzburg, 1810; J. Stutman, *Philosopie der Geschichte der Menschheit*, Nűrnberg, 1808; H. Azaïs, *Système universel*, Paris, 1810.

[4] De *Spectator van de negentiende Eeuw*, Den Haag, 1802, pag. 1.
[5] J. Kinker, 'Het lampje van de Neologen' in *SCHB*, Amsterdam, 1809, pag. 17-47 / pag. 211-230 / pag. 273-287.

nogal onduidelijk en vaag doet, zegt hij er wat lachend bij (de spot zit hem in de genen zoals we verder ook zullen zien):

O. (...) Het eerste is republikeinsch Monarchismus; het tweede monarchaal republikanismus. Begrijpt Gij 't?
X. Ik begrijp er niets van!
A. Ik ook niet; maar 't is zo mooi!

Het is niet alleen zichzelf, het is ook de lezer bespotten. Een succes is het blad allerminst: het derde nummer in 1810 wordt verboden vanwege een kritische bespreking van een werk.[1] Financiële redenen dwingen de uitgever Immerzeel het blad in 1810 te stoppen. De geringe oplage van 400 met een afzet van nog geen 200 (voor het jaar 1806) geven aan dat het blad zich niet mag verheugen in een groot lezersaantal.[2] De benaming van Hanou 'huistijdschrift der kantianen' kan men dan ook meervoudig interpreteren. De houding ten opzichte van het kantianisme wordt in dit boek al verwoord in de bespreking van *Brieven aan Sophië van Feith* door Nieuwenhuis in 1806 en in de polemiek door Kinker en Wyttenbach. Eén citaat uit de reactie van Kinker geeft hier al de partijdigheid en de toonzetting goed aan: als Wyttenbach met behulp van het beeld van een poffertjespan (van een kermis!) het kantianisme belachelijk maakt, stelt Kinker:

> (...) dat zij op het bedoelde onderwerp in het geheel niet kan toegepast worden, en dat die dus aardig verzonnen *boufonerie* moet verloren gaan. De ervaring kan eene goede schoolmeester zijn, die voor zulke groote en stoute kinderen, als de heer Philaletes is, met zijne vrienden W. en C, de plak wel eens in handen nemen, als zij hunne wijsheid over de Critische Philosophie willen laten luchten, ook wel de pollepel, in het plaats van het gardje, voor een ander gebruik a posteriori; maar om a priori, gelijk zij dit hier zou moeten doen, het deeg der zinnelijkheid optescheppen en overtegieten, is zoo weinig hare zaak, als het die van den Heer W. is, om in te zien, dat er in deze gelijkenis niet anders dan valsch vernuft schuilt (...).[3]

Ook de manier van argumenteren, het onderuithalen en het belachelijk maken waar Van Hemert alleen een patent op leek te hebben, is dan al in andere tijdschriften aanwezig. Zo plaatst *De Arke Noachs*, voorloper van *Sem, Cham en Japhet,* een (gefingeerd) gesprek van vier tegenstanders van de kritische

[1] Bespreking van J. Meerman, *Eenige berichten omtrent het Noorden en Noord-Oosten van Europa,* Den Haag, 1804-1806 in de *SCHB,* Amsterdam, 1810, deel I, pag. 79-105.
[2] A. Hanou, 'De Schouwburg van in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde (1805-1810)' in H. Bots, *Periodieken en hun kringen. Een verkenning van tijdschriften en netwerken in de laatste drie eeuwen,* Nijmegen, 2006, pag. 169.
[3] De *SCHB*, Amsterdam, 1809, deel I, pag. 189-190.

wijsbegeerte getiteld 'De Uitvaart der Critische Wysgeerte of de Vrede der Faculteiten'.[1] De zeer geringe validiteit van hun soms lachwekkende argumenten wordt hier zó duimendik weergegeven, dat daarmee iedere criticus daardoor meteen in een kwaad daglicht gesteld wordt: ook hier geldt dat wie niet vóór Kant is, uit dommigheid tegen is.[2]

Al vanaf 1800 komt de persoon Kant in beeld, zoals in *Sem, Cham en Japhet*.[3] Kinker, de hoofdredacteur van dit tijdschrift, gaat ervan uit dat de naam van

---

[1] De *Arke Noachs,* Amsterdam, 1799, pag. 90-93.

[2] Een 'Jurist', een 'Theoloog', een 'Literator', en een 'Gezond-Verstaander' bespreken de kritische wijsgeerte: de 'Jurist' kraakt de kritische wijsgeerte af omdat die geen antwoord zou geven op de toegenomen bandeloosheid; die wijsgeerte zou slechts 'een poespas van Idealismus en Stoicismus' zijn. De 'Theoloog' wijst de kritische wijsgeerte af omdat die onchristelijk zou zijn en de mens ijdel zou maken. De 'Literator' wijst de kritische wijsgeerte af vanwege de gebruikte taal - 'Hunne fatale Terminologie' - en omdat daardoor het aloude Latijn en Grieks veronachtzaamd wordt: 'O tempora, O mores!'. De 'Gezond-Verstaander' tenslotte wijst de kritische wijsgeerte af omdat metafysica boven zijn pet gaat en omdat die toch maar een modeverschijnsel zou zijn. Kant zal namelijk 'wel net zo als Aristoteles, Zeno en Cartesius binnen 10 jaren eindigen'. Als 'Lenteling' dan voorzichtig vraagt of zij Kant eigenlijk wel gelezen hebben, stelt de 'Theoloog' dat dat niet nodig is omdat hij weleens een bespreking van werk van hem in de *Vaderlandsche Bibliotheek* heeft bekeken, de 'Jurist' dat hij dat botweg weigert uit angst voor 'verleiden', de 'Gezond-Verstaander' dat die moeite nutteloos is omdat het toch allemaal gekheid is en de 'Literator' dat hij dat niet kan omdat hij het Duits niet machtig is! En wat nu als het werk vertaald wordt in het Latijn, vraagt de 'Lenteling', gaat u dan Kant wel lezen? Ook dan niet, stelt de 'Literator': 'ik hou mij bij den ouden!' De redactie voegt daar dan als besluit aan toe: 'Men behoeft slegts het eerste stuk van 't Magazyn gelezen te hebben, om te gevoelen dat deze redeneeringen Kant noch wal raken. (…) De plaatsing van hetzelve in ons weekblad zal misschien dienstig kunnen zyn, om veelen te doen gevoelen hoe bespotlyk het is te veröordelen 't geen men niet verstaan wil.' Idem, pag. 90. Uiteraard geschiedt dit alles wel anoniem. Als de *Arke Noachs* dan eindelijk open kaart lijkt te willen spelen (vooraf wordt al gemeld dat de namen van de schrijvers bekend gemaakt zullen worden in het laatste nummer) heten zij opeens Daniel Torquatus, D.C. van der Kanzel en Heintje Variabel. De *Arke Noachs*, verbonden aan Libertate et Concordia, besteedt op verschillende plaatsen positieve aandacht aan het kantianisme, zie bijvoorbeeld de pagina's 22, 45, 52, 89, 123, 139, 147, 218, 329 en 445: genoeg om aan te nemen dat de symphatie hier duidelijk ligt. Opvallend is dat men zich in de *De Arke Noachs* ook stoort aan de drammerigheid van Kinker en Van Hemert. Zo stelt het blad dat na afloop van een rede van Van Hemert in Felix Meritis sommigen (waaronder Kinker) indiscreet discussiëren over de vraag of het zedelijk peil van de mensheid hoger of lager wordt: '(…) indiscreete vergelykingen tusschen den wyze van Palaestina en den wijze van Koningsberg.' Idem, pag. 23. Over Van Hemert vraagt een gesprekspartner zich af '(…) behandelt van Hemert zyne antagonisten niet met wat al te veel minachting?' Ibidem.

[3] 'Dat wy van tyd tot tyd ook over den Grooten Koningsberger, en zyne Philosophie spreken zullen, behoeven wy, aan lieden, die eenigzins gevat zyn, niet te herinneren: want wie is zo onbedreven in de zaaken van de tegenwoordige waereld, wie is zo van gisteren, en zo geheel een vreemdeling in Europa, dat hem niet by toeval door den een' of anderen schryver, Redenaar, Dichter, of by gebrek van dezen, door een' voorprater in de gezelschappen, ter ooren zoude gekomen zyn, welk eenen onbegrypelyken invloed deze Philosophie op dat groote nieuwe licht heeft, waar van wy in 't begin van dit No. gewaagden, en het welk ons, als alles goed (wy zeggen goed) afloopt, in de negentiende eeuw beschynen zal. Ieder begrypt dus, dat wy ook in dit opzicht niet karig zyn zullen, en dat Kant op zyne beurt ook al eens van de party zal moeten zyn.' *Sem, Cham en Japhet*, Amsterdam, 1800, pag. 4-5.

Kant al op ieders lippen is en daar zeker zal blijven.[1] De verwachting die hij heeft van de kantiaanse Verlichting is bovendien hoog.[2] In dit blad staat een parabel waarin de geschiedenis van het kantianisme uitvoerig satirisch beschreven wordt.[3]

Hoezeer zowel *De Arke Noahs* als de opvolger *Sem, Cham en Japhet* worden uitgegeven om het kantianisme te verspreiden blijkt ook uit een zeer spottende en in een werkelijk prachtige stijl gestelde advertentie uit de *Leydsche Courant*.[4]

Nuanceringen komen toch ook wel voor, zij het op kleine schaal. Zo zijn volgens *De Arke Noachs* het kantianisme, het ideeëngoed van Van Hemert en de kritische wijsgeerte geen synoniemen van elkaar. De eerste scheuren in het geloof dat Van Hemert succes zal boeken ondanks (of juist dankzij) zijn reputatie, is hier wellicht debet aan. Zo acht men ook de publicatie van een lezing van Hemert in het *Magazyn* niet raadzaam, niet alleen omdat men zijn ideeën dan ten onrechte gelijk stelt aan 'de wezenlijke grondbeginselen van het system,' maar ook omdat

---

[1] Hoewel dit nergens vermeld staat, kunnen we dat afleiden uit 'Het eerste nummer kwam, denk ik uit in Januari 1799. Slechts zes maanden had ik er deel aan en toen de titel veranderde in *Sem, Cham en Japhet,* werd het bijna uitsluitend het werk van Kinker.' In A. Falck, *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck, uitg. en met een appendix voorzien door H.T. Colenbrander,* 's Gravenhage, 1913, pag. 19.

[2] 'Zo dat wy dan eigenlyk maar zeggen willen, dat de verlichting van de agttiende Eeuw, zo als zy zich voornamelyk op het einde derzelve, in haar fleur vertoond heeft, niet zo voorbeeldeloos schoon geweest is, dat wy volstrekt geene verandering in de inrichting, uitvoering of toebedeeling van dezelve zouden mogen wenschen.' Idem, pag. 2-3.

[3] Er was eens een gastvrij land waar alle pelgrims doorheen moesten trekken voor zij in het land van Tanatos konden komen. Welke weg men moest bewandelen, was voor iedereen duidelijk: het boek van LAMA wees hen die. Discussie hierover was er eigenlijk niet. Wel was er grote onenigheid over de wijze van marcheren, over de houding. Deze geschilpunten dekte men echter uit politieke redenen toe, maar als men éven kon, verketterde men de ander om die tegenstellingen. Zo waren er vele secten van LAMA's boek ontstaan in dit verder tolerante landje. Toen stond er op een dag een wijze op: MARGO. Deze gaf niet alleen de reisroute aan (exact gelijk aan die in het boek LAMA), maar gaf ook onbetwistbare zekerheid over de wijze van marcheren, over de houding etc. Die zekerheid was namelijk de toetssteen die al in iedere mens zit. De vertegenwoordigers van de secten die zo gewend waren aan die haarkloverijen en elkaar voordien vurig bestreden, verzamelden zich nu en maakten één front tegen MARGO. Wie nu zou denken dat de pelgrims na verloop van tijd zich massaal tot MARGO zouden (be)keren, vergist zich: er zijn er nog vélen die zich laten verblinden en laten doofschreeuwen door degenen die eerst verdeeld, nu eensgezind MARGO verketteren.

[4] De advertentie luidt:

> 'De Gebroeders Sem, Cham en Japhet, maaken hiermede bekend, dat hun Vader Noach met zyne Arke onder Ararat aangekomen zynde, zy de *weeklyksche beurt* door hem met zoo veele exactitude en vigilantie te bevaaren, niet minder naauwkeurig en oplettend, als Postboden te Lande, ten voordeele van het Ouderlyk Huis zullen waarneemen en vervullen, het Bureau van bevrachting blyft als voren ten Huize van den Boekverk.
>
> H. Gartman in de Kalver St[r]aat te Amst.
>
> NB. Onder de veelerhande Goederen, welke, blykens het Manifest No. 1 (den 27 Jan.) voor 1 en 1 halve Stuiver by hun voor eigen rekening te bekomen zyn, behoord ook puiks puik Koningsberger Licht, ongemeen zuiver en dat weinig gesnoten behoeft te worden.'

De Leydsche Courant, Leyden, 31 januari 1800, pag. 4.

de publicatie vertroebelt in plaats van verlicht juist door onkunde van de nog ongeoefende lezers: 'Hoe minder men hier te lande nog met het systema bekend is, hoe bedenklyker deze plaatsing schynen moet; en het is de meesten genoeg, dat zy iets in 't Magazyn der Critische wysgeerte gevonden hebben (...).'[1]

Nog drie specifieke Nederlandse tijdschriften vragen aandacht: *De Ster*, het onregelmatig uitkomende *De Herkaauwer* en *Weekblad voor Kinderen*.
Het blad *De Ster* is een minder satirisch tijdschrift dan haar voorgangers *Arke Noachs* uit 1799 en *Sem, Chad en Japhet* uit 1800.[2] Het verschijnt driemaal per week en het brengt naast het politieke en het culturele ook het financiële nieuws. Het onderstreept keer op keer het belang van de tijd waarin het verschijnt: 'Misschien waren er in de geheele geschiedenis der waereld geene drie tydstippen, welke zoo gewigtig waren als het tegenwoordige!'[3] Als Doornik in Felix Meritis een lezing houdt over de schedelleer van Gall, publiceert *De Ster* de volgende anekdote over starheid in denken:

> Pryzenswaardige Gehechtheid aan het Oude:
> Na dat de heer Doctor Doornik onlangs in de Maatschappy Felix Meritis eene voorlezing had gehouden over de Schedelleer van Gall, zaten twee bejaarde Heeren, den volgenden avond, onder hun pypjen, over deze voorlezing sprekende, by elkanderen. De een van hen, die by de Verhandeling niet was tegenwoordig geweest, vraagde den anderen: 'wie, en waarover men verhandeld had?' 'Over de Zeden-leer van Gall' andwoordde deze; 'het heeft my nog al wel voldaan, maar ik ben niet voor al dat nieuwe, ik hou my liever aan de Zeden-leer van J...S. [4]

Het is duidelijk: men begrijpt niets van de schedelleer van Gall en van de ethiek van Kant, maar dat weerhoudt niemand ervan toch tegen te zijn en vooral vóór Christus te zijn.

De Herkaauwer verschijnt van 1815 tot 1817. Hoofdredacteur is Kinker die in dit blad de ontwikkelingen van de laatste drie decennia wil 'herkauwen' op zijn eigen manier.[5] Komt bijvoorbeeld in *De Ster* de vrijmetselarij slechts zijdelings aan de

---

[1] Ibidem.
[2] Zie I. Leemans, "Ein wahres Phänomen von neuem Weltkörper' Het tijdschrift De Ster: van wereldburger tot pacifist' in C. van Heertum e.a, *De andere achttiende Eeuw*, Nijmegen 2006, pag. 263-282. Volgens Hanou is *De Ster* waarschijnlijk geschreven door Kinker, A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, deel I, pag. 251.
[3] *Prospectus van een nieuw tijdschrift hetwelk, op den 11den maart aanstaande, onder den Tytel DE STER zal worden uitgegeven.*
[4] *De Ster*, Amsterdam, d.d. 11/03/1806, nr. I, pag. 6.
[5] Hanou kenschetst het blad: 'Voorzover Kinker en het blad ergens geplaatst zouden moeten worden op de altijd ongemakkelijke links/rechts-balans, zou geconcludeerd moeten worden dat er een duidelijk

orde, in *De Herkaauwer* is het juist vooral die vrijmetselarij. Een lange passage beschrijft wat de Verlichters voorstaan, waarbij het ideaal van Kinker / de vrijmetselarij - ook dan in het brandpunt dus - naar voren komt:

> Wij moeten al aanstonds beginnen met te zeggen, dat het louter kwaadsprekendheid en laster is, dat de ware verlichting, waar tegen men zich zoo uitermate in de bresse stelt (...) eene kweekschool zou zijn voor de Apostels van het ongeloof, gezworen vijanden van de tronen en altaren, pikeurs en menners van de Jacobijnen, met al de *signalementen*, die daar verder te behooren. Integendeel, zij die haar toegedaan zijn, hebben een goed, universeel, menschelijk geloof; een geloof, dat zij in alle religiën vinden en waarderen. Droge zedeprekers zijn zij ook niet. Het heilige bovenzinnelijke, dat men zich in verschillende vormen voorstellen kan (en de Katholieke vorm is zeker de slechtste niet) kan met geen te veel zalving en geestverheffing op het gemoed gedrukt worden. Onder enkel betogende woorden verliest het zich, en daarom *disputeren* zij er ongaarne over. Zij hoeden het voor zeker, dat een vroom en onwankelbaar vertrouwen op een bovenzinnelijk en goddelijk wereldbestuur van een deugdzaam en aan het geweten getoetst gedrag onafscheidelijk is; en de deugd zelve, zonder welke alle mogelijk geloof ijdel is, houden zij voor het zelfde als een werkdadig trachten naar een' staat van volmaking, niet slechts in het eeuwige, maar ook in het tijdelijke leven; vooral dringend toegepast, en aanbevolen ter verbetering en veredeling der menschelijke en maatschappelijke inrigtingen. De zedelijke vrijheid van den mensch houden zij voor het hoogste godsdienstige leerstelsel, en de zuivering en heiligheid van den wil voor den hoogsten der pligten. Zij vinden het, voor het overige, zelfs zeer goed, dat deze bij uitstek korte geloofsbelijdenis, in eenen, evenwel meer of min doorzigtigen, *nimbus*, gehuld blijve, en zoo zij *indifferentisten* zijn, is zulks alleen met betrekking tot het kleed, waarin het aan de menigte voorgedragen wordt. Wat de kerken (in de kerke zelve, wel te verstaan) er verder bij willen geloofd hebben, wanneer dit het bovenstaande slechts niet omver werpt, en het zoeken naar waarheid, in alle vakken van menschelijke kennis, buiten de kerk, vrij en onbelemmerd gelaten wordt, is eene zaak, waar tegen zij geen partij willen stellen; altijd evenwel hopende, dat de geestelijkheid mede onderzoekende en naarvorschende, niet zal willen verkiezen, op eenen al te grooten afstand van de overige faculteiten te blijven staan.
> Dat zulke lieden een vijandelijk oog op de troonen zouden geslagen houden, en wel dan, wanneer deze hun rijk van het rijk der kerk afgescheiden houden, en ook nu zij aan alle soorten van geloovigen eene onzijdige bescherming verleenen, kan in geene gezonden hersenen opkomen. Dat zij op de troonen der Spaansche *Ferdinanden* eenen

---

'progressieve' inslag is: voor vrijheid van de pers, tegen absolutisme, tégen ultramontanen en obscuranten (en in die gevallen de vorst steunend). Er is zelfs een aanzet van sociale bekommernis: niet alleen in het ondersteunen van maatschappijen die een oplossing zochten voor de armoede en de werkeloosheid, maar in het vormen van gedachten over de plaats van de volksklasse en haar opheffing.' A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, deel I, pag. 325.

> grimmigen blik werpen, moet men hen voor geen *Jacobinismus* aanrekenen. Tegen alle pogingen, die er aangewend worden, om de geestelijke zielenslavernij weder intevoeren, willen zij (en wanneer zij hun geloof met hunne werken zullen bevestigen, kan dit ook niet anders) met hunne even zoo geestelijke vrijheidswapenen optrekken. Bemoeiallen zijn zij; maar scheurmakers zijn zij niet. In tegendeel, zij zijn breukheelers en gatenstoppers. Het hervormen buiten den Staat en buiten de Kerken houden zij voor ongeoorloofde manoeuvres: dit kan en moet alleen plaats hebben, wanneer zij er hunnes ondanks uitgeworpen worden. In dat enkele geval moet men het hen niet kwalijk nemen, dat zij onder den blooten Hemel of onder tenten wonen. Van de volksbeschaving, wachten zij (...) het Koninkrijk der Hemelen hier op aarde.
> Welk gevaar steekt er dan nu in deze waarlijk gemoedelijke leerlingen? En hoeveel gevaarlijker is niet het niet langer houdbare stelsel der V E R D O N K E R I N G ?[1]

De term kantianisme wordt vermeden in *De Herkaauwer*. Wereldburgerschap daarentegen (en daarmee een verklaring voor Kinkers gericht zijn op joden) komt prominent verschillende keren naar voren, onder andere in:

> Het (...) grondbeginsel der Christelijke Staatkunde, waarmede de Godsdienst en Zedekunde, van dien zelfden wetgever, zeer gelukkig zamenstemmen en ineensmelten – deze hoeksteen van den geheelen (geheimzinnigen) Christelijken Tempel, is wereldburgerschap; en dat is volstrekt anti-Joodsheid, anti-Chineesheid, anti-Engelsheid. *)
>
> *) De Joden, Chineezen en Engelsen moeten dit niet euvel opnemen; wij verstaan er alleen hun separatismus onder, en verder of anders niet. De Joden, b.v., welke zich boven hunne antieke nationaliteit verheffen en Europeanen geworden zijn, kunnen, volgens dit allernieuwste verbond, even zoo goed als alle de overige sektaristen, onder de Christenen gesteld worden; en zulks zoo veel te meer: om dat de eerste Christenen Kosmopolitische Joden geweest zijn.[2]

In het *Weekblad voor Kinderen* uit 1799 vinden we een verwijzing naar het kantianisme, al kan men gezien het taalgebruik twijfelen aan de jeugdige leeftijd van de lezertjes:[3] 'Wijsheid en Deugd zyn de eenige voorwaarden op welken wy gelukkig kúnnen zyn (...).'[4] Bovendien worden kantiaanse gedachten verwoord als gesteld wordt dat wij deugd alleen vanwege plicht moeten navolgen, niet vanwege geluk: 'maar indien wy de vervulling dier pligten zelven tot het oogmerk

---

[1] J. Kinker, 'Geleerdheid, Volksbeschaving, Verlichting' in J. Kinker, *De Herkaauwer*, Amsterdam, 1816, deel II, pag. 31-34.
[2] J. Kinker, 'Christelijke Staatkunde' in J. Kinker, *De Herkaauwer,* Amsterdam, 1817, deel III, pag. 89-90.
[3] Dit *Weekblad voor Kinderen* is drie jaargangen uitgegeven: 1798, 1799 en 1800.
[4] *Weekblad voor Kinderen*, Amsterdam, 1799, pag. 243; ik ben hierop gewezen door P. Buijs. *De Eeuw van het geluk,* Hilversum, 2007, een werk dat me op het spoor zette van nog ander werk.

van al ons streeven maken, dan loopen wy zeker veel minder gevaar om ons door schyngeluk te laaten verblinden.'[1]

Het buitenlandse blad de *Allgemeine Literatur-Zeitung* (1785-1849) heeft ook hier invloed gehad. Franke stelt in haar proefschrift dat 'aan de verspreiding van Kant in Nederland (...) een dichtverweven netwerk van Duitsers en Nederlanders ten grondslag [lag], die in staat waren om binnen het Duits-Nederlandse cultuurgebied als intermediair te fungeren. Vooral de *Allgemeine Literatur-Zeitung* heeft een belangrijke functie vervuld bij het bekendmaken van de Kantiaanse wijsbegeerte in Nederland.'[2] Minstens twee contemporaine bronnen bevestigen dit. Dethmar, die drie werken van Van Hemert in vertaling uitgeeft, voegt in 1799 een inleiding toe aan een werk van Van Hemert waaruit blijkt dat dit blad ook hier een rol heeft gespeeld:[3]

> In Deutschland machte zu dieser Zeit keiner mehr aufsehen, als I. Kant. Die Gährung, die hier zu herrschen anfieng, wurde auch bald durch die Allg. Lit. Zeitung und einige andere Journale verbreitet, die bis ins Innere von Holland verschickte und daselbst gelesen werden.[4]

Bovendien maakt Feith in 1806 in zijn *Brieven aan Sophië* ook gewag van het belang van deze krant:

> Die met vele Hoogduitsche Tijdschriften bekend zijn, zullen weten, hoe men toen het Kantianisme daar nog aan de eerste orde van den dag was, in dezelve, en vooral in de toenmalige *Jen. Allgem. Literat. Zeit.* elk, die de eer van het evangelie voorstond, en Jesus Christus voor den Zaligmaker der wereld erkende en huldigde, een zwakhoofd noemde (...).[5]

De oprichter Chr. Schütz geeft dit blad vanaf 1785 uit om het kantianisme te verkondigen. Het blad moet volgens hem vanaf het begin een internationaal karakter krijgen, reden waarom hij zoveel aandacht aan een uitgebreid netwerk van correspondenten besteedt. In 1803 splitst de *Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung* zich af. Redacteur wordt dan H. Eichstädt. Deze *Jenaische*

---

[1] Ibidem.

[2] Ik baseer me ook op V. Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837*, Amsterdam, 2009.

[3] P. van Hemert, *Über das Recht und die Verpflichtung zum eignen Urtheile in der Religion: oder Beantwortung der Frage: Wie kann man den Grundsatz der protestanten (…) beweisen,* Dortmund, 1789; P. van Hemert, *Über Accommodationen im Neuen Testament (…),* z.p, 1795; P. van Hemert, *Über die Existenz eines reinen uneigennützigen Wohlwollens im Menschen von P. v. Hemert. (…),* Dortmund, 1799.

[4] Geciteerd naar Franke. F. Detmar, 'Vorrede des Ubersetzers', in P. van Hemert, *Über die Existenz eines reinen uneigennützigen Wohlwollens im Menschen von P. v. Hemert. (…),* Dortmund, 1799, pag. 14.

[5] R. Feith, *Brieven aan Sophië,* Amsterdam, 1806, pag. 190.

Allgemeine Literatur-Zeitung kent vier correspondenten in Nederland, te weten Chr. Ebersbach, G. Lagers, C. Reinwart, allen in Nederland wonende Duitsers, en Deiman die we al bij de bespreking van het *Magazyn* hebben leren kennen. Zijn belangrijkste werk is *De Geest en Strekking der critische Wijsgeerte* uit 1805; dit werk wordt samen met Kinkers *Gedachten bij het graf van Kant* in één bundel uitgegeven. In recensies gaat men meer in op Kinkers werk, waardoor Deimans korte bijdrage wat wordt ondergesneeuwd.[1] Deiman schetst de eerste beginselen van Kant. Opvallend is dat hij de doorgaande lijn in de geschiedenis van de wijsbegeerte onderstreept in plaats van de breuk, zoals Van Hemert liever benadrukt.

Kinkers *Gedachten bij het graf van Kant, dichtstuk* uit 1804 is misschien wel het bekendste werk in het hele Kantdebat, niet in het minst omdat het een aantal keren in genootschappen is voorgedragen.[2] Een herdruk volgt al in 1805. Kinker schrijft bij de herdruk in 1805 (in 1819 in het *Verzameld Werk* wijzigt hij deze weer) 'Aantekeningen op mijne gedachten bij het graf van Kant'. Deze betreffen slechts de regels 91-92 en 601-610. Deze 'Gedachten' bestaat uit 65 strofen van tien regels.[3] In de strofen 1-8 roept Kinker de dichtkunst aan: deze geeft de dichter vleugels, kracht, moed, schoonheid en inspiratie en al heeft Kant nooit de dichtkunst zelf bedreven, hij doorgrondt die wel:

> Ja, hij die nooit uw' citer snaarde,
> Slechts peinsde, en dacht, en zocht, en vond
> Nooit zangtoon met zijn denkkracht paarde,
> Heeft daar uw schoonst geheim doorgrond. [4]

---

[1] Zie bijvoorbeeld *REC*, Amsterdam, 1806, pag. 304-307; *SCHB,* Den Haag, 1805, pag. 20-21.

[2] Opvallend positief gerecenseerd in *VL,* Amsterdam, 1805, deel I, pag. 313-316; ook besproken in *REC,* Amsterdam, 1806, pag. 304-306 en in *SCHB*, Den Haag, 1805, pag. 19-22. De twee laatstgenoemde recensies gaan hier nadrukkelijk in op hun pro-kantiaanse houding. Saakes vermeldt het meervoud: 'Een en ander onlangs uitgesproken in geletterde Genootschappen te Amsteldam,' in A.Saakes, *Naamlijst van uitgekomen boeken, (…)*, Amsterdam, 1804-1808, deel IV, pag. 130. Het is niet alleen op 2 april 1804 in Concordia et Libertate voorgedragen, ook in Felix Meritis op 2 en 3 april 1805, waarschijnlijk ook in de Hollandsche Maatschappij. Zie voor die laatste A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, deel I, pag. 140.

[3] De syntactische opbouw toont een rust voor regel 5, wat ook bevestigd wordt zowel door het rijmschema ababccdeed als door de manier van inspringen bij de regels 2,4,7, en 10. Het gedicht is al ingedeeld in de volgende vijf delen: strofen 1-24, 25-36, 37-58, 59-62 en 63-65. Inhoudelijk is een heel andere indeling mogelijk, namelijk inleiding srofen 1-8, algemeen deel strofen 9-22, aanspreking van Kant strofen 23-24, de *Kritik der reinen Vernunft* strofen 25-36, de *Kritik der practischen Vernunft* strofen 37-43, de *Kritik der Urteilskraft* strofen 44-50 en aanspreking van Kant strofen 51-65. Zie G. Vis, *De verlichte Muze*, 's Gravenhage, 1982.

[4] J. Kinker, *Gedachten bij het graf van Kant*, Amsterdam, 1805, strofe IV, regels 31 t/m 34.

Kinker bespreekt in strofen 9-22 de richting die de filosofie juist níet op moet. Hij stelt zich (wederom; hij doet dit vaker) in navolging van Kant de kenbare wereld voor als een eiland dat e moeten gaan verkennen:[1]

O KANT! – gij hebt aan alle zijden
Het Eiland der Natuur bespied.
Gij zaagt het immer voorwaarts glijden,
Rondom begrensd door 't eindloos Niet.
(...)
Ook gij begaaft u op die stranden,
(Waar 't Eiland zich door d'Oceaan
Van alle zijden aan ziet randen)
Om langs die grenzen om te gaan.
Daar hebt gij elke bocht berekend.
Dat drijvend Eiland afgeteekend,
Zijn eerste Wetten opgespoord;
En wist die wetten in ons-zelven
Als in hunn' oorsprong op te delven
Gij vondt den maatstaf van het oord.[2]

Vele stromingen hebben geprobeerd het eiland te doorgronden, maar dan komt stralend Kant die aan alle zijden het eiland heeft bespied en 'vondt den maatstaf van het oord.' Zonder spoor van kritiek zet Kinker dan in de strofes 25-36, 37-43 en 44-50 de drie *Kritiken* uiteen: wat Deiman in zijn *De Geest en Strekking der critische wijsgeerte in een kort overzicht voorgesteld* prozaïsch doet, toont Kinker hier poëtisch: het zijn de twee kanten van één munt.[3] In de strofen 25-36 staat de vraag centraal hoe naast analytische a priori en synthetische a posteriori oordelen ook synthetische a priori oordelen mogelijk zijn. Na de leer van de theoretische rede volgt in strofen 37-43 de leer van de praktische rede en gaat hij in op de bepaling van de wil. In de strofen 44-40 tenslotte geeft hij de verbinding tussen de theoretische en de praktische rede aan. In het laatste deel roept Kinker Kant aan en stelt onomwonden vast dat de oude filosofie dood is:

Laat twijfelarij en dweepzucht zamen,
Laat oud vooroordeel, magt of list
Zich tot den aanval vrij bekwamen

[1] Kant blikt halverwege zijn ontdekkingsreis in de *KrV* terug op die reis (A235-36/B294-95); uitsluitend binnen dat gebied kan er ware kennis zijn, maar het eiland is omgeven door mistbanken en gevaarlijke ijsschotsen: een tocht zal onvermijdelijk leiden tot schipbreuk.
[2] Idem, strofen XXIII en XXIV, regels 221 t/m 240.
[3] Kinker noemt Deiman in 1807 in zijn *Brieven van Sophie aan Mr. Rhijnvis Feith* zijn 'waardste vriend'.

En voeren hunn' alouden twist! –
(...)

Gij stondt in 't midden, zaagt hun pogen
Van alle zijden rustig aan;
Verzekerd van hun onvermogen,
Was 't dwaasheid hen te wederstaan.
Gij zaagt hen op uw schaduw woeden,
Terwijl zij in hun blind vermoeden,
Uw' Geest verbreidden over de aard.
Hun waan, in u te wederstreven,
Moest aan dien geest meer veerkracht geven,
Hem zelfs beschermen in zijn vaart.[1]

Als verontschuldiging dat hij hiervoor een deze rede gebruikt, eindigt hij met:

Ik heb, van uwen geest doordrongen,
De strekking van dien geest gezongen;
Maar Kant – U heb ik slechts genoemd.'[2]

Zoals gesteld is Kinkers *Gedachten bij het graf van Kant, dichtstuk* misschien wel het bekendste werk in de eerste jaren: het is veel voorgedragen en vaak herdrukt; het is vooral een ode aan Kant (met formuleringen als 'Wil ik mijn' held bespieden',[3] 'Ik zag u door den sluier dringen',[4] 'Uw scherpziende oog'[5] en 'Oorspronkelijke denker!'[6]).

[1] J. Kinker, *Gedachten bij het graf van Kant*, Amsterdam, 1805, strofen LI en LII, regels 501 t/m 520.
[2] Idem, strofe LXV, regels 647 t/m 650.
[3] Idem, strofe 9.
[4] Idem, strofe 52.
[5] Idem, strofe 53.
[6] Idem, strofe 61.

De reacties

Het kantianisme zoals voornamelijk gepropageerd in Van Hemerts tijdschriften, brengt de nodige reacties teweeg: zowel de *Beginzels* als het *Magazyn* als de hierna te bespreken *Lektuur* zijn kort na hun uitkomen uitgebreid besproken. Ook andere activiteiten, ook van medestanders, als polemieken, lezingen en dergelijke komen in tijdschriften uitvoerig aan bod. In de tweede helft van het tweede decennium worden de reacties enerzijds lauwer (ontkennen is vaak de ergste kritiek), anderzijds ook feller (de polariserende werking van het kantianisme en vooral de werkwijze van Van Hemert schreeuwen om reactie), in ieder geval veelzijdiger. Men maakt zich op voor een strijd, passief in het doodzwijgen, dan wel actief in het verweren.

Allerlei reacties verschijnen. Een van de opvallendste is wel die in W. Kelch, *Het Bekkeneel van Kant, voor de hersenschedelleer onderzogt* in 1804, waarover ik eerder een anekdote uit de *Ster* aanhaalde.[1] Deze Kelch is een volgeling van de Weense arts F. Gall die de frenologie ontwikkelt: niet in het gelaat, zoals de physiognomist J. Lavatar vóór hem stelt, maar aan de knobbels en deuken van de schedel zijn aangeboren intellect, karaktertrekken als moed, gevoeligheid, wiskundig inzicht en godsvrucht te herkennen. Hoewel het werk nauwelijks iets meldt over de receptie van het kantianisme, is het als curiosum waard vermeld te worden.[2] Het betreft een werk waarin een geheel nieuwe schedelleer

---

[1] Dat de *SCHB* zelfs hier niet wil achterblijven, blijkt wel uit de recensie die aan dit werk besteed wordt in 1805, pag. 40-43. Curieus is het werk wel, exceptioneel niet: in hetzelfde jaar (1804) verschijnt in Amsterdam van J. Doornik *De herssen-schedelleer van Frans Joseph Gall, getoetst aan de natuurkunde en de wijsbegeerte*, een jaar later (1805) verschijnt te Amsterdam de vertaling van dat Duits werk van F. Gall, (door J. Doornik): *Voorleezingen, gehouden te Berlijn, over de werksaamheden der herssenen en de mooglijkheid om den aanleg der eigenschappen van den geest zoo wel, als die van het gemoed, uit de vorming der schedels van menschen en dieren te erkennen; naar het Hoogduitsch van H.G. von Selpert ; met eene voorr. en aanmerkingen van J.E. Doornik.* Een jaar later (1806) verschijnt – weer te Amsterdam – van M. Stuart *Herinneringen uit de lessen van Frans Joseph Gall, (med. doct. te Weenen), over de hersenen, als onderscheidene en bepaalde werktuigen van den geest, gehouden te Amsterdam, van den 8sten tot 18den van grasmaand 1806 / opgeteekend door M. Stuart* alsmede *Voorlezingen over F.J. Gall's hersen-schedelleer* (in de VL van 1806 wordt deze nogal discutabele leer gerecenseerd als '(…) staa [men] toe, dit Wijsgeerig Gebouw, waaraan de grond ontbreekt, voor een LUCHTKASTEEL te houden,' pag. 362); het *Amsterdamsch avond-journaal* spreekt overigens over wel 10 voorlezingen die gehouden zouden zijn alleen al in het Amsterdamse Felix Meritis (*Amsterdamsch avond-journaal*, Amsterdam, d.d. 29/03/1806, nr. IX, pag. 73). Zie voor deze Gall ook A. Kouwenberg, *De kennis der Duitsche taal is voor een geleerden hedendaags onontbeerlijk,* Amsterdam, 2010, pag. 193-229.

[2] J. Lavatar, *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnis und Menschenliebe,* Zurich, 1775-1778.

gepresenteerd wordt. De receptie hiervan wordt vergeleken met de nieuwe leer van Kant: alles wat nieuw en vernieuwend is, wordt immers altijd met argusogen bekeken, zo verging het het nieuwe scheikundige stelsel, zo vergaat het het kantianisme, zo zal het dus ook deze schedelleer van Kelch vergaan!

Of wil deze schedelleer misschien op de golven van het succes van Kant meedeinen? Om de relatie duidelijk te maken is een afbeelding van de hersenpan van Kant als illustratie toegevoegd (ene prof. Knorre heeft een gipsafgietsel van de schedel gemaakt toen Kant nog boven aarde stond). Wij kunnen met de daarbij horende uitleg meteen constateren dat de hovaardigheid, de roemgierigheid en de ijdelheid bij de carnivoor Kant significant onderontwikkeld zijn geweest, en voor het nageslacht wordt nu ook onomstotelijk bewezen dat 's mans teeldrift geheel en al afwezig was.[1]

1. De Werktuigen des plaatſelyken geheugens.
2. . . . . voor geheugen van getalen.
3. . . . . voor zaakgeheugen.
4. . . . . der milddadigheid.
5. . . . . voor ſnedigheid, geestigheid.
6. . . . . voor vergelykende ſcherpzinnigheid.
7. . . . . voor bovennatuurkundige ſcherpzinnigheid, of wysgeerige beſchouwing.
8. . . . . der goedhartigheid.
9. . . . . der godsvrucht.
10. . . . . voor het voorſtellingsvermogen.
11. . . . . der ſtandvastigheid.
12. . . . . der hovaardigheid.
13. . . . . der roemgierigheid, ydelheid. } Deze plaatſen, welken door eene ſterke uitpuiling zich onderſcheiden, waren by KANT in tegendeel ingevallen.
14. . . . . der waarheidsmin.
15. . . . . der teeldrift. — Deze werden in het Bekkeneel van KANT geheel gemist.
16. . . . . der voedſelzucht. — In het Bekkeneel van KANT werdt de neiging tot *dierlyk voedſel* voornaamlyk aangetroffen.
17. . . . . der bedachtzaamheid.
18. De onbekende werktuigen.

Serieuzer te nemen werk en nog niet eerder hier aan bod gekomen is er ook. *'s Menschen geluk op deeze waereld* is een werk van Hanekuyk (1744-1824), dominee te Harlingen, van wie na zijn dood nog in 1825 verschijnen *Verhandeling over de voortreffelijkheid der christelijke zedeleer* en in 1831 *Verhandeling over de waarheid van den Christelijke godsdienst*.[2] Zoals de titel

[1] Hardnekkig blijft de gedachte dat aan de schedel kenmerken van de persoon zijn af te lezen wel: in de brieven van J. Huizinga is een brief van Werner Kaegi opgenomen, gedateerd 5 juli 1928 met de volgende tekst: 'Verehrtester Herr Professor, eben komme ich von Basel zurűck, und kann Ihnen zwar nicht berichten dass der Erasmus gedruckt sei (…); aber etwas viel Merkwűrdiges: noch gestern frűh hielt ich den Schädel des Erasmus in der Hand. (…) (In der Schädelkunde berűmter Männer sollenűbrigens Kant, Leibniz, Bach denselben Schädeltyp besessen haben wie Erasmus!). J. Huizinga, *Briefwisseling II, 1925-1933*, Utrecht-Antwerpen, 1990, pag. 228-229.

[2] Weliswaar (ook) anoniem, maar in de *VL*, Amsterdam, 1826, deel I, pag. 409, wordt Hanekuyk als auteur aangeduid.

al aangeeft, gaat Hanekuyk in op het onderwerp geluk: vooral filosofen die beweren dat het laag zou zijn en niet zou passen om in het handelen het eigen geluk uiteindelijk te vergroten, moeten het ontgelden. Deugd leidt tot geluk: iedereen met eenvoudig, gezond verstand kan dit al begrijpen. Ieder die dit ontkent, ontkent ook de goede bedoelingen van God: 'De toejuiching van een goed geweten is de bestendigste van alle gelukzaligheden, deeze walgt nimmer.'[1]
De *Vaderlandsche Letteroefeningen* bejubelen het.[2] In 1804 verschijnt *Bijdragen tot de kunst om gelukkig te kunnen leven,* een vertaling van het werk van Köppen *Lebenskunst in Beyträgen* uit 1801. Hij weerlegt de gedachte dat deugd tot geluk leidt; hij bakent de zedenleer af van de kunst van het gelukkig leven, aangezien die laatste het hier en nu benadert, de eerste een hoger geluk nastreeft:

> Het goede wordt de mensch aanbevolen omdat het goed is, maar de wijsbegeerte des levens moet hem tot zijn geluk hier op aarde leiden. Het goede en het kwade, zou men kunnen zeggen, betreft hen als redelijk wezen, de wijsbegeerte des levens betreft zijne gevoelende natuur. De bedoeling der zedeleer is den mensch een hooger geluk waardig te maken; de wijsbegeerte des levens daarentegen tracht hen met zijn tegenwoordige leven te bevredigen. [3]

Klijn vertaalt in 1805 het in 1800 uitgekomen *Seelenlehre für die Jugend, nach den Grundsätzen der Kantischen Philosophie (...).* Het is oorspronkelijk een leerboek geschreven voor de bovenbouw van het gymnasium. In samenspraken tussen de leraar Pythias en de leerling Hegio wordt de critische wijsbegeerte socratisch uitgelegd.[4] De dramatische naamgeving van de twee personen geeft al aan dat de uitleg zeer betrouwbaar is en dat wat er uiteindelijk verkregen wordt, zeer gelukmakend is.[5] Als bijlage wordt het geheel nogmaals stapsgewijs in 39 paragrafen uitgelegd.[1]

---

[1] [H. Hanekuyk] *'s Menschen geluk op deeze waereld,* Harlingen, 1801, pag. 8.
[2] *VL*, Amsterdam, 1802, pag. 402-403.
[3] Fr. Köppen *Bijdragen tot de kunst om gelukkig te kunnen leven,* 's Gravenhage, 1804, pag. 20.
[4] De recensent stelt 'Als de nacht zoo donker moet het worden voor hem, die de Critische Wijsbegeerte uit deze gesprekken voor het eerst leert kennen' in *VL*, Amsterdam, 1805, deel I, pag. 624; zelfs de *SCHB*, Den Haag, 1805, pag. 51-67 is niet overtuigd van de helderheid.
[5] Pythias is een figuur uit de klassieke Griekse mythologie: wanneer hij door Dionysius ter dood is veroordeeld, weet hij zijn broer Damon over te halen zijn plaats in te nemen opdat hij zelf afscheid kan nemen; als hij niet op tijd terug zal zijn, zal Damon ter dood worden gebracht. Net op tijd arriveert Pythias. Dionysius is ontroerd en schenkt beiden de vrijheid. Hegio is de hoofdpersoon uit *Captivi* van Plautus: hij heeft twee zonen verloren. Hij koopt gevangenen op om ze te kunnen ruilen voor een zoon: een aanzienlijke jongeman en diens slaaf. Hij stuurt de slaaf op pad en houdt de ander vast. Hij weet niet dat zijn beide gevangenen gewisseld hebben: de meester geeft zich voor slaaf uit en omgekeerd. Alles komt goed als de edelman terugkomt, met de zoon van Hegio die hij voor zichzelf geruild heeft, én de

Van Bekenn komt als reactie op het werk van Ewald *Über die Kantische Philosophie* uit 1791 in 1805 een vertaling uit onder de titel *De goddelijkheid des Christendoms (...) volgens de grondstellingen der critische philosophie beschouwd, opgehelderd en onwederlegbaar gestaafd en verdedigd*. Het werk is één lange lofuiting op het werk van Kant, maar vooral de term 'onwederlegbaar' roept felle reacties op.[2] In hetzelfde jaar verschijnt van Witsen Geysbeek de vertaling van *Kants Vollendung* van Töpfer onder de titel *Kant's overgang ter onsterfelykheid*. In het gedicht wordt de 'overgang' nogal dramatisch verwoord: een engel zweeft door het zwerk om op de aspunt van de zon met 'gloeijend, onvergankelyk schrift' de sterfdag van Kant 'in 't eeuwig noodlotsboek des tyds op te schrijven':[3]

Des Ongeschaapnen engel daalde,
Omstraald door 't glansryk ligt van Gods Voorzienigheid,
Uit 's Hemels troon op de aarde neder.
Hy was door Goddelyk bevel
Gelast den waardigsten der wyzen
Die ware wysheid en een zuivere zedenleer
Den mensch verkondigde (...)
Naar d' Oorsprong der aanbidbre wysheid
En eeuwge zalighied te leiden.

(...)

"Treed nu, verheerlykt tot een' Engel,
"Naar die verheerelykte geesten,

---

boef die vroeger Hegio's andere zoon gestolen had. Nu blijkt dat de bij Hegio achtergebleven slaaf niemand anders is dan het destijds ontvoerde kind. Hegio heeft zijn beide zonen terug.

[1] De recensent van de *VL* doet fijntjes een beroep op de vertaler nu eindelijk ook eens de drie *Kritiken* van Kant in het Nederlands te laten verschijnen: 'Mogt de Heer KLIJN zich den arbeid getroosten tot de vertaling der drie Critiken van KANT zelven, hiermede zou hij eenen belangrijken dienst doen aan het Nederlandsch Publiek, hetgeen nu al genoeg voorgelicht behoort geacht te worden, om tot die heiligdommen zelve der Critische Wijsbegeerte te worden toegelaten.' *VL*, Amsterdam, 1805, deel I, pag. 626. Wat de logica betreft is hij toch blij eerder de lessen van Wyttenbach gevolgd te hebben: 'Mogt de Heer KLIJN zich den arbeid getroosten tot de vertaling der drie Critiken van KANT zelven, hiermede zou hij eenen belangrijken dienst doen aan het Nederlandsch Publiek, hetgeen nu al genoeg voorgelicht behoort geacht te worden, om tot die heiligdommen zelve der Critische Wijsbegeerte te worden toegelaten.' Ibidem.

[2] L. Bekenn, *De goddelijkheid des Christendoms, in zoo verre zij begrepen kan worden, en deszelfs hoofdleeringen, op ene geheel nieuwe wijze, volgens de grondstellingen der critische philosophie beschouwd, opgehelderd en onwederlegbaar gestaafd en verdedigd,* Amsterdam, 1805. De *VL* recenseert het werk uiteraard zeer negatief, de mate waarin is meer opvallend dan het oordeel: 'Wat is nu, bij een overzigt van den inhoud dezes geschrifts, de titel des boeks anders, dan een ijdel woordenspel? (…) Hetgene wij dus hier vinden, is niets anders, dan hetgene wij ook bij KANT en FICHTE vonden.' *VL*, Amsterdam, 1807, deel I, pag. 666.

[3] A. Töpfer, *Kant's Overgang ter onsterfelykheid*, z.p, 1805, pag. 3.

"In 't blinkend eeuwig ryk der waarheid
"En zie met hen,
"Wat ge op aard' denkbeeldig vormde.
"Het godlyk ideäal der reinste zeedlykheid.
"En 's Ongeschaapnen eêlst geschenk
"De reden, die ook zonder loon
"Den mensch de deugd betrachten doet,
"En door geen straf hen daartoe dwingt;
"Maar in 't vervullen van zyn' pligt
"Hem zyn bestemming vinden doet.
"Voltooi dáár uw verheven werk;
"Het uitgebreid ontwerp, volmaakter kenvermogen."

Dus zond de hemelsche seraf
Door heilig vóórgevoel bewogen –
Ontsliep, bij 't zagt geluid der harp,
De wyze.

Uit zyn omkleedsel steeg
De ontboeide geest tot d'Oorsprong op
Der wysheid en der zaligheid,
Alwaar volmaakt is wat op de aard' volmaakbaar was.[1]

Het is opvallend dat Witsen Geysbeek, die gezien zijn puntdichten toch over een aanzienlijk vermogen tot relativering beschikt, dit heeft vertaald: de zonsverduistering die op een dag voor de dood van Kant overal te zien was, zou zelfs de voorafschaduwing van Kants 'overgang' geweest zijn![2] Hoe vreemd het

[1] Idem, pag. 3-4.

[2] Deze Witsen Geysbeek (1774-1833) is autodidact, satiricus, genootschapper, vrijmetselaar; hij vertaalt en schrijft van alles op bijna elk terrein: hij schrijft verhandelingen over de vrijmetselarij, over stenografie, hij dicht epigrammen, vertaalt uit het Latijn, Frans, Duist en Engels, stelt een reisgids over de stad Amsterdam samen, alsmede een rijmwoordenboek en een *Biografisch, anthologisch en critisch woordenboek der nederdietsche dichters*; hij stelt zelfs een woordenboek Deens-Nederlands, Nederlands-Deens samen; vanaf 1836 verschijnt van hem in zes delen (5500 pagina's) *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving, (…),* Amsterdam. Onder het lemma ANEN en ISTEN treft men hierin: 'ANEN en ISTEN noemt men de aanhangers van secten en stelsels in de wijsbeg. en wetenschappen zoo wel als in den godsdienst; want men heeft niet alleen Lutheranen, Zwinglianen, Calvinisten, Papisten, Labadisten, Methodisten, enz. maar ook Cartesianen, Spinozisten, Brownianen, Leibnitzianen, Wolfianen, Kantianen, Fichtianen, en nog ontelbare anderen. Dat er zoo vele *anen* en *isten,* op het grondgebied der philosophie aangetroffen worden is zeker opmerkelijk," zegt de schrandere KRUG, "daar de philosophie juist het meest iemand voor zulk eene partijdigheid behoeden moest; maar als men bedenkt hoe geneigd de mensch is zich door het aanzien van beroemde mannen ook in het oordeel te laten leiden, en hoe veel gemakkelijker het over het algemeen voor de traagheid is na te spreken dan na te denken, dan zal men dit verschijnsel geenszins aan de philosophie zelve wijten. Zelfdenken en zelfoordeelen is de zaak van zoo weinigen, dat er niet ligt eene secte ontstaan zal van lieden, die zich tot gene secte hoegenaamd

ook is: dit werk geeft aan dat het kantianisme óók een hype is, zeker polariserend werkt, aanzet tot vernieuwing en de gemoederen danig bezighoudt.

Ook op andere terreinen begint het kantianisme zich te manifesteren. Ik noem hier het onderwijs, de kerk, wederom het genootschap en de beeldende kunst.
Dat de laatste jaren van de achttiende eeuw zeer turbulent zijn, is een understatement: zij zijn rijk aan politieke tegenstellingen, aan elkaar bestrijdende partijen en ook aan diepgaande omwentelingen die ook in de tijd zelf al zo gevoeld worden als bepalend. De Pruisen grijpen in, de Fransen hebben een grote invloed, de Patriotse Revolutie, de Bataafse Revolutie, de twee 'fluwelen' revoluties: het zijn belangrijke historische gebeurtenissen in deze periode; ook de gebeurtenissen in 1796 zijn bepalend. In deze tijd vindt de overgang plaats van een Verenigde Republiek naar de eenheidsstaat: het is het einde van het Ancien Régime; tegen deze zeer woelige politieke en ook maatschappelijke achtergrond - veel vergelijkbare perioden in snelle omwentelingen kent de Nederlandse geschiedenis mijns inziens niet - komt het kantianisme op.
Het aan historici vanouds bekende beeld van de periode rond 1800 is lang eenzijdig bepaald door figuren als Bilderdijk, Da Costa, Potgieter en Bakhuizen van den Brink. Zij zijn het vooral die ons het overbekende beeld geschetst hebben van tevredenheid, gematigdheid en zelfgenoegzaamheid die loom met elkaar strijden, na een vermeende knock-out van ontvankelijkheid, zelfkritiek en bruisend enthousiasme. De achteruitgang op economisch en politiek terrein is inderdaad groot. Men vergete niet dat oorlogen voor een verlies van internationaal politiek prestige zorgen: zo brengt de Spaanse Successieoorlog aan het begin van de eeuw (1701-1713) de Republiek al aan de bedelstaf; dan toont de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) aan dat onze politieke in Europa is geminimaliseerd; de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) tenslotte luidt echt het einde in van ons land als speler in Europa, terwijl die in de eeuw daarvoor nog zo oppermachtig was; torenhoge belastingen van honderden miljoenen guldens die later aan de Fransen betaald moeten worden, verergeren alles nog (veel) meer; Franse soldaten die hier komen aansterken, kosten de schatkist nog eens

---

bekennen.' (pag. 67). Zo megalomaan als zijn streven bij leven vaak is, zo bescheiden is zijn grafschrift (dat een variatie is op 'Hier ligt Poot, hij is dood'):

'Hier ligt Simplicius: men kan al zijn bedrijven,
En 't lot, dat hij in 't eind' verwierf,
Gemakkelijk met vier woorden schrijven:
Hij sliep, hij at, hij dronk, en stierf.'

miljoenen guldens. Men ziet deze achteruitgang, hoe clichématig dit beeld later ook zal blijken te zijn, als spiegels van het geestelijke verval, ook al in de eigen tijd: bedaard, bekrompen, traag, tevreden, vreedzaam en nog wat van dergelijke typeringen lijken bij onze volksaard te horen. Jan Salie is het boegbeeld van deze mentaliteit, beter geformuleerd: de trekschuit ervan.

Niet alleen latere historici, maar ook verscheidene schrijvers uit de eigen tijd hebben dit beeld opgeroepen, bijvoorbeeld Van Hamelsveld al in *De Zedelijke Toestand der Nederlandse Natie* uit 1791. Voor de lezers van het uitermate populaire *Christelijk Huis- en Handboek of de bespiegelingen voor elken dag des jaars* van Ewald bestaat het particuliere leven in de stormachtige tijd uit het ootmoedig de deugd van de dag volgen in braafheid, zedigheid en matigheid.[1] Het boek geeft voor iedere dag een overweging die een parafrase is van die van de dag ervoor, net zoals iedere dag een parafrase is van de vorige. Het is niet de sombere bespiegeling over de tijd zoals die in iedere tijd bij sommigen wel voorkomt, het wordt beargumenteerd en toegelicht.

Maar er is een andere kant, een die níet gevormd wordt door uitsluitend te kijken naar boetgezanten, naar onheilsprofeten en naar verzuurde oerconservatieven. Het is de kant van diegenen die 1800 zien als een keerpunt, als het jaar één van een nieuwe start, het is de kant van de maatschappelijk betrokkenen, van de vensters open, van nieuwe kansen bij alle tegenslag en van volle reflectie op het leven, het is kortom de kant waar de opkomende kantianen bij horen en waar zij luid van verkondigen: niet alleen is het leven maakbaar, ook de manier waarop het leven te maken valt, is voor hen een te maken keuze.

Zoals het een goed decorschilder betaamt, zal ik de achtergrond waartegen het kantianisme zich manifesteert niet met het allerkleinste penseel schilderen, opdat het brandpunt van de studie gericht blijft op waar het hoort. Als eerste het onderwijs.

Het zal niet verbazingwekkend zijn dat het kantianisme in het onderwijs, ook nu nog niet alleen het product van conservatisme maar ook het zinnebeeld ervan, slechts langzaam in de hier besproken periode blijkt door te dringen, hoewel

---

[1] J. Ewald, *Christelijk Huis- en Handboek of de bespiegelingen voor elken dag des jaars, vertaald door J.Clarisse,* Utrecht, 1805. Op mijn eigen verjaardag word ik bovendien verblijd met het volgende, mij toch weinig inspirerende gedichtje:

'o! Wie zou niet hartlijk wenschen
Reeds ontbonden, - dáár te zijn,
Waar, na uitgeweende tranen,
Enkel eeuwige Vreugd zal zijn!'

Overweging op 22 november op pag. 339.

verlichting, emancipatie en opvoeding toch duidelijk in elkaars verlengde liggen. Kant heeft zich ook op het terrein van de opvoeding bewogen.[1] Toch blijft net als in de kinderliteratuur het navolgen van Christus het hoogst bereikbare voor kinderen. De vraag of de eigen toetssteen gebruikt kan worden, komt nergens ter sprake.

Met de Bataafse Revolutie wordt de innige band tussen de gereformeerde kerk en het onderwijs losgelaten. Desondanks blijven bijvoorbeeld predikanten die onderwijzer zijn, gewoon op hun post. Zij zien, juist vanwege de scheiding tussen kerk en staat, in het onderwijs een stabiele basis voor hun levensonderhoud.[2] Lekenonderwijzers vullen omgekeerd hun salaris vaak aan met bezigheden als koster, voorlezer of voorzanger in de plaatselijke kerk. De beoogde scheiding is in het begin van de nieuwe eeuw eerder toch een streven dan een bereikt ideaal. De inhoud van het onderwijs is dan ook een weerslag hiervan. In het in deze tijd veel gebruikte *Zedenkundig Schoolboek* van Moens stelt meester Edelhart een aantal kinderen voor uit te leggen wat deugd is. Het antwoord van allen ('Heerlijk! Ja, ja, heerlijk!') doet hem besluiten er eens rustig voor te gaan zitten.[3] Niet het gelukkig worden alleen, maar het groots en gelukkig worden is het doel van de mens en dat kan slechts op één manier: Jezus Christus volgen. Verwijzingen naar Kant of naar het kantianisme heb ik niet kunnen vinden, ook in andere schoolboeken niet.

Wat de universitaire blijken van interesse in het kantianisme betreft, al dan niet door het *Magazyn* geïnitieerd, geforceerd of daadwerkelijk voortgekomen uit intrinsieke belangstelling, kijk ik over de door mij gestelde grenzen van tijd heen: waar individuen in genootschap, in de vrijmetselarij, in zelfstandig wijsgerig werk, in literatuur en dergelijke direct de mogelijkheid hebben uiting te geven aan hun ideeën, zijn universitaire handboeken als trage dragers van ideeën ongeschikt om ook voor deze een kleine en beperkte tijdsmarge aan te houden.

Hoe wordt er op de universiteiten over het aanstormende kantianisme gedacht? Van Hemert schrijft in 1798 '(...) zederd dien tijd, waar op ik die Voorreden schreef, is, ook, bij ons, in wederwil der staatkundige schokken, die wij

---

[1] I. Kant, *Über Paedagogik*, Königsberg, 1803.

[2] Zie voor deze schets ook J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een Samenleving*, Den Haag, 2001.

[3] A. Moens, *Zedenkundig Schoolboek*, uitgegeven door de Bataafsche Maatschappij tot nut van 't Algemeen te Leyden, Deventer en Utrecht, 1801-1807, pag. 5; het betreft een schoolboek met verschillende afdelingen: A. Moens 'Zedenkundig Schoolboek' - H. Wester 'Schoolboek voor Vaderlandsche Geschiedenissen' - B. Verweij 'Kort Begrip der Bijbelsche Geschiedenissen' - M. Adriaan 'De Geschiedenis van Jezus'.

ondergaan hebben, en der veelsoortige bewindsbezigheden, die veelen, thands, aftrekken van wijsgeerige oefeningen, het licht, eenigszins, begonnen te schijnen, in de duisternis.'[1] Voorwaar geen overtuigende en enthousiaste beschrijving, zeker van een man die graag de werkelijkheid ziet zoals hij die wenst te zien.

Eén moeilijkheid waar Van Hemert niet over rept, is het gegeven dat het onderwijs in het Latijn plaatsvindt en Kant in het Duits schrijft met zoals we gezien hebben zeer eigenaardige en ook lastig in het Latijn te vertalen termen.[2] Een ronde langs de universiteiten, waar de helft van de hoogleraren van Duitse afkomst is (!), levert het volgende op: in Leiden doceert D. van de Wijnpersse van 1769 tot 1808 wijsbegeerte; we zullen van hem afwijzende werken ten aanzien van het kantianisme zien, in een zodanige mate dat het niet waarschijnlijk is dat hij in zijn colleges positieve aandacht aan het kantianisme heeft besteed. Nieuwenhuis, vanaf 1816 is al hij hoogleraar te Deventer, wordt hier in 1822 hoogleraar; zijn houding zullen we zien tijdens het dispuut tussen Kinker en Feith zien. In Franeker is Chaudoir van 1787 tot 1807 hoogleraar; in zijn rectorale rede uit 1792 die getiteld is *De praecipuo doctrinae Kantianae momento ejusque dijudicatione* geeft hij duidelijk aan dat hij Kant gelezen heeft. Van Hemert noemt hem in zijn overzicht, net als Cras. In Amsterdam doceert Heumann wijsbegeerte, onduidelijk is in welke functie; hij overlijdt al in 1804. Van Van Hemert is zelfs geen aanwijzing bekend dat hij tijdens zijn colleges Kant heeft behandeld, al mag men toch aannemen dat dit wel het geval is geweest; dit is overigens wel een opvallend gegeven. Overgebleven correspondentie met collega-hoogleraren geeft ook geen aanwijzing.[3] Ook van Van Swinden, vanaf 1766 hoogleraar te Franeker en vanaf 1795 te Amsterdam, is duidelijk dat hij Kant bestudeerd heeft: in de veilingcatalogus van zijn boeken treft men immers een grote hoeveelheid kantiana aan.[4] Te Utrecht doceren Rossijn en Hennert. Deze laatste, hoogleraar van 1764 tot 1802, zal in het begin een zekere welwillendheid tonen, maar geeft zodra hij wordt uitgenodigd een voorwoord te schrijven bij de

---

[1] P. van Hemert, 'Beschouwing der lotgevallen van de critische wijsgeerte' in *Magazyn*, deel I, pag. 130.

[2] Reden waarom het Gronings genootschap Veritas et Officium in 1796 de universiteit van Groningen een Latijnse vertaling van Kants filosofische werken aanbiedt: *Imm. Kantii Opera ad philosophiam criticam, latine vertit F. Born*, vol. 4, Lipsiae, 1796-1798.

[3] Er is slechts één brief van Van Hemert over (zie bijlage) met een enigszins relevante inhoud: die van 10 september 1803 gericht aan Ph. van Heusde. Van Hemert schrijft deze brief naar aanleiding van een brief die W. Wyttenbach geschreven heeft aan Van Heusde. Van Hemert reageert voornamelijk wat stekelig op deze brief; over het onderwijs over het kantianisme rept Van Hemert hierin met geen woord.

[4] *Catalogus van boeken en prentwerken, (…) nagelaten bij Jean Henri van Swinden (…),* Amsterdam, 1824.

Beginzels niet thuis.[1] Rossijn, eerst hoogleraar te Harderwijk, is hier hoogleraar van 1775 tot 1815. Nieuhoff doceert te Harderwijk van 1795 tot 1811 (na een periode te Deventer) en heeft zoals we gezien hebben aandacht geschonken aan het kantianisme. In Groningen doceren na het korte hoogleraarschap van Van der Voort in 1790-1793 Bosman vanaf 1794 en Baart de la Faille vanaf 1790.

Als tweede maatschappelijk terrein nu de kerk. Gedurende de laatste decennia van de achttiende eeuw zien we meer en meer een verlicht mensbeeld. Religie wordt een zaak van een zelfstandig verworven inzicht; de dagelijkse praktijk van uitvoering van religieuze verplichtingen wordt meer en meer naar de achtergrond gedrongen. Het eigen geweten wint het van de publieke norm. Predikanten die de norm blijven leggen bij kerkbezoek of bij betrokkenheid bij de geïnstitutionaliseerde godsdienst, zien de Verlichting met zijn nadruk op de autonomie van de mens zo steeds meer als een vorm van zedelijk verval: secularisering en ontkerkelijking staan dan voor achteruitgang en de motor daarvan, de opkomst van de ratio, is hieraan debet.[2] Predikanten die openstaan voor de onder invloed van de 'Aufklärung' in Duitsland ontstane stroming van nieuwe hervormers of neologen, zien zichzelf juist als blootleggers, als hervormers van de zuivere kern van het geloof (dat 'neo' is dus foutief). Er is kortom in religieus opzicht een spreiding aan behoudenden en vernieuwers, aan conservatisme en progressiviteit, zij het dat de verdeling uitermate ongelijk is. Het palet religieuze stromingen in ons land is rond 1800 buitengewoon veelkleurig: van een weergeven van dé kerkelijke reactie op het kantianisme kan dan ook om die reden geen sprake zijn. Bovendien zijn reacties spaarzaam en als ze wel gegeven worden op een kritiek of op een ander inzicht, op een mogelijk andere interpretatie of misschien zelfs op een ander uitgangspunt, worden ze, juist wanneer die de bijl aan de wortel zouden kunnen slaan, als stofjes op de dikke jas even weggeblazen. Eerder dan fundamentele zaken zijn het juist de details die het onderwerp van discussie vormen. De officiële theologie lijkt in diepe rust verzonken en laat zich niet zo maar wekken door enige kantianen hier, een aantal tijdschriften daar, oproerige genootschappen en wat literatuur of enige afwijkende geluiden in de vrijmetselarij, hoe sterk die geluiden ook op enig moment klinken. Bovendien: de politieke veranderingen zijn zo indrukwekkend

[1] Hennert had aangegeven de filosofie van Kant uiteen te willen zetten, maar daar is hij - waarschijnlijk door zijn hoge leeftijd - niet aan toegekomen: 'Het valt my thans moeijelyk (...) iets meer dan myn gewonnen arbeid te doen. Ik weet niet wat mij scheelt – ik voel niet die leevendigheid om iets op te stellen (...).' J. Hennert, *Uitgeleezene Verhandelingen,* Utrecht, 1795, deel VI, pag. 2.

[2] J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een Samenleving*, Den Haag, 2001.

dat zij andere snel overschaduwen. Zó er toch fundamenteel gereageerd wordt, laat men dat met een gerust hart over aan de hoogleraren wijsbegeerte, veelal ook theologen en gewezen predikanten. Zo er commotie is, betreft die vaak kritiek die vanuit de eigen richting komt of die als een inzending is ingestuurd op een prijsvraag van een genootschap dat vrijwel altijd juist is opgericht om de religie binnen de grenzen van het gewenste te houden: men reageert er op, prijst het niveau of spreekt er schande van en gaat over tot de orde van de dag. Deze meestal conservatieve genootschappen tieren welig. Juist in de halve eeuw rond 1800 komt een groot aantal van dit soort gezelschappen op.[1] De genoemde diepe rust wordt als het ware bewaakt door deze genootschappen. 'Officieuze' reacties van enkelingen van binnenuit zijn echter juist talrijk. Van die vele noem ik de polemieken tussen Bonnet en Van Hemert en die tussen Van Hamelsveld en Van Hemert; ook die tussen Nieuhoff en Kinker/Van Hemert en die tussen Feith en Kinker/Van Hemert kennen een theologische basis, net als die tussen vader Dionysos/zoon Samuel van de Wijnpersse en Van Hemert en later zullen we ook nog de controversen zien die losbarsten na de ramp te Leiden, maar over het algemeen staat de godsdienstige tolerantie in hoog aanzien, niet alleen in theorie, maar ook in praktijk. Terugkerende algemene thema's zijn onder andere de predestinatie, waarover de eerste twee genoemde polemieken voornamelijk gaan (Van Hemert verzet zich hierin ook tegen de gedachte dat de rede niet meer ongerept zou zijn), de geluk-deugd problematiek waar Nieuhoff over schrijft (Van Hemert stelt dat niet het geluk het doel van de mens is), rede versus openbaring met daaraan gekoppeld de zedenwet waar de polemieken met Van de Wijnpersse over gaan (Van Hemert ontkent de openbaring niet (hoe vaak herhaalt hij dit wel niet, hoe vaak wordt hem verweten dat hij dat wel doet!), maar stelt dat leerstellingen getoetst moeten kunnen worden aan de rede) en het godsbegrip (Van Hemert ontkent de één-op-één relatie tussen een voorval en het rechtstreeks ingrijpen van God (bijvoorbeeld om te bestraffen)). Vooral het vraagstuk rede - openbaring raakt tere plekken.

De tolerantie is over het algemeen groot, maar het is een tolerantie (en zeker geen acceptatie of aanvaarding!) naar bepaalde andere, geïnstitutionaliseerde in de zin van 'erkende' religies, beslist niet intern. Het is dus een tolerantie ten aanzien van het instituut en niet ten aanzien van het geloof en uiteraard al helemaal niet ten aanzien van de 'ongodisten'. Juist in de strijd tegen bijvoorbeeld ook het fatalisme vindt men elkaar, hoe tegengesteld ook,

[1] Zie voor nadere gegevens de bijlage B.

eenstemmig. Weliswaar zal die genoemde tolerante houding in de grote steden groter zijn dan op het platteland, maar in bijvoorbeeld Amsterdam is rond 1800 een keur aan religiositeit voor handen.[1] De tolerantie, in eerste instantie niet zozeer een principiële als wel een politieke, leidt uiteindelijk in 1796 tot een gelijkstelling van godsdiensten. Wel wordt in het verlichte Nederland de invloed van het katholicisme gezien als een belemmering voor ware Verlichting en worden de katholieken daarmee gedegradeerd, maar officiële gelijkstelling is er; ook voor de joden valt er, vooral maatschappelijk, nog heel veel in te halen zoals we zullen zien, maar ook voor hen geldt - iets later - dat openlijk hun geloof belijden mogelijk is.[2] De in vele opzichten belangrijkste gelovigen blijven echter de protestants-christelijken.

De directe reacties op het kantianisme vanuit de kerk zelf zijn in eerste instantie spaarzaam. Oorzaken hiervan zijn ongetwijfeld het brede pakket van het kantianisme dat Van Hemert aanbiedt, wellicht de moeilijke taal, zeker de arrogantie van de kerk, waarschijnlijk ook de behoefte van het doodzwijgen en de overtuiging die bij sommigen blijft leven dat het kantianisme een overwaaiende mode is waar men zo min mogelijk aandacht aan moet besteden. Bovendien zijn veel hoogleraren wijsbegeerte die wel reageren bijna allemaal ook theologen, dus noodzaak is er niet.

Een andere reden is de veranderende rol van de predikant, een rol die steeds vastere vormen aanneemt.[3] Landgenoten niet alleen meer naar hun religie

---

[1] Zie ook het eerder gegeven citaat van *Willem Leevend*. Zie voor nadere gegevens bijlage C. Zo zijn er synagogen en daarbij nog een klein aantal bij-synagogen, een Engelse episcopale kerk, een van de Armeense gemeente, minstens vijftien katholieke kerken, waarbij verschillende orden als dominicanen, augustijnen en karmelieten vertegenwoordigd zijn, en minstens zeven voor de oud-katholieken; binnen het protestantisme zijn alle varianten vertegenwoordigd, van de preciezen tot de rekkelijken, van de orthodoxe tot de liberale: maar liefst acht grote gereformeerde kerken waarbij de Oude en de Nieuwe Kerk de bepalendste zijn, lutherse, doopsgezinde (zowel voor de zogenaamde lamisten als de zonisten), een remonstrantse, 'Kwakers' en Hernhutters. Abraham Blankaart die in het werk van Wolff en Deken *Brieven van Abraham Blankaart* uit 1787 een soort evangelische wandeling door Amsterdam maakt, roept dan ook bij het zien van al die godshuizen vertwijfeld uit 'Wel, Lieve Heer, wat onderscheidt ons? Waarom zyn wy elkanders brood niet deelagtig?' Daags na de wandeling bezoekt hij een vriend en '(…) ik vertelde hem zo al praatend myne wandeling, en dat ik zo wel in myn tuin was, om dat wy nu zulke vreedzaame tyden beleeven, en dat ieder nu zo ongemoeid, en zonder kleêrscheuren, den weg naar den hemel gaan mag.' In B. Wolff en A. Deken, *Brieven van Abraham Blankaart*, 's Gravenhage, 1787, deel I, pag. 305 en 313.

[2] Van Hemert haalt de katholiek Glover vol trots in zijn *Magazyn* binnen en zegt hierover: 'De achtingwaardige Schrijver (…) behoort tot de Roomsch Catholijke Kerk, en strekt dus ten blijke dat 'er, in ons Land, zoo wel als in Duitschland, en elders, ook in die Kerk, menschen gevonden worden, in wier zielen het geenszins geheel nacht is. Heer! uw Koningrijke kome!' In P. van Hemert voor J. Glover, 'Grondbeginzel van zedelijkheid, volgends Kant, verdedigd' in *Magazyn*, deel VI, pag. 127.

[3] Zie hiervoor weer J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een Samenleving*, Den Haag, 2001.

beoordelen, maar steeds verlichter ook naar hun deugd, kennis, mate van verlichting en maatschappelijke betrokkenheid, weliswaar gefundeerd op religie, maakt van de predikant naast herder ook leraar, naast voorganger ook richtinggever op maatschappelijke terreinen. Een ware religieuze opstelling volgt pas uit een gefundeerde, door scholing en vorming onderrichte keuze. De vrijheid een religie te kiezen ligt op één lijn met goed burgerschap en dit geldt viceversa: onderwijs ter vorming van vaderlandslievende en onafhankelijk denkende burgers is dus óók godsdienstonderwijs. Dit wordt duidelijk gedemonstreerd door de consequentie hiervan, namelijk een opkomst van vakbladen voor predikanten die niet meer louter en alleen preekvoorschriften geven en theologische kennis verspreiden, maar ook seculiere tips plaatsen; ik verwijs naar bijvoorbeeld de *Kerkelijke Raadvrager en Raadgever*, een tijdschrift opgericht door Heringa, dat uitkomt van 1821-1843.[1] Ook de almanak, van oorsprong een boekje met onder andere data over jaarmarkten, feestdagen en zon- en maanstanden, wijzigt van karakter als predikanten tips gaan geven, zelfs over puur technische aspecten van bijvoorbeeld landbouw.[2] Kloek en Mijnhardt stellen terecht 'Aan het einde van de achttiende eeuw was hij [de predikant, J.V.] een professional geworden, toegerust voor de religieuze, cognitieve en maatschappelijke vorming van zijn gemeenteleden.'[3] Religie wordt iets waarvoor gekózen kan worden en dat kan natuurlijk alleen door verlichte, dus rekkelijke, dus protestantse gelovigen; de predikant wordt zo voorman van een nieuwe sociale gemeenschap waarin kerk en samenleving samenkomen: die verbintenis blijkt hechter te zijn dan door een kerkelijke band alleen. Kritiek leveren op een wijsgerig stelsel dat wel of niet de eerste principes van de religie betreft, maar zich verder sociaal en maatschappelijk manifesteert in het verlengde van juist de richting waarop de kerkelijke gemeente zich meer en meer beweegt, ligt uiteraard niet voor de hand.

Het is dus om tal van redenen stil en het blijft lang stil, op de uitzondering na: bezwaren komen van de predikant W. van Vloten (1740-1809), die vanaf 1805

---

[1] Hierin wordt in een artikel genaamd 'Onderscheidende bezigheden aan het predikanten-ambt verbonden' gesproken over 'gemeenschappelijke werkzaamheden, ter verlichting, beschaving en verzorging van de lagere volkstanden, ter verdere oefening van meer gevorderden in nuttige wetenschap, ter instandbrenging of ter standhouding van maatschappelijke inrigtingen, ter aanknooping en onderhouding van betrekkingen met menschen, op welke goede gezindheid men regelmatig prijs stelt.' In *Kerkelijke Raadvrager en Raadgever,* Utrecht, 1821, pag. 69.

[2] Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan de *Landbouw en Huishoudkundige Almanak* van de predikant J. Uilkens dat in Groningen wordt uitgegeven en aan de opvolger *Almanak tot nut en vergenoeging voor de onderscheidene standen des maatschappelijken levens* dat vanaf 1813 tot 1825 wordt uitgegeven.

[3] J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een Samenleving*, Den Haag, 2001, pag. 204.

een reeks werken uitgeeft te beginnen met *Verhandeling over den zorgelyken toestand der onderscheidene godsdienstige gezindheden (...),* gevolgd in 1806 door *Tweede verhandeling, den middenweg aanwyzende tusschen de uitersten van den tegenwoordigen tyd (...)* en in 1807 door *Verhandeling over den tegenwoordigen laauwheid en overschilligheid in den godsdienst, derzelver oorzaken en geneesmiddelen.*[1] In de titel van de eerste verhandeling noemt hij de naam van de 'neologen', reden nu om eerst dit begrip nog nader te definiëren, temeer omdat het voor voor- en tegenstanders twee verschillende betekenissen lijkt te hebben.

In zijn algemeenheid zijn neologen verlichters die zich op de reformatie beroepen; het zijn theologen die eerst in Duitsland, maar later ook hier vanaf 1750 naar voren treden met verlichte ideeën en zichzelf beschouwen als de opvolgers van Luther en Calvijn. Van Hemert zelf geeft aan (in een noot nota bene, wat doet veronderstellen dat hij niet veel wíl ophebben met deze neologen, in ieder geval de waarde van hem niet hoog inschat) wat hij onder hen verstaat:

> Neologen zijn de genen, die de oude leer hier en daar willen hervormd zien. Hunne tegenvoeters zijn de Palaeologen, die bij het oude, als het hoogste (maximum, summum), staan blijven, en het nieuwe verketteren.[2]

Positief is hij niet: 'Zij willen het beter weten, dan de vaders van 't *Sijnode*, bijna 200 jaaren geleden. Zij verleiden anderen, door hunne fijngesponnen redeneeringen.'[3]

In eerste instantie heeft het begrip 'neologie' niet alleen een 'vernieuwende' lading zoals het voorvoegsel 'neo' doet vermoeden, maar ook een neutrale: neologen onderzoeken theologische zaken waarbij niets uit de weg gegaan wordt. Het doel is door de bijbel ook als historisch-literaire en historisch-morele tekst te lezen, het geloof terug te brengen ad fontes. Ypey beschrijft in zijn *Geschiedenis*

---

[1] W. van Vloten, *Verhandeling over den zorgelyken toestand der onderscheidene godsdienstige gezindheden (…)*, Amsterdam, 1805. Idem, *Tweede verhandeling, den middenweg aanwyzende tusschen de uitersten van den tegenwoordigen tyd: door proeven uit het Nieuwe Testament gestaafd,* Amsterdam, 1806. Deze twee laatste werken zijn ook gebundeld onder de titel *De bijbel als opvoedingsboek beschouwd voor elk,* Amsterdam, 1806. Idem, *Verhandeling over den tegenwoordigen laauwheid en overschilligheid in den godsdienst, derzelver oorzaken en geneesmiddelen,* Leyden, 1807.

[2] P. van Hemert, 'Buitengewoon middel, om den voordgang der nieuwe hervorming' te stuiten', in *Lektuur*, deel III, pag. 4; let op het woord 'palaeologen' dat in deze boekdelen spreekt. Zie voor de neologie E. van der Wall en L. Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding: religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen, 2007, pag. 30 e.v. en A. Rasker, *De Nederlandse hervormde Kerk van 1795*, Kampen, 1981.

[3] *Lektuur*, deel III, pag. 15.

van de kristelijke kerk in de achttiende eeuw de voordelen van de neologie als volgt:

> Men heeft (...) verscheiden gebreken, die zij niet schroomden ronduit te noemen, onder de aandacht gekreegen, openlijk erkend en afgelegd. (...) Uit de handen dierhalve van allen, welken het om den waarheid te doen is, treedt alzo, in het oog van onpartijdigen, allengs het eigenlijke woord van God meer gezuiverd uit de archief der eerwaardige oirkonden te voorschijn, ten regten verstande der godlijke schikkingen, waar door, over een groot gedeelte van den aardbodem, van tijd tot tijd, de waare godsdienst is bekend en voortgeplant geworden.[1]

Belangrijk in deze is de bijdrage in drie delen van Kinker in de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* 'Het lampje van de neölogen,' waarin op socratische wijze ene X en ene B tal van zaken bespreken.[2] Sprekend over de neologie stelt deze B dat neologen voor vernieuwing zorgen en aangezien iedere verandering een verbetering is, omarmt hij deze dus:

> Nieuwe uitzichten! nieuwe ketterijen! nieuwe orthodoxien, met één woord alles nieuw! Dit noem ik voortgaan in de tijd en zulk een voortgang is verlichting. (...). 'Er moet beweging zijn, in de zedelijke wereld, wrijving van denkbeelden: dit geeft vonken, dit geeft warmte, dit geeft licht![3]

Tegen deze wens van de vernieuwing-om-de-vernieuwing komt X (mij lijkt het verdedigbaar hier Kinker te zien) in opstand:

> Alle nieuwigheid is juist geen verlichting en ik vrees, dat wij vreemd op zullen zien, als wij, wanneer ons lampje door het een of ander toeval uitgeblazen wordt, eene geheel nieuwe duisternis zullen ingeroepen hebben..[4]

Theorieën buitelen volgens deze X over elkaar heen, maar de laatste, de nieuwste, is niet per se de beste, ook niet, nee: zeker niet waar het filosofie betreft.[5] Waar sommige tegenstanders dus de neologie zien als vernieuwing-om-de-vernieuwing waarbij men al snel uitkomt bij een geloof waarin de rol van de openbaring is geminimaliseerd of uitgeschakeld, proberen degenen die last hebben van die kwade beoordeling neologie te definiëren als een positief, kritisch en verlicht

---

[1] A. Ypey, *Geschiedenis van de kristelijke kerk in de achttiende eeuw,* Utrecht, 1795-1815, deel V, pag. 376-377.
[2] J. Kinker, 'Het lampje van de neölogen' in *SCHB*, Amsterdam, 1809, deel II, verspreid over pag. 17-47, pag. 211-230 en pag. 273-287.
[3] Idem, pag. 21.
[4] Idem, pag. 22-23.
[5] 'Onder de nieuwe philosophen zijn ellendige neologische dweepers; (…). Het is alles geen koorn dat men moet afmaaijen en naar de schuren brengen; maar men moet ook niet bijéén zamelen om te verbranden.' Idem, pag. 24.

kijken (met een lampje!) zonder vooroordelen, waarbij de rede een plaats in het geloof kan krijgen. Een belangrijke reden waarom velen zo tegen de neologie gekant zijn, is de vrees dat de Verlichting nu niet alleen buiten het geloof om zijn werk doet, maar dat ook van binnenuit het geloof wordt aangevallen: men is bang dat Verlichting ook een intern-kerkelijk verschijnsel zal worden (en soms al is). Kantianen en neologen worden dan ook vaak door tegenstanders niet alleen in één adem genoemd, maar ook identiek aan elkaar, en dus inwisselbaar.

Van Vloten reageert op het heersende religieuze klimaat in de genoemde drie werken. In het eerste kwalificeert hij het kantianisme als een modeverschijnsel, duidelijk gelieerd aan de vrijmetselarij, en zet hij het kantianisme af tegen de neologie. Waar de laatste zoekt naar de essentie van het geloof, brengt het kantianisme slechts verhulling door met een 'voile' de waarheid juist te verdoezelen: een wel heel opzichtige verwijzing naar de vrijmetselarij.[1] Ook hier wordt het streven het kantianisme te propageren gekoppeld aan een eigen agenda: niet de vrijmetselarij wordt als vehikel gebruikt om het kantianisme te promoten, maar juist het kantianisme om de idealen van de vrijmetselarij na te streven. Steunt Van Vloten hierin de tegenstanders van Van Hemert en Kinker in de loges opzichtig en uitdagend?[2]

Van Vloten staat een middenweg voor waarin het goede van de neologie een plaats krijgt, zonder dat een en ander zal leiden tot een algemeen samengaan, hoogstens een tussen protestanten (en zeker niet met de katholieken): verschillen zullen blijven.[3] In het remonstrantisme ziet hij de voorlopige voleinding van die (dan wel protestantse) oecumene: 'men ziet zelfs thans overgangen van de eene belydenis tot de andere, die wel eens een schok geeven aan het gezond oordeel: men ziet een Protestant, Catholiek - een Jood, Remonstantsgezind worden.'[4]

---

[1] Bespreking in *Hedendaagsche Vaderlandsche Bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak*, Amsterdam, 1805, deel I, pag. 721-743; W. van Vloten, *Verhandeling over den zorgelyken toestand der onderscheidene godsdienstige gezindheden in den tegenwoordigen tyd, verdeeld in neölogen of heterodoxen, en obscuranten en orthodoxen. Met uitvoerige opgave van het eenig middel, ter vermyding van de uitersten, waarin deze beiden anders noodwendig vervallen Moeten,* Amsterdam, 1805, pag. 18.

[2] Rond de eeuwwisseling grijpt de Egyptomanie om zich heen; de titel 'Sluiers van Isis' die Hanou kiest voor zijn proefschrift, zou rond 1800 dan ook aan duidelijkheid niets te wensen overgelaten hebben. Als Van Vloten het hier over 'voile' heeft, is deze verwijzing dan ook voor iedereen duidelijk. Zie A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, pag. 9-11.

[3] Zie ook V. Franke, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837*, Amsterdam, 2009, pag. 110-114.

[4] W. van Vloten, V*erhandeling over den zorgelyken toestand der onderscheidene godsdienstige gezindheden, in den tegenwoordigen tyd, verdeeld in neölogen of heterodoxen, en obscuranten en orthodoxen. Met uitvoerige opgave van het eenig middel, ter vermyding van de uitersten, waarin deze beiden anders noodwendig vervallen Moeten,* Amsterdam, 1805, pag. 18.

Maar dan wel tot hier en niet verder! Voorop staat dat de rol van de openbaring gehandhaafd moet blijven, in Kant ziet hij slechts degene die aangeeft dat openbaring en rede niet tegenstrijdig mogen zijn, zeker niet de boodschapper van een gedachte die de bijl aan de wortel van het geloof slaat, eerder een hype, een vertoning die sterk verbonden is - in Nederland - aan Isis.[1] Kant als persoon waardeert hij weliswaar, maar Kants manier van schrijven en denken absoluut niet.[2] Bovendien hekelt hij de manier waarop kantianen zich manifesteren.[3] Neologen en kantianen leggen toch eigenlijk maar weinig gewicht in de schaal: 'Gematigder kan ik niet denken dan door te stellen, dat hetzelve zoo invloeds niet heeft, om den godsdienst aanmerkelijk te bevorderen of te verwoesten.'[4] Hij strijkt geruststellend glad: het is allemaal gewoon even in de mode, meer niet. Na de patriottenstrijd in de periode 1783-1787 en de Bataafse Republiek in 1806-1810 is er onmiskenbaar een begrijpelijke hang naar harmonie, naar eenvoud en rust, naar een christendom boven geloofsverdeeldheid, een hang die overigens na het Koninkrijk Holland in 1806-1810 en de inlijving bij Frankrijk in 1810-1813 alleen maar zal groeien en bij sommigen zal uitmonden in een bijna grenzeloze vaderlandsliefde zoals we zullen zien. Teylers Godgeleerd Genootschap schrijft in 1804 een prijsvraag uit met een veelzeggende zin in de titel 'eene

---

[1] Hij schrijft luchtig over dit overgaand verschijnsel: '(…) over het aangezicht der waarheid moet een voile hangen; men mag alleen somts, zoo als de vermaardste Parijsche toneelgodin, Recamier, eene luchte opening maken, op dat men, schoon vlugtig, met eenige duidelijkheid iets zie van die bekoorlijkheden, welke elk een verrukken.' Idem, pag. 3. Madame Récamier was een bekende schoonheid ten tijde van Napoleon, onder andere geschilderd door David.

[2] Hij schrijft: 'In het karakter, de leerwyze en de eene ongekunstelde methode van Kant is veel, het geen ik met verrukking, met deelneming, en met een leergierig hart onderzogt heb, ja zelfs overnam. Zoodra dat groot vernuft aan woorden, in den zamenleving gebruiklyk, om een bepaald denkbeeld uittedrukken, eene duidelyke en krachtige betekenis hegtte, nam ik in dank zulks over; maar wanneer hy, om nieuwe denkbeelden uittedrukken, ook nieuwe woorden of *termen* smeedt, al is zulks met het beste oogmerk, om daardoor vele verwarringen voortekomen, ben ik niet verplicht hem te volgen, indien ik anders, buiten dier naarvolging, voor verwarring in myne denkbeelden door de gewone bewoordingen kan beveiligd blyven. Het is by my geen blyk van een glansryk, volmaakt verstand, en nog veel minder een blyk van een goddelyk rein gevoel, alles in te kleeden in woorden en in uitdrukkingen, die donker, stroef zyn, vol van herhalingen, met één woord, in eene taal, voor den dagelyksen omgang onbruikbaar, en regt geschikt, om iemand by velen als een pedant geleerde in verdenking te brengen, iets 't geen, ik ten hoogsten schuwe. Dan, dit is 't voornaamste niet, het geen my eigenlyk tegen het *Kantianismus* in het harnas jaagt, en ik moet voor mynen evenmensch vry uitspreken, wanneer ik het waage, door myne belydenis de bespotting der nieuwe Wysgeeren op my te laden. Ik heb, zonder bedaard onderzoek, het stelzel van Kant niet verworpen, ik heb jarenlang omgedoold in 's mans schriften, en in die van velen zyner leerlingen en lievelingen, in zynen geest geschreven, dikwerf zelfs met groten dwang van my zelven, om de verveeling, welke ik telkens ondervond, en ach, was het dit nog maar alleen geweest!' Idem, pag. 23-24.

[3] Sprekend over de neoloog stelt hij '(…) al is het dan ook, dat hy in een meer beschaafde toon dan vele kantianen (…) verklaart.' Idem, pag. 26.

[4] Ibidem.

beklagenswaardige vertraging en onverschilligheid onder genoegzaam alle volken van Europa, en bij lieden van allerlei standen, zoo omtrent het beschouwelijk als het practikaal deel van den Godsdienst.'[1] Van Vloten reageert. Na eerst tal van redenen opgesomd te hebben om duidelijk te maken dat het verschijnsel zeer wijd verbreid is, komt hij met oplossingen. Zonder Kant te noemen, polarisering vermijdend, wijst hij ook nu voorspelbaar en neutraal op de noodzaak eenheid te brengen, verschillen zoveel mogelijk glad te strijken en vooral te leven in de geest van Jezus. Prijsuitreiking blijft dan ook uit na zo weinig stellingname.

Anders gaat het in de genootschappen. Eerder zagen we al een aantal genootschappen van belang zijn voor de Kantreceptie. Het kantianisme blijkt vooral aanvankelijk in Amsterdam wortel te schieten, reden om vooral een aantal Amsterdamse genootschappen nader te bekijken. Het genootschap Concordia et Libertate - niet te verwarren met Libertate et Concordia dat toch vooral een gezelligheidsclub is - wordt opgericht in 1748. Alle leden komen wekelijks bijeen en verbinden zich om de eerste zes jaar minimaal driemaal te spreken. Weliswaar spreekt Falck in een brief in 1798 over de leden als 'braave menschen, dog welker grootste helft tot de demi-savants behooren en die zo hier en daar de klok hebben hooren luiden', maar dit zegt wellicht toch meer iets over de diversiteit van onderwerpen dan over het niveau van de leden.[2] Gesproken wordt over een keur aan onderwerpen.[3] Dit doet ondanks de schaarse bronnen vermoeden dat er een sfeer van openheid, een hang naar het vreemde en een breed gedragen wens onder de leden leeft de vensters te openen. Dat er (toch ook) mannen van faam en naam lid zijn, moge blijken uit deze kleine greep: de hoogleraar klassieke talen Van Lennep, de rechtsgeleerde Cras, de politicus Van Lennep, de graveur

---

[1] W. van Vloten, *Verhandeling over de tegenwoordige laauwheid in den godsdienst, derzelver oorzaken en geneesmiddelen,* Leyden, 1807, pag. 1.

[2] A. Falck, *Brieven 1795-1843*, 's Gravenhage, 1857, pag. 89-90. Falck schrijft deze brief aan zijn vriend C. Vollenhove in 1798; hij blijft dan overigens niet lang meer lid, maar ruilt dan het lidmaatschap in voor dat van Libertate et Concordia.

[3] Voorbeelden hiervan zijn of wiskunde in de hemel ook wel zo nuttig is (Van Staphorst, 24/03/1778), of Amerika onafhankelijk van Engeland zal blijven bestaan (Calkoen, 24/10/1780), over de verderfelijke invloed van het Latijn (Temminck, 11/02/1783), over de bestemming van de mens (Bonn, 13/04/1784), over de bliksem (Paets van Troostwijk, 05/12/1786), over de bouwkunst der Chinezen (Carp, 19/02/1799), over de rol van de deugd binnen het kantianisme (Van Houten, 23/12/1802), het kenvermogen bij Kant (Deiman, 26/01/1805) en van Gedachten bij het graf van Kant (Kinker, 02/04/1805). De lezingen zijn per week chronologisch opgetekend in een cahier; van deze cahiers zijn er helaas slechts twee over. Het alfabetische register, lopende van 1769 tot 1806 (uitgezonderd twee weken van november 1787), is ook niet compleet: het genootschap heeft immers tot 1825 bestaan. Gemeente Archief Amsterdam, part. arch. 9, Concordia et Libertate, nr. 2 (chronologisch) 04/10/1774 t/m 27/4 1784, nr. 3 (chronologisch) 11/10/1785 t/m 16/04/1793 en nr. 9 (alfabetisch).

Vinkeles, de rechtsgeleerde Bondt, de geneesheer Bonn, de jurist Van Hall;[1] dat op de ledenlijst verder nog veel bekenden van elkaar voorkomen, moge blijken uit het volgende lijstje: De Bosch, Cras, Deiman, Doornik, Falck en Kinker.[2] Vooral de lezingen van Deiman geven aan dat de filosofie van Kant besproken wordt, maar ook Cras, Kinker en Van Houten verzorgen avonden waarop impliciet, maar veel vaker expliciet Kant naar voren komt.[3] Zo schrijft J. van Lennep '(...) de richting, die omtrent dezen tijd vooral in Concordia den boventoon begon te krijgen, te weten, die der Duitsche wijsbegeerte (...).'[4] Het blad *De Ster* schrijft in 1806 over de leden van Concordia en hun belangstelling:

> Geheel anders is het in dit opzicht met het gezelschap Concordia et Libertate. (...). Voor het overige zyn de werkzaamheden van het genootschap byna gelyksoortig met die van het Departement Letterkunde in Felix Meritis, met dit verschil, dat de geest der Nieuwere Wysgeerte daar minder gewild is, (...).[5]

Lezingen van Kinker waarvan de tekst nog bewaard is en die een rechtstreekse verwijzing naar Kant kennen, zijn: 'God en Vrijheid, wijsgerig dichtstuk', 'De strijd tussen noodzaak en vrijheid kritisch opgelost' en 'Gedachten bij het graf van Kant, dichtstuk'.[6] Diens 'De volmaking van het Menschdom' heb ik niet kunnen traceren. Van Falck is zijn rede bekend: 'Idé der ontwikkeling' van 's menschen zedenlijken aanleg, in de Geschiedenis opgespoord'.[7] Concordia et Libertate waarin deze lezing is gehouden, kan men kenschetsen als 'een los samenhangend gezelschap, een soort debating society,' waar iedereen met een open geest onderwerpen kan bespreken.[8] Onderwerpen worden niet zozeer besproken en toegelicht als wel onderzocht, van verschillende zijden belicht. Hanou spreekt van een 'laboratoriumfunctie'.[9] Het past in de stijl en de traditie

---

[1] Ik tel in het alfabetisch register 148 verschillende namen in de periode 1769-1806. Het Amsterdamse blad *De Ster* schat in 1806 het aantal leden in dat jaar op 70 (*De Ster*, Amsterdam, 06/05/1806, pag. 201).
[2] Zie voor nadere gegevens de bijlage D1.
[3] Zie voor nadere gegevens de bijlagen D2, D3, D4 en D5.
[4] J. van Lennep, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegel. uit zijn gedichten en andere oorspr. bescheiden en in verband met hun tijd beschouwd*, Amsterdam, 1865, deel I, pag. 214.
[5] 'Een Oogwenk op Amsterdam' in *De Ster*, Amsterdam, d.d. 06/05/1806, pag. 201.
[6] Deze rede 'God en Vrijheid, wijsgerig dichtstuk' is onder de titel 'Wijsgeerig Digtstuk: God en Vrijheid' opgenomen in *Magazyn*, deel III, tweede stuk, pag. 1-35. Dezelfde rede is overigens ook uitgesproken in Felix Meritis (wellicht 8/1/1800); de rede 'De strijd tussen noodzaak en rede kritisch opgelost' is volgens Van Hemert uitgegeven in *Magazyn*, deel VI, pag. 177-220 onder de titel 'Strijd der bespiegelende Rede, over noodzakelijkheid en vrijheid' zie pag. 187 aldaar.
[7] Deze rede is uitgesproken op 07/04/1801 en opgenomen in *Magazyn*, deel IV, pag. 240-269.
[8] Zie A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, pag. 485 en W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom, Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*, Amsterdam, 1988, pag. 100.
[9] A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, pag. 448.

van Concordia et Libertate dat het kantianisme hier als eerste - en dan nog wel in dichtvorm - belicht wordt.

Het genootschap Felix Meritis kent een andere geschiedenis. De oprichter is Willem Writs (1732-1786). In 1771 richt hij met een aantal gelijkgestemden het genootschap Sapientia et Libertate op en hieruit ontstaat in 1777 Felix Meritis. Doel van het genootschap is het verstand en de deugd te vergroten, de kunst en de wetenschap te beoefenen en de handel te stimuleren. Het genootschap kent oorspronkelijk tien departementen, maar als het ledental snel boven de tweehonderd uitkomt, besluit men een groot verenigingsgebouw te bouwen aan de Keizersgracht. Het tijdschrift *Algemeen Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak* gaat dan regelmatig verhandelingen van Felicianen publiceren. Voor de niet-universitair geschoolde, maar geïnteresseerde en welgestelde burger biedt Felix Meritis de kans hoger onderwijs te volgen. De oorspronkelijke doelstellingen zijn tamelijk terughoudend.[1] Men wil neutraal zijn, dus er mag niet over religieuze en politieke zaken getwist worden.[2] Om zulke problemen te voorkomen dient de verhandeling een week vooraf bekend te zijn, maar al snel worden er geen notulen meer opgesteld en dragen de lezingen nog slechts algemene titels. In de periode 1795-1801/2 ontbreken die notulen zelfs helemaal.

In drie notulenboeken is aangegeven welke verhandelingen en lezingen men houdt in het departement letterkunde (het seizoen loopt van oktober tot april).[3] We zien dat Kinker een prominente plaats inneemt: in 1791 wordt hij lid, in 1799 president-directeur van een departement en van 1800-1803 is hij zelfs commissaris. Behalve Kinker is ook Van Hemert lid: in 1798 wordt hij, op voorstel van Kinker, geballoteerd als buitengewoon titulair lid. Zij zullen samen en gebroederlijk - als Van Hemert een avond niet kan, neemt Kinker diens plaats in en spreekt diens rede uit - de kantiaanse toon voor een aantal jaren zetten, geholpen door onder anderen Le Fèvre, Klijn, Helmers, Loots, Witsen Geysbeek,

---

[1] (…) om Verstand en Deugd aan te kweeken, nuttige en edele Konsten en Wetenschappen te doen bloeijen, en daardoor, naar hun vermogen, alles toe te brengen wat strekken kan tot bevordering van de welvaart, het tydelijk en zedelyk geluk der Ingezetenen van dit Land in het algemeen, en van deze Stad in het byzonder.' *Wetten van de Maatschappy der Verdiensten*, 1783, artikel 1; GAA PA 59, nummer 196.

[2] '(…) zullen geen voordrachten (…) mogen gedaan worden, die geheel, of gedeeltelyk, strydig zyn met de beginselen van godsdienst, deugd en goede zeden, 's lands, of stads wettige regeering beleedigen (…) terwyl geen godsdienstige verschilstukken, opzettelyk, zullen verhandeld mogen worden.' *Wetten van de Maatschappy der Letterkunde*, 1785, artikel 2, 7; GAA PA 59, nummer 198.

[3] De eerste twee omvatten de periode 5/10/1779 – 26/10/1808, de derde de periode 17/10/1810 – 2/4/1873 (waarbij wel enige hiaten zijn, maar die betreffen vooral de periode 1832-1865). Zie M. van Hattum, *Lezingen en verhandelingen in Concordia et Libertate,* Amstelveen, 1983.

Stuart, Deiman en Doornik.[1] Naast leden van vaderlandse bodem kent Felix Meritis ook al snel een groot aantal buitenlandse leden: een zeker internationaal karakter kan men dit genootschap niet ontzeggen; artikelen over het genootschap prijken bijvoorbeeld in de *Allgemeine Literatur-Zeitung,* afbeeldingen van het gebouw aan de Keizersgracht sieren dit blad in 1806.[2]

Aangezien titels vaak geen ware inhoud aangeven, is het moeilijk de kleur van het kantianisme van Felix Meritis hieruit te destilleren. De activiteiten van alleen al de genoemde personen geven wel een indicatie, de titels van enige laten aan duidelijkheid niets te wensen over:[3] ik noem slechts van Klijn 'De mens een volmaakbaar wezen,' van Doornik 'De volmaakbaarheid van de menselijke Geest,' van Kinker 'Lierzang bij het graf van Kant' en 'Empirisme en Criticisme', van Koopmans 'Betoog dat de menselijke daden slechts dan deugdzaam kunnen zijn, wanneer de bedoelingen ervan alleen op het plichtgevoel gegrond zijn' en van Van Hemert ''s Mensen verheven aanleg vooral zichtbaar in zijn aanleg tot wereldburgerschap'. Sommige titels geven juist het tegenovergestelde aan, bijvoorbeeld van Gleuwink de voordracht 'Betoog dat de deugd ons alleen gelukkig maakt, dat de zinspreuk van het patriottisme het best er door wordt uitgeoefend, wijl de rede alleen niet genoegzaam is om ons in de deugd te volmaken, een dichtstuk over de voortreffelijkheid van de godsdienst gelezen.'[4] Ook de lezingen van Van Hamelsveld geven aan dat er ruimte is voor een ander geluid: diens verhandeling getiteld 'De weldadige invloed van de deugd op ons leven' zal zonder enige twijfel een antikantiaanse strekking hebben gehad.[5] De dichter Klijn (1773-1856), zwager van Deiman, vriend van Kinker, houdt in Felix op 20/01/1805 een lezing 'De mensch een volmaakbaar wezen'.[6] Deze lezing, voorzien van voorrede, aantekeningen en annotatie, bestaat uit een gedeelte waarin hij de rede verheerlijkt en waarin hij dus bewijst dat redelijk handelen het doel van iedere mens is, en uit een gedeelte waarin hij in versvorm een samenvatting geeft. Anders dan Doornik, die immers een jaar later hetzelfde onderwerp zal bespreken in Doctrina et Amicitia, verwijst Klijn uitdrukkelijk naar Kant: al in de voorrede geeft hij aan dat hij hoopt dat zijn lezing zal

---

[1] De lezing van Van Hemert wordt door Kinker uitgesproken op 28/1/1801.

[2] *Allgemeneine Literatur-Zeitung*, z.p, 1806, band III.

[3] Voor nadere gegevens zie bijlage D6.

[4] Deze lezing wordt in Felix Meritis gehouden op 2/11/1796.

[5] Y. van Hamelsveld houdt lezingen in 1799, 1800, 1801, 1802, 1803, 1804 en 1806; de hier genoemde is gehouden op 9/1/1806.

[6] Zie J. de Bosch Kemper, 'Levensberigt van Hendrik Harmen Klijn' in *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Leiden, 1856, pag. 109-139.

bijdragen tot meer begrip voor diens wijsbegeerte; ook in de aantekeningen beveelt hij de derde *Kritik* van Kant nadrukkelijk aan. Bijzonder is dat hij zowel in de aantekeningen als in de noten herhaaldelijk verwijst naar artikelen in het *Magazyn* (en zich hiermee dus aansluit bij Van Hemert). Inhoudelijk komt de lezing overeen met die van Doornik: de mens zal opklimmen uit het dierlijke stadium, de rede zal de zedelijke wet in ons doen wakker schudden en ons laten gehoorzamen en uiteindelijk zullen wij zo tot een wereldburgerschap komen en aldus perfectioneren. Twijfel kent hij niet: de volmaking is geen streven, maar een zekerheid:

O Kant! Geleid gy zelf myn schreên.
Ja, door dat godlyk Licht omgeven
Het geen uw geest alom verspreidt,
Wordt 's menschen eindloos voorwaards streven
Onwankelbaare zekerheid. –
Dit denkbeeld! zou my dit niet treffen?
Niet thands al myn gevoel verheffen?
Het hoogste doel zyn van myn' wensch?
God! Welk gevoel stroomt door myn aderen?
Och, ik kan tot dat standpunt naderen!
Triomf! Triomf! Ik ben een mensch! [1]

Hij verzorgt later in 1808 in Felix ook nog een lezing getiteld 'De mensch: een ultieme lofzang op de mens'.[2] Na enige vragen over wie of wat de kroon der schepping is, volgt het antwoord: 'Kniel, aarde! Kniel, het is de mensch!'[3] Homerus, Archimedes, Kepler, Newton, Haydn en Kant: zij worden allen genoemd als onovertrefbare schepselen van God, juist door de rede:

Hier daagt, hier zien wij 't licht herboren,
Waarin zijn grootheid heerlijk praalt:
De Rede doet haar godstem hooren,
Haar gloed, die in zijn' boezem daalt,
Ontdekt den Mensch zijn grootsche krachten;
Stout durft hij nu 't geweld verachten,
Dringt vrij, de sterksten weêrstand door;

[1] H. Klijn, *De mensch een volmaakbaar wezen*, Amsterdam, 1805, pag. 33-34.
[2] De volledige titel luidt ''De mensch': dichtstuk, den 24 december 1807 in de Amsterdamsche afdeeling der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, en den 10 februarij 1808 in het departement der letterkunde, in de maatschappij Felix Meritis, voorgelezen'. Recensie in *SCHB*, Den Haag, 1808, pag. 239-243 en in *REC,* Amsterdam, 1808, pag. 239-244.
[3] H. Klijn, *De Mensch,* Amsterdam, 1808, pag. 21.

Vreest geen' ontelbren drang van rampen,
Waarmee hij rustloos heeft te kampen,
Maar volgt met moed zijn klimmend spoor.[1]

Loots' lierzang 'Voortreffelykheid van den Mensch, in de beoefening der Schoone Kunsten' telt maar liefst 48 strofen. Hoogdravend beschrijft hij in de stijl van Tollens de steeds verhevener positie van de mens:

Verhef, O Nijl! Verhef uw golven
Was, Indus! Rol uw baren voort;
Athene, al ligt uw muur bedolven
In asch, van d'oorlogsgloed gesmoord;
Al rukte een horde van barbaren,
Itaalje! D'eerkrans uit uw hairen,
Juicht, voedsterlanden van de kunst! [2]

Inhoudelijk brengt het werk echter niet veel nieuws. Juist dit werk zal Daalberg aanzetten tot zijn *Jan Perfect*.

In 1818 en in 1822 houdt N. Swart (1779-1843) in Felix Meritis een aantal lezingen, onder andere 'De Kennisse Gods uit de Natuur' en ook 'Buiten den godsdienst bestaat er geen verband tusschen deugd en geluk,' die zijn opgenomen in de *Vaderlandsche Letteroefeningen,* wat opmerkelijk is omdat sinds 1794 geen bijdrage meer is opgenomen die niet geheel negatief staat ten opzichte van het kantianisme.[3] De reden is dat Swart Kant afvalt in zijn visie op de deugd-geluk relatie. Swart, remonstrants predikant, stelt dat verlichting en zedelijkheid één zijn.[4] Dat deugd verheven is, en ook moet zijn, boven zinnelijkheid, is een vast thema in zijn werk. Maar deugd en geluk zijn twee ongelijksoortige zaken en dus ongelijkwaardig in iedere vergelijking. Als geluk en deugd zo aan elkaar gelijk gesteld worden, is dat zelfs schadelijk:

Maar nu spreke de voorstander der ongodisterij, en veelmeer hij, die slechts de bijbelsche openbaring niet erkent, van het geluk der deugd, van de zaligheid des goeden gewetens, van de ondeugd, die zichzelve wreekt en, als 't ware, eene hel in het binnenste stookt; en ziet daar het aanloksel volkomen, om te berusten in deze kennis, zonder zich met een donker en moeijelijk onderzoek naar onzigtbare zaken vorder te bemoeijen!

---

[1] Idem, pag. 41.
[2] C. Loots, *De voortreffelijkheid van den Mensch, in de beoefening der Schoone Kunsten, lierzang*, Amsterdam, 1805, pag. 21.
[3] Zie *VL*, Amsterdam, 1818, pag. 341- 359 en idem, 1822, deel II, pag. 401-419.
[4] Zo schrijft hij onder andere *Spreuken van Salomo voor de jeugd*, Delft,1829 en *Lettervruchten voor jongelingen en meisjes in proza en poëzij bijeenverzameld*, 's Gravenhage, 1823.

> Ziet daar den mensch welhaast zijn eigen wetgever, zijn eigen God, zijn eigen éénige grond van hoop of vrees, en aan niemand anders rekenschap verschuldigd! Ik waag het (...) elk uwer te vragen, wat van zulk eene zedekunde, van zulk eene drijfveer, van dit gezag te wachten zij, om de driften te temmen en der gevaarlijkste verzoekingen het hoofd te bieden?[1]

Niet in het eigen belang, maar in het belang van de maatschappij, van de hele mensheid, ligt het ware geluk. Ondeugd zoekt alleen geluk. Deugdzaam handelen kan contraproductief lijken aan eigen geluk, maar als het de gehele mensheid bevordert, is het daardoor gelukbevorderend. Ook het wereldburgerschap van Kant komt dan ter sprake:

> Zij [de deugd, J.V.] ontspruit, als eene plant, door de natuur gezaaid, van zelve op den bodem des redelijken gemoeds. Zij bedoelt, ja, een zeker belang; maar dat der maatschappij, des menschdoms, niet haar eigen. Zij offert veeleer, wat zij bezit, wat zij verwacht of hoopt, liefderijk op, om eenen ander' te redden. De dief slaat, uit belangzucht, eenen zijweg in; de eerlijke man volgt den regten, en doet wèl, zonder om te zien. De bedrieger verkracht de waarheid, welke zich op zijnen weg bevindt, om eenig voordeel te bejagen. De baatzuchtige, liefdelooze zoekt zichzelven; terwijl de edelmoedige en liefderijke zijn eigen bijzonder belang geheel uit het oog verliest. Ja; vraagt gij, wat de ondeugd bedoelt? het is geluk. [2]

Al snel moeten Kinker en Van Hemert cum suis concluderen dat zij Felix niet kunnen omtoveren tot een kantiaans bolwerk van waaruit Nederland, laat staan de wereld onderricht zal worden. Na 1808 treedt Kinker niet meer op, op één uitzondering na: in maart 1813 draagt hij zijn *Het Alleven of de Wereldziel* voor (dat pas in 1819 in druk verschijnt). Ook Van Hemert stopt zijn activiteiten aan de Keizersgracht in 1808 (waarschijnlijk ook teleurgesteld over het beleid met betrekking tot het toelaten van joden). De eerste scheuren in hun algemeen optimisme ontstaan juist rond het probleem over de toelating van joden in Felix Meritis. Kinker en Van Hemert hebben zich beijverd voor complete gelijkstelling van joden.[3] Die gelijkstelling zou ook vorm moeten krijgen in de toelating tot Felix. Beiden laten zich ook uit over een andere groep die om toelating vraagt, namelijk vrouwen. In beide gevallen wordt de aanvraag waar zij zich sterk voor

---

[1] N. Swart, 'Buiten den godsdienst bestaat er geen verband tusschen deugd en geluk' in *VL*, Amsterdam, 1822, deel II, pag. 402-403.

[2] Idem, pag. 410.

[3] P. van Hemert, 'De tegenwoordige staat der Joden, briefswijze voorgesteld' en 'De tegenwoordige staat der Joden, briefswijze voorgesteld, deel 2' in *Lektuur*, resp. in deel VII, pag. 103-127 en in deel VIII, pag. 1-21.

maken, ruim afgewezen, in beide gevallen ook trekt de in Felix zo vooraanstaand geachte Kinker (zeker in eigen ogen) opzichtig aan het kortste eind.[1]
Uiteraard zijn er andere genootschappen, bijvoorbeeld de in 1784 opgerichte Maatschappij tot Nut van het Algemeen, waar Kinker ook lid van is geweest. In Amsterdam zijn er vele: ik noem het Leesmuseum, het in 1807 opgerichte Letteroefenend genootschap Tot Nut en Beschaving waar joodse Amsterdammers lid van zijn, Kunst zij ons Doel, de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en (een andersoortig genootschap) de al eerder genoemde Maatschappij van Weldadigheid waar we niet alleen Van Hemert zien optreden, maar ook Kinker. Als laatste verdient de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde in dit overzicht aandacht, in 1800 door fusie van een aantal genootschappen ontstaan en dat vanaf 1806 de naam Hollandsche Maatschappij van fraaye Kunsten en Wetenschappen draagt.[2] Ik gaf al aan dat Van Hemert in ieder geval hier op 2/4/1801 een lezing verzorgt over het kantianisme die is opgenomen in het *Magazyn*. Hier vermeldt hij dat Kinker het kantianisme een maand eerder tot onderwerp koos voor een lezing in de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde.[3] Alleen al de namen van leden als Kinker, Schröder, Le Fèvre, Deiman, Doornik en Klijn doen vermoeden dat ook hier het kantianisme ingang heeft gevonden. Wanneer Kinker in 1809-1810 lid van het bestuur van de afdeling Amsterdam is, stelt Helmers voor om Van Hemert vanwege diens grote

---

[1] Deze zwarte bladzijden krijgen jaren later nog een vervolg: in het *Algemeen nieuws- en advertentie-blad* van 16 november 1827 staat een ingezonden brief vinden van Jan Tolerant - gedateerd Utrecht 13 november 1827; deze Jan Tolerant reageert op berichten in kranten over het 25-jarig jubileum van Felix en de speech van B. Klijn Barendsz. waarin deze Felix als 'een gedenkteeken van vrijheid en verlichting' noemt. Jan Tolerant reageert:

> 'Hoe armzalig ziet het er dan met *Felix Meritis* uit, daar hare verlichting zoo naauw door de palen des vooroordeels beperkt wordt, als de opinien der menschen dezelve voorschrijft. Ja, Felix Meritis, eene maatschappij bepaaldelijk voor verdiensten en verlichting bestemd, weigert verdienstelijke, brave mannen, wier wandel onbevlekt en eerbaar is, als leden in haren kring te ontvangen: alléén omdat: ZIJ JODEN ZIJN.' Hij roept Da Costa zelfs op: 'Kom! da C, laat uwe uitgedoofde dichtader ontspringen, en zing uw meesters: op! Mannen, op! Roep triomf; daar uwe geliefde leer van onverdraagzaamheid door uwe vijanden zelven voortgeplant en uitgebreid wordt!!'

De redactie is het volledig met de briefschrijver eens: 'Amsterdammers, doe er wat aan!' Zie ook L. Gompes en M. Ligtelijn, S*piegel van Amsterdam. Geschiedenis van Felix Meritis*, Amsterdam, 2007, pag. 60-63.

[2] Het Leidse 'Kunst wordt door Arbeid Verkreegen', het Rotterdamse 'Studium Scientiarium' en het Amsterdamse 'Dichtlievend Genootschap'.

[3] Van Hemert vermeldt aan het begin van zijn 'Oorspronglijkheid. De hoofdtrek van den waaren Digter': 'Mijn vriend Kinker, die het wijsgeerige en digterlijke talent, op de gelukkigste wijze, in zig verëenigt, las onlangs, in dit Genootschap, eene Verhandeling voor over den digterlijken genie, en deelde ons toen de theorie van den Koningsbergschen Wijsgeer dienäangaande mede.' In de voetnoot meldt hij: 'Eéne maand na den Heer Kinker (te weten 2 april 1801.), las ik dit opstel ter zelfde plaats voor, in de Bataafsche Maatschappij van taal- en digt-kunde.' *Magazyn*, deel IV, pag. 209.

verdiensten (!) het lidmaatschap der verdienste te verlenen. Ook hier zien wij dus een vrij homogene groep zich mengen, beter gezegd vanuit ander standpunt: infiltreren in het genootschap.

Sporen van kantianisme zijn ook anders dan van bovenstaande leden te traceren, onder andere in 'Lierzang voor de achttiende Eeuw', een werk van Arntzenius (1777-1823), dan advocaat te Amsterdam, dat hij op uitnodiging van datzelfde genootschap schrijft.[1] Men bekroont het met zilver. Arntzenius bezingt de grootsheid van de achttiende eeuw; talloze figuren passeren de revue, onder andere Washington, Bonaparte, Locke, Newton en Rousseau, maar een speciale vermelding krijgt Kant:

> Maar 't ned'rig licht, de zagte klaarheid
> Der onweêrlegbre en zekre waarheid
> Was onbekend aan 't vlugst verstand:
> Tot KANT haar' oorsprong op dorst spooren,
> En hare stem aan de aard' deed hooren,
> En de aard weêrgalmt den naam van KANT.[2]

Ook Klijn spreekt zijn 'Verlichting, in twee Zangen' hier uit.[3]

Het is bijna voorspelbaar dat wanneer Kinker, vooral door zijn streven joden toe te laten tot genootschappen, het rond 1800 verbruit binnen Felix Meritis, hij met zijn volgelingen contact zoekt bij dit nieuw op te richten genootschap (waar men ook vrouwen toelaat!) en hier zijn ideeën over de kritische wijsgeerte verder propageert. De Hollandsche Maatschappij van fraaye Kunsten en Wetenschappen zal uitgroeien tot het aanzienlijkste genootschap: hoezeer ook tijdgenoten de Maatschappij als verlicht gekenmerkt hebben, blijkt uit de vermelding van *De Fakkel* uit 1825 waarin het genootschap Verscheidenheid en Overeenstemming tot de oudste, 't Nut tot de talrijkste, maar de Hollandsche Maatschappij tot de aanzienlijkste gerekend wordt.[4]

---

[1] R. Arntzenius 'Lierzang voor de achttiende Eeuw' in *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde*, Amsterdam, 1804, deel I, pag. 3-46.

[2] Idem, pag. 20.

[3] H. Klijn, 'De Verlichting' in *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde*, Amsterdam, 1810, deel V, pag. 1-56 (tekst pag. 1-46, aantekeningen pag. 47-56).

[4] Verscheidenheid en Overeenstemming is een Rotterdams genootschap vanaf 1760. De reden dat dit genootschap niet onderzocht is door mij, ligt in de doelstellingen: Jan Nieuwenhuijzen oppert een plan om een genootschap voor volksontwikkeling te stichten met als doel om mensen te helpen kennis te verwerven door hen te voorzien van (school)boeken die in eenvoudige en begrijpelijke taal geschreven zijn. In 1784 wordt opgericht Genoodschap van Konsten en Wetenschappen, onder de zinspreuk: Tot Nut van 't Algemeen. Dit genootschap legt zich steeds meer toe op de verbetering van de samenleving. Het trekt zich minder aan van de (wijsgerige) bespiegelingen die in Felix Meritis en de Hollandsche

Een curieus detail in de latere controverse tussen Kinker en Bilderdijk is wel dat juist in dit deze Hollandsche Maatschappij Kinker vanaf 1805 zijn best doet voor de terugkeer van Bilderdijk uit Duitsland, oorspronkelijk zijn advocaat, later zijn vriend en medestander, nog later zijn felste (en ook zijn laagste!) opponent (niet voor niets worden zij genoemd 'Kantius tot Kinkerberg' en 'Graaf Bil van en tot Dijk').[1]

Maar niet alleen in Haarlem, Leiden en Den Haag, ook in Groningen (en in Amsterdam in Felix en in Concordia et Libertate) hebben genootschappen zich beziggehouden met Kant. Gratama, vanaf 1801 hoogleraar rechtswetenschap te Groningen, haalt in twee redevoeringen Kants ethiek en rechtsleer uitvoerig aan en vergelijkt in een derde Kant met Grotius.[2] Nog vóór Van Hemert en Kinker hun invloed hebben kunnen laten gelden in Groningen, treedt Gratama's leerling Van Swinderen hier op als verspreider van het kantianisme: hij schrijft in korte tijd drie verhandelingen over de drie kritieken.[3] Ook hier wordt het voertuig van het kantianisme in eerste instantie een genootschap. Dwars tegen Bilderdijk in (die de nieuwe leer betitelt als een overgave van de nationale geest en het gezond verstand aan de verderfelijke zogenaamde metafysica van de Duitsers)[4] sticht Van Swinderen samen met De Wal in Groningen in 1805 het genootschap Veritas

---

Maatschappij gewoon zijn. *De Fakkel, of Bijdragen tot de kennis van het ware, schoone en goede*, Rotterdam, 1825, pag. III.

[1] Dat een openlijke strijd tussen Kinker en Bilderdijk zal losbarsten (misschien nog eerder vanwege hun karakters en grote ego's dan vanwege hun meningsverschillen) blijkt al als in 1809 het tijdschrift *De leerzame en boertige Opmerker* al schrijft over hen als 'Kantius tot Kinkerberg tegen Graaf Bil van en tot Dijk'. In *De leerzame en boertige Opmerker,* Amsterdam, 1809, pag. 386.

[2] S. Gratama, *Oratio qua docetur cum homines tum etiam populos ad justitiam esse natos,* Groningen, 1801.

[3] 'Deze invloed nu van KANT op hem dagteekent van het jaar 1803. In dat jaar werd hij te Leiden toevallig bekend met den Heer D. FRANÇOIS, toen aldaar Student, die een vriend werd, met wien hij jaren lang briefwisseling hield. Deze wekte zijnen vroeger wakkeren, nu sluimerenden zin voor de dichtkunst weder op, zoodat hij zich daar nu meer dan ooit in oefende, en maakte hem met KANT bekend, wiens wijsbegeerte hij nog niet zelfstandig had onderzocht. Daarna in 1805 haalde hij te Groningen in eene oppositie eene plaats uit KANT aan. Dit werd opgemerkt door GABINUS DE WAL, toen jong Student, die gaarne KANT's werken wilde bestuderen. Deze verzocht hem bij zich en sprak over zijnen wensch, waarop zij te zamen met eenige andere Studenten een gezelschap oprigten, Veritas et Officium, ter onderzoeking der wijsbegeerte van KANT. VAN SWINDEREN legde zich nu met te meer ijver op de kennis van dezen uitstekenden wijsgeer toe, en maakte voor dit gezelschap nog in 1805 eene verhandeling over KANT's Critiek der zuivere rede, en eene over die der practische rede, en in 1806 over de Critiek der oordeelskracht, welke hij als overzigt en inleiding, om KANT te leeren kennen, aan de overige leden dicteerde.' P. Hofstede de Groot, 'Levensberigt van Theodorus van Swinderen' in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (1851)*, Leiden, 1851, pag. 77-78.

[4] H. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemene Geschiedenis van Nederland 1795-1844*, 's Gravenhage, deel 1806-1810, pag. 229.

et Officium: de hoofddoelstelling is het onderzoek naar de kritische wijsgeerte.[1] Dit genootschap biedt de universiteit van Groningen zelfs een exemplaar van Kants filosofische werken in het Latijn aan.[2] Twee leden, De Wal en Lulofs, promoveren kort na het aanbieden van de vertaling in 1808 en 1809 op Kant, respectievelijk op de gedachte van de wereldvrede en op de vrijheid.[3] Het kantianisme krijgt in Groningen ook wel bij filosofen aandacht, maar aan de juridische faculteit is die, zeker tot aan de dood van De Wal in 1833, prominent aanwezig. Opvallend is daarbij dat het vooral de werken tussen 1795 en 1804 zijn, die elders toch minder waardering en/of aandacht krijgen.[4] Onder andere door het feit dat de helft van de dissertaties die geïnspireerd zijn door Kant rond de eeuwwisseling, namelijk tien, in Groningen verdedigd is, komt Duynstee zelfs tot de conclusie dat het centrum van het kantianisme in de vroeg-negentiende eeuw in Groningen gelegen heeft juist door de aandacht van vooral Gratama en De Wal, bovendien '(...) reeds in 1830 kan Cosman schrijven dat KANT's rechtbeginsel, 'hodie fere universe comprobatur'.[5] Na de dood van De Wal in 1833 en van Gratama in 1837 neemt de invloed van het kantianisme in de rechtsfilosofie te Groningen echter snel af.

Samenvattend kunnen we stellen dat, naast de academische wereld en de kerk, men ook in de genootschappen lang de mening van de groep waartoe men behoort, verkondigt. Genootschappen lijken op te komen voor het nieuwe en lijken open te staan voor alles, maar blijven voor Van Hemert en Kinker een te dun vernislaagje vooruitstrevendheid te hebben: vooral het genootschap Felix Meritis dat bijvoorbeeld weigert joden toe te laten en door zijn grootte te zeer voor Kinker en Van Hemert een middenpositie inneemt (maar doordoor óók aantrekkelijk is), en Concordia et Libertate waar het debat er vaak is alleen om het debat, maar dat de intellectuele uitdaging en het niveau mist die Kinker en Van Hemert zoeken; de Bataafsche Maatschappij blijkt die om dezelfde redenen als Felix Meritis bijna ondoordringbaar. Vernieuwing vindt plaats, maar niet in

---

[1] Zie ook: *Handelingen der jaarlijksche algemeene vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden den 20 Junij 1850 in het Locaal* DE VINK *bij Leiden*, Leiden, 1850, pag. 73.

[2] *Imm. Kantii Opera ad philosophiam criticam, latine vertit F. Born*, vol. 4, Lipsiae 1796-1798.

[3] Zie voor hen R. Aerts, *B.H. Lulofs 1787-1849. Een Pallas' zoon aan Gruno's academie*, Groningen, 1997. G. de Wal, *Disputatio philosophico-juridica de conjuctione populorum ad pacem perpetuam*, Groningen, 1808 en B. Lulofs, *De Libertate*, *dissertatio philosophico-juridica inauguralis*, Groningen, 1809.

[4] Zie hiervoor H. Krop, 'Wijsbegeerte in Groningen' in H. Krop e.a, *Zeer kundige Professoren, Beoefening van de Filosofie in Groningen 1614-1996*, Groningen, 1996, pag. 175-197.

[5] W. Duynstee, *Geschiedenis van het Natuurrecht en de Wijsbegeerte van het Recht in Nederland*, Amsterdam, 1940.

de mate, niet in de diepte en vooral niet in de snelheid die Van Hemert en Kinker wensen: zij staan te trappelen en geen sneldheid is hun te hoog. De voorbode-kantianen van het eerste uur blijken grosso modo ook de kantianen van het laatste uur te zijn, de schare die zou moeten uitdijen, blijft in grootte min of meer gelijk: het zijn zo ongeveer dezelfde namen die om elkaar heen blijven cirkelen, van genootschap naar genootschap trekken, maar met moeite aantrekkingskracht op anderen uitoefenen en nauwelijks vers bloed weten aan te zuigen.[1] Het is niet zozeer het kantianisme dat afgewezen wordt - sterker nog: men neemt veel over -, als wel de groep kantianen die een bedenkelijke naam krijgt.

Dit zien we ook in deze spotprent. In 1801 publiceert de populaire maker van spotprenten Smies samen met Marcus deze beeltenis, getiteld 'Den Zedelijke en Zinnelijke Mensch' waarop een college over Kant in Felix Meritis is afgebeeld.[2] De slaapverwekkendheid van de personen die zich aan die filosofie wijden, schijnt enorm te zijn.

We zien een gebochelde man achter de katheder staan; gezien die bochel zouden we hier met Kinker te maken kunnen hebben. De mismaakte man die aan zijn linkerhand staat, zou Van Hemert kunnen zijn: ook hij was immers mismaakt.[3] Op zijn lessenaar staat een opschrift; op de ets van Marcus staat een andere tekst dan op de aquarel van Smies: op de eerste staat: 'Oprechte Koningsberger Wijsbegeerte', op de aquarel staat 'Matth. VII:6', waar men leest 'geeft het heilige den honden niet, noch werpt uwe parelen voor de zwijnen.' De man staat

---Spotprent van Jacob Smies / Jacob Ernst Marcus op de wijsbegeerte van Kant. Collectie tekeningen en prenten van het GAA nummer: 10097006387.

[1] Ik herhaal hier de formulering van Wyttenbach door de *REC* aangehaald: '(…) wij herhalen het, dat wij tot de Kantianen niet behooren, en geenzins onder diegenen genoemd kunnen gerekend worden, die de heer W. *satellieten* van den heer Horrearius noemt.' *REC*, Amsterdam, 1809, pag. 729.

[2] J. Smies aquarelleert, J. Marcus maakte er een ets van. Zie voor beiden: 'Hollandsche Spotprenten in de negentiende Eeuw' in *Elsevier-maandschrift*, 1907, 1, pag. 162–172; A. Hanou 'De schone slapers van de verlichting' in A. Hanou, *Nederlandse Literatuur van de Verlichting (1670-1830)*, z.p, 2002, pag. 245-248. *Den Zedelijken en Zinnelijken mensch: Het interieur van Felix Meritis aan de Keizersgracht nummer 324.*

[3] Zie ook P. Buijs, *De Eeuw van het geluk*, Hilversum, 2007, pag. 77.

geestdriftig te gebaren met vóór zich een rol papier waarop de paradoxale en onbegrijpelijke ('duistere') tekst te lezen valt 'doelmatige ondoelmatigheid, pijlsnelle stilstaande Ideeën'. Achter zich heeft hij een bord waarop 'het beeld der waarheid' staat geschreven. Hierop zien we een net uitziende man - 'de zedelijke' - die een naakte vrouw bekijkt met achter de man een persoon - 'de zinnelijke' - in kennelijke staat van opwinding met de tekst 'de persoon van Jan achter zijn eigen IK'. Niets is wat het lijkt, lijkt de boodschap te zijn. 'IK' kan natuurlijk staan voor het persoonlijk voornaamwoord, maar óók voor de initialen van Immanuel Kant. Vanaf de muur kijkt Kant waardig en streng toe, een handjevol verzamelde Amsterdamse, wijsgerig geïnteresseerden zit al knikkebollend, snurkend en vooral meewarig afgewend zich te vervelen in een vertrek waarin de lichtval ('die Aufklärung') ook maar tot de helft komt.
Waarschijnlijk wordt hier de lezing bedoeld die Van Hemert geeft op 6 november 1799: Kinker kondigt hier de spreker Van Hemert aan en ja, nú is iedereen daardoor al afwezig![1]

Maar zoals eerder gesteld zijn het vooral de tijdschriften die reageren. Zoals ook al eerder aangegeven komt de specialisatie in tijdschriften rond 1800 snel op gang, maar is de houdbaarheid van dergelijke gespecialiseerde tijdschriften gering.[2] Om een beeld van het kantianisme te kunnen geven volstaat mijns inziens een schets van de algemene (recensie-) tijdschriften, zoals de *Vaderlandsche Bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak,* de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen*, de eerder genoemde *De Recensent, ook der recensenten* en het blad dat we al besproken hebben omdat het het meest uitgesproken is geweest, de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde*. Ik vul dit bovendien nog aan met gegevens uit een aantal andere tijdschriften die door onder andere oplage, verspreiding, doelgroep, specialisatie

[1] De lezing is opgenomen als 'De Critische Wijsgeerte eene bron van eeuwigen vrede' in *Magazyn*, deel III, pag. 39-71.

[2] Op het vakgebied van de theologie verschijnen in de periode rond Van Hemerts tijdschriften *Bibliotheek van theologische letterkunde* (1803-1811), op het gebied van het onderwijs *Boekzaal voor onderwijzers der jeugd* (1801-1802) en *Bijdragen betrekkelijk den staat en de verbetering van het schoolwezen in het Bataafsch Gemeenbest* (1801-1809), op dat van de wijsbegeerte vinden we geen specifiek wijsgerig tijdschrift: het eerste, het *Tijdschrift voor wijsbegeerte onder medewerking van in- en uitlandsche geleerden,* verschijnt pas in 1828. Tijdschriften met een specifieke doelgroep zijn er zeer, zeer vele, voor de protestanten onder andere *De Godsdienstvriend* (1789-1795), *De Bijbelminnaar* (1791-1793), het *Zondagblad voor de Gereformeerden* (1797-1803), het *Christelijk Magazijn, of bijdragen ter bevordering van christelijke verlichting en evangelische deugd* (1799-1808) en de *Christelijke leer- en oefenschool, of godsdienstig mengelwerk, voor de behoeften van de negentiende eeuw* (1808-1817). Voor een volledig overzicht verwijs ik naar de Encyclopedie van Nederlandstalige Tijdschriften die online te bezoeken is: http://encyclopedienederlandstaligetss.ning.com.

of aantal jaren van bestaan wellicht van minder invloed, maar toch soms zeer uitgesproken zijn geweest in hun mening ten aanzien van de kritische wijsgeerte.[1] Naast deze Nederlandse tijdschriften is er minstens één buitenlands tijdschrift geweest dat hier invloed heeft uitgeoefend, namelijk de *Allgemeine Literatur-Zeitung* (1785-1849).[2] Het spectrum van tijdschriften overziend meen ik zo zowel de linker- als de rechterflank vertegenwoordigd te zien: de genoemde *De Recensent, ook der recensenten* en de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* als de meer vrijzinnige kanalen en de *Vaderlandsche Bibliotheek van Wetenschap, Kunst en Smaak* als de behoudende, tegen de streng gereformeerde kerk aanleunende.

Als we eerst kijken naar de manier van debatteren, dan zien we dat in het verloop van het Kantdebat gaandeweg alles gepermitteerd lijkt: het onder pseudoniem schrijven wordt schering en inslag, net als het kiezen van een denkbeeldige adressant, zoals 'Sophie', 'Emma' of 'een vriend'; hiermee samenhangend is het (laten) opvoeren van denkbeeldige personages, zoals 'Lismahago' en 'Fernow'.[3] Van Hemert zelf blijkt een creatief schrijver te zijn: hij gebruikt ieder stijlmiddel, van het anoniem schrijven tot het onder pseudoniem schrijven van het aannemen van een vriend 'thands in Italie' tot het bedenken van een genootschap als het Pro Ecclesia Eiusque Libertate, dat hem zogenaamd opdrachten geeft, en de mystificatie met een 'verre vriend' door die op het eind de groeten te laten overbrengen aan de echtgenote. Van Hinlopen die op een brief aan de denkbeeldige Sophie, als denkbeeldige broer van de denkbeeldige vrouw zelfs ook nog onder pseudoniem reageert, bewijst dat ieder stijlmiddel wordt ingezet. Ja, zelfs het anoniem zijn beklag doen over het feit dat er anoniem geschreven is, komt voor.[4] Het belachelijk maken, het gebruiken van argumenta ad hominem, het uitvergroten of juist het kleineren (Kinker), het badinerend en snerend reageren, het misbruiken van de antieke schrijvers, het onderstrepen van

---

[1] Voor een overzicht verwijs ik naar de bijlage waarin deze tijdschriften chronologisch worden weergegeven.

[2] Eerder gaf ik al aan dat van W. Servaas de *Nieuwe Algemene Konst- en Letterbode* van 1797 een artikel in drie afleveringen verschijnt getiteld 'Iets over de kantische Wysbegeerte' naar aanleiding van een stuk dat eerder in een Frans blad verschenen is van A. Keil. Deze W. Servaas geeft hierin een globaal overzicht van Kants filosofie.

[3] Genoemd door Van Hemert als zijn vrienden in 'Brief over den tegenwoordigen staat der critische Wijsbegeerte' in *Magazyn*, deel I, pag. 13.

[4] Zo verschijnt in 1805 anoniem *Cardiphonia, of de taal van het hart: in een brief van Sincerus, aan den ontmaskerden recensent, ter zaake zijner, in de hedendaagsche Vaderlandsche Bibliotheek, voor het jaar 1805, no VII geplaatste recensie der Lektuur bij 't ontbijt ende thetafel van Paulus van Hemert,* Rotterdam, 1805. Onder dit pseudoniem 'Sincerus' heeft eerder J. Swildens overigens gepubliceerd.

lichamelijke gebreken van anderen om zo de mismaaktheid van hun gedachten te illustreren (Bilderdijk) of het komisch benoemen om zo de tegenstander onderuit te halen (Wyttenbach): geen middel wordt geschuwd. Het openlijk twijfelen aan intelligentie en aan integriteit, het omdraaien van bewijslast (Glover), het onjuist citeren, het verdacht maken en gewoon openlijk ordinair uitschelden, het misbruiken van een grafrede om stemming te maken, ook het doodzwijgen, het overbluffen in het Grieks en het Latijn, het misbruiken van titels: het zijn allemaal stijlmiddelen die het Kantdebat soms tot een ware klucht maken, waar het begon als een lyrische beschrijving. De polariserende uitwerking van dit alles wordt alom erkend; zo schrijft de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* in een voorwoord over de inspanningen van het eigen blad:

> Moge dit genot dan ook de gewenschte uitwerkselen te weeg brengen, en de vereenigde arbeid van deze twee waardige vrienden der Critische Wijsgeerte, medewerken ter bestrijding van die wrevelingen geest van partijdigheid tegen de genoemde wijsgeerte (...).[1]

De tijdschriften passen zich aan: zij zijn partijdig, openlijk heel erg partijdig of een beetje verholen partijdig. Geheel tegenstrijdig hieraan maar paradoxaal ook passend in de manier van schrijven is het gegeven dat veel recensenten anoniem schrijven: de kritiek zou immers de waarheid dienen (al is die de waarheid van het tijdschrift) en die is niet persoonsgebonden, zo is de verklaring. Anonimiteit zou ook de persvrijheid bevorderen, ja zelfs garanderen. Dat juist publicaties door die anonimiteit wrevel opwekken, is een voorspelbaar gevolg: een polemiek over juist dit onderwerp houdt de gemoederen bezig.[2] Beleefdheid in stijl, gespeeld of niet, is toch niet alleen wens (het al te openlijk extreem beoordelen wordt als een niet te vergeven fout gezien omdat dit het streven van verlichten zou blokkeren), het lijkt ook een voorwaarde: zo worden tijdschriften als de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* en *De Redelijke Christen* als te partijdig en te polariserend beschouwd en kennen daardoor maar een korte tot zeer korte levensduur. Tijdschriften benadrukken dan ook vaak in een nawoord van bijvoorbeeld de uitgever wat terughoudend en bescheiden dat een recensie toch slechts een momentopname is en dat de lezer zelf heel goed in staat is een eigen oordeel te vormen. De partijdigheid kent uiteraard ook een

[1] De *SCHB*, Amsterdam, 1805, pag. 21.

[2] Vooral publicaties die polariserend en anoniem geplaatst worden in bijvoorbeeld de *SCHB* wekken wrevel op; zie bijvoorbeeld A. Barbaz in zijn publicatie in 1810 naar aanleiding van een anonieme bespreking in de *SCHB* van het pamflet *Brief aan dhr. J. Meerman over de verregaande onbeschaamdheid van sommige naamloze recensenten onzer dagen.*

gezicht in het selecteren van de te bespreken werken: zo kent het hele Kantdebat dat in sommige tijdschriften de hoofdmoot vormt, in andere geen enkele neerslag (zie ook - anderszins - later het werk van Borger!). Pas in de jaren dertig zal zich een tijdschrift ontwikkelen dat een poging doet onpartijdig te recenseren: *De Muzen* (1834-1835), maar aan de levenslengte is het succes af te meten.[1] Het beroep van recensent heeft (dan ook) geen hoge status. Het *Amsterdamsch avond-journaal*, de opvolger van *De Ster* uitgegeven vanaf 19/6/1806 maar al op 2/8 in datzelfde jaar verboden door de Franse bezetter, plaatst een uitgebreid artikel onder de naam 'Iets over de HEEREN RECENSENTEN'.[2] Hierin worden deze afgedaan als domme, vooringenomen en oppervlakkige broodschrijvers die in plaats van verhelderen juist vertroebelen:

> Zodra als de recensent (...) zyn papier, zyne pennen, en zyn inkt, zyn Patent van Prulschryver en zyne plaats op de vliering betaald heeft, kan hy gaan zitten schryven (...). Er was eens iemand die zeide: zy hadden zulk een goed model van recensies van Irhoven van Dam: waarom dat niet gevolgd? – Nu die raadgever was er achter! Geef eens glazen te slypen aan een blind mensch, en maak u dan boosch, dat gy 'er niet zoo goed doorziet, als door de kykers van Dollon.[3]

Over de vooringenomenheid van zowel deze redacteur gezien de nauwelijks verholen verwijzing als van bepaalde recensenten wordt gesteld:

> Wanneer dus een LETTER-OEFENAAR of een SMAAK BIBLIOTHECARIS (...) in plaats van Wysbegeerte niet anders uithaalt dan ouwe wyvenpraat en onzin, wanneer hij ware verlichting aanrandt; niet alleen drooge afgezaagde, of opgewarmde Theologische stellingen aanpryst; geen werk van geleerdheid analyseren durft, wyl hij weet dat hy dat niet kan, slechts lappen 'er uit schryft en dan zegt: het is goed of kwaad! Of hy vindt zich genoodzaakt iets te zeggen, domme wartaal spreekt – een recensiemaker die den hooggestemde VAN HEMERT met bespottende verachting behandelt – (...).[4]

Overigens moeten we ons hierbij wel realiseren dat de eisen wat betreft de onpartijdigheid die rond de eeuwwisseling aan een recensent gesteld worden, anders zijn dan die van nu: recensies dienen ook een oordeel te geven vanuit een

---

[1] M. Matthijsen, *Nederlandse literatuur in de romantiek, 1820-1880*, Nijmegen, 2004, pag. 36.
[2] *De Ster* staat onder redactie van Jac. Scheltema, J. Kemper en J. Helmers. Nadien wordt het voortgezet als *Le conservateur: journal de littérature, des sciences et des beaux arts*.
[3] 'Iets over de HEEREN RECENSENTEN' in *Amsterdamsch avond-journaal*, Amsterdam, d.d. 8 juli 1806, nr. IX, pag. 76-77.
[4] Idem, d.d. 12 juli 1806, nr. XI, pag. 83.

heldere, vooraf bekende visie: niet zozeer een visie vanuit een point of nowhere, als wel vanuit het eigen perspectief optimale informatie te geven is de eis.
Dat ál dat schrijven van de recensenten tegen Kant niets uithaalt, zelfs contraproductief is - iedereen die tégen het kantianisme is, zou er immers niets van begrepen hebben -, wordt door Witsen Geysbeek dubbelzinnig (waar ligt de nadruk in de voorlaatste regel?) verwoord in het puntdicht:

KANT GEWROKEN

Germanjes grootste wysgeer Kant
Wierd, toen hy pas begon zyn helder licht te ontsteken,
Met woorden heftig doorgestreken,
En ’t waar welligt den een' of andren obscurant
Gelukt den man den hals te breken,
Die stout eene inbreuk had op zyn gezag gewaagd,
Zo ’t niet ter goeder uur' den Hemel had behaagd
Den dommen hoop dus toe te spreken:
’ Spaar uw reeds heeschgeschreeuwde stem,
En schryf veel liever tegen hem.’
Men schreef, en - schooner kon de Hemel Kant niet wreken.[1]

Het panorama van tijdschriften en kranten overziend, kan men niet anders dan concluderen dat verscheidene tijdschriften het kantianisme uitermate propageren, andere daar juist zéér fel tegen gekant zijn: een middenweg en/of maat houden lijkt niet mogelijk te zijn. Alleen al door de blijkbaar sterk polariserende werking kan men concluderen dat activiteiten van Van Hemert cum suis in genootschappen, literatuur, vrijmetselarij en dergelijke niet ongemerkt voorbij zijn gegaan. Ik geef enkele voorbeelden: zo krijgt de *Lektuur* zelfs zowel een schijnbare epigoon van Daalberg als een tegenhanger van Van Hamelsveld, zo krijgt Van Hemert een vileine spotnaam naar aanleiding van de titel van zijn tijdschrift het *Magazyn,* zo spreekt de toonzetting in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* boekdelen en zo is het verschijnen van een tijdschrift dat juist voor de propaganda van een ander tijdschrift lijkt te dienen tekenend. Ook de vele polemieken maken duidelijk dat het kantianisme niet slechts mondjesmaat aandacht krijgt, maar gedurende jaren een vaste plek in het brandpunt van de aandacht opeist.
Over verkoopcijfers is weinig bekend en zo er verwijzingen zijn, lijken zij vooral een propagandistisch doel te dienen: de *Oprechte Haarlemsche Courant* meldt

[1] P. Witsen Geysbeek, *Puntdichten*, z.p, 1834, deel I, pag. 90.

bijvoorbeeld opzichtig dat de eerste afleveringen van *Lektuur* goed verkopen en dat er nu 'nog maar een zeer klein getal voorhanden' is, de *Vaderlandsche Letteroefeningen* maken bij hun bespreking van afleveringen IV en V van dezelfde *Lektuur* met onverholen genoegen melding van een teruglopend lezersaantal: '(...) daar hij deze Lektuur met minachting en wrevel van de ontbijt- en thee-tafel verworpen vindt in huisgezinnen, wien het te voren een aangenaam onderhoud was (...).'[1] Objectieve gegevens zijn niet voor handen.[2] Moordende concurrentie vindt plaats: een blad als het *Vaderlandsche Magazyn van Wetenschap, Kunst en Smaak* (1801-1812) lift door de titel ongegeneerd mee op het succes van de *Vaderlandsche Bibliotheek*. Als de *Lektuur* van Van Hemert in 1808 stopt, volgt meteen een nieuw blad onder de titel *Lectuur van Smaak* (1808), het jaar daarop *Lektuur van Smaak, voor lieden van den beschaafden stand; inzonderheid ook voor vrouwen* (1809-1811).

Reacties van onder anderen Feith, Van Alphen en Van Hamelsveld zijn in felheid duidelijk, maar aandacht krijgen en invloed hebben zijn twee verschillende zaken. Rond de eeuwwisseling voorspellen de schrijvers van het tijdschrift *De Arke Noachs* nog vol optimisme en vol in de gloed van het zendingswerk '(...) over zes jaren, als ieder Kantiaansch wezen zal:'[3] in 1806 moet het werk dus af zijn! Zes jaar later echter probeert Van Hemert nog steeds amechtig in de *Lektuur* zijn filosofie populairder te maken op een steeds simpeler wijze. Enige jaren later staakt hij dit tijdschrift, weer enige jaren daarna stopt hij zelfs geheel met zijn zendingswerk (maar gaat hij zelf aan de slag). Dat het kantianisme in de vorm die zij voorstaan niet daadwerkelijk is doorgedrongen, erkennen als eersten juist de eigen aanhangers. Bijna iedere aanval wordt allereerst afgeslagen met de mededeling dat de ander er helemaal niets van begrepen heeft: 'à la mode des

---

[1] *Oprechte Haarlemse Courant*, Haarlem, 23 mei 1805. In *VL*, Amsterdam, 1805, p. 562.

[2] J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag, 2001, pag. 93. Algemene cijfers hierover zijn er uiteraard niet aangezien die te afhankelijk zijn van o.a. omvang, reclame opbrengsten, prijs, kosten redacteuren e.d. Wanneer ik een aantal van 500 vergelijk met de oplage van een geheel ander soort blad, namelijk D*e Star*, het periodiek van de Commissie van Weldadigheid waar Van Hemert later secretaris van wordt, lijkt me dit een reëel aantal; in het eerste nummer van *De Star* lezen we 'En nu nog een enkel woord, Mijne Heeren! ten opzigte van het Tijdschrift: DE STAR. De inteekening op hetzelve is zoodanig wél geslaagd, dat daarvan ongeveer 1200 exemplaren worden gedebiteerd. Met den Uitgever J. VAN DER HEY zijn zulke schikkingen gemaakt, dat deze onderneming, welke den algemeenen bijval der Natie schijnt te vinden, wel verre van schadelijk te wezen voor de financiën der Maatschappij, integendeel op den duur een aanmerkelijk voordeel belooft.' *De Star*, Amsterdam, 1819, pag. 753. Een oplage van 1200 met geen andere opbrengsten dan de verkoopprijs en geen kosten heeft aan redacteuren, zal op den duur een positief resultaat opleveren!

[3] *Arke Noachs,* Amsterdam, 1799-1800, pag. 93.

Kantiens' gaat dit heten.[1] Critische of ironische distantie is hen vreemd. Stimulerende en propagerende reacties blijven zo lijnrecht tegenover afbrekende en vooral badinerende staan.

Ik beperk me in dit panorama nu wat de laatste groep betreft tot de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1761-1876) en de *Vaderlandsche Bibliotheek* (1774-1811), uitgebreid met *De Redelijke Christen* (1807) van Van Hamelsveld, een tijdschrift dat specifiek wordt opgericht ter bestrijding van het opkomende kantianisme. Tot de eerste groep van de gematigde tot zeer uitgesproken pro-kantiaanse tijdschriften behoren (onder andere) *De Republikein* (1795), *Janus verrezen* (1795-1798), *De Arke Noachs* (1799-1800), *Sem, Cham en Japhet* (1800), *De Ster* (1806) en ook *De Herkaauwer* (1815-1817) en vooral de reeds eerder besproken *De Recensent, ook der recensenten* (1806-1850) en de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* (1805-1810), al is opvallend dat in deze tijdschriften geen besprekingen staan van de *Lektuur* van Van Hemert: men probeert niet al te opzichtig naar elkaar te verwijzen, het moeten immers autonome blijken van voor (of tegen) het kantianisme lijken.

De machtigste spreekbuis van de tegenstanders is de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Dit blad kent nogal wat fanatieke reacties. Het belangrijkste punt van kritiek betreft natuurlijk de overtuiging dat de fundamenten van het geloof door Van Hemert worden weggeslagen: hij zou niet echt, niet oprecht geloven.[2] Aangezien de toonzetting nogal defensief en ook verontwaardigd van aard is, kan gesteld worden dat de aanhang van Van Hemert in aantal en/of invloed blijkbaar zo groot is, dat een dergelijke opstelling gerechtvaardigd is in

---

[1] *Paraphrasis Epistulae Pauli van Hemert ad Feithium, dat is te zeggen: Omschrijving ende verklaring van den brief van Paulus van Hemert aan Rhijnvis Feith*, Amsterdam, 1803, pag. 30.

[2] Opvallend is dat wanneer in 1800 de *VL* een vrij neutrale recensie van *Proeve van uitlegging van het Nieuwe Testament naar de Kantische leerwyze. Joh. IV:24. Door C.W. Penzenkuffer* opneemt (pag. 51-53) en die in de *VB* gezien wordt als een instemmen, de *VL* nog hetzelfde jaar een rectificatie plaatst:

'Aan den Schryver van het *Iet over de Kantiaansche Bybelverklaaring, by gelegenheid van de uitlegging van* Joh. IV:24, door C.W. Penzenkuffer, geplaatst in de *Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek*, IVde Deel, No. 4, in 't Mengelwerk, bl. 157. Tot naricht van den onbekenden Schryver van dit *Iet over de Kantiaansche Bybelverklaaring*, willen wy wel de moeite neemen, de volgende verklaaring hier ter neder te schryven.

1. Dat de uitlegging van *Joh.* IV:24, door PENZENKUFFER, als eene proeve van uitlegging van het Nieuwe Testament, naar de Kantische leerwyze, door ons in de *Letteroef.* geplaatst, geenzins is gemeengemaakt, om de Kantiaansche Wysbegeerte, als wel bestaanbaar met het Godlyk gezag van Jesus en de Apostelen, te doen voorkomen; (…).
2. Dat wy zoo min de Kantiaansche Bybelverklaaring, als de Kantiaansche Wysbegeerte, (twee dingen, die de Schryver van het *Iet* wel wat beter had mogen onderscheiden,) toegedaan zyn (…).
3. Dat wy ook geen behaagen scheppen in machtspreuken, allerminst in de zulken, waarmede de Schryver van het *Iet* de Bataafsche Natie van het onderzoek der Kantiaansche Wysbegeerte, en Bybelverklaaring naar de Kantische leerwyze, schynt te hebben willen afschrikken.'

VL, Amsterdam, 1800, deel I, pag. 226-228.

hun ogen. Het heeft een oplage waar de meeste andere tijdschriften lang niet aan kunnen tippen.[1]

Laat ik om de houding van dit blad te schetsen nu niet enige besprekingen van werk van Van Hemert, Kinker, Klijn of welke kantiaan dan ook hier analyseren (verspreid over deze studie staan talloze reacties waaruit men de houding kan destilleren), maar me beperken tot een duidelijk exemplarische bespreking van een werk dat in 1800 in Arnhem uitkomt: *Kleine Prosaïsche en Poëtische Bydragen,* een verzamelbundeltje quasiliteraire en populaire verhalen en gedichten zoals wel vaker wordt uitgegeven door een actieve boekverkoper. Het betreft hier Moeleman junior uit Arnhem. Het werk bevat twaalf bijdragen van amateurschrijvers over zeer uiteenlopende, luchtige onderwerpen. Niets doet veronderstellen dat een dergelijk werk besproken zal worden, ware het niet dat bijdrage acht getiteld is 'Byzonderheden uit het Leven en Character van EMMANUËL KANT'. Schijnbaar geheel vanzelfsprekend wijdt het blad nu maar liefst vijf hele pagina's aan juist dit verhaal.[2] Veelzeggend is:

> Zyne gestalte is verre van die aanzienlyke grootte, die onze verbeelding zich zoo gaarne by beroemde mannen voorstelt. Een klein, mager, mannetjen, dat altyd voorover gebukt gaat, en wiens oogen, zoo wel als de overige trekken van zyn wezen, in de daad eene ernstige tegenwerping schynen op te leveren tegen alle physiognomische berekening, - zie daar het waare beeld van Emmanuël Kant! [3]

Diep ingebakken en ongenuanceerde afkeer jegens een, zo wordt verder beschreven, wereldvreemde, hypochondrische, stokoude man culmineert hier in een beschrijving van zijn uiterlijk! Een groter voorbeeld van een argumentum ad hominem bestaat niet.

Tot 1818 als zoals we gezien hebben een lezing van Swart wordt opgenomen, verschijnt er niet één bijdrage die niet geheel negatief staat ten opzichte van het kantianisme. Het blad is niet alleen de spreekbuis van 'Wakker Nederland' ('het blad heeft de dubieuze reputatie de belichaming te zijn geweest van een typisch Nederlandse middelmatigheid'), maar het is ook in de daarbij horende behoudzuchtigheid zeer vaderlandslievend.[4] Als het in 1811 vaderlandslievende stukken van Helmers en Tollens prijst, wordt het door de Franse bezetter verboden, in 1812 verschijnt het onder de naam *Tijdschrift voor Kunsten en*

---

[1] A. Kruseman, *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers 1806-1814*, Amsterdam, 1889, pag. 245-246.
[2] *VL,* Amsterdam, 1800, pag. 434-440.
[3] Idem, pag. 435-436.
[4] J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag, 2001, pag. 94.

Wetenschappen van het Departement der Zuiderzee, in 1813 verschijnt het niet en het jaar daarop wordt de oude naam weer gebruikt. Van Hemert persisteert overigens halsstarrig en quasi onwetend zijn leven lang in de oude benaming *Hedendaagsche Vaderlandsche Letteroefeningen*: dat het blad sinds 1778 al niet meer zo heet, dan zelfs al twee naamswijzigingen heeft ondergaan, lijkt hem (zo) te zijn ontgaan: hoe hautain!

Ogenschijnlijk iets genuanceerder is de *Vaderlandsche Bibliotheek*: ogenschijnlijk, want het gif van Van Hamelsveld wordt via *De Redelijke Christen* gespuwd. Bovendien citeert de *Vaderlandsche Bibliotheek* veel en lijkt zo informatief te zijn in plaats van beoordelend, laat staan afkeurend. Het blad wordt in 1774 opgericht als de *Nederlandsche Bibliotheek*. De hoofdredacteur is J. Habbema, gereformeerd predikant, de stuwende kracht echter is de Rotterdamse gereformeerde hoogleraar Hofstede.[1] Het manifesteert zich meteen als een polemisch tijdschrift. In 1789 verandert de naam in *Vaderlandsche Bibliotheek*. Redacteur wordt dan Kantelaar.[2] Deze is meer vooruitstrevend, in tegenstelling tot zijn opvolger in 1790 Van Hamelsveld. Deze hebben we eerder leren kennen als een zeer actieve bestrijder van al het nieuwe, als een persoonlijke vijand bovendien van Van Hemert. De houding ten aanzien van het opkomende kantianisme is negatief, maar zonder het bijtende dat van Hamelsveld bewaart voor *De Redelijke Christen*. Ook nu is het belangrijkste bezwaar het feit dat Kant een atheïst zou zijn. Kants ethiek zou geheel stoelen, hoe paradoxaal, op de christelijke naastenliefde en is als zodanig (dus) niet nieuw, dus geheel overbodig. In een bespreking van een artikel van Glover in het *Magazyn* verwondert de recensent zich hierover en verwijst opzichtig naar Mattheus VII:12.[3] In plaats van inhoudelijke kritiek te geven wordt de overbodigheid van het kantianisme onderstreept. Het kantianisme is dus niet nieuw, al zijn er heus wel delen die niet verwerpelijk zijn. Zo schrijft een recensent naar aanleiding van het uitkomen van een werk van Kant:[4]

> Daar het wijsgerig stelsel van Kant allengskens meer en meer de aandacht der geleerde wereld tot zich trekt en bezig houdt, (...) daar ook, hoe zeer, aan den éénen kant, niet alles, wat Kant met nieuwe bewoordingen en als een nieuw kleed voorstelt, in de daad

[1] Zie voor hem J. de Bie, *Het leven van Petrus Hofstede*, Rotterdam, 1899.

[2] J. Kantelaar is de boezemvriend en buurman van Feith; ook met Van Hemert was hij bevriend getuige diens opdracht (de eerste!) in het *Album amicorum* van Kantelaar; zie voor hem S. Vuyk, *Jacob Kantelaar, veelzijdig verlicht verliezer 1759-1821*, Zwolle, 2005.

[3] In *VB,* Amsterdam, 1805, pag. 180.

[4] Het betreft I. Kant, *Elementa Metaphysica juris doctrinae*, Amstelaedami, 1799.

> nieuw is, evenwel, aan de andere zijde niet ontkend kan worden (...) - daar eindelijk in zijne grondbeginselen en gevolgtrekkingen (...) echter zeker het één en ander gevonden wordt, hetwelk bij nader onderzoek zal blijken voor de wijsbegeerte (...) van nut te zijn (...).[1]

Toch staan er ook bijdragen in waarin enige neutraliteit te bespeuren valt: in 1805 plaatst het in 'Mengelstukken' en bijdrage getiteld 'Gesprek tusschen twee Engelschen over de Wijsbegeerte van Kant.'[2] Het betreft een dialoog tussen een in Duitsland door Kant bekeerde, hier genaamd 'Kantiaan,' en zijn vriend, aanhanger van Locke, hier genaamd 'Oudlichter.' Niet zozeer het afwijzen van het kantianisme, als wel het radicale afwijzen van de gehele wijsbegeerte valt op (de Oudlichter snuift 'Ik ben een liefhebber – in mijn' japon!).[3] Opvallend is dat de 'Oudlichter' van de discussie een taalspel van maakt: zo haalt hij het werk van L. Horne Tooke aan, *ΕΠΕΑ ΠΤΕΡΟΕΝΤΑ, or the Diversions of Purley,* een studie omtrent de grondslag van taal en taalgebruik waarin het kantianisme afdoende afgewezen zou zijn.[4]

De *Vaderlandsche Bibliotheek* blaft, *De Redelijke Christen* bijt. Dit blad wordt in 1807 opgericht door Van Hamelsveld. Eerder had hij al in 1791/2 *De Welmeenende Raadgever* en in 1800 *De Ongeveinsde Christen* uitgegeven, tijdschriften die in hun christelijke opvattingen zeer vergelijkbaar zijn. Niet alleen voert hij dus in de *Vaderlandsche Bibliotheek* de strijd tegen het kantianisme aan (ook in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* neemt hij in dezen het initiatief), en deinst hij op het persoonlijke vlak niet terug voor stevige, persoonlijke confrontaties met Van Hemert, ook zelfstandig uitgegeven tijdschriften als spectators zet hij in de strijd in. Het blad heeft als doel het oprukkende kantianisme - zoals dan voornamelijk verwoord wordt in de *Lektuur* - proactief en aanvallend te bestrijden. De conservatieve deel moet niets hebben van de manier waarop de rede verheerlijkt wordt: zij spreekt liever van het gezonde verstand, liever van 'redelijk' in de betekenis zoals die in de titel uitdagend is opgenomen. De kantianen wordt verweten eerst de rede zodanig te verheerlijken dat die daarna het geloof van en in de bijbel de maat zou kunnen nemen 'tot dat zij (...) niets meer aan het Menschdom biedt, dan 't geen de Rede leert.'[5] De door de kantianen aangehouden redenering, eerst de rede op de troon

---

[1] In *VB,* Amsterdam, 1799, pag. 776-777.
[2] In *VB,* Amsterdam, 1805, pag. 420-432.
[3] Idem, pag. 426.
[4] J. Horne Tooke, *ΕΠΕΑ ΠΤΕΡΟΕΝΤΑ, or the Diversions of Purley,* London, 1798-1805.
[5] Y. van Hamelsveld, *De Redelijke Christen*, Amsterdam, 1807, pag. 6.

plaatsen en dan vaststellen wat daarmee overeenstemt, draait van Hamelsveld om: eerst dient de openbaring aangenomen te worden, dan kan de rede proberen hier grip op te krijgen, maar dat dit succesvol zal of kan zijn, is toch zeer de vraag. Maar wie is dan die 'redelijke christen?' Van Hamelsveld is daar duidelijk over:

> 'De redelijke Christen let op de zedelijke volmaaktheid, welke de Wet van God van hem vordert, die Wet, welke is ingeschapen, en in het Woord van God staat uitgedrukt; en in het leven en gedrag van Jezus ziet hij tevens die zedelijke volmaaktheid door den mensch Jezus Christus dadelijk uitgeoefend.'[1]

Van Hamelsveld is terughoudend en conservatief, maar zonder kortzichtig het belang van het verlichte denken te onderschatten, zoals ook tot uiting komt in zijn *Kort begrip der Algemeene Geschiedenis van de schepping der wereld af (...)* uit 1802 waarin hij de recente ontwikkelingen op wetenschappelijk en kunstzinnig terrein prijst, vooral de bestrijding van bijgeloof. De aanvallen op de openbaring wijst hij echter resoluut af; doemdenkend is hij over de zedelijke toestand van zijn tijd die zo anders zijn (lees tegengesteld) dan de ontwikkelingen in de wetenschap.[2]

Het spreekt bijna voor zich dat de *Vaderlandsche Letteroefeningen* het initiatief voor dit blad, dat wekelijks gedurende precies een geheel jaar verschijnt, maar dan om financiële redenen stopt, uitbundig toejuicht.[3] Opvallend is wel dat Van Hamelsveld na zijn conflicten met Van Hemert nu een meer openlijke weg bewandelt en zich niet laat verleiden tot een (anoniem) dispuut: hij heeft ook wel leergeld betaald met zijn *Zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw* uit 1791, waarin hij '(...) met zijn volle gewicht aan de noodklok [hangt] in de wetenschap dat niemand het hoort.'[4] In het uitdagend

---

[1] Idem, pag. 71.

[2] 'Zoo vele en zoo algemeene beärbeiding van, en vordering in alle wetenschappen en kunsten, hebben de jongst-afgelopen eeuw den naam van de verlichte, wijsgeerige, de eeuw der Rede, niet zonder alle recht verworven, maar de losbandige en zedenloze gevoelens, die, in de laatste jaren derzelve, openlijk verspreid en voortgeplant werden, de verachting van de geopenbaarden, ja van alle Godsdienst, de tafereelen van wreedheid en barbaarschheid, welke de laatste omwentelingen en oorlogen, in Frankryk voornamelyk, hebben opgeleverd, hebben deze roem merklijk verduisterd en ons menigmalen doen denken aan het gezegde van den profeet: ---Daar wy licht verwachten, Was alles duisternis ---.' Y. van Hamelsveld, *Kort begrip der Algemeene Geschiedenis van de schepping der wereld af, tot het einde der agttiende eeuw,* Amsterdam, 1802, pag. 652.

[3] Zo schrijft die bijna jubelend: 'Met blijdschap zagen wij, derhalve, ook onzen VAN HAMELSVELD, mede langs den beproefden nuttigen weg van Weekbladen, mannelijk optreden tot herstel van den verbannen ernst en Christelijke deugden of vroomheid, tot bestrijding van nieuwerwetsche dwaalbegrippen, en inboezeming van redelijke en gematigde gevoelens.' *VL*, Amsterdam, 1808, pag. 574.

[4] J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800 Blauwdrukken voor een Samenleving*, Den Haag, 2001, pag. 203.

veelvuldig gebruiken van termen als 'redelijk', 'a priori' en 'a posteriori' - weliswaar termen die niet uitsluitend voorbehouden zijn aan de kantianen, maar toch juist zeer in dat kamp vigerend zijn (letterlijk dan wel in vertaling of in synoniem) - toont zich de houding van Van Hamelsveld. In de voorlaatste aflevering van *De Redelijke Christen*, haalt hij nog eens breed uit en beschuldigt hij de kantianen zelfs van blasfemie juist omdat ze van het verkeerde startpunt uitgaan:

> Wanneer ik een zedekundig voorstel hoor, doch niet gegrond op de leerstukken, welke in de Openbaring van God de scheering en inslag uitmaken, maar alleen op de onderstelling, dat den Openbaring tot haar hoofdoogmerk heeft de zedeleer te verbeteren, welke de natuurlijke godsdienst leert, en zedelijke middelen tot onze leiding en verbetering aan de hand geven, dan hoor ik ja dikwijls een fraai vertoog over pligten in het algemeen, of over zekeren pligt in het bijzonder, hetwelk mijne ooren streelt, maar als het betoog ten beste is uitgevoerd, dan moet ik wel erkennen: ja! zoo behoorde ik te weezen! zoo behoorde ik mij te gedraagen! maar ach! ik heb tot hiertoe mij niet zoo gedraagen! ik voel in my zelven geene kracht, om die plichten te volbrengen. Integendeel, ik voel eene kracht van zinnelijkheid, ik voel neigingen en begeerlijkheden ten kwade. (...) Deze is de troostleere van het Evangelie! Dit is de ware bron van Christelijke deugd, liefde en dankbaarheid![1]

Christus is immers aan het kruis gestorven, niet alleen als bevestiging van zijn leer, maar hij heeft geleden als onschuldige juist voor schuldigen, opdat hij ons - de schuldigen - zo tot God zou brengen. In het niet willen inzien van de betekenis van de kruisdood van Jezus, ziet Van Hamelsveld niet alleen een fout, maar zelfs pure blasfemie van de kantianen. Zij lijken in veler ogen soms wel christenen, maar als ontkenners (in de zin van niet willen meenemen in hun argumentatie) van de betekenis van de kruisdood van Christus blijken zij ware ketters te zijn waar hij voor waarschuwt. Net als Van Hemert bestrijdt Kinker in 1815 door dit soort beschuldigingen nog steeds de gedachte - deze blijft maar terugkeren - dat het kantianisme en het christendom strijdig met elkaar zouden zijn:

> Wij moeten al aanstonds beginnen met te zeggen, dat het louter kwaadsprekendheid en laster is, dat de ware verlichting (...) eene kweekschool zou zijn voor Apostels van het ongeloof (...). In tegendeel, zij, die haar toegedaan zijn, hebben een goed, universeel, menschelijk geloof; een geloof, dat zij in alle religien vinden en waarderen. (...) Zij houden het voor zeker, dat een vroom en onwankelbaar vertrouwen op een bovenzinnelijk en goddelijk wereldbestuur van een deugdzaam en aan het geweten getoetst gedrag onafscheidelijk is; en de deugd zelve, zonder welke alle mogelijk geloof

[1] Y. van Hamelsveld, *De Redelijke Christen*, Amsterdam, 1807, pag. 400.

> ijdel is, houden zij voor het zelfde als een werkdadig trachten naar een' staat van volmaking (...).[1]

Met de religie zoals ook hier verwoord richt Kinker zich overduidelijk niet op één bepaalde religie: het gaat om universele waarden. Het geloof waarover hij het heeft, kan alleen dat geloof zijn dat beleden wordt door Verlichten en is ipso facto een goed en universeel geloof. Het geloof van de verlichte mens is een geloof dat geheel overeenkomt met de rede, zodanig dat de mensheid zich zal verheffen tot 'den eenvoudigen Godsdienst der zuivere Rede, in 's menschen zedenlijke natuur gegrond.'[2] Er is dus uiteindelijk maar één geloof: de godsdienst waarnaar men kan opklimmen is het redelijke protestantisme; ook de katholieken zullen dus moeten klimmen:

> Is nu deze opklimming meer dan een vroome wensch; dan moeten Catholijken en Protestanten beiden, door den tijd, wijzer worden. (...) Niets is daarom natuurlijker, dan dat de Catholijken eerst Protestanten worden, en den geest van het Protestantisme - den geest der zelfstandigheid en vrijheid - hernemen;[3]

Maar de hoeksteen van het universele geloof, ja de hoeksteen waarop alles is gebaseerd, is het wereldburgerschap: 'deze hoeksteen van den geheelen (geheimzinnigen) Christelijken Tempel is wereldburgerschap.'[4]

Een schijnbaar niet zo bekend tijdschrift is het *Vaderlandsch Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak* (1800-1812), dat slechts vijf nummers kent.[5] In 1807 verschijnt hierin van C. Dedekind 'Eene poging tot oplossing van zwarigheden in het beoefenend gedeelte der kritische wijsbegeerte.'[6] Al snel wordt duidelijk dat de poging tot oplossing niet wordt waargemaakt: Dedekind sluit zelfs theatraal af met 'Terug! Terug! -- Naar dien overganglijken Leiddraad der Wijsheid!'[7] Hij stelt dat de filosofie zich bevindt in een vacuüm, een 'heerschende Regeeringsloosheid' die door Kant gemakshalve wordt opgevuld

---

[1] *De Herkaauwer*, Amsterdam, 1815, pag. 31-32.
[2] Idem, pag. 12.
[3] Ibidem.
[4] *De Herkaauwer*, Amsterdam, 1817, pag. 89.
[5] Het tijdschrift bestaat al eerder als *Algemeen Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak* later als *Nieuw Algemeen Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak*; in 1823 wordt het wéér nieuw leven ingeblazen onder de naam *Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren.*
[6] C. Dedekind 'Eene poging tot oplossing van zwarigheden in het beoefenend gedeelte der kritische wijsbegeerte' in *Vaderlandsch Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak,* Amsterdam, 1807, deel IV, tweede stuk, pag. 783-810; overgenomen - zo wordt vermeld - uit Henke's *Museum für Religionswissenschaft, in ihren ganzen Umfange.*
[7] Idem, pag. 810.

met een beroep op de rede, maar die helaas zal leiden naar complete anarchie.[1] Opvallend is dat velen al goedkeuring geven aan de kritische wijsbegeerte, maar dat toch weinigen 'de beoefening van derzelver beschouwelijk gedeelte helpen opbouwen en aankweken:'[2] wel zeggen iets te doen, maar niet echt tot daden overgaan. De opvatting dat de kritische wijsbegeerte waarheid lijkt te bevatten, is dus wel algemeen reeds aangenomen, maar bijna niemand zou die wijsbegeerte praktiseren en bijna iedereen zou als vanouds gewoon wel of niet vanuit het evangelie handelen: het is een filosofie die niet geland is, die niet verankerd ligt en die de waan van de dag slechts weerspiegelt: een mode. De belangrijkste drie punten die Dedekind aanroert, liggen op het gebied van de praktische rede, namelijk de vraag waar de categorische imperatief opstoelt (Schiller wordt aangehaald die stelt dat men wel de gemoedstoestand van een Kartuizer monnik moet hebben), hoe het mogelijk is dat als de menselijke natuur zo slecht is zoals Kant stelt en dat als de zelfliefde de bron van al het boze is die door niets overheerst kan worden, de categorische imperatief dat opeens toch wel zou kunnen, en als laatste hoe het mogelijk is dat de eigen rede als autonomie en de godsdienst als heteronomie zomaar kunnen samengaan. Het antwoord op al die vragen is te vinden in .... het evangelie. Hij vat samen met een slogan die anderen zullen overnemen: Kantianen weten, maar gelovigen geloven! In zijn werk bevestigt hij toch vooral en maakt hij stemming met oneliners en verbaasde uitroepen vol met insinuaties met her en der enige citaten.

We zien dat de tijdschriften niet alleen spiegel, maar ook motor zijn in het denken: zij reflecteren en recenseren niet alleen, zij initiëren, verdedigen, informeren en binden ook. De grote, veel gelezen tijdschriften met oplagen boven de plm. 700 blijven behoudend en afkerig, hameren op het ongodsdienstige van het kantianisme, zien daarom gevaar en kiezen de conservatieve kant, de kleinere wat revolutionaire zijn positiever en de bladen die juist opgericht zijn ter promotie, blijven afwachtend en beschouwend aan de zijlijn staan. Alle hebben ze voornamelijk een confirmerende kracht en zijn polariserend. Groter in verspreiding dan bijvoorbeeld toneel, men mag immers aannemen dat ieder exemplaar van een tijdschrift door meer dan één persoon gelezen wordt, hebben tijdschriften ongetwijfeld een rol gespeeld in het hele debat, maar in de meningsvorming zelf zullen ze gezien hun vooringenomenheid voornamelijk toch

[1] Idem, pag. 809.
[2] Idem, pag. 783.

in eerste instantie zowel de voor- als de tegenstanders gesterkt hebben in hun eigen, al eerder gevormde overtuigingen.[1]

Ook in het genootschap gaat de missie door. Zo verzorgt Doornik in het genootschap Doctrina et Amicitia te Amsterdam in 1806 een lezing getiteld 'Verhandeling over de Volmaakbaarheid van den menschelijke Geest'.[2] Hij bespreekt de kantiaanse opvatting over de zekerheid van de optimalisering van de mensheid: 'Ontwikkel uwen aanleg, en streef naar eene steeds toenemende volmaakbaarheid! Ziedaar de taak, aan de Mensch voorgeschreven.[3] De rede is hét instrument om de mens uit de staat van dierlijkheid te bevrijden en te ontdekken dat er 'in hem edeler aanlagen kiemen.'[4] Vele proeven moet de mens doen om zijn natuur te leren kennen, vele rampen moet hij ondergaan, maar de ontdekking van de zedelijke wet in ons mondt onvermijdelijk uit in een wereldburgerschap:

> Deze steeds toenemende volmaakbaarheid van den zinnelijk-zedelijken Mensch wakkert onze hoop aan, dat is dat de Mensch, in de opeenvolging van geslachten, steeds streven zal naar eenen wereldburgerlijken staat, als de schoot, waarin alle oorspronkelijke aanlagen van het menschelijk Geslacht ontwikkeld worden. Deze vereeniging tusschen de Volkeren der aarde is het Ideaal, dat voor de menschelijke geest zweeft, wanneer die napeinst over zijn aanzijn en zijn bestemming.[5]

Een jaar later plaatst de *De Recensent, ook der recensenten* van Doornik weer een lezing getiteld 'Hoe laat zich het tweevoudig bestaan van den mensch als zinnelijk afhankelijk en als zedelijk vrij wezen vereenigen?'[6] De lezing is een korte

---

[1] Wanneer M. Matthijssen het eerder genoemde tijdschrift *De Muzen* (1834-1835) bespreekt en stelt dat dit het eerste blad is dat onpartijdigheid nastreeft, schrijft zij dan ook: 'Het blad is een mijlpaal in de ontwikkeling van de literaire kritiek (…). Tot dan toe hadden recensenten beoordeeld 'met eene pen door luim, partijgeest of hartstogt bestiert', ze hadden vijanden beschimpt en vrienden gevleid, maar niets geleverd 'waardoor de smaak van het publiek veredeld en deszelfs verhelderd werd.' M. Matthijsen, *Nederlandse literatuur in de romantiek, 1820-1880*, Nijmegen, 2004, pag. 36.

[2] Deze lezing is in zijn geheel in twee delen opgenomen in de *REC,* Amsterdam, 1806, deel I, pag. 621-629 en deel II, pag. 719-724. Dit genootschap, als leesgezelschap opgericht in 1788, staat erom bekend patriottisch te zijn: vanaf september 1787 is er uiteraard alleen nog maar plaats voor de Oranje sociëteiten. Leesgezelschappen als deze zijn vaak ontmoetingsplaatsen waar het nieuwe niet bij voorbaat al wordt geschuwd.

[3] J. Doornik, 'Verhandeling over de Volmaakbaarheid van den menschelijke Geest' in de *REC*, Amsterdam, 1806, pag. 623.

[4] Idem, pag. 722.

[5] Idem, pag. 723.

[6] J. Doornik, 'Hoe laat zich het tweevoudig bestaan van den mensch als zinnelijk afhankelijk en als zedelijk vrij wezen, vereenigen? In *REC*, Amsterdam, 1806, pag. 345-358. Het is onduidelijk in welke genootschap deze lezing gehouden is, in ieder geval niet in Concordia et Libertate of in Felix Meritis. De Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde lijkt voor de hand te liggen

weergave van zijn in 1803 verschenen *Proeve eener opheldering van 's menschen Oordeel aangaande het doelmatige in de Natuur*. De rede wordt vergeleken met de natuur:

> -De reden derhalve, als een, door vrijheid werkzaam, vermogen is eene oorzakelijkheid, welke juist het tegenovergestelde is van die der Natuur.[1]

en

> -Door deze vereeniging van natuurdoel met zedelijk doel, stellen wij ons den mensch als eindoogmerk der Schepping voor.[2]

Kinker en Van Hemert kiezen keer op keer andere voertuigen om hun gedachtegoed te propageren. Zo worden zij ook binnen de vrijmetselarij actief: Kinker wordt een zeer actief lid en bestuurder, zet talloze projecten op en publiceert vele artikelen in de kringen van de vrijmetselarij, van Van Hemert is moeilijker te traceren wat zijn rol is geweest; waarschijnlijk heeft hij door het feit dat hij in 1814 naar Den Haag verhuist en zich in 1815 feitelijk terugtrekt, in Amsterdam iets minder zijn stempel kunnen en willen drukken. Samen met hun 'voormannen' voelen talloze medestanders, medekantianen, zich met name in het eerste decennium aangetrokken tot Isis.[3]

Over het belang van de vrijmetselarij rond de eeuwwisseling denken zoals zo vaak vooral Mijnhardt en Hanou tegengesteld. Waar de laatste de vrijmetselarij ziet als verspreider van de Verlichting in Nederland, stelt Mijnhardt dat invloed en reikwijdte gering zijn gebleven. Deze laatste richt zich misschien toch wat al te veel naar een bepaalde flank wanneer hij stelt dat de vrijmetselarij een gezelligheidsvereniging is '(...) voor sommigen een socialisatiemedium, mogelijk zelfs een secularisatie-instituut, een stootkussen in moeilijke economische omstandigheden maar vooral een gezelschap waarbinnen de burger zich kon voorbereiden op een deugdzame vervulling van de levenstaak.'[4] Consensus hierover ontbreekt, niet in het minst doordat uitvoerige wetenschappelijke studie van buiten de vrijmetselarij ontbreekt (Hanou heeft met zijn uitzonderlijke studie naar Kinker pionierswerk verricht). Bovendien is het rond 1800 nog verboden iets in druk vast te leggen wat de inhoud van de vrijmetselarij aangaat, bang als

---

[1] Idem, pag. 349.

[2] Idem, pag. 367.

[3] Zie voor de vrijmetselarij aan het begin van de negentiende eeuw o.a. W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, Amsterdam, 1988, hfdst. 5, pag. 224-259; A. Hanou, *Onder de Acacia*, Leiden, 1997; A. van de Sande en J. Rosendaal (red.), *Een stille Leerschool van Deugd en goede Zeden*, Hilversum, 1995; *THOTH, Tijdschrift voor vrijmetselaren*, Voorburg, 1949. Voor specifiek Kinker en de vrijmetselarij zie A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988.

[4] W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, Amsterdam, 1988, pag. 256.

men is geheimen kwijt te spelen. Ook grote verschillen tussen de loges onderling verhinderen een algemeen beeld van de vrijmetselarij te schetsen. Zo kennen we de zogenaamde 'blauwe' vrijmetselarij, meer een "werelds' parterre-genootschap',[1] en de 'rode' vrijmetselarij, de Hoge Graden, waarbij literatuur, symbolen, mythen, ja ook de geheimhouding een grote rol spelen. De eerste, vrijdenkend en vooral nauw betrokken bij maatschappelijke ontwikkelingen, noemt Hanou wat anachronistisch de 'linkerflank', de tweede de 'rechterflank' die zich meer richt op de mystieke beleving en meer waarde hecht aan de zo specifieke symboliek. Kinker en Van Hemert richten zich duidelijk meer op de genoemde linkerflank.

De vrijmetselarij kent in het begin van de achttiende eeuw een stormachtige groei.[2] In 1735 verbieden de Staten van Holland en West-Friesland de vrijmetselarij, vooral vanwege de orangistische voorkeur. De ware groei komt - samen met de genootschappen - in de tweede helft van de eeuw; rond 1800 zijn er in Nederland ongeveer zesduizend ingeschreven vrijmetselaars. Kinker treedt in Amsterdam op 27/03/ 1805 toe tot de loge La Charité, een in die tijd kleine, maar actieve loge.[3] Kinkers vriend en biograaf Van Hall vat diens motieven als volgt samen:

> Hij [Kinker, J.V.] verwachtte (...) een eeuw van Verlichting, vrede en vrijheid; maar inzonderheid zweefde voor zijnen geest het ideaal van eenen wereldburgerlijken toestand, waarvan hij de verwezenlijking in de toekomst met de volste overtuiging te gemoet zag. Tot bereiking van dit oogmerk, was hij niet slechts werkzaam in zijn boekvertrek, maar zocht daartoe ook een gepast middel in den omgang met hen, die noch geleerden noch Wijsgeren waren. Het was hierom dat hij, samen met VAN HEMERT, SCHRÖDER, DEIMAN en nog een klein getal verlichte geesten van dien tijd, zich liet opnemen in de Orde der vrijmetselaren (...).[4]

---

[1] A. Hanou, *Onder de Acacia*, Leiden, 1997, pag. 2.

[2] W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, Amsterdam, 1988, pag. 229. In Rotterdam richten Engelsen en Schotten in het tweede decennium al een loge op, in Den Haag wordt in 1734 een loge opgericht (waarschijnlijk onder de naam 'La Sincerité'), een jaar later zien hier 'Le Veritable Zèle' en in Amsterdam 'La Paix' het licht. In 1756 zijn er al twaalf loges actief, men richt dan een centraal archief op, men houdt correspondentie bij, men stelt ledenlijsten op et cetera. Aan het einde van de achttiende eeuw is in vrijwel iedere sociaaleconomisch belangrijke stad in Nederland minimaal één loge te vinden.

[3] La Charité is slechts één van de loges in Amsterdam in die tijd; andere zijn 'La Bien Aimée', 'La Fidélité', 'Concordia Vincit Animos' en 'La Paix.' La Charité is geen grote loge, maar kent ten tijde van Kinker wel een vrij stabiel aantal leden: als Kinker wordt ingeschreven in 1805 is hij lid nummer 60; in 1800 waren er nog 68 leden, in 1811 zakt het aantal iets terug tot 50.

[4] M. van Hall, *Mr. Johannes Kinker. Bijdragen tot zijn leven, karakter en schriften,* Amsterdam, 1850, pag. 99-100.

Kinker zal zich binnen La Charité richten op het deel dat maatschappelijk geëngageerd is en minder op het esoterische deel. Tegelijkertijd worden Klijn en Le Fèvre toegelaten, snel volgen Deiman en Kinkers vriend en vertrouweling Schröder.[1] Elders worden onder anderen Schilderup, Swartendyk Stierling en Witsen Geysbeek toegelaten.[2] Falck is al in 1801 toegelaten tot La Bien Aimée, Konijnenburg tot Concordia Vincit Animos, vanaf 1808 zelfs Voorzittend Meester.[3] Van Hemert wordt eind 1805 gerecipieerd in La Charité en al snel gekozen tot 'Orateur in de Nederlandsche Taal'.[4] La Charité is in omvang en diepgang een zware loge. Niet alleen in Amsterdam (ook Falcks biograaf Van der Horst meent dat 'het Amsterdamsch kantianisme van rond de eeuwwisseling nauw doorweven was met de vrijmetselarij'), maar ook elders weten kantianen deze weg te vinden.[5] Van Hemerts openingsrede gaat helemaal in op de verbetering van de wereld door kosmopolitisering. Zijn vriendschappelijke relatie met Kinker wordt duidelijk als hij zijn rede opzichtig besluit met een vers van Kinker ('Wie stilstaat op het spoor, door anderen gebaand, Glijdt van zijn steilte neêr, schoon hij zich klimmend waant.'[6]). Deze waardering blijkt wederzijds: ook Kinker heeft zijn sympathie voor Van Hemert niet verzwegen. In een 'tafellied' bespreekt hij de verbintenis tussen vrijmetselarij en filosofie, ja vergelijkt hij die zelfs met een tweeling: beide trachten ze immers de sluier (de voile) van licht en waarheid weg te nemen. Kinker roemt Van Hemert en ziet hem als de grote inspirator van die verbinding:

> 't Was Wysbegeerte, te eener dracht
> Met Vrye-metz-lary geboren;
> VAN HEMERT heeft zy ons gebracht,
> Om ook haar zusters stem te hooren.[7]

Van Hemert en Kinker cum suis streven er naar de door Kant gepredikte Aufklärung en het idee van kosmopolitisering voor te bereiden. In werken als

---

[1] Hij publiceert in 1805 een werk onder de maçonnieke titel *De Mensch, een volmaakbaar wezen.*

[2] Deze schrijft *Het Geheim der Vrijmetselarij opengelegd*, Amsterdam, 1831.

[3] En als zodanig medestrijder van Van Hemert en Kinker in de strijd om joden toe te laten. Zie S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting, remonstranten als deftige vaderlanders, 1800-1860,* Amsterdam, 1998, pag. 266-270.

[4] Het document van de zgn. leerlingproef van P. van Hemert op 18 december 1805 in de loge La Charité te Amsterdam wordt bewaard in het archief van de orde der vrijmetselaren te Den Haag, in de Bibliotheek van het Grootoosten, onder b. no. 56 kast 2.

[5] D. van der Horst, *Het Leven van Anton Reinhard Falck tot zijn optreden als Secretaris van Staat in 1813*, Leiden, 1983, pag. 60.

[6] *Vry-metzelaars Almanach, voor het jaar 1807*, Amsterdam, 1807, pag. 84.

[7] J. Kinker, *Tafel-lied, by de aanneming van mijnen vriend en broeder Paulus van Hemert, in de Orde der Vrymetselaaren, in de achtb. Loge La Charité, te Amsterdam, den 18. December, 1805*. Geciteerd naar o.a. A. Hanou.

Was ist Aufklärung (1784), in *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* (1784) en vooral in *Zum ewigen Frieden* (1795) geeft Kant een teleologisch visie op de geschiedenis. De gedetermineerde natuur zorgt voor de vooruitgang, af en toe ruw, maar toch zonder langdurig succes tegengewerkt door de mens.

Van Hemert en Kinker strijden hier ook niet zozeer zij aan zij, als wel gelijktijdig; hun schurende karakters verhinderen hen waarschijnlijk ook om samen te werken. Zij stoten nadrukkelijk eerst hun hoofd. In 1806 komen zij in conflict met een groot deel van de loge. De aanleiding is de weigering van het bestuur om de jood Isaac da Costa Athias toe te laten. Kinker en Gartman protesteren fel:[1]

> Zo het waar is dat onze [vrijmetselaars, J.V.] Orde de oppervlakte van de planeet welke wij bewonen als één vaderland, en alle mensen als broeders van één huisgezin beschouwt; zoo het de wereldburgerschap haar hoogste beginzel is, en onze loges de scholen zyn, waarin deze verheven leer, met meer klem dan elders gepredikt wordt; dan voorzeker moeten de ondergeschrevenen zich verwonderen, dat er nog hier en daar loges gevonden worden, waar in sommige Godsdiensten den toegang ontzegd kan wordt tot het Algemeene Altaar der Menschheid. (...) Het is om deze redenen dat de ondergeschrevenen het zich veroorloven aan de Achtb. Loge La Charité het voorstel te doen
>
> > ”Om de wet of resolutie dezer A.L. waar bij bepaald is, dat geene Joden bij haar gerecipieerd of tot effective leden dezer Loge kunnen aangenomen worden in te trekken en buiten effect te stellen.”[2]

Van Hemert deelt uiteraard Kinkers mening en schrijft:

> Dat wy ons dan haasten, Broeders! Om deeze ongerymdheid te doen ophouden, en regt te doen aan die geenen, die wy, tot dus verre, zeer ten onregte hebben afgesloten, wanneer zy ons als waereldburgers wilden naderen. Onze Loge sta voortaan, voor al wat waarlyk mensch is open: om het even, welk eenen vorm van godsdienstige aanbidding men voor zig zelven den besten keure. Waarom zouden Joden niet zoo wel als Christenen aan den Waereldburgerlyken maaltyd van de orde der Rozenkruizers deel kunnen nemen?[3]

---

[1] Zoals later zal blijken is er geen enkel obstakel om een jood toe te laten waar het de lagere graden betreft; wanneer men toekomt aan de hogere loges, is de hoogst beoefende graad echter geheel christelijk van aard.

[2] Brief J. Kinker en H. Gartman aan het bestuur van La Charité, gedateerd 1 maart 1806, geciteerd naar A. Hanou en G. Vis, *Johannes Kinker (1764-1845) Briefwisseling*, Amsterdam, 1992, deel I 1792-1822, pag. 192-196.

[3] Geciteerd naar A. Hanou, ‘Joden en Nederlandsche Genootschappen, 1750-1850’ in H. Berg, *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid,* Amsterdam, 1996, pag. 33.

Zoals we gezien hebben kwamen Van Hemert en Kinker al eerder in opstand toen de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en ook Felix Meritis weigerden joden op te nemen (ja, Van Hemert en Kinker staan zelfs de toegang voor vrouwen voor). Zij wonnen en winnen het gevecht niet.[1]

In het kader van het zichzelf verwerkelijkende wereldburgerschap mag Kinkers *Proeve eener inleiding voor een heldendicht, 't welk men De Wereldstaat zou kunnen noemen* uit 1810 niet onvermeld blijven.[2] Deze *Proeve* kan gezien worden als een reactie op Bilderdijks *Ondergang der eerste Wereld* dat deze in 1809 schrijft en in 1820 publiceert. Ook hierin schetst Kinker de ontwikkelingsgang van de mens die eenduidig richting het ideale gaat:

> Verbeelding, schets mij hem in 't laatre nageslacht!
> Toon mij dien wereldstaat, die uit der eeuwen nacht
> Gelijk een Godsrijk op zal dagen![3]

De eindeloze volmaaktheid betreft al het geschapene, niet alleen de mens:

> Ik plaatste de daad, de ontzaginboezemende gebeurtenis, de vestiging, namelijk, van het wereldburgerschap in de late toekomst (...). De eindelooze volmaakbaarheid niet slechts van den mensch, maar van al het geschapene moest het overal heerschende grondbeginsel zijn.[4]

In de eerder genoemde reeks essays 'Het lampje van de Neölogen' in *De Recensent, ook der recensenten* definieert Kinker het kosmopolitisme als volgt:

> Het is die geest, die ondanks alle oud-Europeïschen tegenstand, ondanks alle daaruit ontsproten Babelsche spraakverwarring, niettegenstaande alle godsdienstige scheuringen en geestelijken broederhaat, door alles, wat zich tegen hen verzet, heendringt. Met één woord kort en goed gezegd! – de geest van wereldburgerschap, het beschouwen van Europa als één land, dat alle volkeren der aarde, tot één groot geheel om zich heen, zamentrekken wil.[5]

De invloed van zowel Van Hemert als van Kinker is groot. Laatstgenoemde verwerft in 1805 al de graden van gezel en van meester (in 1806 wordt hij al als

---

[1] In 1809 wordt Hartog le Lemon nog door La Charité geweigerd en pas als in 1817 wederom een jood, Mozes Meyer, geweigerd lijkt te worden, onderzoekt een commissie bestaande uit Kinker en leden van La Paix het probleem en trekt men de regel in.

[2] Kinker publiceert dit onafgemaakt, namelijk alleen de 'Eerste Zang', in het derde deel van zijn *Gedichten* in 1821.

[3] J. Kinker, 'Proeve eener inleiding voor een heldendicht, 't welk men De Wereldstaat zou kunnen noemen' in *Gedichten*, Amsterdam, 1821, deel III, pag. 31.

[4] Idem, pag. XXIII.

[5] J. Kinker, 'Het lampje van de Neölogen' in *SCHB,* Amsterdam, 1808, pag. 221.

Maître Ėlu gerecipieerd), hij komt in het bestuur, is afgevaardigde naar de Grote Loge en krijgt in de loge veel spreektijd.[1] Zij kleuren de loge, zij infiltreren. Als hij in 1845 overlijdt, houdt La Charité een rouwloge en onthult men een borstbeeld; geschriften van hem worden veelvuldig gepubliceerd in het *Maçonniek Weekblad*, de laatste zelfs nog in 1874. Maar zonder enig verweer of zonder enig protest gaat dit binnendringen van Kinker en Van Hemert niet: het profane karakter past niet iedereen, helemaal niet als men eenmaal inziet wat de gevolgen zijn van de overtuiging dat de vrijmetselarij iets moet betekenen voor de buitenwereld. Allerlei sociale en/of culturele organisaties worden immers, aangestuurd door de groep Kinker, opgericht; aandacht voor de rituelen schijnen ze niet of veel minder te hebben.[2] In 1820 valt door al die maatschappelijke bezigheden een hard oordeel over de kantianen die de vrijmetselarij zo 'misbruiken', maar tegenstand of niet: Van Hemert en Kinker zijn niet alleen lid van de vrijmetselarij, zij wórden zelf de vrijmetselarij.[3] Van Hemert zal zich zelfs zijn laatste jaren volledig inzetten voor de Maatschappij voor Weldadigheid (wat aangeeft dat hij zich inderdaad op een bepaalde flank van de vrijmetselarij richt).
Hanou geeft in zijn studie een maçonnieke analyse van een sprookje van Kinker, getiteld 'De schoone slaapster in het bosch (naar moeder de Gans, vrij gevolgd)'.[4] Hieruit blijkt dat niet alleen het kantianisme geïncorporeerd wordt in de vrijmetselarij, maar dat vele maçonnieke elementen verweven worden in diens werk, zodanig dat het werk alleen begrepen kan worden als deze symboliek de lezer duidelijk is.
Laat ik nu hier nu een ander werk, namelijk *Het Alleven of de Wereldziel* uit 1812 nader beschouwen, dit levert namelijk verrassende perspectieven op.[5] Al meteen bij lezing van *Het Alleven of de Wereldziel* valt regel 47 op: '(...) en met de Winkelhaak en Passer in de hand (...).[6] 'Winkelhaak en Passer' zijn de bekende symbolen van de vrijmetselarij. Geen vrijmetselaar gebruikt deze woorden

---

[1] Ook hier baseer ik me vooral (weer) op A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988
[2] Enige voorbeelden zijn het Instituut voor Blinden in 1808, het Amsterdams genootschap Vooruitgang door Wetenschap in 1806, Tot Nut der Jeugd en de Noord en Zuid Hollandsche Redding-Maatschappij officieel opgericht in 1824, maar al eerder actief.
[3] Zie A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, pag. 411.
[4] J. Kinker, 'De schoone slaapster in het bosch (naar moeder de Gans, vrij gevolgd)' in *De Herkaauwer II*, Amsterdam, 1816, pag. 127-145 en pag. 147-165. Zie voor de analyse A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, pag. 335-344. Eerder in andere vorm geplaatst in *TOTH, Tijdschrift voor de Vrijmetselarij*, Voorburg, 1986, nr. 2, pag. 62-75 'Maçonniek Doornroosje, een allegorie door Kinker'.
[5] Ik baseer me hier op J. Swarte, 'Het Alleven of de Wereldziel' in *TOTH*, *Tijdschrift voor de Vrijmetselarij*, Voorburg, 1983, deel II, pag. 29-40, zeker waar het de vindplaatsen (regels) betreft.
[6] J. Kinker, *Het Alleven of de Wereldziel,* Amsterdam, 1812.

onnadenkend of toevallig. Swarte noemt drie thema's die als het perspectief is ingenomen van de vrijmetselarij, deze overduidelijk doen uitkomen: het eerste is de aloude regel 'Ken U zelven,' niet alleen in de oudheid een bekende regel, maar misschien wel het overheersende motto van de hele vrijmetselarij.[1] Het tweede is die van de bouwsymboliek, het metselen, het bouwen aan de eigen en aan de omringende wereld.[2] Het derde is de lichtsymboliek met de kenmerkende tegenstelling duister-licht voor onmondigheid-zelfstandigheid.[3] Op deze manier is *Het Alleven of de Wereldziel* een werk waarin de vrijmetselarij en het kantianisme samenvallen. Wel is het zo dat bij Kinker het kantianisme gaandeweg niet meer eenduidig op de voorgrond blijft staan (zijn denken is in *Het Alleven of de Wereldziel* naar mijn mening spinozistisch), belangrijk is dat het kantianisme niet alleen de vrijmetselarij infiltreert, maar dat ook de gekozen

---

[1] Regel 29	Gij vindt iets anders, nooit u-zelven.
Regel 116	(…) het heilig raadsel van u zelven wilt ontknopen
Regel 119	En lees daar ook U zelf in heilig teekenschrift!
Regel 172	Volg slechts uw kennis op het spoor!
Regel 235	Geen vreemd gezag erkent, vrijmagtig zelf gebiedt
Regel 237-239	(…) door hoopen noch door vreezen Beteugeld noch verlamd, haar vrij gekozen doel Ten vasten maatstaf stelt en opdringt aan 't gevoel
Regel 340	Wat zoekt gij buiten u?
Regel 470	't Heelal der daden in u-zelven wilt bespiên
Regel 558	Die hoogre schepping, waar uw eigen wil en kracht
Regel 565-567	(…) in 't zaligend vertrouwen Dier beetre toekomst, in 't veredeld zelfsaanschouwen Van 't innig leven
Regel 682-684	Die hoogste zelfheid, door geen ongeloof te smoren, Zij onze gids naar 't IK, dat naar vereedling streeft, Eenstemmig met het doel, dat eeuwig rijpt en leeft. --
[2] Regel 47	En met den winkelhaak en passer in den hand
Regel 181	Hun vorm- en teeldrift in het bewerktuigd wezen prenten
Regel 507	Al wat de rede op tal, en maat, en oorzaak bouwt
Regel 608-609	(…) 't stuit op de grensgewelven Der beide polen onzer denkkracht, van ons zelven
[3] Regel 16/17	Als zich Natuur verbergt, u haar geheimnis, In eeuwge nacht gehuld, onttrekt
Regel 21	Waar dan zult gij 't licht, waar naar gij smacht, ontsteken?
Regel 25	Gij vindt, waar heen ge u wendt, slechts duisternissen
Regel 40	Omzwachtelt zich met nacht en tastbre duisternis --
Regel 98	Een ondoorgrondelijk diep van eeuwge duisternissen
Regel 276	(…) heeft slechts haar glans verduisterd
Regel 318-319	Zij is de vrijheid zelf, die naar 't oorspronkelijk licht Van 't ware, schoone, en goed'—hare oogen houdt gericht
Regel 505	In 't donker heiligdom der waarheid
Regel 659	eene schoone onsterfelijkheid straalt ons hier in 't gezigt!

motor om het kantianisme te verspreiden zich in hoge mate voegt in zijn filosofie en zo zijn denken doet evolueren.[1]

Van Van Hemert zijn vier voordrachten gebundeld in de *Almanak van de Vrijmetselaren van 1807*.[2] Het betreft 'Het verband tusschen vrijheid in denken, en Verlichting', 'Ormuzd en Ahriman, de strijd tusschen LICHT en DUISTERNIS', 'Joannes de Doper, het voorbeeld voor ieder vrijmetselaar' en 'De zedelijke opklimming des menschelijken geslachts'. In de eerste voordracht 'Het verband, tusschen vrijheid in denken, en Verlichting' stelt Van Hemert dat de eigenlijke voorwaarde voor Verlichting de vrijheid in denken en spreken is. Hij schetst een ontwikkeling: eerst waren de mensen gebonden omdat ze slechts een blind geloof aanhingen. De rede was ondergeschikt, een 'slaaf van vooroordelen', maar nu kan men uit die duisternis naar het licht toegaan. Kant wordt zelfs rechtstreeks aangehaald als Van Hemert het 'sapere aude' omschrijft: 'sapere aude, dat is: durf wijs zijn'.[3] Toch lijkt Van Hemert te aarzelen: in een voetnoot wordt wat schuchter aangehaald dat hij met die 'groot man' hier toch wel degelijk Kant bedoelt![4] In 'Ormuzd en Ahriman, de strijd tusschen LICHT en DUISTERNIS' beschrijft Van Hemert de wereld die van een eenheid door het verkeerde streven naar eigenbelang is verworden tot een wereld die een veelheid aan kleinere staten kent. Naast een staatkundige veelheid ontstonden door splitsing ook allerlei godsdiensten en werd de kloof tussen arm en rijk groter. Dan komt er een hang naar eenheid, een hang die onvermijdelijk is. Zijn derde voordracht, uitgesproken op het feest van St. Jan in 1807, is getiteld 'Joannes de Doper, het voorbeeld voor ieder vrijmetselaar.' Johannes de Doper zou niet alleen in Van Hemerts tijd vrijmetselaar zijn geweest, nee: hij is dé oervrijmetselaar. Opvallend is dat Van Hemert dus een figuur uit de bijbel als

---

[1] J. Swarte, 'Het Alleven of de Wereldziel' in *TOTH*, 1983, deel II, Voorburg, pag. 36.
God en de wereld zijn identiek en kunnen niet gescheiden worden; Kinker toont een bijna klassiek pantheïsme; hij geeft aan dat het geheel een *Al* is:

'Daar is geen geest of stof; maar stof en denkkracht beiden;
Die twee zijn één, in tal, in doel, in kracht en duur:
Zij zijn, voor ons begrip, slechts twee – God en Natuur.
Deze onverbreekbare echt van 't AL, dien duizend monden,
Gelijk een Godspraak, waar onze oogen slaan, verkonden –
Dit onverbreekbaar bond, dat alles in zich sluit,
Drukt overal zich in 't tweeslachtig wezen uit.'

J. Kinker, *Het Alleven of de Wereldziel*, Amsterdam, 1812, regel 485-491.

[2] Deze voordrachten zijn bovendien afzonderlijk uitgegeven onder de titel P. van Hemert, *Redevoeringen voor Vrijmetselaren gehouden in de loge La Charité te Amsterdam,* Amsterdam, 5807.

[3] Idem, pag. 15.

[4] Idem, pag. 15-16.

argument aanhaalt. Zij moeten de 'wegbereiders' zijn: 'Eindelijk, M.M.B.B.! laat ons allen trachten, in dezelfde verhouding tot de zedelijke beschaving van ons Geslacht te staan, als Joannes de Doper vóór 18 eeuwen, stond tot zijnen tijd. Wij Vrijmetselaren moeten (...) wegbereiders voor de verlichting en de verzedelijking der wereld zijn... Zie daar onze verheven roeping!'[1] De vierde verhandeling 'De zedelijke opklimming des menschelijken geslachts' is een bewerking van een artikel uit het *Magazyn* c.q. bewerking van een lezing die hij eerder gehouden heeft in Felix Meritis.[2] In feite is het één oproep aan de vrijmetselaren om te strijden tegen de duisternis en het licht (ook hier weer: 'een groot man' met in de voetnoot weer voorzichtig: Kant!) ingang te doen laten vinden, de bekende formuleringen voor een vrijmetselaar:[3]

> Gij gevoelt zelve, van hoe veel belang het voor ons Vrijmetselaren zij, de gronden natedenken, welken 'er zijn mogen voor ons geloof aan de volmaakbaarheid der groote Maatschappij, van welke wij leden zijn, en aan welker verëdeling onze Vaderen, en wij, tot dus verre gearbeid hebben.[4]

En verder:

> Nog eens B.B. ! houdt moed, en versterkt uwe harten, in den strijd met het Rijk des nachts, Ja, zij zal eenmaal vallen – die Koninginne van dat Rijk der logen, der dwaling, van der ondeugd! In de afgrond zal zij nederzinken, om plaats te maken voor het Rijk des Lichts, waaraan zij, onherroepelijk, trouw gezworen hebben![5]

Kinker heeft ook een grote inbreng gehad in het tot stand komen van het uitvoerige *Gezangboek voor Vrijmetselaaren* (meer dan vijfhonderd pagina's met honderd liederen in het Nederlands en negentig in het Frans). Hij wordt in de inleiding samen met de dichteres P. Moens expliciet genoemd ('maar bovenal aan U, Broeder Kinker! - aan U Zuster Moens! - mijne hulde toegebragt').[6] Hoewel hierin geen expliciete verwijzing naar het kantianisme is te vinden, blijkt bij nauwkeurige lezing dat tal van allegorieën verwijzen naar de opkomst van de nieuwe leer en naar de domme weerzin van sommigen om open te staan voor het nieuwe. Zo kent het afscheidsgedicht van Kinker voor vertrekkende leden uit de vrijmetselarij de volgende vergelijking: de leden moeten zich beschouwen als de

---

[1] Idem, pag. 48.
[2] De titel van het artikel in het *Magazyn* luidt 'Is er grond, om te gelooven, dat het Menschdom, in 't algemeen, van tijd tot tijd, beter zal worden?' In *Magazyn*, deel I, pag. 301-345.
[3] Idem, pag. 52.
[4] Idem, pag. 51.
[5] Idem, pag. 66-67.
[6] *Gezangboek voor Vrijmetselaaren*, Amsterdam, 1806, pag. vi.

bijen die overal de pure honing zoeken die voor de kaarsen - en zo voor het licht! - kunnen zorgen. Alle bijen van welke kleur ook (jood, christen) met een positieve en redelijke instelling dienen zich in de korf (de wereld) te manifesteren. Wespen en zwarte vliegen (de strenge dominees? (de jezuïeten zullen ook wel weer bedoeld zijn!)) moet men mijden: zij steken alleen maar!

Ja, broeders, volg de bijen na,
Zij zijn ons beeld in alle trekken;
In veiligheid, of in gevaar:
Onze orde kunt u erin ontdekken.
Maar ontvlucht der wespen vals geslacht,
En hoedt u voor de zwarte vliegen:
Zij zwermen ook bij dag en nacht.
Laat hun gebrom u niet bedriegen.[1]

Alles overziend kunnen we stellen dat een invloedrijke groep onder aanvoering van Kinker de vrijmetselarij heeft geïnfiltreerd, met een heftigheid en een gezamenlijkheid die niet louter toeval kan zijn.[2] Gedurende korte tijd - Kinker verhuist naar Luik, Van Hemert naar Den Haag - proberen zij anderen te winnen voor hun filosofie. Men kan zeggen dat dit deels mislukt is, want de beoogde olievlekwerking blijft officieel uit, maar ook juist geslaagd omdat talloze activiteiten worden ondernomen, waarvan de oprichting van de Maatschappij der Weldadigheid de kroon op het werk van Van Hemert zal blijken te zijn. Zijn toetreding hiertoe is dan ook een vervolg, geen vlucht in mijn ogen. Het maatschappelijk geëngageerd te zijn en het uitgaan van een autonome ethiek lijkt de voornaamste aantrekkingskracht uitgeoefend te hebben. Teleurgesteld in de daadwerkelijke tolerantie, die blijkt uit bijvoorbeeld het weigeren van joden, wenden Kinker en Van Hemert zich meer en meer af; wellicht dat het esoterische hen ook niet trok.

Dat de vrijmetselarij nog lang verbonden blijft met het kantianisme, blijkt in 1821 onder andere uit de voorrede van de vertaling door M. Bevel van Villers'

[1] Idem, pag. 166.

[2] Ik verwijs hierbij naar 'Het denken en streven van Kinker is geen voetnoot in de geschiedenis der vrijmetselarij. Hij verzamelt tussen 1805 en 1825 een groot aantal geestverwanten om zich heen, oefent invloed uit op velen, inclusief de Grootmeester, prins Frederik.' A. Hanou 'De Loge Parterre' in *Een stille leerschool van deugd en goede zeden. Vrijmetselarij in Nederland in de 18e en 19e eeuw,* Hilversum, 1995, pag. 56.

Philosophie de Kant ou principes fondamentaux de la philosophie transcendentale.[1]

Maar niet alleen in tijdschrift, genootschap en de vrijmetselarij heeft het kantianisme aandacht opgeëist en gekregen, ook in de literatuur, vooral in het drama, ook hier niet altijd positief; als de jonge 'Sophie' in het blad *De Ster* in 1806 over de nieuwe filosofie spreekt, noemt zij nadrukkelijk de literatuur waarin dit voorkomt:

> Ik ben ook met het geen men thans zoo algemeen verlichting noemt, meer dan myn vader lief is (schoon hy niet onder de obscuranten behoort) ingenomen. Al wat in dien geest in prosa of verschen geschreven wordt, is my welkom. Het lectuur voor het ontbyt en de theetafel; te voren het critisch Magazyn (dat my toch wat hoog was), het Eeuwfeest, Almanzor en Zehra, van den Heer Kinker, de Voortreffelykheid van den Mensch, van een Heer C. Loots, De lierzang Oldenbarnevelt van de Heer Klijn; Kunst en Vriendschap van den jongen Dichter Bastert die als uit de lucht, tot groote verwondering van alle aanwezenden, in de Maatschappij van Taal- en Dichtkunde is komen nedervallen, deze en meer soortgelijke schriften liggen op myne tafel (...).[2]

Tot de schrijvers die zich expliciet uitlaten over het kantianisme, behoren onder vele anderen Van Alphen, Van Zuylen/De Charrière, Fokke Simonsz, Bastert, Feith, Messchert van Vollenhoven, Bilderdijk, De Bosch, Klijn, Kinker en Daalberg: in verschillende vormen, van blijspel tot (brief)roman, van satire tot lofdicht en van lierzang tot zinnespel hebben zij zich uitgesproken voor of tegen het kantianisme. Ook verschijnt er in 1801 een verzameldichtbundel onder de titel *Dichterlijke Gedachten-Beelden* waarin in de voorrede wordt gesteld dat alle in het boek genoemde dichters zich hebben laten inspireren door de kritische wijsbegeerte. Een jaar eerder verschijnt er een door Moeleman samengestelde, quasiliteraire verzamelbundel *Kleine prosaische en poëtische Bijdragen* waarin is opgenomen 'Byzonderheden uit het Leven en Character van EMMANUËL KANT'.
De bundel *Dichterlijke Gedachten-Beelden* is samengesteld en ingeleid door Kinker. Het plan is snel een tweede deel te laten uitkomen (het laatste gedicht is om die reden zelfs slechts gedeeltelijk afgedrukt), maar daar is het nooit van

[1] '(…) biede ik u hetzelve, de vrucht mijner snipperuren, aan – Bijzonder u zij hetzelve aanbevolen, zonen des lichts! Vereerders der gesluierde Isis, wier doel zelf volmaking, wier wensch menschen geluk is – en die in dit werk de bron zult vinden van dat licht, het welk in uwe gestichte en pas geopende heiligdommen u omstraalt!' Ch. Villers, *Wijsbegeerte van Kant, of grondbeginselen der bespiegelende wijsbegeerte; uit het Fransch door M. Bevel,* Leiden, 1821, pag. LXIII – LXIV.
[2] 'Brief van Sophia aan de redacteurs van DE STER' in *De Ster*, Amsterdam, 08/05/1806, pag. 206-207. Opvallend is hier overigens dat de briefschrijfster kantianisme en verlichting heel natuurlijk als synoniemen gebruikt.

gekomen. Wel wordt de bundel in 1820 herdrukt en in 1827 nogmaals. In de voorrede wordt gesteld dat alle meewerkende dichters zich hebben laten inspireren door het kantianisme en wordt ook verwezen naar 'De vader der nieuwe Wysgeerte' als die het heeft over de aard van de poëzie.[1] Het aantal gedichten bedraagt zeventien, geschreven door Bilderdijk, Hall en Meyer (ieder één), Elter (twee), Kinker (drie) en Helmers (negen). De bijna vanzelfsprekende, in ieder geval gangbare relatie tussen welsprekendheid en poëzie wordt ontbonden. De poëzie betreft de wereld van de 'ideeën'. Een dichter geeft niet (meer) zijn persoonlijke visie op de werkelijkheid, maar dient op zoek te gaan naar wat achter het empirische en achter het rationele te duiden is. De dichter dicht het onnoembare, poëzie heeft toegang tot het gebied waar de ratio noodgedwongen moet halthouden; de dichter onthult het transcendente, hij ontvouwt, al zal die ontvouwing altijd tekort schieten. In de woorden van Kinker heet het dat de poëzie uit schoonheid ontstaat.[2] Onder de titel 'De dichterlijke genie' verschijnt in deze bundel van Kinker een ode van 22 strofen die in 1821 omgewerkt en uitgebreid onder de titel 'Het dichterlijk Vernuft' zal verschijnen.[3] De belangrijkste verschillen tussen de dichter en de wijsgeer zijn dat de dichter aanschouwend denkt, synthetisch werkt, met verbeelding speelt en overtuigt, maar dat de wijsgeer aanschouwend denkend is, analytisch werkt, rationeel uiteen zet en de eerste begrippen zoekt. De dichter verschilt wel van de wijsgeer in methode, maar inhoudelijk zijn er veel meer overeenkomsten dan verschillen: ze spreken beiden over de essentie van het leven, het wezen van het bestaan, proberen beiden het 'alleven' te openbaren en beiden begeven ze zich op terreinen waar de wetenschap stilhoudt. Van Hemert heeft zich overigens ook expliciet uitgelaten over de dichtkunst: over het in poëzie schrijven over de

---

[1] 'De vader der nieuwe Wysgeerte, die in dit ruime vak niets onaangeroerd heeft gelaten, noemt de Welsprekendheid de kunst om het werk des Verstands, als een vry spel der Verbeeldingskracht te behandelen; terwyl de Dichtkunst by hem een vry spel der Verbeeldingskracht is, maar beoefend als een werk van het Verstand.' [J. Kinker] *Dichterlijke Gedachten-Beelden,* Amsterdam, 1801, voorrede, pag. 2.

[2] 'Langs deze grenzen zweeft de Dichtkunst
Gelyk een Geest, al denkend, voort.
Daar schept zy zich, vol geestvervoering,
Geheel gevoel, vol eedle ontroering,
Ideën, langs die kring gevormd.
Daar aamt zy vry en zonder stremming;
Daar voelt, daar kent zy haar bestemming;
Daar wordt zy door slechts denkbre schoonheid
Ontvonkt, verrukt, bezield, bestormd!'
J. Kinker, 'De Dichtkunst', idem, pag. 26.

[3] In 1801 publiceert Kinker een essay onder de titel 'De dichterlijke genie' dat op het einde een groot gedeelte van het gelijknamige gedicht kent; in feite hebben we dus te maken met drie versies.

wijsbegeerte stelt hij dat wijsgeren compleet anders zijn dan dichters en (dus) is alleen de dichtkunst poëtisch en is de wijsgeerte prozaïsch: (...) en hij, die den voorslag deed, om voordäan poëtisch te philosopheeren, verdiende een niet veel beter onthaal, dan iemand, die den Koopman voorsloeg, om zijne handelboeken niet meer in prosa, maar in versen, te gaan schrijven.[1] De dichters uit *Dichterlijke Gedachten-Beelden* hebben in hun poëzie-opvatting volgens mij geen school gemaakt (wie hier een zeer vroege voorafschaduwing van het gedachtegoed van de Tachtigers ziet - vooral wat betreft de eenheid van vorm en inhoud -, maakt zich schuldig aan wishfull-thinking: afgezien van de gedichten van Kinker hebben de bijdragen een traditioneel patroon, zijn ze volgens de gangbare retorica ingedeeld en hebben ze steevast een hooggestemd onderwerp als 'de Schepping', 'de Zomer' en 'de Vrijheid'). Dat Bilderdijk een gedicht beschikbaar stelt, is wel opmerkelijk: hij is zich dan gezien zijn opstelling ten aanzien van het kantianisme waarschijnlijk niet bewust aan wie en voor welke bundel hij een gedicht afstaat. Dit geldt overigens niet voor zijn schoonzus M. Elter-Woesthoven, die hij in 1797 nog schrijft:

> Gaat gy nog steeds voort U op de kantiaansche philosophie toe te leggen? – Vindt ge niet dat zij uitloopt op een volstrekte valscherkenning onzer aangenomen begrippen? – En heb ge wel eens nagedacht wat daar uit voortvloeie? – Dat naamlyk het beginsel van Waarheid geheel anders is dan wy ons dus verre verbeeld hebben. Dat wy onvatbaar zyn voor Waarheid en kennis, zoo wy op ons zelf staande wezens zijn; zoo wy geen spiegel van 't heelal, Van God-zelf in ons hebben, zoo de zaden der kennisse niet in ons besloten liggen; zoo de invloeden der Bovennatuurlyke waereld ons niet verlichten; zoo er geen communicatie is tusschen de Geestelyke wezens en ons, &. &.[2]

Bilderdijks biograaf Van Eijnatten meldt dat Bilderdijk tot 1799 géén werk van Kant gelezen heeft.[3] Dat belet Bilderdijk overigens niet al snel een uitgesproken mening na te houden over het kantianisme. Als Kinker hem in een brief aanspoort zich te verdiepen in Kant, antwoordt hij dat hij eigenlijk geen tijd heeft voor een 'sijsteme, oû presque tous les termes prennent de nouvelles significations' met een 'nouvelle langue technologique'.[4] Hij beschouwt het

---

[1] P. van Hemert, 'Aan den Lezer van het volgende vers' in *Magazyn*, deel II, pag. 257. Dat hij de dichtkunst zeer bewondert, blijkt overigens uit zijn expliciete vermelding daarover: het is juist de dichtkunde '(…) in welk zig het vermogen van aesthetische ideën, bij uitstek, in zijne volle kracht kan vertoonen.' P. van Hemert, *BEG*, Amsterdam, 1798, deel IV, pag. 194.

[2] Brief W. Bilderdijk aan M.P. Elter-Woesthoven, d.d. 31 oktober 1797.

[3] J. van Eijnatten, *Hogere Sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk 1756-1831,* Hilversum, 1998, pag. 289.

[4] Brief van Bilderdijk aan Kinker d.d. 17 juni 1799 in A. Hanou, *Johannes Kinker Briefwisseling*, Amsterdam, 1990, deel I, pag. 118.

kantianisme als pyrrhonisme waarmee hij wil aangeven dat het dicht tegen het scepticisme aan zit. Zijn conclusie is dan ook: 'je ne suis pas een Kantien.'[1] Hij zal zich later nog vaker in versjes afzetten tegen het kantianisme dat hij beschrijft als 'modedolheid' waarvan God ons zo snel mogelijk moet verlossen. Als hij fulmineert tegen filosofen schrijft hij nog in algemene termen:

Neen, ik hou niet van die reden,
Door waanwijsheid aangebeden;
Luchter, maar van licht ontbloot,
'k Vraag verlichting in het donker,
Maar geen spel van straalgeflonker,
Dat den schemer slechts vergroot.[2]

Maar in 1808 in zijn *Mijmeringen* schrijft hij al resoluut:

Leert, d'altijd zwakken Geest niet overlaân, maar voeden.
Neemt ware kennis aan in 't peilen van het verstand
Breek Wijsgeerstelsels af, maar bouwt ze niet, met Kant;[3]

Niet gedateerd is een niet-gepubliceerd spotdicht waarin Van Hemert, die een bochel had, voorkomt. Kinker, die mank was, moet zich toch ook door het volgende versje dat wat op-de-man-spelen betreft niets aan de verbeelding overlaat, aangesproken hebben gevoeld:

't Gedrochtelijk wangeloof, in Duitschland uitgebroeid,
Naar 't neevlig Holland afgevloeid,
Zag naar een lichaam om, in d'eigen grond wanschapen.
't Zocht lang en vruchteloos rond bij vledermuis en apen,
Maar nergens was natuur tot zulk een maat misgroeid.
In 't einde hield het stand bij 't maaksel van Van Hemert.
Hier, sprak het, hoor ik thuis, in dit afschuwelijk lijf:
Daar, waar de Duivel zelf gezicht en leest doorschemert,
Daar vind ik, als 't mij voegt, of nergens ooit verblijf.[4]

Minder fraaie versjes zijn er nog meer; zo bejegent Bilderdijk jaren later Van Hemert en Kinker onfatsoenlijk, nota bene zogenaamd uit naam van Kinker. In het vers 'Mr. Kinker aan Paulus van Hemert' schrijft Bilderdijk:

---

[1] Idem, pag. 119.
[2] W. Bilderdijk, 'Filozofen' in I. da Costa (uitg.), *De dichtwerken van Bilderdijk*, deel VIII, Haarlem, 1858, pag. 186.
[3] W. Bilderdijk, *Mengelingen,* Amsterdam, 1808, pag. 166.
[4] Geciteerd naar H. Groenewegen, *Paulus van Hemert. Als godgeleerde en als wijsgeer*, Amsterdam, 1889, pag. 70. Het betreft een gedichtje in handschrift van Tollens aanwezig op de KB te Den Haag.

Zeg, Kreuple, dans ik wel; zeg, Bultnaar, ga ik recht?
Gy, voorbeeld dat ik volg, en eenig raad wil vragen !'-
Wat meent men, wenscht hy die dit zegt,
Ooit goeden pas te doen, of 't lichaam recht te dragen ?
Neen; maar verdraaid en krom en averechts geslacht
Dat u tot regelmaat van rechtheid waant geboren,
Daar al wat wijs is om u lacht,
Verheug u: 't waar te wreed uw zotten waan te storen;
En wilde 't die rechtschapen dacht,
Zijn arbeid waar aan u verloren.
Uw ziel-, uw taal-, uw rechts-verstand
Zijn allen uit de zelfde mand,
En hy die 't ontuig wou verlezen,
Moest tienmaal zotter nog dan heel uw aanhang wezen.[1]

De vriendschap met Kinker is dan al lang over (ook Hanou wijst verschillende keren op het beëindigen van vriendschappen door Kinker). Van enige echte relatie met het kantianisme, op het vermelden van Kant in de voorrede na, is geen sprake in *Dichterlijke Gedachten-Beelden*.

In 1801 verschijnt van Fokke Simonsz. *Ernst en boert voor de XIXe eeuw, of Almanach van beschaafde kundigheeden,* een almanak die jaarlijks in Amsterdam zal verschijnen tot 1807. In deze almanak is een afdeling wijsbegeerte opgenomen waarin een afbeelding van Kant met een ode staat, gevolgd door de afdeling dichtkunst met daarin een kort verhaal getiteld 'De Schoone Kantiane'.[2] Het meisje met de (koos)naam Kantiane is jong, slim, met mogelijke aanleg om filosofe te worden: 'zij bewees zulks reeds daardoor, dat zij niets verveelender vondt, dan eene vrouw, die de Philosophie, als eene weetenschap tot heure studie, maakt'.[3] Als wees wordt zij opgevoed door haar oom die zeer Kantgezind is: hij leest een *Kritik,* beoordeelt mensen naar hun kennis van Kant en gaat zelf zeer prat op zijn filosofische kennis die zo torenhoog uitrijst boven alle andere kennis dat die andere kennis overbodig maakt. Hij wordt geschetst als een qauasi kamergeleerde. De filosofie in zijn algemeenheid wordt bespot, bijvoorbeeld als er brand komt en de wijze oom niet weet wat hij moet doen: 'de heer W. intusschen, wist met al zijn philosophie niet, waar regts

[1] W. Bilderdijk, *De Dichtwerken van W. Bilderdijk*, Haarlem, 1859, deel XIII, pag. 420.
[2] Een illustratie door Wernet/Claasens. Prof.dr. A. Hanou wees me hier op; hij beschrijft dit verhaal uitvoeriger in zijn weblog in zeven afleveringen; ik citeer (ook) hieruit.
[3] A. Fokke, *Ernst en boert voor de XIXe eeuw, of Almanach van beschaafde kundigheeden, voor den jaare 1801,* Amsterdam, 1801, pag. 6.

of lings ware'. Als twee huwelijkskandidaten voor Kantiane op bezoek komen, is de oom vereerd, maar als zij in kantiaanse bewoordingen haar de liefde gaan verklaren ('Ik bemin u, mijn lieve juffer, niet rhapsodisch maar systematisch; en hier begint hij met alle de gebruikelijke termen der Kantiäansche philosophie, zijne liefde te bepaalen en te omschrijven'), antwoordt zij dat wijsbegeerte niets met het leven van alledag te maken heeft.[1] De moraal:

> (...) het is dus in allen gevallen best, daar, waar wederzijdsche genegenheid plaats heeft, den wenk der natuur intevolgen, die den eenigen grondslag van eenen bestendigen gezegenden echt, niet in tijdelijke middelen, niet in wijsgeerige grondstellingen, niet in staat of huishoudkundige belangens, maar alleen in eene, met geen' woorden te beschrijvene, oogenblikkelijke zinnelijke gewaarwording, gelegd heeft. [2]

Naast de snoeverij van sommige kantianen wordt en passant de schoonheidsleer en het huwelijksrecht van Kant bespot:

> Toen de heer W. bereids van hem vernam, dat hij een werk onderhanden hadde, waar in hij, volgends de nieuwste wijsgeerige begrippen, zoude aantoonen, dat men tot heden toe, in geene der schoone kunsten, de waare en zuivere gronden, van den goeden smaak getroffen hadde.[3]

> (...) echte lieden bekomen elkander wel als zaaken, zo dat de vrouw wel als eene zaak, de eigendom van den man wordt, en ook de man aan de vrouw, tot een wederkeerig vruchtgebruik, in eigendom overgaat.[4]

Uiteraard is de kantiaanse terminologie ook onderwerp van spot:

> (...) als 'er een troup ganzen gedreeven wordt, kan men ook diergelijke philosophische gesprekken hooren, maar ik versta de taale der ganzen niet.[5]

Klijn, de auteur van het zeer succesvolle treurspel *Montigni,* heeft niet alleen in een vertaling en in lezingen aandacht geschonken aan de nieuwe wijsbegeerte, hij heeft ook in 1810 'De Verlichting, in twee Zangen' en in 1812 'De Driften: in zes Zangen' geschreven.[6] 'De Verlichting, in twee Zangen', bekroond door de

---

[1] Idem, pag. 15 en pag. 24.
[2] Idem, pag. 31.
[3] Idem, pag. 19.
[4] Idem, pag. 10.
[5] Idem, pag. 27.
[6] H. Klijn, *Montigni, treurspel*, Amsterdam, 1820. In 1805 vertaalt H. Klijn het in 1800 uitgekomen *Seelenlehre für die Jugend nach den Grundsätzen der Kantischen Philosophie, in dialogischer Form* van J. Kirsten onder de titel *Zielenleer, naar de beginselen der critische wijsbegeerte: in samenspraken: benevens een aanhangsel, bevattende eene korte te samenvoeging van het geen de critische wijsbegeerte leert,* Amsterdam, 1805. De lezingen *De mensch een volmaakter wezen: redevoering in den geest der critische wijsbegeerte samengesteld en uitgesproken in het*

Bataafsche Maatschappij der Taal- en Dichtkunde, heeft als onderwerp het kunnen bevatten van de wereld, het licht brengen in het duister, door middel van de Verlichting. De brandende toorts van Kant helpt daarbij. De Verlichting komt uit Duitsland en niet uit Frankrijk.[1] Verlichten is zichzelf ontstijgen, dan optimaliseren en vervolgens perfectioneren:

> Te rug, begrensd gevoel, dat mij aan de aarde boeit!
> Ik voel een hooger kracht, die mij in mijn' boezem gloeit,
> Die kracht verheft mijn geest, geleidt, versterkt mijn schreden,
> En doet mij, moediger en stouter voorwaarts treden.[2]

In de aantekeningen die volgen, maakt Klijn duidelijk dat juist de zedelijke volmaaktheid het einddoel is van de Verlichting 'juist zoo als Jezus den mensch toeroept: 'zijt volmaakt gelijk uw vader in den Hemele volmaakt is."[3] Ook hier al een verheerlijking van Socrates: 'Vandaar dat de groote Socrates zich zelven eenen vroedmeester van den geest noemde.'[4] Klijn koppelt dus het verlichtingsideaal aan een christelijke volmaaktheid: het evangelie is de noodzakelijke start voor het zedelijk gedrag: 'De Driften, in zes Zangen' heeft als onderwerp wederom de mens.[5] In 1805 dicht hij nog over de volmaaktbaarheid van de mens, nu zijn de menselijke driften het onderwerp. Het kantiaanse is duidelijk te herkennen:

> 't Zegt veel de aanschouwingskracht, in 't geen zij werkt te kennen,
> Verbeelding na te gaan, in haar bedwelmend rennen:
> Het oordeel en 't verstand, de erkentnis aan te biên,
> De rede als rijksvorstin, op d'achtbren troon te zien;
> Maar 't is niet minder grootsch, door duizend kronkelingen,

---

departement van de Maatschappij Felix Meritis 30 januarij 1805, Amsterdam, 1805 en *De mensch: dichtstuk, den 24 december 1807 in de Amsterdamsche afdeeling der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, en den 10 februarij 1808 in het departement der letterkunde, in de Maatschappij Felix Meritis voorgelezen,* Amsterdam, 1808; H. Klijn, 'De Verlichting' in *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde*, Amsterdam, 1810, deel V, pag. 1-56 (tekst pag. 1-46, aantekeningen pag. 47-56); H. Klijn, *De Driften, In zes Zangen*, Den Haag, 1812.

[1] 'Gij, Gaulers! Eens van het licht, dat u bestraalde, ontaard!
Gij hebt Rousseau, Voltaire en d'Alembert gebaard;
't Verlicht Germanje, hoort nog in zijn achtbre streken
Den onnavolgbre Kant, de taal der wijsheid spreken;
De toorts, die hij ontstak verdringt den laatsten nacht.'
H. Klijn, 'De Verlichting, in twee Zangen' in *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde*, Amsterdam, 1810, deel V, pag. 42.

[2] Idem, pag. 3.

[3] Idem, pag. 48.

[4] Ibidem.

[5] Gerecenseerd in de *VL*, Amsterdam, 1813, deel I, pag. 359-374.

Naar ’t diep verborgen oord van ’t driftenheer te dringen,
In 't onbekend gemoed, dien zetel van haar magt,
Den grond te vinden, die dien drom heeft voortgebragt.
’t Is waar een nacht verbergt deze onbekende streken,
Maar langzaam zien wij ’t licht, door nacht en nevlen breken.[1]

Het is een optimistisch lofdicht op de mens. Hij eindigt in een ode aan de deugd:

Eens heerschen rede en wil op d’onbedwingbren wensch:
Hij komt, die zaalge stond! ... triomf! Ik ben een mensch! [2]

Kinker heeft verschillende werken geschreven die in het kader van literaire blijken van kantianisme van belang zijn; ik beperk me er tot drie, namelijk *Het Eeuwfeest bij de aanvang der negentiende eeuw* en *De menschheid in ’t Lazarushuis* uit 1801 en *Het Alleven of de wereldziel* uit 1812. Andere literaire uitingen van hem die bijvoorbeeld als lezing gebruikt zijn, zoals ‘God en Vrijheid’, zijn of worden elders besproken. Kinker hanteert met *Het Eeuwfeest bij de aanvang der negentiende eeuw* het zinnespel, een genre waarvoor de rederijkers zoveel bewondering hadden. Voor Kinker is de poëzie de ideale manier om wijsgerige onderwerpen te verwoorden. Dat hij de schouwburg ook ziet als opiniebepaler, blijkt uit zijn omvangrijk toneeloeuvre. Zijn zinnespelen hebben de tand des tijds weliswaar niet doorstaan, maar in 1801 voert men *Het Eeuwfeest* maar liefst vijftien keer in de Amsterdamse schouwburg op. Het is qua vorm een wat men dan noemt 'zangspel' (Kinker was erg muzikaal, speelde viool en componeerde; hij schreef ook een volledig zangspel: *Machteld van Velzen*).[3] Het stuk handelt over de mensheid die op het einde van de achttiende eeuw door hevige driften vervolgd wordt, maar door de Rede tot kennis van haar bestemming gebracht wordt. De kerkelijke dogma’s kunnen vergeten worden, de ware vroomheid die alleen wortelt in de ware deugd, zal uiteindelijk overwinnen. Het werk begint somber: de Rede die toch zo leek te schijnen, heeft de mensheid niet kunnen behoeden voor allerlei rampen. Ja, er zijn vele ontdekkingen gedaan, verwachtingen gewekt en nieuwe inzichten gekomen, maar het resultaat is dat het licht voor velen een dwaallicht is gebleken. Als troost verschijnen de Genius, de Priester van de Tijd, de Verbeelding en de Rede. Als de mensheid zich heeft overgegeven aan de Deugd, brengt Rede haar in contact met Apollo. Deze roept

[1] H. Klijn, *De Driften, in zes Zangen*, Den Haag, 1812, eerste zang, pag. 22.
[2] Idem, zesde zang, pag. 224.
[3] J. van Vloten geeft in 1877 *Verspreid en onuitgegeven Dicht en Ondicht van J. Kinker* uit waarin dit werk is opgenomen.

de Muzen op Schoonheid zichtbaar te maken en de Natuur te bezielen. Schoonheid en Deugd kunnen zo de mens heil brengen. Net als Vondels *Gijsbreght van Aemstel* uit 1638 eindigt het stuk met een toespraak tot het verlichte Amsterdam en dan gaat de mensheid optimistisch de eeuw van Schoonheid en Deugd tegemoet: de nieuwe eeuw als start van een stralend begin (al duurde het in de *Gijsbreght van Aemstel* wel meer dan drie eeuwen, de kantianen waren er toch van overtuigd dat binnen zeer korte tijd - ja binnen enige jaren - het kantianisme overal wortel zou schieten: in 1800 spreekt men de verwachting uit dat in 1806 iedereen kantiaans zal denken...; bovendien spreekt in de *Gijsbreght* een engel!)). In de eerste afdeling overlaadt de Menschheid de Genius van de achttiende eeuw met allerlei verwijten. Gruwelen van bijvoorbeeld de revolutie passen niet in een verlicht, redelijk tijdperk, maar Genius antwoordt dat de mens een vrije wil heeft en dus zelf het lot in handen kan nemen:

> Genoeg, te lang geweend: het Noodlot hoort geen klachten:
> 't Is onverbiddelijk en werkt naar blinde krachten;
> Maar schoon het blindelings in den reeks des tijds gebiedt
> Er woont in u eene kracht – die kracht beheerscht het niet.
> Uw wil, uw doel alleen, is boven 't lot verheven.
> Kom eed'le Menschheid, wil u aan u-zelf hergeven!
> (...)
> Maar wanhoop niet: gij zelf kunt all' die rampen wenden.[1]

Het toneel toont dan het voorplein van een bouwval, een soort tempel. Vooraan staat een altaar met het opschrift 'Aan den Tijd'. Priesters van allerlei godsdiensten komen op en brengen offers.[2] Zij zingen de Tijd het volgende toe:

> Niets blijft bestendig op deze aarde:
> Gij geeft en neemt het zijne waarde,
> Gij doet het worden en vergaan.
> Gij sloopt der templen trotsche muren:
> Maar ware deugd zal eeuwig duren,
> En onveranderlijk bestaan.
> Zij, zij alleen weerstaat uw pogen:
> Haar kracht is boven uw vermogen;
> Al wie zij aanblikt, bidt haar aan;
> Zij is de ziel als ingeweven,

[1] J. Kinker, *Het Eeuwfeest bij den aanvang der negentiende Eeuw*, Amsterdam, 1801, pag. 4.
[2] Op aandringen van de schouwburgdirecteur blijft overigens de Priester van het christendom achterwege.

Zij, zij zal uwe macht weerstreven
En onveranderlijk bestaan.[1]

Helaas is het gebouw van de zedelijkheid bouwvallig. Vroeger leidden de priesters ons langs de duisternis, nu heeft de Verlichting een feller licht ontstoken. De mens heeft nieuwe krukken nodig, zijn oude benen zijn niet krachtig genoeg meer:

’t Is waar, ik steunde op een riet, van Andre hulp verstoken ...
Thans is dit zwakke riet, maar tot mijn straf, verbroken.[2]

De Rede daalt neer en biedt aan zich te verzoenen met de Menschheid.
Het toneel laat in de derde afdeling een zinnebeeldig landschap zien. Een grote ‘18’ is bij een afgrond zichtbaar, mensen kijken apatisch, passief en gelaten naar het ten ondergaan, dan zingt het koor:

Verlaat, verlaat deze aard,
O eeuw, waarvan ’t geheugen
Ons zooveel ijzing baart.[3]

Het toneel laat in de vierde afdeling een grot zien. De Menschheid heeft ontdekt waarom deze zo zwak en ziek is: zij vergat haar vrije wil te gebruiken en liet zich leiden door anderen! Deugd en Ondeugd verschijnen en bepleiten hun zaak; de mens stort zich in de armen van Deugd.
In de vijfde afdeling tenslotte brengt Apollo zijn hulde aan de Schoonheid: kunstenaars zijn geroepen ‘de schoone natuur’ weer te geven. De Rede, de Deugd en de Menschheid verschijnen samen op het toneel, de zon breekt door en de Menschheid ziet vrede in Europa neerdalen en wil zich voortaan aan de dienst van Deugd en Schoonheid wijden.[4]
Kinker geeft niet alleen zijn visie op de toekomst, hij wil deze ook tot stand brengen zoals we al gezien hebben.[5]
Het parodiëren zit hem in het bloed. Zoals we later zullen zien in bijvoorbeeld zijn reactie op Feiths werk, blijft dit een tweede natuur van hem, zozeer zelfs dat hij zijn eigen werk gaat parodiëren. Kort na *Het Eeuwfeest* schrijft hij een nieuw

---

[1] Idem, pag. 12.
[2] Idem, pag. 15.
[3] Idem, pag. 23.
[4] Idem, pag. 48.
[5] *Het Eeuwfeest* is hier overigens niet het enige voorbeeld van: enige jaren later schrijft hij *Taferel der jongste lotgevallen van Europa, geëindigd door de Vrede* (de brenger van de vrede is Napoleon; Kinker kreeg wel spijt van dit werk).

stuk over hetzelfde onderwerp met ongeveer dezelfde personages: *De Menschheid in 't Lazarushuis*. Parodiëren is niet zijn enige doel geweest: achteraf vindt hij ook dat *Het Eeuwfeest* te positief eindigt. Bovendien heeft hij in de parodie zo de mogelijkheid enige passages te verhelderen en denkt hij door de omkering die er in *De Menschheid in 't Lazarushuis* zit, meer vat te kunnen krijgen op tijdgenoten die zijn opvattingen niet helemaal delen. Ook met een ander, volkser taalgebruik richt hij zich op een andere doelgroep. *De Menschheid in 't Lazarushuis* wordt tijdens de kermisweken van 1801 zes maal in Amsterdam opgevoerd.

Ook hier een korte samenvatting. Ook in het Lazarushuis beklaagt de mens zich. Ook nu biedt de Rede zich aan, maar nu laat de mens zich niet verleiden tot rationeel gedrag; voor de keuze gesteld tussen Deugd en Ondeugd kiest deze onvoorwaardelijk voor de laatste. In de voorrede rechtvaardigt Kinker zijn werk en geeft hij aan dat de kritische wijsgeerte gewoon te vroeg geboren is: 'Van deze zyde beschouwd, kon het niet anders, of de Critische Wysgeerte moest er zelf, al lachende en met een burlesk kleedjen, in voorkomen, zich verwonderende over hare vroegtydige geboorte, in een tydvak waarin het er, aan zoo vele kanten, nog zo oncritiesch uitziet.... Ridendo dicere verum, quis vetat...?'[1] In de tweede afdeling roept de Priester van de Tijd de rede aan:

Kom toch lieve Rede.
't Is bij haar niet pluis.
Kom, en neem haar mede
In het gekkenhuis.
De tijd verslijt
De harssens en de kleeren,
Och kom haar toch eens leeren,
Dat gij het zijt,
Die de wet zult geven,
Aan de laatste neven,
Naar de leer van Kant.[2]

Dan verschijnt de Rede en geeft in een recitatief het recept:

Ja, 'k zal, wanneer gy wilt, met twaalf *categorien,*
En met twee *formen* van uw zuivre zinlykheid,
Dwars door het doolhof van de vier *antinonnien,*

[1] J. Kinker, *De Menschheid in 't Lazarushuis,* Amsterdam, 1801, pag. II. Het citaat is van Horatius en betekent 'Lachend de waarheid zeggen, wie verbiedt dat?'
[2] Idem, pag. 8.

U brengen, waar men u nog nimmer heeft geleid.
Gy moet vooral u aan een zeekre taal gewennen,
Die Jan en allen man, hetgeen hy doen moet, toont.
Die *Cathegorische Imp'ratief* zal 'k u doen kennen:
Zoo heet de Jorisvaer, die binnen in u woont.[1]

En vrolijk volgt een aria waarin verwijzingen naar het werk van Kant overduidelijk opvallend zijn:

Hier van daan naar boven toe!
Kan je wat klimmen? Kanje wat klimmen?
Hier van daan naar boven toe!
Kanje wat klimmen, of wordtje gauw moe?
Maar hoe zitje zoo verzuft?
Benje bevreesd voor spoken of schimmen?
Voor spoken of schimmen (bis)
Ik ben (moetje weten) het *reine Vernuft*.[2]

Kinker spot hier met de kritiek dat Kant niet te begrijpen is. Kinker stelt nu dat de categorische imperatief de genoemde Jorisvaar van de rede is: de parallel is dat zoals men in een Lazarushuis / gekkenhuis moet gehoorzamen aan Jorisvaar (de opziener) men ook zo in het dagelijks leven moet gehoorzamen aan de eisen of wetten van de rede.[3]

Het Alleven of de Wereldziel uit 1812 is een samenvatting van het filosofisch gedachtegoed van Kinker dat geschoeid is op de leest van de vrijmetselarij, of beter: op die van het kosmopolitisme waar ik later op terug kom. Een verschil met Kant is wel: stelt deze dat voor het bestaan van God geen rationeel bewijs te leveren valt, maar dat dit hem niet weerhoudt te geloven in een transcendent wezen, Kinker is pantheïstisch: God en de wereld zijn één; in de voorstelling van de mens is God gescheiden, in werkelijkheid echter vormen God en de Natuur één Al dat 'onverbreekbaar' is.[4] Overigens wisselt Kinker in zijn leven nogal van

---

[1] Idem, pag. 12.
[2] Idem, pag. 14.
[3] Overigens heeft ook Van Hemert in zijn *Lektuur* het beeld van de Jorisvaer gebruikt: deze beschrijft een predikant die voorstelt nieuwlichters op te sluiten in een gekkenhuis net zo lang tot ze genezen zijn; de Jorisvaer zal ze leren!
[4] Zoals bekend verwijdert Kinker zich later meer en meer van Kant; deze brengt immers een strikte scheiding aan tussen de noumenale en fenomenale wereld. Hier in *Het Alleven of de wereldziel*, dat niet voor niets ook *De bezielde Natuur* had kunnen heten, probeert Kinker Spinoza te integreren: Kinker verheerlijkt hier de natuur en spreekt van 'Die Goddelijke Aphrodite'. In de bijgevoegde 'Aantekeningen op het Alleven of de Wereldziel' schrijft Kinker: 'Schelling was voorzeker de eerste niet, welke, uit de verschillende trappen van bezieling en leven in de stof, tot eene wereldziel besloot. In het stelsel van

ideeën over God (hij wordt dan ook wisselend atheïst, pantheïst, ongodist en agnosticus genoemd in allerlei secundaire werken, afhankelijk van de periode waar men zich op richt); positiever geformuleerd evolueren bij hem ideeën (ook die over Kant) wel, waar Van Hemert star vasthoudt en 'vader Kant' onvoorwaardelijk blijft volgen.

Zijn visie op de onsterfelijkheid van de ziel hangt samen met het Al. Alle godsdiensten hebben er op gewezen dat de mens een onsterfelijke ziel heeft, ook Kinker beaamt dat hier, maar niet in die zin dat ieder individu een afzonderlijke ziel heeft: wij zijn alleen één in het Al, het individu is sterfelijk en gaat ten onder, maar de Wereldziel neemt hem op en blijft:

> Wat toch bekreunen we ons om 't onbekende leven,
> Om 't aanzijn na den dood? – Of we, aan ons-zelf hergeven,
> 't In hoogre dadigheid hernieuwd – 't in grootscher' kring
> 't Verleefd verledene, met zelfs-herinnering
> Aanschouwen zullen? – Staak, staak dit onzinnig hopen,
> Om 't nietig gistren aan het morgen vast te knoopen,

Spinoza, in zijne *al-éénheid*, die wiskundige bovennatuurlijke ladder, waar van het tegenstrijdige begrip '*Vrije Noodzakelijkheid*' de hoogste sport was, heerschte het zelfde hoofddenkbeeld; en het zuivere ik van Fichte kan, wanneer het oordeelkundig uitéén gezet wordt, geene andere uitkomst geven. Ook het *kriticismus*, wanneer het zich niet met zoo veel behoedzaamheid van alle dogmatische zijpaden afgezonderd had gehouden, zou er in uitgeloopen zijn; alleen met dit verschil, dat men geene *vrije noodzakelijkheid* maar *noodzakelijke vrijheid* aan het einde des laatsten hoofddeels zou gelezen hebben; waar bij, ten minste, zooveel gewonnen zou zijn, dat men het zonder tegenstrijdigheid zou kunnen denken: want (gelijk Deiman in zijnen '*Geest der critische Wijsbegeerte*' zegt:) 'eene zoodanige *noodzakelijke vrijheid* is niet alleen denkbaar; maar volstrekte *vrijheid*, zoodanig als onze zedelijkheid die vordert, kan uit haren aard niet anders dan noodzakelijk zijn; dat is: zij kan geen hooger beginsel [beter geen 'hooger' grond] buiten zich erkennen, of zij houdt op, *vrijheid* te zijn, (dat is*) vrijheid*, die, buiten noodzaak van elders, zich-zelve, als zoodanig, als opperste beginsel der rede doet gelden; met andere woorden, geene genoodzaakte vrijheid; maar vrijheid, die, uit hoofde van het begrip, dat wij er aan hechten, door zich-zelve noodzakelijk zijn moet.' Doch schoon deze wijsbegeerte, ook zelfs deze uitspraak, even als alle andere boven de grenzen onzer kennis stijgende gevolgtrekkingen, afwijst, wil zij dezelve echter wel laten gelden als een regelend begrip voor de ronding onzer kennis; en, als zoodanig, is dan ook ALLEVEN en WERELDZIEL, of welken naam men er aan geven moge, zulk een regelend begrip, dat in het denkbeeld van *noodzakelijke vrijheid* opgesloten ligt. Volstrekt onbezielde, geheel doode en levenlooze stof zou in het verband aller natuurkrachten eene onverdragelijke gaping opleveren; en al onze redelijke vermogens vorderen eenheid. Een krachtheeläl, en anders kunnen wij ons het inwendige verband der natuur niet denken, is met alleven gelijk beteekenend. In dit Dichtstuk, 't welk ik ook de bezielde natuur had kunnen noemen, heb ik de meest treffende uitingen van het *algemeene* en *invidueele* (sic) leven willen bezingen.' J. Kinker, *Het Alleven of de Wereldziel*, Amsterdam, 1812, aantekeningen, pag. 170-171. Ook op een andere manier wijkt Kinker later af van Kant: In 1823 schrijft Kinker *Iets over het schoone*. Het is een rede die in de Derde Klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut wordt voorgelezen door M. van Hall (Kinkers biograaf en vriend): Kinker zelf verblijft dan te Luik. In 1826 publiceert hij dit werk. Hierin komt hij vanuit een kritische lezing van Kants analyse van het schone tot een eigen invulling van het concept. Zie Th. Rosenboom, *Johannes Kinker. Iets over het Schoone*, scriptie UvA, Amsterdam, 1983.

Om, met den ballast van 't verweesne toegerust,
In 't zelfde zinnelijk gevoel, aan de overkust
Van 't onbekende Lethe, als uit een' droom te ontwaken,
En de afgesleten vreugde en smart op nieuw te smaken![1]

Reacties op de werken van Kinker zijn legio. De recensent van *Vaderlandsche Letteroefeningen* uit 1801 bespreekt dit kort, maar benadrukt voorspelbaar de volgende regels: 'Maar wanhoop echter niet: schoon alles moog' vergaan: Want grootheid, deugd en ware Godsdienst Zal onveranderlyk bestaan' en noemt deze treffend een schildwacht die op vreemd terrein is geplaatst.[2]
Hoewel de genoemde twee toneelwerken in totaal 21 maal zijn opgevoerd, is het effect dat Kinker beoogt, waarschijnlijk toch gering gebleven. De vorm maakt het voor critici enigszins moeilijk te reageren, reacties blijven nagenoeg uit. Ook het spottende van Kinker in ander werk stoot ongetwijfeld af.

Onverdeeld positief zijn de literaire reacties op het kantianisme overigens ook anderszins niet. Als De Bosch enthousiast zijn vriend de dichter Messchert van Vollenhoven een exemplaar van zijn *Ethica philosophiae criticae* stuurt, krijgt hij een poëtisch, maar aan duidelijkheid toch niets te wensen overlatend antwoord:

De leer' der Kantiaansche stelling,
Een nacht van alle licht beroofd,
Baart voor een geest slechts moeite en kwelling,
En voor den denker pyn in 't hoofd.[3]

De 'jongen Dichter Bastert' over wie Sophie spreekt in de *De Ster,* is Chr. Bastert, geboren in 1786 en enige weken na het verschijnen van deze ingezonden brief gestorven. In dat zelfde jaar verschijnt van hem *Kunst en Vriendschap, de waardige genoegens voor den Redelijken Mensch*, eerst nog als rede uitgesproken in de Amsterdamse afdeling van de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde. Hierin spreekt de schim van Regulus, veroveraar van Carthago, die terug mag naar Rome om te onderhandelen op voorwaarde dat hij zal terugkeren. In Rome blijft hij trouw aan Rome, maar ook aan zijn woord: hij keert naar Carthago terug en sterft daar een verwachte marteldood. De heroïsche

[1] Idem, regel 631-641.
[2] J. Kinker, *Het Eeuwfeest bij den aanvang der negentiende Eeuw*, Amsterdam, 1801, pag. 15. In *VL*, Amsterdam, 1801, pag. 151.
[3] J. Messchert van Vollenhoven, *Bundel van gewijde poëzij, in Hollandsche dichtmaat gebragt*, 's Gravenhage, 1814, pag. 64.

daad van Regulus wordt door hemzelf verschillende keren verklaard met het plichtgevoel: 'Dat eigen wil alleen en deugd en ondeugd baart!'[1]

Wacker van Zon (1758-1818) is een tegenstrijdig man, niet alleen omdat hij eerst als patriot onder het pseudoniem 'Anonymus Belga' een vlugschrift tegen de adel en het establishment schrijft en later juist secretaris wordt van de Hoge Raad van Adel (en zich dan baron Wakker van Zon noemt), meer omdat hij in paradoxen schrijft.[2] Zijn pseudoniem Bruno Daalberg getuigt hier ook van, net als de naam van zijn tijdschrift *De Prullemand (*dat hij na vijf afleveringen omdoopt in *Apollo*) en van het politieksatirische tijdschrift *Janus* waar hij medewerker van is.[3] Zijn oeuvre is overzichtelijk.[4] Contacten heeft hij veel met A. Falck, zijn zwager. Zijn vlugschrift tegen de adel toont veel aan van zijn karakter: hij is kritisch, maar ook opportunistisch, recalcitrant, redenen waarom zijn werk vaak zulke felle reacties oproept ('het armzaligst voortbrengsel van verwilderde hersenen').[5] Daalberg is ook sceptisch: gedurende de achttiende eeuw is in zijn ogen de idealisering van de empirie doorgeschoten. Sommigen slaan daarop door in een idealisme zonder oog te hebben voor de werkelijkheid en gaan een volmaaktheid prediken die niet meer uitgaat van de beperkingen van de mens en die daarom volstrekt onbereikbaar is: een idealisering en een zekerheid over de perfectionering die nergens op gestoeld is. In *Jan Perfect* uit 1817 geeft De Wacker van Zon zijn kijk op de Verlichting.[6] De ironische titel verwijst al

---

[1] Wellicht ook door Basterts vroegtijdige dood krijgt dit werk lovende recensies.Zie de *REC,* Amsterdam, 1806, pag. 415-419; *VL*, Amsterdam, 1806, deel I, pag. 189-190: 'Veel, zeer veel schoons vonden wij dat ons bijzonder trof.' (pag. 190).

[2] Voor P. de Wacker van Zon zie P. Wissing, "Heethooftige en speculateur' Petrus de Wacker van Zon (1758-1818)', in *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw,* Amsterdam, 1992, nr. 24, pag. 175-199. Zie G. Knuvelder, *Handboek Geschiedenis Nederlandse Letterkunde*, 's Hertogenbosch, 1973, deel III, pag. 235. Bedoeld is Anonymus Belga, *De Adel*, Alkmaar, 1786.

[3] 'Janus' verwijst naar de Romeinse god Janus die twee aangezichten heeft: hij kijkt dus tegelijk voor- en achteruit (veelal symbool voor ee overgangstijd).

[4] Van 1804 dateert *Comique en vermaaklijke boerenreis van Dirk de Eenvoudigen, en zijne zoonen*, van 1805 dateren *Willem Hups, eene anecdote uit de XVIIe eeuw; ongelooflijk zelfs in onze* en *Twee-en-Dertig Woorden of de les van Kotzebue*; uit 1806 stammen de vier delen *De Steenbergsche familie*, van 1809 *De heer Ambrosius Heiblok, of de Wadderveensche familie te Saint Amand, een blijspel,* onderdeel van *Twee-en-Dertig Woorden*, van 1816 *De Overijsselsche predikants-dochter* en van 1817 *Jan Perfect of de weg der vervolmaking*. Tussendoor schrijft hij in 1806 en 1807 twee delen *Nog wat Lectuur op het Ontbijt en de Theetafel van den Heer Professor van Hemert* en runt hij in 1805 gedurende drieëneenhalve maand een weekblad genaamd *De Prullemand,* later genaamd *Apollo*.

[5] Laat ik als voorbeeld slechts noemen de bespreking van *Twee-en-Dertig woorden* in de *VL* uit 1806; de recensent opent met 'Buiten allen twijfel een bij uitstek geestig Geschrift in het oog van den Schrijver, maar even zeer buiten allen twijfel in ons oog, en zo wij vertrouwen ook in dat van iederen Lezer, het armzaligst voortbrengsel van verwilderde hersenen, in ieder opzicht beneden alle kritiek.' (pag. 91).

[6] De volledige titel luidt: *Jan Perfect of de weg der vervolmaking vertoond in het leven en de zonderlinge lotgevallen van een voornaam wijsgeer. Een staats- en zedekundige roman der afgeloopene wondereeuw*. De derde druk in 1834 heet

duidelijk naar de hausse aan werken over de vervolmaking van de mens.[1] Het is de literaire verwoording van wat hij drie jaar eerder in een verhandeling onder de naam 'P.D.W.V.Z.' inzendt op een prijsvraag uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen.[2] Ondanks het feit dat zijn inzending de enige is, wordt er niet tot bekroning en ook niet tot publicatie overgegaan.[3]

Jan Perfect of de weg der vervolmaking is een pendant van *Candide ou l'Optimisme*. Ook *De prullemand* en *Apollo* kennen in hun motto al een verwijzing naar Voltaire. Zowel in *Candide* als in *Jan Perfect* beleven de hoofdpersonen allerlei losse reisavonturen. Jan Perfect, door zijn (schele) vader opgevoed in de 'perfectibiliteit', gaat als wees (en drie maal zo scheel) op reis: hij komt in Engeland, Spanje en Frankrijk (waar hij een oog verliest, net als Pangloss in *Candide*). Uit Napels wordt hij verbannen, hij komt in Palestina en wordt koning van Paralapapappers. Hij laat in die rol de leer van de volmaaktheid tot uitvoering brengen, maar alle Paralapapappers storten zich in wijsgerige problemen en verliezen zich geheel in mathematische problemen.

> Ook ging men nooit aan het onderzoeken van deze of gene zoogenaamde grondwaarheden of van nieuwe uitvindingen, zonder het vooraf hieromtrent stilzwijgende eens te zijn, dat het nut, daaruit voort te komen, altoos slechts als een tweede voorwerp zoude aangemerkt worden, en men van het betoog maar zoo veel bezigen zou, als voor het oog diende, wijl het toch, gelijk men destijds in het rijk van *Paralapapap*verstond, in de Wijsgeerte even als in de kinderspelen, bij ons minder om de knikkers dan wel om het spel te doen was. Meetkunde en Stelkunst werden in dagelijksch gebruik gebragt, en wat men er van wist op alles, mis of raak, toepasselijk gemaakt. Wanneer men, bij voorbeeld, van iets sprak, wat grooter dan het andere was, of schuins stond, werd het nooit anders dan de *hypothenusis* genaamd, en zoo

---

voluit *Jan Perfect of De weg der vervolmaking, vertoond in het leven en de zonderlinge lotgevallen van een Leijdsche apothekerszoon: kluchtige roman / door Bruno Daalberg (Baron de Wakker van Zon).* Voor reacties zie *VL*, Amsterdam, 1817, deel I, pag. 471-475; de *REC,* Amsterdam, 1818, XI, 1e stuk, pag. 224-227.

[1] Naar werk van bijvoorbeeld J. Doornik (*Verhandeling over de Volmaakbaarheid van den menschelijke Geest*), van C. Loots (*De Voortreffelijkheid van de Mensch*) en van J. Kinker (*De Volmaking van het Menschdom*) of van H. Klijn (*De mensch een volmaakbaar wezen*).

[2] De formulering in 1814 luidt: 'Welken heilzamen invloed hebben de gewigtige gebeurtenissen der laatste vijfentwintig jaren gehad op de denkwijze, de beschaving en de zedelijkheid der Europaeschen volken: en wat mag men met de meeste waarschijnlijkheid voor het geluk derzelve ook in 't vervolg daaruit verwachten?'

[3] Dit is overigens geen schande: van de 1206 prijsvragen die uitgeschreven zijn door de Maatschappij tussen 1753 en 1917 zijn slechts 169 inzendingen bekroond. Zie J. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, Haarlem, 1970, pag. 208. Over de beoordeling van de inzending zie R. Reinsman, 'Martinus Stuart' in *De Negentiende Eeuw*, Hilversum, 1981, nr. 5, pag. 31-41.

> behulpzaam was dan soortgelijke *Methapora*, dat dezelve zich zoo wel tot een' groot' heer, die voorover of achterover ging, als tot een boerengemak uitstrekte. [1]

Ze verhongeren door al dat ijdele filosoferen, verliezen alles uit het oog en sterven aan ziektes: het gevolg van het perfectionisme tot in het absurde doorgevoerd. Hij vlucht, maar keert gecastreerd en met maar één oog terug. In de trekschuit heeft hij nog een gesprek met de filosoof Habacuc Knaagworm die hem de volgende les voorhoudt:

> En dat alles, domme ellendeling!' viel hem de heer *Habacuc Knaagwurm*, wien hij van wege de duisternis niet opgemerkt had, in de rede, 'en dat alles, met dat gevolg, dat gij de wereld nog gekker en nog slechter moest wedervinden, dan gij die gelaten hadt! Ik heb het u gezegd! de mensch is zoo min voor volmaaktheid vatbaar als de wilde dieren, om zachtmoedigheid uit te oefenen, de duiven om ten oorlog te trekken en de oesters om *bons mots* te zeggen! Een ieder moet bij het *zijne* blijven: - dit alleen is der menschen wijheid! Iedere eeuw heeft hare uitzinnigheden gehad: die van de onze was de hersenschim der volmaking! Wij streven naar denkbeeldige schoonheden, welke het ons te midden des strijds van menschelijke hartstogten, onmogelijk is te bereiken! - Waartoe zich in de wolken van hoogdravende hersenschimmen te gaan verliezen! daar het gezond verstand ons raadt, om, met wijsheid en ondervinding, stil en bedaard op de aarde te blijven zitten! 'Doch van alle volmaaktheidsplannen,' vervolgde de onvriendelijke Wijsgeer, 'was die uwer tegenwoordige algemeene opvoeding, nog wel de onzaligste.[2]

In *Jan Perfect* wordt dan ook uiteindelijk zeer afkeurend gesproken van 'philantropische opvoedingsplannetjes,' van 'kosmopolietigheid' en zeker over één bepaald systeem dat de mens zou optimaliseren: gesteld dat dat er is, zou het de mens immers gelijkmaken.[3] Zo komt hij van zijn optimisme af en twijfelend 'omtrent der menschen algemeene volmaaktheid' gaat hij weer aan het werk,

---

[1] B. Daalberg, *Jan Perfect of de weg der vervolmaking*, Amsterdam, 1817, pag. 136-137.

[2] Idem, pag. 199-200.

[3] Idem, pag. 200 en pag. 23. 'En gelukte het al eens, dat men, volgens een, bij verre nog niet aanwezig plan, zulks konde werkstelligen, wat anders zoude zulks het menschdom, dan de eenvormige houding eener geschorene hegge geven? Is de mensch daartoe geboren? Neen, Mijnheer! Verscheidenheid vermaakt, verscheidenheid is nuttig, verscheidenheid is noodzakelijk, want zij is eene wet der Natuur, welke men voorgeeft zoo digt mogelijk te willen naderen, en van welke men echter zich zoo veel mogelijk verwijdert.' Idem, pag. 201. De schrijver ridiculiseert ook Felix Meritis en de daar vigerende gedachte over perfectibiliteit. Over het nogal voor de hand liggende feit dat men altijd maar aan één kant uit een trekschuit stapt, heeft hij óók al verlichte ideeën: 'Hij nam voor om hierover zoo ras mogelijk eene verhandeling in de *Feles maerens* in te zenden, ter beantwoording eener Prijsvraag, welke hij door dat genootschap dacht te doen uitlooven, en er uit Economie zelf de medaille te trekken.' Idem, pag. 39.

inderdaad: 'cultiver son jardin'.[1] Zoals we gezien hebben ligt voor kantianen de Gouden Eeuw niet in het verleden, maar zal onze maatschappij zich verder optimaliseren, en wel snel, heel snel. Het *Magazyn* spreekt daar al van, de *Lektuur* is helemaal doortrokken van juist deze gedachte (terwijl Kant ook duidelijk tegenkrachten noemt)).
'Jan Perfekt' - de naam van de hoofdpersoon wordt later een synoniem voor de gedachte dat het betere vaak de vijand van het goede is - is een uiterst satirische reactie hierop.[2] Het maakt duidelijk dat met enthousiasme zonder distantie het beoogde effect meestal juist niet gehaald wordt.

Een enkel woord ook over de jeugdliteratuur rond 1800.[3] Het ligt voor de hand te veronderstellen dat, als een onderwerp literatoren zo aanzet tot productie, dit onderwerp hetzelfde zal doen bij jeugdboekenschrijvers: zeker waar Kant spreekt over het morele handelen, is een afspiegeling van die publieke discussie juist in de toch zo moralistische kinderliteratuur te verwachten, zoals we eerder ook zagen in het *Weekblad voor Kinderen*. In 1778 schrijft Van Alphen *Proeve van kleine Gedichten voor Kinderen*: de start van wat een immens populaire en zeer invloedrijke serie van drie zal blijken te zijn.[4] De grenzen van kinderliteratuur zijn dan voor wel een halve eeuw strak afgebakend: waar Jantje bij Van Alphen nog pruimen ziet hangen, ziet 'n ander bij een navolger aan een boom appels of ander fruit hangen.[5] In de jeugdboeken wordt gestreefd naar pedagogische en morele beïnvloeding. Men ziet geen ander middel in de strijd tegen de zonde en het morele verval dan langdradige verhalen over de ware deugd. Het gaat er ook niet om te schrijven wat kinderen spannend, aangenaam of gewoon leuk vinden, het gaat er in de eerste plaats om wat goed en deugdzaam en dus pedagogisch is (en wat zij waarschijnlijk nog net zullen aanvaarden): 'uit één mal gegoten

---

[1] Idem, pag. 197.
[2] Zie bijvoorbeeld J. Bakker, 'Mengelwerk' in *VL*, Amsterdam, 1841, deel II, pag. 722.
[3] Zie hiervoor L. Wirth, *Een eeuw Kinderpoëzie 1778-1878*, Groningen, 1926; D. Daalder, *Wormcruyt met suyker*, Schiedam, 1976; N. Heimeriks en W. van Toorn, *De hele Bibelebontse berg, geschiedenis van het Nederlandse kinderboek*, Amsterdam, 1989; B. Dongelmans, *Tot volle wasdom*, Den Haag, 2000; P. Buijnsters en L. Buijnsters, *Lust en Leering, Geschiedenis van het Nederlandse Kinderboek in de negentiende Eeuw*, Zwolle, 2001; A. Baggerman en R. Dekker, *Kind van de toekomst, de wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, Amsterdam, 2005.
[4] In 1778 komt deel I uit te Utrecht, het jaar daarop het vervolg, in 1778 al een zogenaamde nadruk (de wet op het auteursrecht bestaat dan nog niet), in 1781 heeft deel I al 11 drukken beleefd; deel II kent de eerste drie jaren minstens 2 drukken; in 1782 komt deel III uit, in 1787 worden de delen voor het eerst samen uitgegeven.
[5] In de bespreking van jeugdliteratuur spreekt A. de Vries zelfs over de schrijvers vóór Van Alphen als 'Pre-Hiëronymieten'! In 'Van Proeve tot genre', in B. Dongelmans, *Tot volle Wasdom*, Den Haag, 2000, pag. 8.

sjabloonkarakters, duidelijk onderscheiden in deugdzamen en deugnieten, illustreren door hun voorspelbare gedrag en wijdlopige gesprekken de filosofie van de burgerman: wees braaf, geef geen aanstoot en alles zal goed komen – is het niet hier, dan toch zeker in het hiernamaals.'[1]

Het is verleidelijk in jeugdliteratuur sporen te zien van de strijd om het kantianisme. Zoals verdedigers van de aristotelische deugdethiek in het gedrag van Jantje met betrekking tot de welbekende pruimen - let op de vader op het middenpad! - allerlei tekenen zien, zo ligt het al te lichtvaardig zien van bewijzen ook hier op de loer. Het terrein is te groot en te weinig onderzocht, maar als ik me beperk tot de belangrijkste en de meest gelezen werken rond de eeuwwisseling, kom ik uit bij een vertaling van J. Schwartz' werk *Aardsch Geluk en 's menschen Welzyn, een Nuttig Leesboek voor Kinderen, die gelukkig willen worden* uit 1794, bij *Vader Jacob en zijn kindertjes* van M. van Heyningen Bosch uit 1807 (opvolger van *Moeder Anna en hare kindertjes* uit 1806) en het meest succesvolle leesboekje uit de hele negentiende eeuw *De Brave Hendrik* van schoolmeester N. Anslijn uit 1810 (dat een jaar later wordt opgevolgd door *De brave Maria*).[2] Wat opvalt is dat dit niet dezelfde namen meer zijn als die van de volwassenenliteratuur: schrijven in de achttiende eeuw nog schrijvers van het eerste garnituur als Van Alphen of Wolff en Deken kinderboeken waardoor het contact met de volwassen literatuur bijna automatisch in stand blijft, de kinderliteratuur ontwikkelt zich rond de eeuwwisseling snel tot een min of meer zelfstandige tak. Ook het eerder genoemde *Weekblad voor Kinderen* past in deze ontwikkeling.

Genoemde werken zijn zeer verschillend: *Aardsch Geluk en 's menschen Welzyn, een Nuttig Leesboek voor Kinderen, die gelukkig willen worden* is vertaald uit het Duits: een omvangrijk werk van meer dan 400 pagina's waarin in 50 gesprekken het fundament van het geluk, de houding tot God, tot de medemens en tot onszelf aan bod komt. Geluk is het doel van de deugd, door het luisteren naar God en naar Zijn richtlijnen en door het handelen hiernaar wordt geluk

---

[1] Zie P. Buijnsters en L. Buijnsters, *Lust en Leering, Geschiedenis van het Nederlandse Kinderboek in de negentiende Eeuw*, Zwolle, 2001, pag. 21.

[2] J. Swildens' *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd*, een van de beroemdste boeken voor de jeugd uit die tijd, is te oud: het wordt in 1781 geschreven. [J. Schwartz] *Aardsch Geluk en 's menschen Welzyn, een Nuttig Leesboek voor Kinderen, die gelukkig willen worden,* z.p, 1794; het werk wordt zeer lovend gerecenseerd in de *VL*, Amsterdam, 1794, deel II, pag. 563-564: 'Wy beveelen dit Werkjen aan allen, wien in eenige opzichten de vorming van het verstand en hart der Jeugd is toevertrouwd, en 't zal niet onnut eene plaats beslaan in de Verzamelingen van zodanige Menschenvrienden, die, ter bevordering van het Algemeen Nut, dezelven voor minvermogenden openstellen.' (pag. 563). In de periode 1810-1877 zijn zestig drukken van dit werk bekend.

verkregen. *Vader Jacob en zijne kindertjes* is voor de lezertjes in onze ogen nu een waar horrorboek. 'Het goede wordt beloond en het kwade gestraft' is keer op keer de kortste samenvatting, maar de nadruk ligt hier toch wel heel duidelijk op het kwade.[1] Ook in het korte *De Brave Hendrik* is het moeilijk zoeken: de jongen die 's ochtends bij het opstaan al meteen blij godsvruchtig aan God denkt en daar meteen al biddend nóg blijer van wordt, is één en al deugd. In een biedermeieromgeving ligt de nadruk op het huiselijke, op het gezin met de vader als hoofd daarvan en vooral op de godsvrucht; wel wordt het eigen geweten als maatstaf genomen, maar dat wordt uiteraard gevoed door God.[2]
Na de afsplitsing van de kinderliteratuur van de volwassenenliteratuur en daarna een scheiding tussen het kinderboek als leesboek en het kinderboek als leerboek, moeten we nog enige decennia wachten voor we kunnen spreken van wat wij nu jeugdliteratuur zouden noemen: werkjes voor opgroeiende adolescenten. Dit is mijns inziens de belangrijkste oorzaak dat we de niet-volwassenenliteratuur in dit opzicht geen afspiegeling van de geest van de tijd kunnen noemen.

Zo zien we dat in de (volwassenen-) literatuur het kantianisme een eigen plaats heeft ingenomen, ook hier ligt het zwaartepunt in het eerste decennium. Anders dan in de genootschappen en in de tijdschriften zijn de individuele uitingen in de literatuur persoonlijker: spot, ironie, hoon zijn houdingen die meer bij individuele uitingen passen dan in de meer geïnstitutionaliseerde. Juist deze uitingen bevestigen het beeld van een snel en hoog opflakkerend vuur en emotie. De felheid van sommige literatoren laat ook hier zien dat men of voor of tegen is; een tussenweg lijkt nog nauwelijks mogelijk. De veronderstelde tegenstelling christendom en kantianisme is voornamelijk het strijdpunt, ook de gedachte van het opklimmen, de perfectionering, en de moeilijkheidsgraad van de taal zijn terugkerende thema's. Voor de sommigen is het gegeven dat het kantianisme zo in de mode is, juist een reden tot afwijzing. Wat opvalt is dat 1800 gezien wordt als het startpunt van een stralende, nieuwe tijd van hoop en verwachting: men is

[1] Zo draagt 'Mooi Netje' te lang haar onderkleding en heet daardoor voortaan 'Vuil Sletje', wordt van Koenraad die gemaand was niet bij een ophaalbrug te gaan spelen, wanneer hij dat toch doet de schedel geplet door juist die brug, krijgt Trijntjes vader door zorgen om haar ongehoorzaamheid een houten been en spant Willem de kroon die ondanks het verbod om in een boom te gaan klimmen dat toch doet en een half jaar later in de herfst in een holle boom gevonden wordt met zijn benen omhoog; men herkent hem (de hemel zij dank!) nog net aan zijn schoengespen….
[2] Vader legt aan Hendrik uit wat een goed geweten is: 'Een goed geweten, mijn lieve kind!, is de grootste schat, dien wij hier kunnen bezitten; en om deze te verkrijgen en te bewaren, is het, dat wij al onze zorg moeten aanwenden. Bevlijtig u daartoe. Bid God om ondersteuning, en gij zult een gelukkig leven lijden!' N. Anslijn, *Raadgevingen en Onderrigtingen voor Kinderen, ten dienste der scholen*, Leiden, 1818, 4e lesboek, pag. 47.

zich bewust niet alleen van een mogelijke ommekeer, van eventuele radicale veranderingen op ieder terrein, maar van noodzakelijke, nu niet meer te ontkennen ontwikkelingen, niet in het minst ingegeven door de gedachte dat de vorige eeuw veel heeft laten liggen en men op allerlei terreinen onderdoet voor het verleden.

Losse, niet-geïnstitutionaliseerde en/of gekanaliseerde reacties op het kantianisme komen steeds meer op, vaak in de vorm van polemieken. We hebben de polemiek gezien tussen Van Hemert en Bonnet die zich afspeelt in de jaren 1784-1804. We hebben ook de omvangrijke polemiek met Van Hamelsveld gezien die zich afspeelt in 1792-1803 en die later in 1808 wordt opgerakeld, alsmede die tussen Van Hemert en Van Alphen die zich afspeelt in 1802 in deel V van het *Magazyn*; die met Nieuhoff van een jaar later is ook reeds aan bod gekomen. Deze blijkt het startsein te zijn voor het stof rond *Eenige bespiegelingen der kantische wijsgeerte, door Eclecticus* geschreven door D. van de Wijnpersse uit 1805. Bij de bespreking van deel VI van het *Magazyn* zagen we de polemiek die ontstaat na de dissertatie van Sypkens. Bij de bespreking van de universitaire reacties, vooral waar het de rechtsleer betreft, zullen we de schermutselingen zien tussen Bilderdijk, Kinker, Thorbecke en Le Roy.[1] Van Hemert blijft zich ook nog na het beëindigen van de *Lektuur* schriftelijk roeren. Opvallend is dat de polemieken blijkbaar steeds meer uitnodigen tot nog meer strijd en niet beperkt blijven tot een één-op-één discussie, maar slepen anderen in de strijd mee. Zo voert Van Hemert in 1800/1808-1814 met Wyttenbach een felle polemiek waar Wyttenbachs leerling en latere biograaf Mahne zich in mengt.[2] In 1806-1807

[1] De chronologie hiervan is: W. Bilderdijk, *Korte ontwikkeling der gronden van het natuurregt,* Leiden, 1821; J. Kinker, *Brieven over het Natuurregt aan den Heer Paulus van Hemert, naar aanleiding van Mr. W. Bilderdijk's korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht en daarbij gevoegde zielkundige Verhandelingen,* Amsterdam, 1823; J. Thorbecke, *Bedenkingen aangaande het regt en den staat*, Amsterdam, 1825; J. le Roy, *Bescheidene bedenkingen, briefsgewijze voorgedragen aan den Hoogleeraar, den Heer Mr. J. Kinker, wegens eene in zijne brieven over het natuurregt voorgeslagene nadere wijziging der critische wijsbegeerte*, Amsterdam,1827.

[2] De chronologie hiervan is: (het voorspel:) D. Wyttenbach, *Vita Davidis Ruhnkenii*, Leiden, 1799; (de aanleiding) P. van Hemert, 'Eenige bedenkingen tegen de critische wijsgeerte, en den opgang derzelve, uit de weg geruimd. (Eene zamenspraak, tusschen Crito, Menader, en Hermogenes)' in *Magazyn*, deel III, derde stuk, pag. 1-72; (de start) D. Wyttenbach, 'Epistola ad Lyndenum' in *Bibliotheca critica*, Amsterdam, 1779-1808, vol. III, pars IV; P. van Hemert, *Epistola ad Daniëlem Wyttenbach, virum clarissimum*, Amsterdam, 1809 (55 pag.); P. van Hemert, *Epistola ad Daniëlem Wyttenbach, virum clarissimum*, tweede en sterk vermeerderde druk, Amsterdam, 1809 (89 pag.); D. Wyttenbach 'Καθάρσιον' in : *Φιλομαθιας τά σποραδον* (*Miscellaneae doctrinae*), Amsterdam, 1809-1817, vol. III, liber primus; P. van Hemert, *Pauli van Hemert Trias epistolarum ad Daniëlem Wyttenbach, virum clarissimum*, Amsterdam, 1810; W. Mahne, *Epistolae sodalium Socraticorum Philomathiae*, Zierikzee, 1813; P. van Hemert, *Strena Pauli van Hemert, ad Daniëlem Wyttenbach missa ipsis kalendis Januariis 1815*, 's Gravenhage, 1814.

vindt de polemiek tussen Feith en Kinker plaats waar Van Hinlopen onder het pseudoniem 'Christianus' zich in mengt waarop Nieuwenhuis reageert.[1] Als laatste noem ik de ontwikkelingen rond de ramp te Leiden die het lont in het kruitvat genaamd kantianisme aansteekt.

De polemiek tussen Van Hemert en zijn voorganger als hoogleraar bij de remonstranten Wyttenbach, is deels beschreven.[2] De conclusie kan wel luiden dat die tot één opeenstapeling van gedram, gescheld, geschimp en geschop is verworden, doortrokken van wrok en wrevel.[3] In hoeverre deze polemiek Van Hemert heeft doen besluiten (eerder) te stoppen met schrijven over het kantianisme, is niet duidelijk, maar het moet hem kruim gekost hebben. Bovendien: Wyttenbach had ontegenzeggelijk veel aanzien en vele vrienden! Het scherpe oordeel in de *Algemeene Konst- en Letterbode* uit 1806 al (de polemiek zal zich dan nog jaren voortslepen) zal dan ook toen al door velen onderschreven zijn.[4] Ook het negatieve oordeel later van Groenewegen lijkt me juist.[5] De aanleiding is de samenspraak in het *Magazyn* waar Van Hemert bij monde van Crito, Menander en Hermogenes ingaat op de kritiek die Wyttenbach geeft in zijn

---

[1] De chronologie hiervan is: R. Feith, *Brieven aan Sophië,* Amsterdam, 1806; J. Kinker, *Brieven van Sophie aan Mr. R. Feith,* Amsterdam, 1807; Christianus, *Brief van Sophia aan Mr. J. Kinker, de brieven, door denzelven op haren naam, aan mr. Rhijnvis Feith geschreven, betreffende*, Utrecht, 1807; J. Nieuwenhuis, 'Bespreking van: Feith, brieven aan Sophië en Kinker, brieven van Sophie' in *SCHB*, Den Haag, 1807, pag. 219-235.

[2] Zie hiervoor: C. von Prantl, 'Daniël Wyttenbach als Gegner Kants' in *Siztungsberichte der philophisch-philologischen und historischen Classe der k.b. Akademie der Wissenschaften zu Munchen,* München, 1877, pag. 264-286; ook V. Franke geeft een helder overzicht in *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837*, Amsterdam, 2009.

[3] De enige overgebleven brief van Van Hemert met een mijns inziens enigszins relevante inhoud voor deze studie dateert van 3 september 1803 en is geadresseerd aan Van Heusde. Van Hemert dankt Van Heusde voor een toegezonden werk, strooit nog wat met beleefdheden en gaat dan rechtstreeks weer zeer schamper in op de brief die Wyttenbach geschreven heeft aan Van Heusde: 'Het spreekt van zelf, dat ik Uw Specimen nog niet gelezen heb, Uwe voorrede egter, en den brief van D. Wyttenbach aan U, heb ik met hoogen graad van vermaak gelezen; en hoe kan dit anders, zo men eeuwige gevoeligheid voor het schoone heeft? (…) Het kan zeer wel zijn, dat de groote Wyttenbach andermaal heeft willen steken op de onschuldige critische Philosophie: maar dat hij haar werkelijk gestoken en gekwetst hebbe, is mij nog niet uit zijne brief gebleken. (…) Het is egter mooglijk, dat hij mij heeft willen steken! (…) Doch de mooglijkheid kan bij mij tot geene waarschijnlijkheid klimmen, uit hoofde mijner kleinheid, vergeleken met 's mans erkende grootheid (aquila non captat muscas).' Brief P. van Hemert aan Ph. van Heusde, gedateerd 10/09/1803, bibliotheek UU.

[4] 'Daar de wetenschap bij deze twist niets gevorderd is, (…) wenschen wij, om der goede zaak wille, dat deze onnuttige Lettertwist, die Bezwaarlijk den roem van den Hoogleeraar Wyttenbach en zijne vrienden vermeerderen en ook niet dien van den Hr. P. van Hemert verminderen zal, mogt ophouden.' In *Algemeene Konst- en Letterbode,* Amsterdam, 1806, deel I, pag. 251.

[5] 'De wetenschap zou er niet armer en de herinnering aan Van Hemert zeker weldadiger door geworden zijn, als het in de pen was gebleven. Het heeft iets onbevredigends, de belangrijke werkzaamheid van dezen man met zoo nuttelooze schrijverij te zien eindigen.' H. Groenewegen, *Paulus van Hemert als godgeleerde en als wijsgeer*, 1889, Amsterdam, pag. 216.

Vita Davidis Ruhnkenii uit 1799.[1] Kant zou door zijn stijl, zijn specifieke terminologie, zijn overdaad aan neologismen en door het gebruik van het Duits (lees: niet-Latijn) niet de moeite van alle aandacht waard zijn. Eerder heeft Wyttenbach zich al in 1780 in *Disputatio de Unitate Dei*, met goud bekroond door het Stolpiaansch Legaat, en een jaar later in zijn *Praecepta Philosophiae Logicae* negatief over Kant uitgelaten. Wyttenbach reageert in 1807 hautain op Van Hemerts samenspraak in een in de *Φιλομαθιας τά σποραδήν - Bibliotheca Critica* gepubliceerde samenspraak: de zo genoemde 'Epistola ad Lyndenum'.[2] Het beeld dat Wyttenbach gebruikt is afkomstig van de kermis: hij vergelijkt Kants categorieën met een poffertjespan: de ervaring is de poffertjesbakker: deze giet met behulp van onder andere tijd en ruimte in de pan het waargenomene, bakt vervolgens alles maar wat en presenteert het ons dan als een soort poffertje. Deze categorieën tijd en ruimte bepalen dus de vorm van het Ding an sich dat wij als poffertje, das Ding für mich, waarnemen. Hoewel Wyttenbach in eerste instantie nog vriendelijk is – hij geeft zelfs toe dat enige onderdelen van de filosofie van Kant hem 'niet helemaal' echt compleet absurd voorkomen -, is zijn eindoordeel toch ronduit negatief: 'at universam doctrinam principiam et exitum probare me non posse fateor.'[3] Hij eindigt dan bovendien met de denigrerende simplificatie dat wat Kant denkt en betoogt heel simpel is samen te vatten in het volgende: alle honden hebben vier poten, er zijn ook andere dieren, maar omdat alle dieren geen hond zijn, hebben die dus geen vier poten. De recensie in *De Recensent, ook der recensenten* is overduidelijk: deze aanval kan niet onbesproken blijven! Deze nodigt dan ook nadrukkelijk Van Hemert uit om direct in het Latijn een reactie te geven.[4] Meteen antwoordt Van Hemert in 1809 inderdaad in een (veel te) haastig geschreven *Epistola ad Daniëlem Wyttenbach, virum clarissimum*. Het blad *De Recensent, ook der recensenten* reageert dan instemmend met 'Onze Recensie van het laatste stuk der Bibliotheca critica was nauwelijks afgedrukt, of wij zagen aan onze verwachting, dat de heer Van Hemert zou antwoorden, en aan onzen wensch, dat hij zulks in het Latijn mogt doen, door de verschijning van den aan het hoofd dezer opgegeven' Brief reeds voldaan

[1] P. van Hemert, 'Eenige bedenkingen tegen de critische wijsgeerte, en den opgang derzelve, uit de weg geruimd. (Eene zamenspraak, tusschen Crito, Menader, en Hermogenes)' in *Magazyn*, deel III, derde stuk, pag. 1-72.

[2] Het betreft een gesprek tussen Lynd. (=Lyndenus), Ph. (=Philalethes) en W. (=Wyttenbach). Het gefingeerd gesprek is opgenomen in D. Wyttenbach, *Φιλομαθιας τά σποραδήν - Bibliotheca critica*, liber primus, Amsterdam, 1807.

[3] D. Wyttenbach, *Φιλομαθιας τά σποραδήν - Bibliotheca critica*, liber primus, Amsterdam, 1807, pag. LXXIV.

[4] Deze recensie is opgenomen in de *REC*, Amsterdam, 1809, pag. 286-293.

(...).'[1] Van Hemert ontdekt echter al snel grammaticale fouten die door de haast waarin hij geschreven heeft, zijn ontstaan en is bang dat die de aandacht zullen afleiden van waar het werkelijk omgaat, dus geeft hij hetzelfde jaar nog een uitgebreidere tweede druk uit waarin hij slim niet alleen die fouten verbetert, maar ook het geheel vermeerdert met een voorrede waarin hij Wyttenbach expliciet demonstratief uitdaagt tot reactie. De uitdaging gaat vergezeld van talloze diskwalificaties voor Wyttenbachs bijdrage als 'nugae!' en 'impudentia!', weer manieren om hem nóg meer venijnig uit te dagen.[2] Kinker schiet Van Hemert te hulp en publiceert een recensie van de *Bibliotheca critica* van Wyttenbach in de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* waarin hij bijtend als een schoolmeester Wyttenbach de les leert.[3] Na de te verwachten en ook de gebruikelijke constatering dat de aanval van Wyttenbach onbeschaamd is en diens reactie naïef, komt de steek onder water: diens beoordeling van de kritische wijsgeerte kwalificeert Kinker als oppervlakkig en hij prijst Wyttenbach weliswaar als zijnde onaantastbaar ('kampioen') op het gebied van de letteren, maar als 'machteloos', ja zelfs als 'nietswaardig' op het gebied van de wijsbegeerte: '(...) uti namque in literis regna; atque εν προμαχος jure summo censeris, ita in recentiore Philosophiâ plane ἀναλκις es και ουτιδανος.'[4] Kinker voelt zich heer en meester op dit laatste terrein. Hij onderwijst Wyttenbach speels: niet het beeld van de poffertjespan, maar een kinderlijk beeld van een groene bril gebruikt hij om de hoogleraar dan maar een begrijpelijk beeld van de kritische wijsgeerte te geven. De eerste vergelijking klopt namelijk in het geheel niet omdat het beslag, de schep, de beslagschotel en de bakker of bakster bovenzinnelijke νουμενα zijn; wat gebeurt er als we een groene bril opzetten? We zullen dan alles groen zien, ja we zullen alles groen móeten zien:

> Wanneer wij door dien bril de vier poten van des Hoogleraars hond zien, dan zullen wij deze gedachte ons groenachtig voorkomen; zien wij er vervolgens de beenen van den hoogleeraar zelven door; dan zullen wij zeker iets anders, iets menschelijks, niets pootachtigs, ook niet vier, maar twee in getal zien; maar de groene nuance is in beide dezelfde. Fiat applicato! – De schrijver van de Bibliotheca critica en het blaffende dier

[1] Deze recensie is opgenomen in de *REC*, Amsterdam, 1809, pag. 392-397.
[2] P. van Hemert, *Epistola ad Daniëlem Wyttenbach, virum clarissimum,* 1807, Amsterdam, pag. 15 en pag. 31; 'Nugae' betekent 'onzin' - 'Impudentia' betekent 'schaamteloosheid.'
[3] J. Kinker, recensie van *Bibliotheca Critica* III, IV, 1808 in de *SCHB*, Amsterdam, 1809, pag. 173-204. Zoals we gezien hebben verschijnen er ook uiterst negatieve recensies in de *REC*, Amsterdam, 1809, pag. 286-293 en idem, pag. 392-397.
[4] J. Kinker, *SCHB,* Amsterdam, 1809, pag. 176.

> (salvâ veniâ, en zonder eenige de minste verdere vergelijking, dan tot opheldering nodig is) voor een oogenblik voor de νουμενα van PH genomen, zijn groen, de laatste b.v. bruinachtig, de eerste zwartachtig groen (want dit hangt van de kousen af); wat moet nu het besluit zijn? (in de veronderstelling dat wij zeer wel weten, en er ons van bewust zijn, dat wij door een' groene bril zien). Dit immers, hooggeleerde, en door en door litterarische man! dit immers, dat wij uit de poten van het getrouwste der viervoetige dieren, en uwe kousen besluiten, dat het groene niet in de poten maar in den bril zit, en dat dit groene moet ophouden, zoodra wij door dien bril niet langer zien? Wel te verstaan, bij menschen, die het met ons eens zijn, dat onze bril een groene bril is; anders niet. [1]

Wyttenbach slaat in 1809 terug in een geschrift van 155 pagina's dat de titel 'Καθάρσιον' draagt, al dient men deze toch vooral ironisch te interpreteren.[2] Het geheel is verdeeld in XXIX gesprekken tussen Philalethes en Critobulus.[3] Drie zijn er ter inleiding, één over het motto, één over de inleiding van Van Hemerts brief, één over een algemeen oordeel over van Hemert, één over de opzet van Van Hemerts brief, één over Kant. Brief IX tot en met XVIII is een lange verantwoording van de aanval op het kantianisme zoals eerder plaatsvond. Deze gesprekken zijn uitwerkingen van aantijgingen. Van Hemert zou onjuist citeren, diens aantijgingen zouden belachelijk zijn en zijn mening dat Wyttenbach Kant helemaal niet gelezen zou hebben, zou onjuist zijn. De gesprekken XXVII en XXVIII gaan in op de hoop dat Van Hemert zal genezen van zijn ziekte, het laatste gesprek is (als voelt Wyttenbach toch al de kleinheid aan) een verontschuldiging aan de lezer. In een vileine, maar opzichtige en vooral paradoxale poging argumenta ad hominem te ontwijken valt de naam Van Hemert niet één keer: de 'Horrearius - snel maar alleenstaand' is de kwade genius (al moet in dit geval wel vermeld worden dat Wyttenbach die kwalificering dan nog wel met een hoofdletter schrijft om zo nog duidelijker aan te geven dat hij de persoon met de beginletter 'H' bedoelt).[4] Zijn bezwaren kunnen

---

[1] Idem, pag. 199-200.

[2] D. Wyttenbach, *Bibliotheca critica*, Amsterdam, 1809, pag. 1-155.
Καθάρσιον is het Griekse verkleinwoord van 'reiniging' en zou vertaald kunnen worden als 'het klare lucht maken' of 'verzoening', maar niets van de inhoud rechtvaardigt deze titel. Ook nu weer is hij bijtend, sarcastisch en aanvallend.

[3] Philalethes kan vertaald worden als 'minnaar der waarheid.' Onder de naam Critobulus komt in Wyttenbachs werk vaak een personage voor dat zeer bedreven in zijn vak en uiterst bestudeerd is; met hem zou naar verluidt de hoogleraar Nicolaas Paradys bedoeld worden; zie A. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, 1872, Haarlem, deel 15, pag. 88.

[4] Zo schrijft hij 'Sit sane hoc melius, inquit: vulgus quidam eruditorum, cui servit Horrearius, malit citius & solum, quam serius & comitatius accipere: sed ille suum dominum, tu tuum judicium sequare.' D.

samengevat worden in de volgende zes punten. Ten eerste vindt hij Kants wijsbegeerte onduidelijk ('duister') en al verouderd vóór die in Nederland bekendheid kreeg: Eberhard, Feder, Schwab en Mendelssohn zouden vóór hem al het ondeugdelijke ervan hebben blootgelegd. Naast dit autoriteitsargument noemt hij nog een aantal bezwaren; ik onderscheid er in navolging van Prantl in totaal nog vijf.[1] Wyttenbach stelt dat Kant, die stelt dat kennis subjectief is, niet het recht heeft om objectief de grenzen van kennis vast te stellen. Kinker stelt in zijn recensie dat Wyttenbach onder de termen objectief en subjectief iets heel anders verstaat dan wat Kant hieronder verstaat: zij betogen langs elkaar heen! Wyttenbach gebruikt de term subjectief namelijk voor 'betwistbaar' en de term objectief voor 'zeker' en 'feitelijk'. Kinker valt hem hierover dan ook terecht aan:

> Is dit waarlijk door een' Hoogleraar, die toch ten minste wel eene van buiten geleerde Logica aan zijne auditores of discipuli (het eerste is hier beter dan het laatste) onderwezen heeft, na rijp beraad en overleg nedergeschreven? 't Is nauwelijks te gelooven. Wij hopen maar, dat wij het letterlijk genoeg overgezet zullen hebben; maar, zonder de vergelijking met den text, waaruit toch bij mogelijkheid geen andere zin te extorqueren is, zou men er bijna aan moeten twijfelen. Hoe? – Die al ons weten als subjectief beschouwt, zou, om die reden, vruchteloos, moeten trachten, om de ware grenzen onzer kennis aan te wijzen? Heeft W. het wel overdacht? – Daarom juist om dat Kant onze kennis subjectief, relatief, d.i. in goed Hollandsch gesproken, voorwaardelijk, van de formen onzer kennis afhankelijk beschouwt; daarom, en daarom alleen, moet hij ook tevens aannemen, dat de grenzen onzer kennis bepaalbaar zijn. Die de kennis voor objectief, volstrekt onvoorwaardelijk houdt, spreekt zichzelven, even als W, in éénen adem tegen, wanneer hij slechts het woord grenzen daar bij uit zijn' mond laat vallen.[2]

Als derde punt stelt Wyttenbach dat Kants categorieënleer één grote contradictio in terminis is; als vierde heeft Wyttenbach kritiek op onderdelen van de categorieënleer; de indeling van iedere groep in drieën vindt hij ook te kunstmatig. Als vijfde verwijt hij Kant bijvoorbeeld God voor niet-kenbaar te verklaren, maar die wel met behulp van de categorische imperatief als deus ex machina van de praktische rede op te voeren. Als laatste stelt Wyttenbach dat Kant niet bewezen heeft dat ruimte en tijd niet geldig zijn voor bovenzinnelijke voorwerpen. Diens redenering zou luiden dat omdat alle zinnelijke voorwerpen

---

Wyttenbach, 'Καθάρσιον' in *Φιλομαθιας τά σποραδήν - Bibliotheca critica*, liber primus, Amsterdam, 1809, pag. 155.

[1] C. von Prantl, 'Daniël Wyttenbach als Gegner Kants' in *Siztungsberichte der philophisch-philologischen und historischen Classe der k.b. Akademie der Wissenschaften zu Munchen,* München, 1877, pag. 264-286.

[2] J. Kinker, *SCHB*, Amsterdam, 1809, 5, I, pag. 181-182.

ruimte en tijd kennen, al het bóvenzinnelijke dus geen tijd en ruimte kent en hij vergelijkt - zoals eerder al gesteld - dit minachtend met: 'alle honden hebben vier poten, dus wat niet hond is, heeft geen vier poten.'

Hierna gaat het nog steiler bergafwaarts: de reactie van Van Hemert blijft niet lang uit en in hetzelfde jaar verschijnt *Trias epistolarum ad Daniëlem Wyttenbach, virum clarissimum*. W. Mahne, dan nog rector te Zierikzee, later hoogleraar te Gent en Leiden, stookt in 1813 de oude vete in de voorrede van zijn *Epistolae sodalium Socraticorum Philomathiae* zeer uitdagend op met de krankzinnigheidsverklaring van Van Hemert.[1] Nog eenmaal reageert Van Hemert en schrijft in 1814 rechtstreeks aan Wyttenbach verstandig Mahne negerend het zeer spottende nieuwjaarsgedicht *Strena Pauli van Hemert, ad Daniëlem Wyttenbach missa ipsis kalendis Januariis 1815* waarin hij hem uiterst hartelijk dankt voor de waarschuwingen voor de kantiaanse koorts en voor de Duitse krankzinnigheid waar hij met behulp van Wyttenbach toch maar mooi van genezen is, impliciet hiermee wel toch erkennend dat hij het werk van Mahne gelezen heeft en zich dit heeft aangetrokken.

Het werk is verzadigd van sarcasme en cynisme, onmachtig als Van Hemert zich weet om zijn tegenstander te treffen: deze wordt voortdurend aangesproken met 'amabilissimus Wyttenbachius' en het feit dat de zo hooggeplaatste Wyttenbach zich toch even bekommert om, ja zich verlaagt tot Van Hemert, wordt samengevat in het hautaine en smadelijke 'aquila non captat muscas.'[2] In vierenzestig pagina's voeren Clinias, Megillus en ego (=Van Hemert) een gesprek, waarin de laatste uiteindelijk godzijdank het licht ziet, blij te zijn verlost van die kantiaanse koorts waar zoveel mensen door overvallen worden.[3]

---

[1] Deze W. Mahne geeft in de voorrede van zijn *Epistolae sodalium Socraticorum Philomathiae* een uiterst geflatteerd en vooral uiterst eenzijdig overzicht, namelijk pro-Wyttenbach, van de pennenstrijd: hij spreekt voortdurend denigrerend over 'Hemertianae maledicentiae', maar gebruikt hoffelijk woorden als 'dignitas' en 'elegantia' als hij het over Wyttenbach of zijn werk heeft. Hij benoemt het werk van Wyttenbach met het woord 'liber' maar het werk van Van Hemert heet steeds een 'libellus', de 'ferox et truculentus animus Hemerti' staat tegenover de 'animus excelsus et elatus Wyttenbachii' en wanneer hij het over het in het Latijn geschreven werk van (de hoogleraar) Van Hemert heeft, schrijft deze rector die Van Hemert in navolging van Wyttenbach aanduidt met 'Horrearius', vol dedain dat het slechts geschreven is in een raar soort potjeslatijn waar hij zijn neus voor ophaalt; hij sluit af met de kwalificatie voor het werk 'latinitate Belgissante et plena barbarismis': potjeslatijn dus!

[2] P. van Hemert, *Strena Pauli van Hemert, ad Daniëlem Wyttenbach missa ipsis kalendis Januariis 1815,* Amsterdam, 1814, pag. 18. Het citaat is van Erasmus afkomstig; vert. J.V. 'een adelaar bekommert zich niet om vliegen': een (echt) grote geest staat boven kleinigheden.

[3] Clinias en Megillus zijn beiden figuren uit werken van Plato, vooral uit de *Wetten*: het zijn twee oude filosofen die in gesprek gaan met een vreemdeling en hem overtuigen. De keuze is sarcastisch: in de *Wetten* wordt een Atheense jongeling opgevoerd die goden onder andere mildheid toedicht; door de twee oude wijzen wordt hij van repliek gediend.

Het zal Van Hemerts laatste reactie zijn, overtuigd als hij is dat hij schriftelijk geen potten (meer) kan breken, het filologisch toch aflegt tegen Wyttenbach en alleen maar de aandacht van het kantianisme afleidt: een strijd tegen de windmolens; bovendien moet het hem opvallen dat zijn optreden door zijn persoon meer en meer een averechts effect krijgt: de 'remonstrantse professor' legt de bijl waarmee hij heeft gehákt, neer: dit werk zal niet alleen het einde van deze lange polemiek blijken, ook in algemene zin zal dit het laatste werk van Van Hemert zijn. Hij heeft meer praktisch werk te doen!

Een volgende polemiek wordt geïnitieerd door Feith: deze stelt in een bekroonde verhandeling voor de prijsvraag uitgeschreven door Teylers Godgeleerd Genootschap dat hij Kant radicaal afwijst omdat die de mens zou opleiden tot God zonder deugd.[1] Van Hemert reageert hierop scherp in zijn *Magazyn*.[2] Tegengesproken, bespot en uitgedaagd en zich zorgen makend over de jeugd die het christendom wellicht zal verlaten, reageert Feith:

> Vooral bloedt myn hart als ik dagelijks op onze Hooge scholen jonge Lieden voor deze Wijsbegeerte ingenomen zie, die tevens nog ter goede trouwe wanen, Christenen te kunnen zullen blijven; zij dwepen in den heerschenden toon mede, en zien den adder niet, die onder de bloemen verborgen ligt.[3]

In 1806 schrijft hij deze *Brieven aan Sophië,* al zou de benaming 'Brieven aan Kant' meer de inhoud dekken.[4] Wie deze Sophie is (gesteld dat zij echt bestaan heeft), is onduidelijk: verschillenden zien in haar Dorothea von Wartensleben, Hanou eerder Lucretia van Merken.[5] Onder andere de vermelding door Feith van

---

[1] R. Feith, 'Godsdienstige begrippen en praktijken noodig voor deugd en goede zeden, vooral bij een vrijeren regeringsvorm, ook bij de beste menschelijke voorzorgen en hulpmiddelen van wetgeving, beschaving en opvoeding' in de *Verhandelingen van Teylers Godgeleerd Genootschap*, Haarlem, 1802, deel XX.

[2] P. van Hemert, 'Aan Mr. Rhynvis Feith, door den uitgever' in *Magazyn*, deel VI, pag. 77-125.

[3] R. Feith, *Brieven aan Sophië,* Amsterdam, 1806, pag. 4.

[4] Zie ook A. Hanou 'Sophie's keuze: Kant' in A. Hanou, *Nederlandse Literatuur van de Verlichting (1670-1830),* Nijmegen, 2002, pag. 227-233; *VL*, Amsterdam, 1806, deel I, pag. 88-94.

[5] Zo ook P. Buijnsters, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het Graf',* Assen, 1963. Gravin Dorothea von Wartensleben (1744-?) woonde te Windesheim, vlakbij Zwolle, de woonplaats van R. Feith; A. Hanou, 'Lucretia van Merken: de wijze vrouw van Feith?' in *Literatuur* 2004, nr. 7, pag. 38-40. Lucretia Wilhelmina van Merken (1721-1789) is in de jaren '70 een van de bekendste schrijfsters van het land, eerst vurig bewonderd, later verafschuwd door Elisabeth Wolff. Zij schreef o.a. in 1774 *Het beleg der stad Leyden.* In de blog-spot HERKAUWER II d.d. 27/02/2008 van Hanou stelt deze: 'Sofietjes zijn (…) in de mode tussen 1770 en 1815.' In het *Amsterdamsch Avond-journaal*, de opvolger van *De Ster* en uitkomend van 19 juni 1806 tot 20 augustus 1806, staat een aankondiging van een Franse Sophie: '(…) Sophie, ou le malheur est bon a quelque chose onder voorwendsel van een tweede deeltje te zijn van een verloren werk (…) beschrijft het de lotgevallen van een jong meisje. (…) Maar hoe het ook zij, men durft dit boekje ook aanpryzen als eene onzondige spys voor leesgierige jeugd.' *Amsterdamsch Avond-journaal*, Amsterdam, d.d. 3 juli 1806, pag. 51.

zijn 'muze' Sophie al in 1783 in de voorrede van zijn *Julia* en een paar jaar eerder al als de jonggestorven echtgenote én muze in het korte verhaal *De Hermiet,* maar ook bijvoorbeeld de titel van een brochure waarin de nieuwste medische ontwikkelingen genoemd worden die aan iedere vrouw bekend mogen worden verondersteld, en (zogenaamd) ingezonden brieven in dagbladen die van of juist aan Sophie gericht zijn, doen eerder vermoeden dat de naam Sophie misschien niet gezien moet worden als een eponiem, maar als een wijdverbreide personificatie; slim, gelovig, bevallig, tolerant, leergierig, belezen, onpartijdig, vaderlandslievend en vooral onschuldig: dat zijn allemaal eigenschappen van Sophie.[1] De (brief-)vorm is voor Feith gebruikelijk en in deze zelfs voor de handliggend: in 1793 was immers van Ewald *Brieven aan Emma over de philosophie van Kant* verschenen. In deze *Brieven aan Sophië*, vijf in totaal, rijmend, in versvoeten en van aantekeningen voorzien, probeert Feith niet zozeer de kantiaanse wijsbegeerte te weerleggen, als wel waarschuwend te bewijzen dat deze onverenigbaar is met het christelijke geloof:

> Men begrypt hier intusschen van zelven uit dat ik eigenlyk met de volgende verzen geen voor het handsche wederlegging van het kantianisme kan bedoeld hebben; (...). Gaarne zoude ik mijne jeugdige Lezers zo volkomen overtuigen, als ik overtuigd ben, dat de beginselen der Critische Wijsbegeerte zich volstrekt met het Christendom, zoals het ons door Jesus Christus en de Apostelen is medegedeeld, niet verdragen.[2]

Feith ageert scherp tegen de autonomie van de praktische rede. De achtergrond van de *Brieven aan Sophië* is de ergernis van Feith over Kinkers 'Gedachten bij

---

[1] Uit de 'Voorrede' van R. Feith, *Julia*, 1783: 'Aan wie zal mijn Schilderij behagen? – Aan Sophie? ja! en aan die weinigen, die haar gelijken, die zulk een schoon, gevoelig, hart in haaren boezem dragen. (…) Welaan! ik zal gehoorzamen. Ten minsten - en dit alleen is toejuiching genoeg - ten minsten zal Sophie mij met haare goedkeuring belonen, en elk, die gelukkig genoeg is van haar te kennen, zal overtuigd zijn, dat mijne JULIA geen wezen van verbeelding is.' R. Feith, 'De Hermiet' in *Dicht- en prozaïsche werken*, Rotterdam, 1924, deel V, pag. 89-101. G. Swartendyk Stierling, *Brieven aan Sophia, over de keuze van een geneesheer,* Haarlem, 1813. Zo lezen de Amsterdammers op 8 mei 1806 op pag. 206-208 in *De Ster*, een algemeen cultureel blad dat drie maal per week uitkomt, de ingezonden brief 'Brief van Sofia aan de redacteurs van de STER', op 10 mei op pag. 211-212 'Andwoord aan Sofia' en op 10 juni 'Brief van Sofia aan de Redacteur van de STER' als reactie op een artikel dat in nr. 22 op 29 april 1806 op pag. 173 verschijnt getiteld 'Een afgeluisterd Gesprek' dat als volgt gaat:

A. Ik heb ook ene huwbare dochter te huis, een meid als een vlag, die rijen en omzien kan (…).
B. Wie meent gy? Sophia?
A. Juist! Dat kind heeft ook meer dan den Almanach van 't jaar 1805 gelezen, en schryven kan ze tegen de beste. (…) Eendracht, onzydigheid, waare vaderlandsliefde zou ze gepredikt hebben. Zy is (…) van de heerschende kerk; maar toleranter meisje is 'er in de geheele Republiek niet.

Zie ook een werk als W. Sels, *Rosalie en Sophie, of De hoogste graad van het verheven sentimenteele, aangetoond in derzelver jammerlyke lotgevallen. Vertaald uit het Duits*. Amsterdam, 1790. In de vrijmetselarij valt deze eer niet aan 'Sophie' te beurt, maar aan 'Isis'.

[2] R. Feith, *Brieven aan Sophië,* Amsterdam, 1806, pag. III-IV.

het graf van Kant' waarin deze eufoor de lof zingt op Kant, die er in geslaagd zou zijn determinisme en vrijheid met elkaar te verzoenen.[1] Voor Feith is het wereldbeeld immers helder: de Schepper (voor Feith de God uit de bijbel) heeft de aarde geschapen en ziet op haar verloop toe. De hiërarchie is duidelijk met en ook in de schepping gegeven, het doel van alles ligt vast en elke soort heeft zijn plaats; het morele handelen is er niet om het morele handelen zelf, maar om het Woord van God - het evangelie - te volgen en om zo in het hiernamaals te komen. De positie van de mens is voor Feith een vast gegeven, maar tot zijn ontzetting ziet Feith nu opeens de onschuldige Sophie een heel ander perspectief innemen, een die niet uitgaat van God, maar van de mens. In de eerste brief waarschuwt hij Sophie en zet hij meteen zijn doelstelling uiteen:

> Gij ziet dus, heeft uw hart eens deze leer gekozen,
> Dan is het Christendom, Vriendin! voor u verloren.
> Dan hebt ge aan 't redelicht genoeg in uwen kring,
> En wat hier boven gaat, is slechts begoocheling.
> Verwacht niet, dat ik hier, zoo dwaas als onbescheiden,
> U door een doolhof van zijn stelsel zal leiden.[2]

In de tweede brief bespreekt hij Kants gedachten over ons kenvermogen. Hoezeer het hem eigenlijk alleen te doen is om de bedreiging voor het christendom wordt duidelijk in zijn 'weerlegging':

> Alle onze aanschouwing vindt haar grond, door heel ons leven
> Niet in het voorwerp, met wat waan 't vernuft zich voed',
> Maar onderwerpelijk in den vorm van ons gemoed.
> Dit 's beuzelpraat, Vriendin! Wat Kant zich moog' vermeten,
> 't Gezond Verstand beslist! [3]

In de derde brief gaat hij in op de onverenigbaarheid van het kantianisme met het evangelie, in de volgende brief stipt hij de onderlinge verdeeldheid onder de kantianen aan als bewijs van de zwakte van het stelsel en in de laatste brief stelt hij als conclusie dat hij het evangelie ver verheven boven iedere wijsbegeerte ziet en grijpt hij terug op de eerste brief:

> 'k Vind niets bij KANT, hoe hoog onze eeuw hem moog verheffen,
> Dat ik niet, meerder klaar, bij Jesus aan kan treffen.[1]

---

[1] Misschien ook de titel van het lofdicht: Feith was immers de dichter van 'Het graf'. Is voor Kinkers werk niet een meer voor de handliggende titel 'Gedachten bij de dood van Kant'?
[2] Idem, pag. 36.
[3] Idem, tweede brief, pag. 36-37.

Bij deze laatste regels geeft hij een uitgebreide kanttekening.
Maar och, wat heeft de kleine Sophie toch verloren!

> Maar wie was meer dan gij dier Leer ooit toegewijd
> O, zoet herdenken dan nog steeds mijn ziel verblijdt!
> Sophie, hartsvriendin, waar is den tijd gebleven,
> Toen ge in een Paradijs op 't vreedzaam veld mogt leven,
> Toen ge alles, wat de deugd en het Heil eens stervlings grondt
> Voor tijd en eeuwigheid in uw Jesus vondt,
> En bij zijn Godsdienst, die uw aanzijn op deed bloeien,
> Uw effen dagen zo genoeglijk heên zaagt vloeijen! [2]

Weliswaar heeft Feith onderkend dat hij zijn hand duidelijk overspeeld heeft - in de reactie van Kinker wordt hij zelfs badinerend 'Rhijntje' genoemd en ook de recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is niet bepaald positief -[3] en weliswaar is hij in 1807 in een voordracht voor de Zwolse afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen getiteld 'Het Geluk' heel wat minder negatief,[4] zijn stelling dat het kantianisme overbodig is omdat een ware christen het helemaal niet nodig heeft, handhaaft hij:

> Ik vond ze een' bak, die geen water hield, als onze aamechtige ziel het meest naar een' laaf dronk smacht; ik keerde weer tot het eenvoudig Evangelie, en ik zat weder aan de springader van levendig water, die mij in nood en dood bleef laven, en die ik zeker ben, dat mij, bij mijnen overstap in eene andere wereld, ook niet begeven.[5]

---

[1] Idem, eerste brief, pag. 16.
[2] Ibidem.
[3] *VL,* Amsterdam, 1806, pag. 88-94.
[4] Zie o.a. P. Buijs, *De Eeuw van het geluk*, Hilversum, 2007, pag. 84.
[5] G. Suringar, *Gedenkzuil voor Rhijnvis Feith*, Leeuwarden, 1825, pag. 126. Rechtstreeks heeft Feith na Kinkers werk niet meer gereageerd, maar in *De Ouderdom* dicht hij in de eerste zang:

> 'Te wenschen naar geluk en 't spoor der deugd te mijden,
> Is dus onzinnigheid, en tegen God te strijden.
> Zoo lang zijn reine wil aan 't groot heelal gebiedt,
> Vindt de ondeugd 't hoogste goed op hare loopbaan niet.
> Naar Jezus' zuivre leer is 't hoofddoel van dit leven,
> Hier naar volkomenheid, niet naar geluk te streven.
> Wien immer bij den pligt iets dan de pligt ontgloeit,
> Heeft hier zijn loon reeds weg, en blijft aan 't stof geboeid
> (…)
> Maar de eedle, die niets wenscht, wat hem hier 't lot doe vreezen,
> Dan dat hij 't waar geluk in 't eind' moog' waardig weze,
> Die zich ten reinen doel een leven lang dit stelt,
> En moedig neiging, lust, dit doel ten offer velt,
> Die steeds op 't nietig stof zich heft tot hooger orden,
> Moet, waar een God regeert, in 't eind' gelukkig worden.'

Nog in 1817 schrijft hij in 'De Weldaad der Hervorming':

> Wat valsche Wijsbegeerte leer',
> Schei 't Evangelie van den Christen,
> En hij verzinkt tot diermensch neer.[1]

De aversie van Feith tegen welke filosofie dan ook is de hoofdoorzaak van zijn tirade: negen jaar vóór zijn *Brieven aan Sophië* schrijft hij immers al:

> Wat troost bragt Wysbegeerte in duizend stelsels voort?
> Wat biedt ze aan 't hart, dat lydt, en dan geen schim bekoort?
> Een waterlooze wolk! een berg van donkre boeken!
> Is 't ligt, de waarheid in dien doolhof op te zoeken?
> (...)
> Wat gistren waarheid scheen, verklaart ze morgen logen.
> Ach! altyd met zich zelve in harden wederstand,
> Was 't eerst Descartes, toen weêr Leibnits, heden Kant! [2]

Een gelatenheid of een latente vorm van cynisme? Feit is dat de enige regels van Feith die nu nog vaak aangehaald worden de 'Uren, dagen, maanden, jaren, vliegen als een schaduw heen' zijn....

Naast de *Vaderlandsche Letteroefeningen* hebben de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* en *De Recensent, ook der recensenten* gereageerd.[3] Volgens de recensie in de laatste begaat Feith een fout als hij Kant vanwege een andere uitleg van het christendom uitsluit van de christelijke gemeenschap. Bovendien: laat het zo zijn (wat niet zo is) dat Kant en zijn medestanders geen christenen zijn, impliceert dat dan ook dat de kritische wijsbegeerte en het christendom niet kunnen samengaan?

> Wanneer men al eens toegeeft (...) dat Kant en velen zijner volgers in de algemeene betekenis van dit woord geene Christenen waren, dat is, de leer van het Christendom niet op gezag van deszelfs stichter aannemen, volgt hieruit, dat de kritische wijsbegeerte met het Christendom onbestaanbaar is, wist de heer Feith niet, hoe zorgvuldig men, zelfs in Duitschland, kriticisme van kantianisme onderscheidt, en hoe velen de gronden der kritische wijsbegeerte omhelzen, zonder de gevoelens in Kant daarom in alles te volgen?[4]

R. Feith, *De Ouderdom*, Rotterdam,1802, pag. 36.

[1] R. Feith, 'De Weldaad der Hervorming' in R. Feith, *Verlustiging van mijnen ouderdom*, Haarlem, 1826, pag. 56.

[2] R. Feith, ode voorafgaand aan *Aristus*, eerder gepubliceerd in *VL*, Amsterdam, 1797, pag. 567.

[3] *REC*, Amsterdam, 1807, pag. 105-116 en 208-219. Zie ook V. Franke.

[4] Idem, pag. 214-215.

Kritische wijsbegeerte en christendom sluiten elkaar dus niet uit en men kan het eens zijn met de kritische wijsbegeerte zonder Kant geheel te volgen.
Kinker reageert in 1807 in *Brieven van Sophie aan Mr. R. Feith*. Hij heeft eerder Feith al bespot.[1] In zijn inleiding schrijft hij dat Feith zich gedraagt als een dwerg 'die in 't voorbijgaan een' reus in de beenen prikt en vervolgens tegen het volk zegt: Ik wil het niet als een' aanval beschouwd hebben.'[2] Naast het verschil in opstelling vóór of tegen het kantianisme is in *Brieven van Sophie aan Mr. R. Feith* een groot verschil de manier van schrijven, de toonzetting: waar Feith gortdroog stelling neemt, reageert Kinker uit naam van Sophie met humor (zoals later Daalberg - al is het bij hem vaak het spel alleen om het spel - en ook Wyttenbach doen). Kinker zet Feith neer als een wereldvreemde, als een persoon uit vervlogen tijden die niet met de tijd is meegegaan. Al in de eerste regels van zijn *Brieven van Sophie aan Mr. R. Feith* wordt duidelijk dat Kinker geen meelij toont, hij Feith zeker niet alleen op basis van argumenten zal gaan bestrijden en argumenta ad hominem niet zal schuwen, hij gaat er juist vol in.[3] Met ironie, vol dedain ook, reageert de Sophie-van-Kinker dan op Feith en begint al meteen met het bekritiseren van ... het vignet op de titelpagina! Hooghartig – 'Maak versjes op het GRAF: dan kunt gij lof verdienen; Maar tegen KANT..!' - meldt Kinker eerst dat hij het werk van Feith slechts toevalligerwijs onder ogen had gekregen alleen omdat Deiman hem daarop had geattendeerd, reden om zijn reactie nu aan deze op te dragen.[4] Wel citeert hij Feith uitvoerig. Bijtend en neerbuigend verklaart Kinker zijn opstelling in de opdracht aan Deiman:

---

[1] Zo parodieert hij in samenwerking met Bilderdijk al in 1787 het sentimentele 'Alrik en Aspania' van Feith opgenomen in zijn *Romanzes*, Haarlem, 1787 onder de titel *De Alrik en Aspasia van Mr. Rhijnvis Feith, zedert kort regeerend burgemeester der stad Zwolle; nieuwe uitg, eenigzins duidelijker van zin dan de eerste,* z.p, z.j. Feith is veel vaker onderwerp van spot geweest: zo heeft ook Daalberg het sentimentele van Feith in *De Steenbergsche Familie* en ook in *Jan Perfect* geparodieerd. De parodie wordt positief beoordeeld o.a. door *REC*, Amsterdam, 1807, pag. 219-226.

[2] J. Kinker, *Brieven van Sophie aan Mr. R. Feith*, Amsterdam 1807, pag. VI.

[3] -'a, Feith, het moest zoo zijn: op 't stil en vreedzaam land,
Maar niet omsloten van Natuur, droomde ik van Kant.
Het is gedaan; ik wil mij voortaan met menschenvrinden
Maar met geen wormpjes of nog kleiner tuig verbinden.
'k Geniet de schoonheid der Natuur. Gij ook: 't is waar,
Doch, Feith, gij doet dit als een oude treuselaar.
Het belge u niet, mijn vriend, uwe ongekorven diertjes,
Uwe sprietjes, stofjes en teergeliefde piertjes,
Zijn in de Schepping op hun plaats; dat's buiten kijf,
Maar, met dat al, ik hou dat ontuig van mijn lijf.'
J. Kinker, *Brieven van Sophie aan Mr. R. Feith*, Amsterdam 1807, pag. 1-2.

[4] Idem, pag. 3.

> Lieden, die een blaas met boonen tot hun wapentuig verkiezen, moet men niet op de gewone wijze bestrijden, niet eens ontwapenen, maar de menigte slechts opmerkzaam maken op de oorzaak van het geraas; en hun doen zien dat het opgeblazen ding, door den slag zelven, welken men er mede toebrengen wil, barsten moet. Wil men echter eenige verdediging; wel nu, de prik van een speld zal daartoe genoegzaam zijn.
> Gij hebt eer de zaak uit dit oogpunt beschouwd dan ik, toen gij mij de brieven van Heer FEITH hebt aanbevolen. Ontvang hier nevens het geleende Exemplaar zijner Brieven terug, en beoordeel, of ik er het bedoelde gebruik van heb gemaakt.[1]

Deze 'prik van een speld' bevat traditiegetrouw de klacht dat Feith Kant niet begrepen heeft: 'Gij hebt maar zoo ter loops uw schrijvers doorgepluist.'[2] Inhoudelijk gaat Kinker dieper in op de bewering dat Kant geen christen geweest kán zijn omdat die niet vasthoudt aan de wonderen die ons in de openbaring getoond zijn. Hij vraagt zich retorisch af of het geloof in wonderen (waarin overigens niet eens door iedereen geloofd wordt, hiermee en passant de vierde brief weerleggend), wel tot de kern van het christendom behoort:

> Maar een Christen was hij [Kant, J.V.] toch in geest en in waarheid. Wanneer ik dit boekjen van den goeden man wel gelezen heb, doet hij juist het tegenovergestelde van hetgeen de heere FEITH hem ten laste legt, want niet de schaduw of schim, maar de kern van het geen hij als schaduw beschouwt, vergenoegt hem. Of maken de wonderen van Jezus het wezenlijke des Christendoms uit ? Zijn de Christenen over dit wezenlijke het dan alle zoo eens ? Zijn zij alle even geloovig omtrent de wonderen? Hoeveel moet men er letterlijk aan geloven om een goed Christen te zijn?[3]

Niet Kant, maar Feith dient eigenlijk uit het christendom gezet te worden! In zijn 'Aantekeningen' bij onderstaand citaat geeft Kinker duidelijk zijn mening over het christelijke van Feith:

> Nimmer bestond er een stelzel van zedekunde, waarmede zich de beeldrijke taal van 't Evangelie in hare zuiverheid zoo gelukkig vereenigde, als de strenge zedeleer der Kritiesche Wijsgeerte. De geest en waarheid van de verzinlijke lessen van Jesus, vinden er het schoonste betoog is, waar voor zij vatbaar zijn. Maar de Heer Feith heeft gesproken: en Kant moet uit de gemeenschap der christen, uitgestoten worden! Omdat hij het geschiedkundig geloof aan daadzaken, die met de leer van Jesus zelve niets gemaan hebben, aan de uitspraak der rede onderwerpen wil.'[4]

Kinker zelf blijft christen, samen met Kant en niet in het schuitje van Feith:

---

[1] Idem, pag. XXII.
[2] Idem, pag. 33.
[3] Idem, pag. XII-XIV.
[4] Idem, Aantekening (1), pag 63.

Wij blijven Christenen, maar 'k zonder KANT niet uit. (I)
Integendeel, ik blijf met hem in ééne schuit:
De uwe is te roestig, heeft te veel van Charons bootje.
Dat is geen vaartuig voor een zee, maar voor een slootje.[1]

Of Kinker in zijn reactie op deze manier het kantianisme een goede zaak heeft bewezen, valt te bezien: de toon waarin hij schrijft stoort velen. In 1807 verschijnt van ene Christianus *Brief van Sophia aan Mr. J. Kinker, de brieven, door denzelven, op haren naam, aan Mr. R. Feith geschreven, betreffende.*[2] Christianus is de volgende fictieve figuur, namelijk een broer van Sophie die het voor haar - en vooral voor Feith - opneemt. Sophie heeft volgens hem namelijk helemaal niet gereageerd, Kinker moet zich toch echt vergist hebben of het moet zijn dat een of andere vrouw zich voor haar heeft uitgegeven.[3] Is dit een steek naar Kinker en Van Hemert die soms anoniem of onder pseudoniem schrijven? Het kantianisme is volgens deze Christianus wel in de mode, maar een vrouw als Sophie zou zich nooit hebben laten meeslepen door zo'n gril, zij wist en weet heel goed dat de enige waarheid in de openbaring ligt, niet in een of ander modieus wijsgerig stelsel.[4] De schrijver bespot het taalgebruik van de kantianen ('wees ijvrig Kantiaan, Beroem U op een taal die niemand kan verstaan') en hemelt Feith op ('juich in de hope, eerwaarde Feith! Eens zullen de Engelen Gods 't in volle rijpheid maaijen in de eeuwigheid!'), maar inhoudelijk slaagt de

[1] Idem, pag. 50. De klacht is dubbel: Charon is de veerman over de Styx; Kinker stelt dus dat Feith's geloof teveel gericht is op het hiernamaals; de vergelijking met een slootje is dodelijk.

[2] Achter het pseudoniem Christianus zou J. van Hinlopen schuilgaan, zie J. van Doorninck, *Vermomde en naamloze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren*, Leiden, 1883-1885, deel I, pag. 98.

[3] Zo schrijft hij 'Ook mij komt het niet onwaarschijnelijk voor, dat de eene of andere APHROSYNE, hoedanig er Spreuken IX. 13-18 beschreven wordt, zich bij den Heer K. vervoegd heeft. Gemelde Heer schijnt mijne SOPHIA van hemelschen aard zelfs in het geheel niet gekend te hebben; want anders zou hij toch ligt hebben kunnen begrijpen, dat zij, de Vriendin van Feith en eene welopgevoede Christelijke Vrouw, zulke brieven niet kon doen schrijven.' Christianus, *Brief van Sophia aan Mr. J. Kinker, de brieven, door denzelven op haren naam, aan mr. Rhijnvis Feith geschreven, betreffende,* Utrecht, 1807, pag. 11.

[4] 'Mijne zuster SOPHIA is eene vrouw van den ouden stempel. Zij heeft weinig met uitwendig versiersel op, dat in het vlechten des hairs, omhangen van goud en aantrekken van kleedren, bestaat; en is, integendeel, zeer gezet op de inwendige schoonheid des harte en het onverderfelijk sieraad van eenen stillen en zachtmoedigen geest, die kostelijk is voor God. En gelijk zij dus geene slavin der Mode is; maar het onverschillig aanziet, of men den hoed op zijn KANTS, of hoe ook, optoome, zoo laat zij zich ook door allerleijen wind van leering niet slingeren; maar, alles beproevende en het goede zoekende te behouden, blijft zij bij haar oud gevoelen, dat de vreeze des Heeren het beginzel der wijsheid is.' Idem, pag. III.

schrijver/broeder er niet in om ook maar enigszins inhoudelijk te reageren.[1] De recensie die zowel op de vorm als op de inhoud ingaat, is dan ook vernietigend.[2] Nieuwenhuis, Luthers predikant en van 1816 hoogleraar te Deventer en vanaf 1822 als opvolger van S. van de Wijnpersse te Leiden, is misschien wel de enige geweest die, maar dan wel anoniem, de kantiaanse wijsbegeerte ook op het punt van de relatie met het christendom in deze polemiek heeft verdedigd.[3] Hij publiceert (veel) meer in de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde*.[4] In een bespreking van beide werken heeft hij geen goed woord over voor de inhoud van het werk van Feith ('dat geschrijf is al te min'), nog veel minder voor de toonzetting van Kinkers reactie ('het boertende in schelden en razen, en den persoon zelven bespottelijk te maken').[5] Dat Feith stelt dat de mens met de leer van Kant een prooi der wanhoop moet worden, spreekt Nieuwenhuis tegen. Hij stelt dat Feith zo 'zoo wel den Verlosser, als den Koningsberger wijsgeer, door dit alles aanrandt.'[6] De openbaring is helemaal niet door Kant verworpen zoals Feith suggereert.[7] Hij is het met Kant eens dat geloven een noodzakelijke behoefte van het verstand is, dat God als hoger wezen veronderstelt, maar natuurlijk niet bewijst. In zijn 'Over de noodzakelijkheid van de beoefening der wijsgerige natuurkunde' laat hij zich trouwens ook positief uit over Kant[8] en ook later in 1809 in een verhandeling voor Teylers Tweede Genootschap over het nut en de waarde van metafysische beginselen in de

---

[1] Citaten idem, pag. 15 en pag. 22.

[2] Zo schrijft de *REC*, Amsterdam, 1807, pag.414-420 '(…) Sophia en Christianus hadden gerust te huis kunnen blijven, noch wat den vorm, noch wat de zaken betreft, is deze Brief van eenige waarde' (pag. 415); als inhoudelijke uitsmijter: 'zoo al Kant geen Christen geweest was, is daarom zijne wijsbegeerte met het Christendom onvereenigbaar? '(pag. 419).

[3] J. Nieuwenhuis, 'Beoordeeling van Rh. Feith's Brieven aan Sophia over de Kantiaansche Wijsbegeerte. J. Kinker, Brieven van Sophia aan mr. Feith' in de *SCHB,* Den Haag, 1807, pag. 219-236. Zie voor hem F. Sassen, 'Jacob Nieuwenhuis en het Krausianisme in Nederland' in *Mededeling der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Amsterdam, 1954, deel XVII, nr. 4, pag. 103-148.

[4] J. Nieuwenhuis, 'Over de noodzakelijkheid van de beoefening der wijsgeerige natuurkunde' in de *SCHB*, Den Haag, 1807, pag. 1-12 en 264-285; 'Gedachten van den wijsgeer J.G. Fichte over het Christendom en deszelfs herstelling van de hervormers', idem, pag. 111-120; bovendien wordt van hem het dichtstuk 'Het Noodlot' gepubliceerd, in de *SCHB,* Den Haag, 1807, pag. 449. Ook in latere jaargangen worden veel stukken van hem opgenomen, zoals 'Verslag van den staat van wetenschappen, letteren en kunsten, uitgebragt door het nationaal Instituut van Frankrijk', in de *SCHB,* Den Haag, 1808, pag. 201-210, pag. 281-293, pag. 457-469 en pag. 684-690. In 1805 al wordt werk van hem zeer lovend besproken in de *SCHB,* Den Haag, 1805, pag. 67.

[5] J. Nieuwenhuis, 'Beoordeeling van Rh. Feith's Brieven aan Sophia over de Kantiaansche Wijsbegeerte. J. Kinker, Brieven van Sophia aan mr. Feith' in de *SCHB,* Den Haag, 1807, pag. 231 en pag. 233.

[6] Idem, pag. 221.

[7] Idem, pag. 227-228.

[8] J. Nieuwenhuis, 'Over de noodzakelijkheid van de beoefening der wijsgeerige natuurkunde' in de *SCHB*, Den Haag, 1807, pag. 1-12 en 264-285.

natuurkunde spreekt hij zich duidelijk uit voor Kant.[1] Over diens ethiek en geloofsleer spreekt hij verder niet: hij ziet in Kant alleen een oplossing voor het probleem van de relatie metafysica en natuurwetenschap.[2]

De volgende polemiek is het meest omvangrijk. Deze is bijzonder omdat hij zich afspeelt in de periferie, een directe, actuele aanleiding buiten de theologie of filosofie om kent, zich niet verengt, maar juist meer diffuus wordt naarmate hij vordert, ook een mondelinge strijd kent en bovendien gevoerd wordt door geheel nieuwe spelers: het is de stroom geschriften na de ramp te Leiden. Het bewijst mijns inziens dat het kantianisme een soort 'Nationalsache' is, een zaak die breed gedragen danwel verworpen, dus bediscussieerd wordt; daarom besteed ik hier iets meer aandacht aan.

Houden de voor- en tegenstanders van Kant om uiteenlopende redenen de actualiteit juist uit de discussie - de voorstanders onder andere vanwege de dreiging monddood gemaakt te worden (en de onvoorwaardelijkjheid van Kants gebod), de tegenstanders vanwege de overtuiging dat het kantianisme het niet waard is in verband gebracht te worden met die actualiteit - in 1807 dringt die actualiteit met een knal de discussie binnen en eist zijn plaats: midden in Leiden ontploft op 12/1/1807 een schip vol met buskruit. Al snel rijst de vraag of deze gebeurtenis een ongeluk is dan wel Gods gesel; en zo dit een straf is, waarvoor dan? Voor sommigen is het meteen een waarschuwing tegen het alom oprukkende kantianisme.[3]

Rampen zoals deze ontploffing werpen veel vaker de vraag op of we te maken hebben met een ongeluk of juist met een straffe Gods.[4] Tegenover het standpunt

---

[1] *Verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap*, Haarlem, 1809, deel XVI, pag. 81-258. Zo stelt hij 'De algemeene slotsommen der Kantiaansche wijsbegeerte, dat alle hoedanigheden der zinnelijke wereld slechts in de empirische aanschouwing gegeven zijn, en derzelve redematige kennis alleen door begrippen mogelijk is, enz, zullen voor den onbevoegden regtbank van het zoo genaamd gezond menschen verstand, men voor de wettigen der rede altijd als waarheden blijven gelden; in weerwil van de veroordelen en den beperkten gezigteinder des eersten in wijsgeerige zaken, en van de dwalingen en droomen der wijsgeeren zelve.' *Verhandelingen van Teylers Tweede Genootschap*, Haarlem, 1809, deel XVI, pag. 221.

[2] In een noot stelt hij 'Wanneer ik mij hier voor het stelsel van Kant verklaar, vergete men niet, dat ik alleen deszelfs eersten critische grondslag en het daarop gevestigd gebouw eener wijsgeerige natuurkunde hier beschouwd en beoordeel. Of echter deszelfs stichter bij de oprigting van het gebouw der wijsgeerige geloofs- en zedeleer in allen opzigte gelukkig geslaagd zij, zonder niet meermalen eenen cirkel in zijne bewijzen te maken, is een vraag, welks beantwoording hier niet te pas komt.' Idem, pag. 220, noot.

[3] Ik baseer me in het volgende vooral ook op A. Hanou, 'De ramp van Leiden: eigen schuld?' in *Nieuw Letterkundig Magazijn*, Leiden, 2006, nr. 24, pag. 46-52.

[4] Zo gebeurt dat ook eerder met de grote schouwburgbrand in Amsterdam in 1774; zie G. Warners en P. den Hengst, *Historie van den Amsterdamschen Schouwburg*, Amsterdam, 1772. De brand biedt meteen

dat God niets aan te rekenen valt, dat het toch echt de mensen zelf zijn die zichzelf verantwoordelijk moeten stellen voor bijvoorbeeld onvoorzichtigheid, staat de opvatting dat God op deze manier in zijn toorn rechtstreeks ingrijpt of op zijn minst niet in zijn almacht een dergelijk natuurlijk fenomeen daadwerkelijk voorkomt.[1] Kant heeft zich ook in die algemene discussie gemengd: gedachten over ingrijpen van God als vermaning beschouwt hij als een aanmatiging van het menselijk verstand. Gods plannen zijn ondoorgrondelijk en ervan uitgaan dat wij die zouden kunnen kennen, is - en dit is naar Epicurus al - juist goddeloos.[2]

---

streng gelovigen een houvast om hun afkeer van het toneel te tonen: 'Het afbranden van uwen schouwburg houde ik voor een byzonder Oordeel van God over dat Goddeloos Tooneel' schrijft E. Vroomaart in *Een drietal merkwaardige brieven, waar in het ongeval van den brand (...) zedigyk beschouwd (...) wordt*, Amsterdam, 1772. De grote aardbeving in 1755 die aan meer dan 100.000 inwoners van Lissabon het leven kost, kan gezien worden als de grote katalysator in het debat (al had bijvoorbeeld de pest dat eeuwen en eeuwen daarvoor óók al gedaan). Ook de veepest die in driemaal in de 18e eeuw huishoudt, draagt bij aan het debat. Zo gebeurt dat ook later met de overstroming van delen van Zeeland in 1808: A. van der Wiere, *Dichtbespiegelingen over Zeelands ramp, veroorzaakt door den vreeselijken storm en hoogen watervloed, in den nacht tusschen den 14. en den 15. van louwmaand 1808: voorgelezen in eene vergadering van het Middelburgsche departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, Middelburg, 1808. Ook hier wordt de hand van God direct gezien, bijvoorbeeld in C. Schutters, *Gedagten bij den geduchten watervloed die tusschen den 14 en 15 januarij 1808 de stad Vlissingen bijzonder heeft getroffen*, Vlissingen, 1808. In 1807 verschijnt er meer werk dat een verband legt tussen rampen en ingrijpen van God: er verschijnt in 1807 een staartster aan de hemel. Onder de titel *Sterrekundige waarnemingen, wegens de noodlottige voorteekenen van geduchte rampen, voor het koningryk Holland; te zien in de tegenwoordige staartster* schrijft ene Astrologus in october dat de staartster een voorbode is van alles wat slecht is; onverwacht en vreemd is dat niet gezien de onzedelijke tijden! Het gevolg van al die losbandigheid toont zich in de mode:

'Want der vrouwen zedenloosheid
kent geen boezem-dekkleed meer;
(…)
Armoê! armoê! landgenooten,
grimt u van nabij reeds aan,
En ik zie haar, in de staartster,
reê om vinnig toe te slaan.'

Astrologus, *Sterrekundige waarnemingen, wegens de noodlottige voorteekenen van geduchte rampen, voor het koningryk Holland; te zien in de tegenwoordige staartster,* Amsterdam, 1807 (KB Pfl. 23376).

Hoezeer de *REC* zich aangesproken voelt, blijkt uit de recensie: ' (…) een onbekookt zamenraapsel van laffe scherts, dat geenerlei nu, maar wel nadeel doen kan'; zeker bij die 'onnoozelen, die doorgaans het meest zulke vodden koopen en leezen!' *REC,* Amsterdam, 1807, deel II, pag. 628. Zie ook M. Gijswijt-Hofstra e.a, *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000*, Amsterdam, 1997. Het bekendst in deze is wellicht toch het verband dat gelegd wordt tussen de paalworm en Gods reactie op sodomie.

[1] Ook A. Falck verwijst naar deze neiging in 'Over het mislukken van alle wijsgeerige proeven eener Theodicee' in *Magazyn*, deel V, pag. 113 e.v.

[2] Kant stelt heel praktisch de inwoners van Peru, die hun hutten slechts ten dele van steen, maar grotendeels van riet maken, als voorbeeld: aardbevingen en dergelijke zijn nu eenmaal een logisch gevolg van de samenstelling van de aarde. Naar aanleiding van de aardbeving in 1755 schrijft hij 'Man verstösst aber gar sehr dawider, wenn man dergleichen Schicksale jederzeit als verhängte Strafgerichte ansieht, welche die verheerten Städte um ihrer Űbeltaten willen betreffen, und wenn wir diese Unglückseligen als das Ziel der Rache Gottes betrachten, über die Seine Gerechtigkeit alle ihre

De explosie kost het leven aan 151 inwoners.[1] Tot in Amsterdam en Utrecht vluchten mensen angstig hun huizen in.[2] De reacties die loskomen zijn talrijk. Vanuit de kerk wordt er wisselend gereageerd. De Leidse predikant Schotman opent: 'Het ontbrak niet aan zulken, die op den eenen dag de Kerken bezochten, maar op eenen anderen de Comedie, en gezelschappen, en plaatsen der wereldsche ijdelheden, die het hart aftrekken van God.'[3] Van de literatoren hebben sommige zich duidelijk ten doel gesteld de tragiek zo schilderachtig mogelijk te beschrijven andere geven een puur feitelijke beschrijving, weer andere vermoeden (ook) de straffende hand van God en geven zo betekenis aan de ramp.[4] Dit laatste geschiedt op twee manieren en is afhankelijk van het perspectief: de een dankt God dat hij zelf gespaard is gebleven, de ander beklaagt de slachtoffers en ziet alles als een straf van God. Dit straffen wordt dan overigens niet afgekeurd, want straffen zou heel goed verenigbaar zijn met een liefdevolle God. Tot die eerste groep behoort onder anderen Hengel met *Hulde aan god, vanwege de rampzalige Verwoesting in de stad Leyden* en Bilderdijk met *Leydens ramp*.[5] Dit werk kent naast een feitelijke beschrijving van de

---

Zornstrafen ausgiesst.' I. Kant, *Geschichte und Naturbeschreibung der merkwürdigsten Vorfälle der Erdbebens welches an dem Ende des 1755 des Jahres einen grossen Theil der erde erschüttert hat*, Königsberg, 1756, pag. 84. Gedachten over een terughoudende mening over gods bestuur zijn uiteraard al veel ouder: zo waarschuwden ook Luther en Calvijn al om uiteenlopende redenen voor een voorzienige interpretatie van gebeurtenissen. Zie ook A. Falck, 'Over het mislukken van alle wijsgeerige proeven eener Theodicee' in *Magazyn*, deel V, pag. 93-121.

[1] Onder de slachtoffers de hoogleraren Kluit, D. van de Wijnpersse en Luzac; Wyttenbach is op het moment van de ramp op zijn buiten bij Oegstgeest.

[2] Voor een feitelijk, historisch overzicht zie L. Knappert, *De ramp van Leiden - 12 januari 1807- na honderd jaar herdacht*, Schoonhoven, 1906; J. Buisman, *Tussen Vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en - sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1775-1810),* Zwolle, 1992, pag. 225-265.

[3] Schotsmans preek is opgenomen in J. Roldanus e.a, *Bundel van aanspraken, gebeden en leerreden, gedaan te Leyden, op den achttienden en vijf en twintigsten van Louwmaand 1807, door de predikanten, - opdracht van den Ed. Groot Achth. Magistraat van gemelde stad, uitgegeven ten behoeve van de ongelukkige ingezetenen*, Leiden, 1807; citaat op pag. 61.

[4] Hanou wijst op bijvoorbeeld E. Schonck die in zijn *Treurzang op het rampspoedig lot der stad Leyden* op 9 februari 1807 ter gelegenheid van de schoolpromotie vakkundig de kelen der angstige lezertjes (hij is rector van een gymnasium) dichtsnoert met het beeldend taakgebruik en niet onvermeld mag blijven:

'Hier ligt een hoofd
Half opegekloofd.
Daar steekt een hand
Door d'opegescheurde wand,
En schijnt om hulp te vraagen:
Ginds ligt een voet,
Doch als men dieper wroet,
Is hij van 't ligchaam afgeslagen …'

[5] W. van Hengel, *Hulde aan God, vanwege de rampzalige Verwoesting in de stad Leyden, voorgevallen den 12 januarij dezes jaar 1807,* Leyden, 1807; W. Bilderdijk, *Leydens ramp*, Amsterdam, 1807.

gebeurtenissen een ode aan God omdat die de Leidenaren en Leiden nou juist behoed heeft![1] Bilderdijk zal in 1824 teruggrijpen op deze ramp in *Aan Leyden, op den twaalfden Loumaand* om aan te geven dat eigenlijk alle Nederlanders op godsdienstig vlak de verkeerde weg zijn ingeslagen![2]

Bekende predikanten in het hele land wijzen op de omvang van de ramp en benadrukken de impliciete boodschap. Zij roepen op de betekenis in te zien en Gods daden te duiden. Eén van de eerste reacties is van Van Voorst: *De geduchte Ramp der stad Leiden, godsdienstig beschouwd* uit 1807.[3] De eerste die zich afzet tegen de gedachte dat de ramp een straf van God is en stelt dat het een ongeluk betreft dat verder niets te maken heeft met Goddelijk ingrijpen is 'E.S.'. In de titel geeft deze zijn mening reeds weer: *Leiden's ramp, geene Gods-straf*. Reacties volgen.[4] Anoniem verschijnt *Iets van een' onpartijdigen protestantsche*

---

[1] 'Ja, God, Gij hebt behoed; en meer! Gij hebt gered,
O Mag mijn dankbaar hart zich hier niet kenbaar uiten,
Gij kent het, groote God, Gij, hoorder van 't gebed!
Geredden, o verheft uw harten, heft uw handen,
Tot hem, die ook dit uur met zijn zijn' Geest omzweeft
Dank, Vader! Heiland dank! Voor ons en onze panden.
Het uur des onheils kwam; maar toonde dat Gij leeft!'
Idem, pag. 42-43.
Er verschijnen in het hele land talloze werken waarin de betekenis van het ongeluk aan bod komt; zelfs als ik me beperk tot het eerste jaar, is deze beperkte greep al omvangrijk: H. Rubsaamen, *Goddelijke voorzienigheid bij de allerverschrikkelijkste ramp en verwoesting op den 12 januari 1807, wonderdadig ten toon verspreid in de schoone akademiestad Leyden,* 's Gravenhage, 1807; R. van der Meulen, *Leerrede over klaagliederen III:22, bij gelegenheid van de geduchte ramp aan de stad Leyden overgekomen, op den 12 Jan. 1807*, Haarlem, 1807; F. van Teutem, *Kerkelijke redevoering over Luc. XIII:1-5, naar aanleiding van den verwoestenden ramp welke de stad Leyden getroffen heeft op den 12 januarij 1807*, Utrecht, 1807; D. van Wart, *Gods rechtvaardigheid beschouwd by Leydens ramp, haar getroffen op den 12den van january, 1807*, Amsterdam, 1807; J. Teissèdre l'Ange, *De verwoesting van den twaalfden Januarij, voorgesteld als eene Algemeene ramp in een leerrede over I. Cornth. XII: 26a*, Haarlem, 1807 (in het zelfde jaar vertaald als *La catastrophe du douze janvier proposée comme une calamité générale: sermon sur I. Corinth. XII: 26a,* Haarlem, 1807). A. Hanou heeft me talloze tips gegeven; zie ook zijn 'De ramp van Leiden: eigen schuld?' in *Nieuw Letterkundig Magazijn*, Leiden, 2006, nr. 24, pag. 46-52.

[2] De ramp is zeker een vingerwijzing Gods geweest, zo betoogt Bilderdijk:
'Buigt, God' ten hoon verheven kruinen,
Die voor uw afgoôn Hem verzaakt!
(…)
Smeek dat gy d'Afgod dezer tijden,
Die volk by volk het hart verpest,
Met lijdzaam dulden moogt bestrijden,
En God hem afweer' uit uw vest!'
W. Bilderdijk, *Aan Leyden, op den twaalfden Loumaand*, Leyden, 1824, pag. 5-8.

[3] D. van Voorst, *De geduchte Ramp der stad Leiden, godsdienstig beschouwd of Leerrede over Lucas XIII, 1:5*, Amsterdam, 1807.

[4] De chronologie hiervan is: D. van Voorst, *De geduchte Ramp der stad Leiden, godsdienstig beschouwd of Leerrede over Lucas XIII, 1:5*, Amsterdam, 1807; E.S, *Leiden's ramp, geen Gods-straf. Uitgegeven ten voordeele van de Leidenaren*, Amsterdam, 1807 (in hetzelfde jaar nog verschijnt de tweede druk (de revenuen komen ten

leek aan de dichter van de lierzang, gevolgd door *Leiden's Ramp geen toeval, of Weerklank op den Lierzang van E.S,* gevolgd door *Zijn alle Christen-Geestelijken Huichelaars*, een uitnodiging tot een gesprek dat herhaald wordt in *Zijn alle Christen-Geestelijken Huichelaars? of Nadere Uitnodiging* van dezelfde. In hetzelfde jaar nog verschijnt *Πανακειον,* anoniem gericht aan zowel de genoemde E.S. als aan de genoemde N.N. In 1818 doet Van Voorst dan nog verslag van het gesprek tussen de twee partijen in *Kan het Christendom zegevieren*?

Een klein overzicht nu. De eerste is dus Van Voorst met *De geduchte Ramp der stad Leiden, godsdienstig beschouwd*. De ramp moet volgens hem wel een straf van God zijn: niets gebeurt immers zonder dat God dat wenst. Als God niet anders kan (hoe antropomorf en tegenstrijdig is dit al), bedient hij zich in liefde van wat men gemakshalve rampen noemt, maar in feite aansporingen zijn om meer naar het Woord van God te leven.[1] Leiden en de Leidenaren zijn slechts het voorbeeld van wat er overal had kunnen gebeuren. De ramp is ook een waarschuwing aan Amsterdam! E.S, pseudoniem van Evert Schilderup (ca. 1789-1808), reageert in *Leiden's ramp, geen Gods-straf. Uitgegeven ten voordeele van de Leidenaren*. Hij stelt dat bóvenop de ramp de stad Leiden en haar inwoners nog iets veel ergers overkomt, namelijk dat sommigen nu verkondigen dat de ramp een straf van God is. En waarom Leiden? De gedachte dat God door de mens te kennen is, is blasfemie! De Verlichting geeft ons toch steeds meer inzicht in de natuur, maar sommigen weigeren dit 'door zielendwang en

---

bate van de slachtoffers)); [anoniem] *Iets van een' onpartijdigen protestantsche leek aan de dichter van de lierzang, getiteld Leidens Ramp geene God-straf*, Amsterdam, 1807; [anoniem] *Leiden's Ramp geen toeval, of Weerklank op den Lierzang van E.S: Leidens Ramp geene Godsstraf,* Haarlem, 1807*;* [anoniem] *Zijn alle Christen-Geestelijken Huichelaars? of Uitnodiging tot een gesprek aan den maker van den Lierzang getiteld Leiden's Ramp geene Gods-straf,* Amsterdam, z.j; D. van Voorst *Zijn alle Christen-Geestelijken Huichelaars? of Nadere Uitnodiging tot een gesprek aan den maker van den Lierzang getiteld Leiden's Ramp geene Gods-straf,* Amsterdam, z.j; [anoniem] *Πανακειον aan E.S. dichter van den lierzang Leidens ramp geene Godsstraf en N.N. schrijver van het werkjen Zijn alle de Christen-Geestelijken Huichelaars?,* Amsterdam, 1807; D. van Voorst*, Kan het Christendom zegevieren? Of bericht van twee mond-gesprekken, gehouden met den schrijver van het Panakeion, den heere S. van L : eene allergewichtigste bijdrage tot de letterkundige geschiedenis van het christendom, en van die genen, welke de denkbeelden van S. en S.v.L. cum suis omhelzen,* Amsterdam, 1808. Deze pamfletten zijn alle ondergebracht in de K.B. te Den Haag onder de signatuur PFFL MICRO 23361-23367. Bovendien: [E. Borger], *Brief aan een vriend, betrekkelijk het godsdienstig vieren der ramp, die Leyden getroffen heeft op den 12 Januarij 1807,* Den Haag, 1813; N. van Kampen, *Aanmerkingen op de brief aan een vriend betrekkelijk het godsdienstig vieren der ramp, die Leyden getroffen heeft op den 12den Januarij 1807,* Leyden, 1813; E. Borger, *Iets nopens den Brief aan een vriend, betrekkelijk het godsdienstig vieren van Leydens ramp en de aanmerkingen op denzelven,* Den Haag, 1813.

[1] 'Meermalen waren rampen, goddelijke oordelen dienstbaar, om zulke ongelukkigen tot inkeer te brengen. Meermalen bezigde de goddelijke Goedheid daar toe zeldsaame schrikbarende onheilen.' D. van Voorst, *De geduchte Ramp der stad Leiden, godsdienstig beschouwd of Leerrede over Lucas XIII, 1:5*, Amsterdam, 1807, pag. 2.

priesterlogen' onder ogen te zien.[1] Bovendien strijdt alles met onze opvattingen over onze plicht:

> Neen: geene Gods-straf laat zich denken
> Bij 't redelijk besef van pligt:
> Dit zou de onschendbre vrijheid krenken,
> In 't rijk der zeedlijkheid gesticht;
> Het zou den mensch tot slaaf verneeren;
> Hem eene vreemde wet doen eeren;
> In zijn door vrees beklemd gemoed
> Den redelijken aanleg smooren;
> Naar lust of onlust hem doen hooren,
> Waar deugd, voorwerpelijk, gelden moet.[2]

Schilderup toont kantiaans gedachtegoed als hij stelt dat wij het bestaan van God alleen kunnen postuleren en inderdaad is hij met het kantianisme in aanraking gekomen want hij is in deze jaren lid van de loge 'La Charité'.[3] Ook in zijn formuleringen doet hij denken aan Kinker,[4] en aan Kant zelf, het duidelijkst in 'Durf slechts, - en gij zult mondig zijn!'[5] De *Vaderlandsche Letteroefeningen* veroordelen de beschuldigingen; dat uitgerekend een kantiaan als eerste gereageerd heeft, bevalt de recensent maar matig en hij sluit dan ook af met:

> Wij hopen en geloven ook niet, dat eenig Christen-leraar het ongeluk voor eenige eigenlijke straf voor Leijden of de slagtoffers van de ramp houdt, en den christelijke leerstoel heeft gemisbruikt ter beschuldiging van zoo vele braven, ook van onnozele kinderen; of geleerd heeft dat God op Leijden zo bijzonder vertoornd was, en zich daarom op die ongelukkigen heeft gewroken. Intusschen kan de uitval des dichters alleen op zulk eenen gemunt zijn, en zijn harde woorden ook, alleen uit zulk een oogpunt beschouwd, te verontschuldigen. (...)
> Het is intusschen wel mogelijk, dat een Christen-leeraar hier of daar te veel heeft willen bijzonderen, en zich eene of andere onbezonnene uitdrukking ontvallen liet. Maar dit is

---

[1] E.S, *Leiden's ramp, geen Gods-straf. Uitgegeven ten voordeele van de Leidenaren*, Amsterdam, 1807, pag. 14.
[2] Idem, pag. 14.
[3] Deze E. Schilderup, overleden in 1808, is op jonge leeftijd als lid van La Charité te Amsterdam. Zijn dwepen met en kennis van het kantianisme kan hiermee verklaard worden. Zie A. Hanou, *De Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, pag. 44.
[4] Wellicht kenden de gevestigde Kinker en de jonge dichter Evert Schilderup elkaar vrij goed: als J. Kinker in 1808 de rede 'De Nagedachtenis van Jaques Kuyper, lid van het Koninklijk Instituut, overleden 1 junij 1808, in Hamonica gevierd, den 11 september deszelven Jaars' uitspreekt en uitgeeft, laat hij de jonge dichter Schilderup een zogenaamde 'Naklank' toevoegen (zie *VL*, Amsterdam, 1809, deel I, pag. 157). 'Na agttien jongst verlopene eeuwen Blijft dweepzucht nog waanzinnig schreeuwen.' E.S, *Leiden's ramp, geen Gods-straf. Uitgegeven ten voordeele van de Leidenaren*, Amsterdam, 1807, pag. 9.
[5] Idem, pag. 14.

> toch ook wel eens bij den KANTIAAN het geval, wanneer hij in proza of poëzij zijne leer voordraagt: 'dat ieder denkbeeld van straf in het rijk der zedelijkheid de vrijheid krenkt, en den redelijken aanleg smoort'?[1]

De woorden van Jezus die Schilderup in zijn jeugdige overmoed uitdagend als opdracht zijn gedicht meegeeft - 'Oordeelt niet en gij zult niet geoordeeld worden: Verdoemt niet, en gij zult niet verdoemd worden' - staan wel wat haaks op de inhoud. Dit wordt het speerpunt van de kritiek. De eerste die reageert, is 'H.W.P.' in *Iets van een' onpartijdigen protestantsche leek aan de dichter van de lierzang, getiteld Leidens Ramp geene God-straf*. Deze gaat vooral in op de toonzetting van het werk van Schilderup ('Welk een onbeschaafd- of liever onbeschoftheid') en probeert te verzoenen.[2] Van Voorst reageert uitdagend door in zijn titel de titel van Schilderups werk op te nemen en hetzelfde motto mee te geven. Schijnbaar slechts ingaand op de uitdagende toon van Schilderup - 'de Verstandige gaat voorbij, lacht en laat een schreeuwer schreeuwen dat hij schor worde!' - en schijnbaar slechts de ramp van Leiden plaatsend in een groter verband van Gods straffen die ons allen bekend zijn uit de bijbel - 'Maar orde is ook Gods welbehagen, Hij straft waar hij niet sparen kan' -, toont Van Voorst wat hij nog niet expliciet wil zeggen: die Schilderup is gewoon een ordinaire kantiaan, dus pas met hem op![3] Van Voorst daagt Schilderup uit een aantal vragen te beantwoorden, vooral waar deze stelt dat natuur niet in conflict kan zijn met de rede (zie Matth. VIII, waar Jezus een zee stilt en dan omstanders vraagt wie deze is die winden en zee gehoorzamen). Het venijn zit in de staart waar Van Voorst ingaat op Schilderups 'waar de deugd voorwerpelijk gelden moet' en hij zich afvraagt - opzichtig naar de bekende weg vragend - welke filosofie Schilderup voorstaat, waar hij ingaat op Schilderups 'Durf slechts, - en gij zult mondig zijn!' en stelt dat ook de verloren zoon durfde en dacht mondig te zijn; ook toen de Israelieten klaarstonden om het beloofde land in te trekken, luisterden zij niet naar hun God maar zij gingen hun eigen weg, zij volgden de lijn van hun eigen rede, 'zij waren', en dan cursiveert Van Voorst nadrukkelijk, 'zij waren naar de *Kantiaansche filosofie*, zichzelve ten wet! Er waren er, door alle tijden heen, die zeiden: wie is de Heer dat wij Hem zouden gehoorzaam zijn? – de Heer doet geen

---

[1] De *VL*, Amsterdam, 1807, deel I, pag. 133-134.

[2] H.W.P, *Iets van een' onpartijdigen protestantsche leek aan de dichter van de lierzang, getiteld Leidens Ramp geene Godstraf*, Amsterdam, 1807, pag. 7.

[3] D. van Voorst, *Leiden's Ramp geen toeval, of Weerklank op den Lierzang van E.S.: Leidens Ramp geene Godsstraf,* Haarlem, 1807, pag. VI en pag. 3.

goed, de Heer doet geen kwaad!'[1] Schilderup is in zijn mening dat de mens zichzelf de wet moet voorschrijven doodgewoon de zoveelste afvallige in de geschiedenis. In deze tijd heet zo iemand ..... een kantiaan!

Van Voorst gaat door. In het volgende werk gaat hij over het hoofd van Schilderup heen in op het kantianisme.[2] Hij vraagt zich eerst af of de 'hemelsche wijsbegeerte' het goedkeurt om alle geestelijken anoniem uit te schelden voor huichelaars. Zelfs 'den Hoogleeraar Kant' komt immers openlijk voor zijn mening uit![3] En hoe ziet die God van Kant er uit? Maar de kern van het betoog gaat over de vraag of we wel te maken hebben met een antropomorfe God. Het kantianisme wordt aldus wederom gemakshalve in de hoek gezet waar voor God geen plaats is, waar God dus niet heerst, waar God dus geen troost kan bieden, waar God-loos synoniem is aan goddeloos en goddeloos synoniem is aan zedeloos. Het kantianisme als broedplaats voor zedelijke verval dus. Het 'Durf slechts, - en gij zult mondig zijn' van Schilderup buigt hij tactisch retorisch om in 'Durf slechts - en gij zult Christen zijn.'[4] Van Voorst besluit dan met een uitnodiging aan deze 'aanklever van Kant' 'tot een mondgesprek', maar niet nadat hij nog fijntjes heeft gewezen op de onenigheid tussen Kant en Van Hemert waar het de gelijkheid van de stelsels van Kant en Fichte betreft.[5] Wanneer reactie op de uitnodiging uitblijft, publiceert Van Voorst een tweede uitnodiging onder dezelfde titel, maar nu daarin opgenomen 'Nadere uitnodiging'. Dat het kantianisme het eigenlijke onderwerp geworden is, blijkt al als Van Voorst meteen ook maar Kinker aanvalt. Bovendien verruimt hij wat verontwaardigd de uitnodiging, daarmee aangevend dat het hem helemaal niet om Schilderup te doen is, met:

> Mag niemand eens openbaren, dat Hij door hunne leer niet overtuigd is! De voorstanders van de leer van Kant zullen mij ook niet kwalijk nemen, dat ik bij deze gelegenheid hen vriendelijk verzoeke, daar zij immers volkomene vrijheid hebben om hun gevoelen te openbaren, toch nimmer iemand onbescheiden aantetasten, welke zich tegen dat gevoelen uitlaat. Menen zij het noodzakelijk te zijn elk eenen, welke zich

---

[1] Idem, pag. 26-27.

[2] D. van Voorst, *Zijn alle Christen-Geestelijken Huichelaars? of Uitnodiging tot een gesprek aan den maker van den Lierzang getiteld Leiden's Ramp geene Gods-straf,* Amsterdam, z.j.

[3] Idem, pag. 5.

[4] Idem, pag. 26.

[5] 'Te meer nog zult Gij het mij niet kwalijk neemen, dat ik den God van Kant niet heb kunnen leren kennen, daar Gij u herinneren zult, hoe het den verlichte Mannen hieromtrend wel eens geschemerd heeft. Gij weet immers uit de schriften van Prof. Van Hemert, dat die gezegd heeft, dat de stelsels van Kant en Fichte op een uitkwamen. Ook weet Gij, dat Kant openlijk bekend gemaakt heeft, dat hij zijn stelsel, en dat van Fichte, volstrekt niet voor een en het zelfde wilde gehouden hebben.' Idem, pag. 48.

> tegen hunnen wijsgeerte verklaart, in geschrift te wederspreken, dat het dan toch bescheiden geschiede! [1]

Nog voor het uitkomen van dit pamflet krijgt Schilderup steun.[2] Van S.V.L. verschijnt in april *Πανακειον aan E.S. dichter van den lierzang Leidens ramp geene Godsstraf en N.N. schrijver van het werkjen Zijn alle de Christen-Geestelijken Huichelaars?*[3] De dichter zet beiden weg als onverzettelijk, al is de een (N.N.) nog dommer dan de ander (S.E.):

> Wie voor waarheid wil doen gelden
> Wat de Neoloogsche helden
> Uit het domme Duischland schelden,
> Is een KANTIAAN, dat's klaar;
> Maar wie Leidens volk laat kermen,
> Wie geen' God kent voor ontfermen,
> Dien zal Dordrechts leer beschermen
> En haar Philosooph GOMAAR.
>
> Wie NATUUR en de eeuwige REDEN
> (Welke buitenspoorigheden!)
> Als een Tweespan op laat treden,
> Is een wargeest openbaar;
> Maar wie beiden uit wil roeijen,
> Drie in één te zaam laat vloeijen,
> Die zal steeds zijn heil zien bloeijen,
> Die beveelt ons: 'dat is waar.' [4]

Hoe spottend, provocerend en onorthodox de dichter is in zijn aantekeningen die hij op het gedicht laat volgen, blijkt als hij de drie-eenheid bespreekt:

> De (...) brieven van den Heer N.N. bewijzen ten duidelijksten, hoe verschrikkelijk dom en dooréén verward die dwaalleer van den Heer S.E. is. Hoe veel vernuftiger is niet de Godlijke leer der Heilige Drieëenigheid! Ofschoon het veel gemaklijker is twee tot één te maaken, gelijk b.v. man en vrouw in het huwlijk, desniettegenstaande is Gods vinger

---

[1] D. van Voorst, *Zijn alle Christen-Geestelijken Huichelaars? of Nadere Uitnodiging tot een gesprek aan den maker van den Lierzang getiteld Leiden's Ramp geene Gods-straf,* Amsterdam, 1808, pag. 8.

[2] Idem, pag. 9.

[3] Achter deze S.V.L. gaat P. Strick van Linschoten (1769-1819) schuil. Hij is in 1796 lid van de eerste Nationale vergadering. Hij heeft verschillende letterkundige werken op zijn naam staan. Een πανακειον is een geneesmiddel en als zodanig wil het korte pamflet dat 16 strofen telt, schijnbaar verzachtend en helend werken.

[4] S.V.L. *Πανακειον aan E.S. dichter van den lierzang Leidens ramp geene Godsstraf en N.N. schrijver van het werkjen Zijn alle de Christen-Geestelijken Huichelaars?,* Amsterdam, 1807, pag. 8.

> in het veel duidlijker begrip der Godlijke Drieëenigheid ten klaarsten zichtbaar. Kan men zich wel een zotter denkbeeld vormen dan de vereeniging van de Natuur en van de eeuwige Reden? Beide zijn immers vrouwlijk: daar moest dus een natuurlijke ONNATUURLIJKE Traberie uit ontstaan.[1]

Van Voorst krijgt dan een brief waarin de uitnodiging tot een gesprek aanvaard wordt; het gesprek heeft ook plaatsgevonden, maar het niet tussen Van Voorst en Schilderup, maar tussen hem en S.V.L, bijgestaan door W.G, Mr. J.K. en J.F.H - 'bekend door hunne verhandelingen, dichtstukken, uitgegevene werken of hunne verklaarde genegenheid voor de Critische, of Kantiaansche Wijsgeerte, of welken naam men hun wijsgeerig stelsel ook gelieve te geven.'[2] Het zijn natuurlijk de initialen van Witsen Geysbeek, mr. J. Kinker en J.F. Helmers. Van Voorst doet in 1808 verslag hiervan in *Kan het Christendom zegevieren? Of bericht van twee mondgesprekken, gehouden met den schrijver van het Panakeion, den heere S. van L*, waarin hij terloops toegeeft ook de auteur van eerdere werken te zijn.[3] Uiteraard is de lucht na het gesprek niet geklaard en is de discussie niet over. In 1813 verschijnt van een 'oud-student' *Brief aan een vriend, betrekkelijk het godsdienstig vieren der ramp, die Leyden getroffen heeft op den 12 Januarij 1807*. Borger, die het auteurschap nooit heeft aanvaard maar ook niet bestreden (hij was ten tijde van de ramp student), gaat nogmaals in op de vraag of de ramp een straf van God is. Hij stelt spottend dat hij geen enkel punt van overeenkomst ziet tussen godzaligheid en buskruit en somt kort zijn bezwaren op. De openingszin luidt uitdagend: 'Op den twaalfden van Louwmaand is de gemeente van Leyden jaarlijks gewoon naar de tempelen des vredes op te gaan, om godsdienstig en plegtstatig gedachtenis te vieren - der uitbarsting van dertigduizend pond buskruid!'[4] Zijn bezwaren vat hij samen in: Waarom zou een knal Gods aanwezigheid meer bevestigen dan zoveel andere prachtige zaken in de wereld? Waarom zou deze ramp meer bewijzen dan bijvoorbeeld de inval van de Vandalen of Gothen? Waarom wordt van alle mogelijke redenen van God nou juist vergelding gekozen? Waarom zouden wij dankbaar moeten zijn, alleen omdat wij juist niet het slachtoffer zijn geworden? Reactie volgt snel van Van

---

[1] Idem, pag. 13-14.

[2] D. van Voorst, *Kan het Christendom zegevieren? Of bericht van twee mondgesprekken, gehouden met den schrijver van het Panakeion, den heere S. van L: eene allergewichtigste bijdrage tot de letterkundige geschiedenis van het christendom, en van die genen, welke de denkbeelden van E.S. en S.v.L. cum suis omhelzen,* Amsterdam, 1808.

[3] Hij spreekt van twee gesprekken omdat hij het eerste gesprek waarin de afspraken gemaakt worden, ook meetelt.

[4] [E. Borger], *Brief aan een vriend, betrekkelijk het godsdienstig vieren der ramp, die Leyden getroffen heeft op den 12 Januarij 1807,* Den Haag, 1813, pag. 1.

Kampen in *Aanmerkingen op de brief aan een vriend betrekkelijk het godsdienstig vieren der ramp, die Leyden getroffen heeft op den 12den Januarij 1807* waarin nog wel terloops het verwijt staat dat kantianisme onverenigbaar is met het evangelie, maar waarin de discussie dan eigenlijk al ontdaan is van de kantiaanse angel. Borgers antwoord *Iets nopens den Brief aan een vriend, betrekkelijk het godsdienstig vieren van Leydens ramp en de aanmerkingen op denzelven* levert een herhaling van zetten op. Het blad de *Vaderlandsche Letteroefeningen* besteedt desondanks ruim aandacht aan deze korte polemiek.[1] De ironie wil dat S. van de Wijnpersse nog in 1799 heeft geschreven *Betoog dat de strafoefenende gerechtigheid gode waardig is,* een uitgebreid werk met in de lange titel ook nog '*geenszins als eene hatelijke maar veel meer als eene beminnelijke eigenschap van het hoogste en beste wezen beschouwd mag worden'* en in hetzelfde jaar *Gods vrymagtig oppergebied over de watervloeden, of Leerrede over Psalm XXIX. vs. 10a.*[2] Hij stelt hierin dat we het werk en de daadkracht van God het duidelijkst kunnen waarnemen in zijn ingrijpen in de natuur. Hij neemt dan al stelling tegen 'die verlichte Wijsbegeerte', maar uit piëteit heeft hij niet meer gereageerd: zijn vader behoort tot de slachtoffers.

Samenvattend - de discussie is nog veel omvangrijker dan hier weergegeven - kunnen we stellen dat de ramp het lont is in het kruitvat dat kantianisme heet: de gemoederen lopen meteen op als er ook maar één aanleiding gevonden kan worden. Het kantianisme blijft nog steeds in het brandpunt staan en is onverminderd het mikpunt van tegenstanders.
Zoals eerder gesteld geeft deze discussie aan dat het kantianisme leeft, dat het onderwerp van gesprek en discussie is, bovenal: dat het verbonden wordt met de actualiteit van de dag.

Andersoortig werk verschijnt. In 1809 verschijnt van Tinga *Leer der Gelukzaligheid, waarin de Gelukzaligheid der Menschen besta*. Het werk is een vertaling van *Glückseligkeitslehre* van Sailer uit 1791. Het werk wordt alom besproken.[3] Opvallend in het hele Kantdebat is dat geen recensie hiervan

---

[1] Zie voor de besprekingen de *VL*, Amsterdam, 1813: voor Borgers (anonieme) eerste pamflet pag. 237-239, voor Van Kampens reactie pag. 266-270 en voor Borgers tweede pamflet zie pag. 386-392, alle in deel I.

[2] S. van den Wijnpersse, *Gods vrymagtig oppergebied over de watervloeden, of Leerrede over Psalm XXIX. vs. 10a Uitgesproken, te Amsteldam in de Amstel-Kerk, den 6 Febr. 1791,* Amsterdam, 1799.

[3] Het werk krijgt recensies in o.a. de *Bibliotheek van Theologische Letterkunde*, Amsterdam, 1807, pag. 497-513, in de *VB*, Amsterdam, 1808, pag. 641-643, in de *VL*, Amsterdam, 1809, deel I, pag. 271-273, in de *REC,* Amsterdam, 1810, pag. 14-17 en in de *SCHB*, Den Haag, 1808, pag. 620-623.

negatief is.[1] Niet geheel onverwacht legt de latere bisschop Sailer nadruk op de rol van de geestelijken om 'gelukzaligheid' te verwerven. Indien men het doel van de godsdienstoefening uitsluitend ziet in de verstandelijke en de zedelijke stichting van de mens, worden het sacramentale wezen van de dienst en de genadewerking van sacramenten ontkend. Priesters degradeert men zo tot onderwijzers. Het is kortom niet mogelijk om alleen op wereldlijk kompas deugdzaam door het leven te varen.

In 1808 verschijnt in Amsterdam van Doornik *Wijsgeerig-Natuurkundig Onderzoek aangaande den Oorspronglijken Mensch en de Oorspronglijken Stammen van deszelfs Geslacht*, in 1816 acht *Wijsgeerig-Natuurkundige Verhandelingen*: twee zijn wijsgerig, namelijk 'Over het nut der speculatieve wijsbegeerte in de natuurkunde' en 'Over het begrip van levenskracht uit een geologisch oogpunt beschouwd'.[2] In het eerste artikel geeft Nieuwenhuis een uitwerking van wat hij eerder betoogd heeft, namelijk dat de menselijke rede eenheid zoekt. In de natuurbeschouwing gebeurt dat door natuurkrachten te herleiden tot zo min mogelijk basiskrachten.[3]

In 1810 vertaalt Witsen Geysbeek van Kotzebue (1761-1819) een werk getiteld *Momus en Clio*.[4] Hierin vinden we een 'brief aan Kant, benevens deszelves antwoord'. In deze brief wordt benadrukt dat Kant niets nieuws en ook niets tegen godsdienst heeft geschreven, sterker nog: wat hij heeft geschreven, is de

---

[1] De *SCHB* stelt zelfs: 'Sedert het ontstaan der critische Wijsbegeerte heeft de leer der gelukzaligheid eene geheele omwenteling ondergaan, en is bijna geheel van het grondgebied der wijsbegeerte verbannen.' *SCHB*, Den Haag, 1808, pag. 621

[2] Recensies volgen in de *SCHB*, Den Haag, 1808, pag. 615-621 en in de *VL*, Amsterdam, 1808, deel I, pag. 556-568.

[3] Hij stelt overigens ook dat de mens tot de familie van de orang-oetang behoort en stelt dat de 'encriniten, pentacriniten, ammoniten en de overige zophyten der voorwereld de eerste en oorspronkelijke vormen geweest [zijn] uit welks alle de overige edelere bewerktuigingen door eene opeenvolgende ontwikkeling ontstaan zijn': hoe vernieuwend!

[4] De volledige titel luidt A. Kotzebue, *Momus en Clio. Belangryke trekken uit de aêloude en hedendaagsche geschiedenis; waare en verdichte verhaalen; kleine romans; anecdoten van vermaarde mannen en vrouwen; geestige gezegden; aartige kwinkslagen; boertige en naïve invallen, E.Z.V,* Amsteldam, 1810. Deze Kotzebue is niet alleen in Duitsland, maar ook in Nederland een gevierd schrijver. Hij schrijft meer dan 200 toneelwerken, niet minder dan 120 stukken worden in het Nederlands vertaald. In Amsterdam zijn tussen 1790 en 1813 maar liefst 120 toneelstukken van hem opgevoerd. In 1791 wordt de nieuwe Hoogduitsche schouwburg in Amsterdam zelfs ingewijd met een werk van hem: *Kind der Liebe*. Hoezeer hij het kantianisme als voorbijgaand beschouwt blijkt uit *De Ongelukkigen* uit 1798: 'Het denken is echter even onwillekeurig als het kloppen van ons hart. Zoudt gij den man ongelukkig achten, die van Wolff naar Leibnitz vlood, straks Spinozist, straks Kantiaan was, en nergends rust, nergends overtuiging vond! die het volk om zijn bijgeloof benijdt, en den laatsten duit met blijdschap zoude geeven, indien hij aan alles geloven konde! die zijn vermoeide oogen zoo gaarne sluit; om zijn denkvermogen in slaap te wiegen; en die bij het eerste morgenrood met het verschriklijk denkbeeld aan een Eeuwig Niet, uit eenen naaren droom ontwaakt.' A. Kotzebue, *De Ongelukkigen*, Den Haag, 1798, pag. 38.

opening tot kennis van Christus: 'Nieuws hebt gy my byzonders niet gezegd; maar gy hebt datgeen geordend dat, ik weet niet hoe, in my zelven, ik zou zeggen verward, door elkander lag.'[1] Kant antwoordt. Hij onderstreept dat hij slechts de rol van vroedvrouw heeft (ook hier: Socrates!), ieder weet dat hij gelijk heeft omdat de waarheid in de mens zit:

> Vaar voort, wakkere man! met het betrachten der echte grondregels van dien levenswandel die u hier niet alleen de vrede der ziel verzekeren, maar u ook voor de toekomst van alle bekommering ontheffen zal.
> Dat ik als het ware slechts de vroedvrouw uwer gedachte was, en alles, gelyk gy zegt, reeds lang, hoewel nog niet geördend, in u lag, is juist de rechte en éénige wyze om tot grondige en duidelijke kennis te geraken; want slechts datgeen wat wy zelf doen kunnen, verstaan wy uit dien hoofde; wat wy van anderen moeten leren, daarvan (...) kunnen wy niet verzekerd zyn.[2]

Dan treedt stilte in. In 1821 verschijnt in Dordrecht weer een inleiding in de kenleer van Kant: *Het menschelijk kenvermogen, in deszelfs waren aard en omvang omschreven volgens de beginselen van Kant* van Le Roy, predikant te Oude Tonge. Opvallend is de toevoeging in de titel '*en ten bewijze van de noodzakelijkheid eener hoogere openbaring*': inmiddels is de kritiek dat Kant geen christen is en dus zijn werk niet verenigbaar is met het christendom, bij de publieke opinie zo gemeengoed geworden dat Kant weer 'binnen' de leer gebracht moet worden. Al in de voorrede zien we iets opmerkelijks: Le Roy stelt dat een hogere openbaring noodzakelijk is. Hij wijkt af van Van Hemert, ook van Kant wat de categorische imperatief betreft. Als in 1822 van hem *De zuivere Zedelijkheid, de wezenlijke grondslag van het ware Christendom: voorafgegaan van eene korte ontwikkeling van den voornamen inhoud van Kant's Wijsbegeerte* uitkomt, stelt hij simpel dat het kantianisme de 'eenvoudigste leer van het gezond verstand' is.

Interessant is het werk van Villers: de interesse van Napoleon voor filosofie heeft geleid tot een vraag aan vooraanstaande filosofen om hem een werk te leveren over Kant. Aan de in Duitsland wonende Villers (1765-1815) wordt gevraagd een inleiding te schrijven. In 1801 wordt deze onder de titel *Philosophie de Kant. Aperçu rapide des bases et de la direction de cette philosophie* opgedragen aan

---

[1] A. Kotzebue, *Momus en Clio. Belangryke trekken uit de aêloude en hedendaagsche geschiedenis etc,* Amsteldam, 1810, pag. 12.
[2] Idem, pag. 14.

Napoleon.[1] In dit werk wordt zeer chauvinistisch de nadruk gelegd op het denken van Descartes: een cartesiaanse denker zou niet minder dan een vroege kantiaan zijn.[2] In hetzelfde jaar schrijft hij *Philosophie de Kant ou principes fondamentaux de la philosophie transcendentale*. In 1821 wordt deel I van dit werk hier door Bevel vertaald onder de titel *Wijsbegeerte van Kant, of grondbeginselen der bespiegelende wijsbegeerte*. In 1830-3 wordt de Franse tekst te Utrecht herdrukt. Deze Bevel, ijkmeester te Leiden en waarschijnlijk vrijmetselaar, heeft filosofie gestudeerd en heeft een aantal wiskundige boeken op zijn naam staan, waarvan een 'bewijs' over de kwadratuur van de cirkel toch aangeeft dat we hier toch eerder te maken hebben met een morosoof dan met een filosoof.[3] In zijn voorwoord geeft hij aan dat hij zich ergert. Opvallend is dat ook hier het werk van Kant eerder geplaatst wordt in de grote doorgaande stroom van de wijsbegeerte dan dat het getypeerd wordt als een breuk. Het werk is juist het resultaat van gisting: niets copernicaans, gewoon rijping. Vergelijkingen worden getrokken met grootheden als Copernicus en Galileï die wereldschokkende omwentelingen teweegbrachten, maar achteraf gezien 'slechts' verwoordden wat anderen al hadden vermoed. Hoe anders zag Kant dat. Dat veel Fransen huiverig zijn voor het nieuwe, voor het buitenlandse, is met zo'n rijke cultuur als de eigen Franse wel zeer voor de hand liggend, zo betoogt hij, maar Kant betekent geen splitsing of kloof. Ook Bevel gaat in zijn 'voorrede' ook in op het behoudende van het Nederlandse volk.[4] Het verschijnen van het werk, en zeker ook de herdruk van het origineel in 1830, geeft aan dat er dan nog wel degelijk aandacht voor, vraag naar en interesse in het kantianisme is.

In 1824 verschijnt van Le Roy *De regte en gezonde zin der hoofdgrondstellingen van de critische wijsgeerte aangewezen, opgehelderd en nader ontwikkeld*. In dit werk stelt hij heel bescheiden en lukraak dat hij Kant wel op een aantal punten zal verbeteren: het kantianisme is namelijk nog niet volledig ontwikkeld! In datzelfde jaar verschijnt van Bakker, kunstschilder, lid van genootschappen en schrijver in vele bladen, *Verhandeling over de Geestdrift*, een jaar later *Over het*

---

[1] Zie: K. Vorländer, 'Bericht an Napoleon über die Kantische Philosophie' in *Kant-Studien*, Berlin, 1899, nr. 3, pag.1-9; P. Ziche, *Door een rode bril, idealisme voor Cartesianen*, Utrecht, 2009.

[2] Idem, pag. 6.

[3] Recensies volgen in de *SCHB*, Den Haag, 1808, pag. 615-621 en in de *VL*, Amsterdam, 1808, deel I, pag. 556-568.

[4] 'Eene overdrevene gehechtheid aan het oude, die den Nederlander dikwerf door den vreemdeling verweten wordt, kan men echter niet ontkennen ons nationaal zwak te wezen. - En schoon eene overdrevene zucht naar nieuwigheden even schandelijk, en soms nog schandelijker zijn moge, is echter ook in dezen de middenmaat het beste.' M. Bevel in de voorrede van Ch. Villers, *Wijsbegeerte van Kant, of grondbeginselen der bespiegelende wijsbegeerte,* Leiden, 1821, pag. LXIII.

Ideaal.[1] Deze amateur-wijsgeer uit Rotterdam zal later een aanhanger van het kantianisme, al blijkt dat nog niet in zijn eerste werken. Over Kant spreekt hij als hij stelt dat die 'de zedelijke volmaking van den mensch als het doel, het eenigst denkbaar doel van elken Godsdienst' heeft aangewezen.[2] Het nastreven van dat doel belet de mens egocentrisch te handelen. In de vier opstellen *Proeven in het vak van Geschiedenis, Wijsbegeerte en Letteren* uit 1825 maakt Bakker duidelijk dat er tussen Plato en Kant eigenlijk helemaal geen verschil bestaat: wat Kant stelt over het kenvermogen en het hoogste goed, is eerder eigenlijk al door Plato gesteld. Ook hier zien we dat hij Kant eerder ziet als (wel een grootse) schakel in de geschiedenis van de filosofie dan als een groot vernieuwer, als een allesvermorzelende.[3] Het lijkt dat Kant verworden is wat in ieder geval Van Hemert vreesde: wéér een filosoof met een aantal gedachten die verder wel degelijk iets toevoegen, maar niets fundamenteel veranderen: het copernicaanse is eerder organisch geworden, het is meer verruimen dan herstructureren.

Vernieuwend (op dat ene punt na dan) zijn de bijdragen in het derde decennium al lang niet meer: het blijft een herhalen, een telkens weer opnieuw melden dat de tegenstander Kant niet heeft begrepen met daarna een inleiding in het kantianisme die steeds bondiger wordt. Van een eenheid is geen sprake. Kant wordt ingepast. Het kantianisme evolueert qua vorm van de mooiste lyriek tot een klucht vol recitatieven en dan naar een klaagzang. Wat de inhoud betreft, is de verandering eerder behoudend dan vernieuwend, wat de spelers betreft maakt de voorhoede plaats voor de defensie. Het blijken bovendien spelers te zijn die eerder alleen de tweede, zo niet de derde viool speelden. Nu zij het ook nog zonder enige dirigent moeten doen, krijgt de klaagzang een zeer bedenkelijk geluid. Het mooie debat zal zich uiteindelijk zelfs nog ontplooien tot een ware tragedie.

---

[1] Zie voor hem M. Wielema, *Filosofen aan de Maas. Kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam*, 1991, Rotterdam, pag. 122-134. Bakker is lid van het Provinciaal Utrechts Genootschap, de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (erelid in 1868), hij schrijft in *De Tijdspiegel, De Fakkel*, de *Algemeene Konst- en letterbode* en in *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Zijn *Verhandeling over de Geestdrift* is een inzending op een prijsvraag uitgeschreven door het Utrechts Provinciaal Genootschap in 1824; *Over het Ideaal* is een inzending op een prijsvraag uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen in 1825.

[2] J. Bakker, *Verhandeling over de Geestdrift*, Utrecht, 1824, pag. 4.

[3] Wielema stelt: 'Men kan Bakker dan ook gerust een kantiaan noemen, maar dan wel een die er niet voor terugschrok de meester te verbeteren op onderdelen van diens systeem.' M. Wielema, *Filosofen aan de Maas. Kroniek van vijfhonder jaar wijsgerig denken in Rotterdam,* Rotterdam, 1991, pag. 124.

De machtigste en diepste kritiek komt uiteindelijk uit de meest gevreesde hoek: vanuit een hoger intellectueel echelon wordt er geoordeeld over het opkomende kantianisme, namelijk door hoogleraren theologie. Uit conservatieve hoek zullen we het werk van Van Hamelsveld later nog uitgebreid bezien. Vooral in zijn *De redelijke Christen* uit 1807 en in zijn *Algemeene kerkelijke geschiedenis der Christenen* verwijt deze Kant weer in feite een atheïst te zijn.[1] Toch is er ook vanuit religieuze kant positief gereageerd, bijvoorbeeld door Ypey, hoogleraar theologie te Harderwijk, vanaf 1813 te Groningen, bijvoorbeeld in zijn *Geschiedenis van de kristlijke Kerk in de achttiende eeuw* uit 1796-1817 en door Clarisse, vanaf 1814 hoogleraar theologie te Leiden.[2] Ypey, wijsgeer, theoloog en taalkundige, stelt in zijn overzichtswerk *Geschiedenis van de kristlijke Kerk in de achttiende Eeuw* dat men geheel ten onrechte huiverig is geweest voor het kantianisme. Als Kants denkbeelden goed gebruikt worden, kunnen de gevolgen juist positief zijn! Eigen ideeën over wat goed en kwaad is, kunnen zo afgezet, vergeleken of aangescherpt worden met wat de bijbel stelt. De discussie is helaas lamgelegd door 'te veel partydigheid' en doordat het kantianisme 'door zommigen hemelhoog verheven, en door anderen weder geheel versmaad [wordt].'[3] Deze partijdigheid leidt tot niets en schaadt beide kampen.[4] Hij neemt

---

[1] Y. van Hamelsveld, *Algemeene kerkelijke geschiedenis der Christenen*, Haarlem, 1799-1817, vanaf deel XXIV voortgezet door A. Ypey.

[2] Zie ook J. Clarisse 'Een kortbondig betoog en verdediging van de kracht van het bewys voor de Goddelijken oorsprong en verbindend gezag van het Evangelie; ontleend uit den voortreffelijken aart van deszelfs Zedenleer, en haaren gezegenden invloed op de verbetering, en het geluk der menschen' in *Verhandelingen van het genootschap der Verdediging van de christelijke Godsdienst*, Den Haag, 1803, deel XVII.

[3] A. Ypey, *Geschiedenis van de kristlijke Kerk in de achttiende eeuw,* Utrecht, deel V, 1804, pag. 382.

[4] 'In het algemeen echter schijnt men, door dit verschil over de gegrondheid of ongegrondheid deezes *Kantiaanschen* uitlegregels, er van overtuigd te zijn geworden, dat het elken onpartijdigen schriftönderzoeker betaamt, den inhoud der oirkonden van onze kristelijke godsdienstleer, met eene kritische, filosoofische, scherpzinnigheid, in zoo verre te bestuderen, als hij de, daarin vervatte, altijd en overäl geldende, zo leerstellige, als zedekundige, godsdienstwaarheden van haare, uit tijd en plaats ontleende, inkleeding zoekt aftescheiden. Bezwaarlijk intusschen zal het zijn, - een' geruime tijd zal het welligt duren -, eer men het, door zodaanig een kritisch, filosofisch, uitlegkundig onderzoek, daar omtrent ééns wordt, wat waarheid is (…). Tot nog toe althands is men, zo het mij voorkomt, hierin nog niet gelukkig geslaagd.' Idem, pag. 382-383. Ook de *VB* schrijft in de recensie: '(…); wordt de Kantiaansche wijsgeerte wel gebruikt, zo kan zij werkelijk van veel vrucht zijn voor de kristelijke zedekunde.' In *VB*, Amsterdam, 1806, pag. 360-368. Het werk wordt ook gerecenseerd in de *VL*, Amsterdam, 1806, pag. 1- 7. Over kantianen die het christendom de bijbel willen ontnemen, was hij eerder minder te spreken: 'Wij zien uit deze uitlegkundige grondstelling van Kant, dat hij de verklaaring des Bijbels geheel en al naar de slotzom zijner wijsgeerige bespiegelingen tracht te schoeijen. Het staat dus te duchten, dat zijn doel eigenlijk zij, om, langs dien weg, der Kristenheid den Bijbel uit de handen te wringen, en haar eindlijk een boek daar voor in plaatze te geeven, 't welk, naar zijne inlichting, eene Godsdienstleer der Reden bevat. Trouwens, veelen, die hem volgen, komen er openlijk vooruit, dat zij allen geopenbaarden, en dus ook den Kristlijken, Godsdienst niet voor den waaren Godsdienst houden kunnen. De Kristlijke Godsdienst is bij hen slechts de ladder, waarbij men kan worden opgevoerd tot

een voorzichtige middenpositie in: hij is kritisch, ziet tegelijkertijd ook voordelen aan het kantianisme, maar hij is vooral terughoudend. Dat hij niet openlijk partij kiest is Feith een doorn in het oog: deze ziet zich alleen staan en verwijt Clarisse in zijn *Brieven aan Sophie* uit 1806 geen hard oordeel ingenomen te hebben en niet klip en klaar verkondigd te hebben dat Kant geen christen kán zijn.[1] Overigens heeft Clarisse zich nooit direct gemengd in de felle discussies en zich

---

den waaren Godsdienst; en die is alleen, zeggen zij, de zuivere Godsdienst der Reden. Daar nu veele Godgeleerden ijverige voorstanders van de Kantische wijsgeerte zijn, kan men heel ligt bevroeden, welk een nadeel de Godsdienstleer van Jesus daar bij bekomen moet. Het onverstand, en nog veel meer het misverstand van veele zodaanige Kantiaansch-wijsgeerige Godgeleerden, waarmede zij hun stuk, ten deezen aanzien, drijven, ter omsmelting van het stelsel der Evangelische waarheden, heeft in Duitschland voorzeker de allertreurigste gevolgen voor hetzelve. Ondertusschen moogen wij denken, dat de Kantische wijsgeerte, zo dra maar het nieuwe er wat af is, wel haast ook haaren invloed meerendeels op de Godgeleerdheid weder zal kwijtraaken. 't Kan toch niet wel anders, of veele Theologanten moeten eerlang, het ongemaklijke in het bestudeeren van dezelve gevoelende, tevens het wankelbaare van derzelve bespiegelingen leeren inzien, en eenen Wijsgeerigen leidsman opspooren, die hen op eenen aangenaamer en vaster weg kan brengen.' A. Ypey, *Geschiedenis van de kristlijke Kerk in de achttiende eeuw,* Utrecht, deel II, 1799, pag. 128.

[1] De zure opmerking van Feith komt ongetwijfeld voort uit de felle tegenstand en de geringe hulp (zeker als hij die van ene Christianus nota bene anoniem en vooral ondermaats krijgt) die hij verwacht naar aanleiding van zijn *Brieven aan Sophie*. Hij schrijft dat in de *Vaderlandsche Bibliotheek* weliswaar het beeld geschetst wordt dat Clarisse tegen Kant is, maar dat dit nergens blijkt uit zijn geschriften: 'Hoe zeer moet het een' onpartijdigen dus verwonderen, wanneer men ons zoo ruimschoots verzekert, zoo als nog' onlangs de schrijver der levensbijzonderheden van Kant, in het Mengelwerk van de Letteroefeningen no. 12, 1805, geplaatst, deed: 'dat Kant aan den Christelijken Godsdienst vast geloofde' en niet minder, wanneer hij het, zoo zeer waarheid behelzend gezegde van den, in de kritische Wijsbegeerte zeer kundigen, en allezins opgeklaarden, Clarisse: 'dat de Kantiaansche Wijsbegeerte alleen de Rede *wil* doen gelden, met terzijdestelling der Openbaring en der Leerstukken, die in dezelve uit eenige gevestigde begrippen wegens de Godheid worden afgeleid *) door den Recensent dezer Redevoering in de Letterbode vindt afgekeurd, onder het voorwendsel, dat ieder Beoefenaar dier Wijsgeerte dat gestelde niet zoo geredelijk erkennen, maar integendeel zeer gaarn zal overeenstemmen om de Openbaringen, door Mozes en Jezus aan het licht gebragt, als wezenlijke geschenken van God te eerbiedigen ter voortplanting van redelijke Godsdienstbegrippen onder het menschdom. Zeker zulke Recensenten hebben of den, hieromtrent niet zeer diep verborgen, geest van het *Kantianisme* niet begrepen, of zij willen verbergen, waar dezelve heenvoert. Het geheele Boek: *De Godsdienst binnen de Grenzen der Rede* spreekt dit gevoelen tegen, en bevestigt luid het gezegde van Clarisse. Hetgeen wij uit hetzelve, met Kants eigen woorden, over Mozes en Jezus Christus aanteekenden, zal dit reeds voor ieder duidelijk maken; het getuigenis van den eerlijken Borowski, Kants leerling en Vriend, bevestigt het, en niet anders hebben Reinhard, Garve, Nicolaï, en tallooze anderen het ook begrepen. (…) De vraag is alleen: 'Is Kant, bij alle zijne andere goede eigenschappen een Christen geweest?' En: 'kan zijne Wijsbegeerte, als een geheel beschouwd, met het Christendom bestaan?' En dan geloof ik, dat men op beide vragen, na grondig onderzoek, neen! zal moeten antwoorden!'

*) Ik geloof, dat mijn Lezer, na al het bijgebragte uit Kant zelven, overtuigd zal' zijn, dat Clarisse inderdaad niets te veel gezegd had, indien hij in zijne Redevoering waarlijk het oordeel over de kritiesche Wijsbegeerte geveld had, dat de Letterbode hem in de pen legt. Intusschen kan ik niet ontveinzen, dat het mij zeer verwonderde, toen ik naderhand de Redevoering zelve in handen kreeg, er dit zoo stellig oordeel volstrekt niet in te vinden.'

R. Feith, *Brieven aan Sophie over den geest van de Kantiaansche wijsbegeerte, vooral met betrekking tot het Christendom. In verzen met aanteekingen,* Amsterdam, 1806, pag. 240-243.

bewust afzijdig gehouden.[1] Hij stelt dat het kantianisme enorme opgang maakt omdat er nou eenmaal veel waarde in zit. Maar op de vraag of de kantiaanse plichtenleer de zedenleer van het evangelie kan vervangen - 'op deze vraag zeggen maar al te veelen volmondig *ja*!' (sic) ¯ deinst Clarisse terug. De leer zou (nog) te armzalig zijn. Een reden hiervoor is onder andere ook dat de leer 'zoo duister, ingewikkeld, en in zoo afgetrokkene redeneeringen, doorzaaid met kunsttermen, voorgedragen wordt, dat het geenszins te verwachten is, dat hetzelve algemeen, ook door ongeoefenden, immer verstaan en omhelsd zal worden':[2] ook hier weer de gedachte dat de leer niet zal wortel schieten.

Een bijzondere positie in deze neemt H. Hoving (1770-1826) in met *Christendom en Hervorming* uit 1815.[3] In *Christendom en Hervorming* stelt hij geen theologische scholing genoten te hebben, zelfs een periode in zijn leven gekend te hebben waarin hij zijn eerbied voor Christus verloren zag. Hij is zelfs ooit op een punt gekomen in zijn leven dat hij de leer van Christus beschouwde als een bijgeloof, maar hij is zich blijven bezighouden met het evangelie en ook met de kantiaanse filosofie (die goed samengaan in zijn ogen):

> Op deze wijze meen ik, dat zich ook het Christendom, genomen in die zin, gelijk het zo ik mij niet grovelijk bedriege, beschouwd moet worden, volkomen verdraagt met de beginselen der wijsgeerte van den grooten KANT; hetgeen tevens mijn oogmerk was kortelijk te betoogen. De gronden, door dezen diepdenkenden man gelegd,zijn aan mij voorgekomen zo onbeweegliik vast te staan, dat hoezeer ook alle oude leerstelsels daardoor moeten instorten, op dezelve alleen een gebouw van wijsgeerte kan worden opgerigt, al hebben zij tegen zich alle degene, die, om de woorden van REINHOLD te gebruiken, liever napraten, dan nadenken willen (...).[4]

Hij ziet zichzelf sindsdien niet minder als een Luther ('even driest en even onbewimpeld spreken, als eenmaal Luther deed'), als een ware kerkhervormer.

---

[1] Hij geeft hierover aan in zijn prijsverhandeling ingestuurd aan Haagsch Genootschap tot Verdediging van den christelijke Godsdienst dat pas wanneer aan de ene kant de nijd en de tegenspraak-omwille-van-de-tegenspraak en aan de andere kant de bewondering en de verafgoding zijn opgelost, er voor de weloverwogen en 'bezadigde' denker van Kants beschouwingen ruimte kan komen. J. Clarisse in *Prijsverhandelingen van het Genootschap tot Verdediging van den christelijke Godsdienst*, Den Haag, 1787-1810, deel XVII, 1803.

[2] Ibidem.

[3] H. Hoving, *Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantsche kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*, Groningen, 1815; later aangevuld met H. Hoving, *Voor- en Narede bij de tweede Uitgave van het werkje, getiteld Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantsche kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden, Eerste en Tweede Stuk*, Groningen, 1816; later aangevuld met H. Hoving, *Christendom en Wijsgeerte. Door de schrijver van Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantsche kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden, Eerste en Tweede Stuk,* Groningen 1817.

[4] Idem, pag. L.

De stagnatie in de groei van het gehele christendom is volledig te wijten aan de versnippering binnen het protestantisme. Zijn oproep is dan ook te verbinden en het gemeenschappelijke te onderstrepen:

> Zijt niet meer *Lutheranen, Calvinisten,* of iets anders, maar weest *Christenen;* leeft eensgezind, in liefde en in vrede: en de God der liefde en des vredes zal met u zijn![1]

Zijn ideaal is een verwezenlijking van een universeel christendom, maar dat christendom is uiteraard dan wel protestants, nog iets preciezer: .... is geheel remonstrants:

> Brave Remonstranten, U lieden past geen bijzondere naam, onder welken men u kan verketteren of verongelijken. Uw Genootschap behoort alleen den naam te dragen van Algemeene Christelijke of Protestantsche Kerk; en welk verlicht mensch is ten huidigen dage geen voorstander van dezelfde gewetensvrijheid, welke Gij verdedigt?
> Dit echter, dat de Remonstrant zich niet inlaat op alle die geschilpunten, welke de overige Protestante Gezindheden vedeelen, veroorzaakt dat hij zich bij het eenvoudig en algemeen Christendom bepaalt, en bewaart hem tevens om in geene der ongerijndheden te vervallen waarin sommige van die Gezindheden zich door hunnen aangenomen stellingen zelve inwikkelen.[2]

Hij wil de inhoud van de bijbel terugbrengen tot wat hij noemt 'zuivere redebeginselen'. Zijn waardering voor het kantianisme uit hij verschillende keren. De bijzondere positie van de mens in de schepping bestaat hieruit dat hij met zijn ratio de waarheid kan benaderen:

> (...) de redelijke weet beter den eigenwaan in te toomen, dan de onredelijke; en dit verschil wordt grooter, naar gelange het redegebruik volkomener of meer beperkt is. Het spreekt ook wijders van zelf, dat, bij het meest vrije redegebruik, toch geen der menschelijke vermogens de grenzen zijner eindigheid kan te buiten treden: van het onmogelijke hiervan wordt de mensch door eene rijpere kennis van dezelve niet dan te volkomener overtuigd, vermits hij het zelfs hierdoor zoo ver brengen kan, om de gronden van die onmogelijkheid zelf in te zien. Hij leert, bij voorbeeld, hierdoor wel van de eene zijde, dat het *begrip* van de Godheid even zeer, als de *overtuiging* van Derzelver bestaan, in de rede, maar ook in de rede alleen, kan worden aangetroffen doch hij ziet van de andere zijde tevens in, dat de eigenlijke *kennis* (het *weten* en *demonstreren*) van dat bestaan zoo wel, als van het wezen der Godheid aan zich zelf, even zoo onbereikbaar is voor de rede, als voor het verstand en de zinnelijkheid,

---

[1] W. Hoving, *Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantsche kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*, Groningen, 1815, pag. 43.

[2] Idem, pag. 47. Concreet stelt hij voor om bijvooebeeld de protestantse kerkgenootschappen vrij te laten zangbundels zelf te laten kiezen en aan bijbelexegese te doen.

> aangezien wij nimmer daarin een voorwerp kunnen vinden voor onze aanschouwing, gelijk allervondingendst is aangetoond door KANT, bijzonderlijk in het *Berliner Monathschrift,* October 1786.

Met woordspelingen als 'pligten als voetangels' geeft hij aan er vanuit te gaan dat Kant ruim bekend is.[1]

Reactie volgt, voornamelijk door de Groningse hoogleraar in de theologie H. Muntinghe (1752-1824) die in 1816 zijn *Drietal van Leerredenen* uitgeeft.[2] Deze verwijt Hoving natuurlijk weer rede boven openbaring te stellen. Dankbaarheid ten aanzien van God zouden we vooral moeten tonen omdat Hij juist dit gekibbel voor ons overstijgt. Hierop reageert Hoving uiteraard weer in de tweede uitgave van zijn werk. In 1817 geeft Hoving *Christendom en Wijsgeerte* uit waarin hij nog explicieter zijn religieuze voorstellingen op Kant stoelt. Religie en wijsbegeerte vormen in het werk één geheel: de rede is voor Hoving de maatstaf voor de mens, hij benadrukt dan ook de autonomie van de mens ('Wij leeren Gods geboden niet kennen van Hem, maar door dezelve kennen wij Hem en zijnen wil.').[3] Hij stelt ook nu expliciet en bij herhaling Kant na te volgen.

Zware kritiek op het kantianisme komt met het Réveil. Deze stroming richt zich niet op het kantianisme in het bijzonder, maar richt zich op een hoger niveau, daarmee wel het kantianisme meesleurend.

In het beschrijven van het door ons in tijd afgebakende landschap waarin Van Hemert en Kinker zich inzetten om het kantianisme te verspreiden, eindigen we aldus bij de werken van de aanzetter Schotsman, bij de meester Bilderdijk en zijn leerling Da Costa.[4] Weliswaar zijn dit geen officiële reacties van een kerkgenootschap, maar wel reacties op de zedelijkheid van die dagen die door velen gedragen worden. Veel effectiever dan bijvoorbeeld de lichte speldenprik

---

[1] Idem, pag. 351.

Op gezag van Kant handelen zou overigens tegenstrijdig aan de onafhankelijkheid zijn, vandaar dat zijn naam niet veel valt, hij zelfs zegt niet te veel op Kant te willen leunen Zo zegt hij: 'Ik had er nog wel veel uit de schriften van eenen BERGK, HEIJDENREICH en menige anderen, ook uit die van den grooten KANT kunnen bijvoegen; doch, gelijk het zeer waar is, 'tgeen GROLMAN (…) aanmerkt: Die Literaturkentnisse des Verfassers eines Buches mussen aus den Innhalte des Buches selbst, keineswegs aus, mit Allegaten schwangeren Nothen beurtheilt werden.' Idem, pag. 336-337.

[2] H. Muntinghe, *Drietal van Leerredenen*, Groningen, 1816.

[3] H. Hoving*, Christendom en Wijsgeerte. Door de schrijver van Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantsche kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden, Eerste en Tweede Stuk,* Groningen 1817, pag. 123.

[4] N. Schotsman, *De Kunstgrepen waarvan het hedendaagsch ongeloof zich bedient, om den Godsdienst door den Bijbel en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden* en *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode*; W. Bilderdijk, *Krekelzangen*; I. da Costa, *Bezwaren tegen den geest der eeuw* en weer van W. Bilderdijk, *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht* en *Opstellen.*

van Feith, de slinkse aanval van Van de Wijnpersse, ja belangrijker dan het plaagstootje van Van Alphen, doeltreffender dan de stoottroepen die Wyttenbach in geschreven vorm op het kantianisme afvuurt of het schot hagel naar aanleiding van de ramp in Leiden, is de gebundelde kritiek die komt vanuit het Réveil, voornamelijk bij monde van de genoemde Schotsman, Bilderdijk en Da Costa.[1] Deze aanval, veel breder van opzet, aanhakend bij gevoelens van de tijd, zich richtend op het godsdienstige, heeft van Hemert niet meer kunnen en Kinker niet meer willen pareren: de een sterft in 1825, de ander verblijft in het buitenland.

De eerste aanzet wordt gegeven door Schotsman die reageert op het werk van Hoving. Deze Schotsman zagen we eerder als mogelijke vertaler van Priestly's werk in *Geschiedenis van de verbasteringen van het Christendom*. Hij studeert theologie en werkt als predikant in diverse plaatsen, vanaf 1801 in Leiden. Hij legt sterk de nadruk op het persoonlijke geloof en trekt ten strijde tegen de snel veld winnende neologie. In 1816 schrijft hij als reactie op het werk van Hoving een voorrede in een uit het Duits vertaalde werk van Müller *De Kunstgrepen waarvan het hedendaagsch ongeloof zich bedient, om den Godsdienst door den Bijbel en den Bijbel door den Godsdienst te bestrijden*.[2] Met 'kunstgrepen' bedoelt hij alles wat modern is: de tolerantie, de vrijgeesterij, de verheerlijking van het menselijk verstand, de nadruk op de zedenleer, de eigen interpretatie van de bijbel etc. En wat zal het gevolg zijn? Men zal de bijbel afschaffen, de geopenbaarde godsdienst loochenen, catechese, gebeden en liederen zullen het veld ruimen: eenheid zal verdwijnen, anarchie zal volgen, moreel verval ligt op de loer: niets minder dan dit allemaal! In 1819 schrijft hij *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode*. In dat jaar is het twee eeuwen geleden dat in Dordrecht de Nationale Synode is gehouden, en 'Dordtsch' heeft een zeer pejoratieve klank gekregen. Hij neemt het op voor de Dordtse Synode. Bilderdijk neemt het dan al publiekelijk op voor Schotsman.[3]

---

[1] Zie voor het Réveil van A. Kagchelland en M. Kagchelland het heldere *Van Dompers en Verlichten,* Delft, 2009, pag. 245-373 en J. van den Berg e.a, *Aspecten van het Réveil*, Kampen, 1980.; M. E. Kluit, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten: 1815-1865*, Amsterdam-Parijs, 1970.

[2] Eerder in 1777 uitgegeven onder de titel *Entdeckter Kunstgriff unsrer Zeiten, die Religion durch die Bibel und die Bibel durch die Religion zu Bestreiten.* De tweede editie wordt voorzien van een voorwoord door I. da Costa.

[3] Hij doet dit o. a. in dit gedichtje waarin hij deze prijst omdat hij durft op te staan tegen het morele verval:

'Wel hem, die bij 't verderf van Godsdienstleer en zeden,
't Blanketsel van 't gelaat der valsche Leeraars vaagt:
Den kanker open legt, die 't hart der Kerk verknaagt,

Schotsmans *Eere-zuil, ter Gedachtenis van de voor twee hondert Jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode* bestaat uit preken gehouden in mei te Leiden. De eerste preek heet 'Kerk-rede ter nagedachtenis van de Nationale Synode van Dordrecht, gehouden in den jare 1618 en 1619' en geeft een overzicht van de dan vigerende opvattingen ten aanzien van de Dordtse vergadering. Retorisch en conservatief van aard vraagt hij zich af waarom wij mee moeten met 'de tijden' omdat 'de tijden' veranderen: moet de waarheid dan ook maar mee veranderen? Is de voorgestelde eenheid een grotere zegen dan binding? De tweede preek is getiteld 'Een woord van waarschuwing en vermaning voor het hedendaagsch Christendom' en is een oproep om alert te zijn en te blijven voor gevaren die de zuiverheid van het geloof aantasten; een verbroedering van alle protestanten mag nooit het enige doel zijn, op zijn best zal het een gevolg zijn (waar hij niet afkerig van is: zo voegt hij er als bewijs van zijn goede wil aan toe - wellicht als spot, maar misschien toch ook serieus -, dat het niet zijn intentie is de voorstanders van de verbroedering nu óók te laten afscheiden!). De tweede uitgave van zijn werk wordt door Bilderdijk voorzien van een 'Voorrede' en van 'Voorloopige Aanmerkingen'. Het krijgt daardoor een nog grotere betekenis. In deze 'Voorlopige Aantekeningen' stelt Bilderdijk zich weer vierkant achter Schotsman. Da Costa reageert snel - in 1819, nog niet bewust van het feit dat hij later de aftrap tot de werkelijke strijd zal geven - op de bijval van Bilderdijk in een brief aan Van Hogendorp met

> En mijn hart juicht met geestdrift den held toe, die te midden van een dolzinnige eeuw spreken durft en de wijsheid, die God hem ingeeft, ontfangen en verkonden.[1]

En 't wanspook onder 't oog, het schaamtloos oog, durft treden,
Dat met de klaterkroon der ingebeelde Reden
Het kenbaar merk des vloeds op 't Kains voorhoofd draagt.
Ja, Schotsman, staan wij pal! Bij JEZUS' Kruis gebogen,
Verachten wij den wrok van Heiden en Sofist,
Wier wijsheid dwaasheid is en loos verniste logen,
En vruchtloos ons den zoen in 's Heilands bloed betwist.
't Vijandlijk gruwelrot koom woedend aangevlogen
God-zelf belacht omhoog hun niets vermogend pogen:
Voor 's Werelds wording-zelf heeft HIJ den strijd beslist.'

W. Bilderdijk, 'Aan den wel-eerwaardigen heer N. Schotsman, bij zijne uitgaaf van het Gedenkschrift van Ananias Asher, over den afval der Christelijke Kerk in onzer dagen' in A. Asher, *Gedenkschrift,* geen pagina-aanduiding.

[1] Geciteerd door W. Byvanck in 'De jeugd van I. da Costa. (1798-1823)' in *De Gids*, Amsterdam, 1893, in drie delen: delen een en twee in deel II van *De Gids*, pag. 231-256 en pag. 437-462, deel drie in deel III, pag. 125-157; vermelde citaat op pag. 133 in laatstgenoemde.

Als we het Réveil kort definiëren als de wil de orthodoxe leer te handhaven, als het streven naar een vooral persoonlijke beleving van de godsdienst, als het zich afwenden van het intellectualistische en theoretische - over de wortels hiervan in de socratische oorlog later meer -, dan is het ook het principiële verzet tegen het optimisme, tegen het geloof dat de mens en de wereld zich door de rede zullen optimaliseren. Het zet zich ook fel af tegen deïsme en liberalisme: alleen in Christus wordt de genade Gods ervaren en het is vooral juist niet de mens die de wereld heil zal brengen, maar het is juist de mens die heil gebrácht zal worden. Deemoed voorop! Om die genade te verkrijgen is het een voorwaarde (en zeker geen zekerheid) dat hij naar het woord van God luistert en diens zedenleer volgt: het evangelie. Het Réveil kan weliswaar niet gezien worden als een louter reactionaire beweging - het paart maatschappelijke vooruitstrevendheid, bijvoorbeeld in de vorm van acties tegen alcoholisme en armoede aan religieus conservatisme en vooral reactionisme (zie de strijd bijvoorbeeld voor erkenning van de 'onfeilbaarheid van de apostelen') - maar desalniettemin krijgen de aanhangers van Da Costa al snel de bijnaam 'de Dompers' omdat zij het vuur van de Verlichting zouden willen doven.[1] Uiteindelijk wordt ook voor de aanhagers van het Revéil in het kantianisme het 'ongodisme' het speerpunt van kritiek en het geheel versmalt zich tot dit deel: wie maar overtuigd raakt van het verderfelijke van het negeren van de openbaring, keert zich zo faliekant tegen de leer van Kant. Niet of nauwelijks georganiseerd (maar dat is tegenstrijdig aan het eerste streven naar vooral een persoonlijke en innerlijke vroomheid) is de grootte van de invloed moeilijk in te schatten.[2] Het aantal reacties, de felheid en de breedte daarvan geven aan dat het Réveil in Nederland invloedrijk is geweest.

Het Réveil kent verschillende kernen, één in Amsterdam met Bilderdijk als voorbereider en met Da Costa als leidende figuur. Ik richt me hierop. Da Costa bekeert zich onder invloed van Bilderdijk tot het christelijke geloof.[3] Hij schrijft

---

[1] De weinig moderne visie van Da Costa blijkt o.a. uit 'Ik houde het daarvoor, dat de afschaffing van de slaverny der Negers almede behoort tot die hersenschimmige menschlijke wijsheid, die de Almacht wil vooruitloopen, en niets uit zal richten tengoede, maar veeleer eindeloos veel ten kwade. (…) Wat is het gevolg geweest? Verwoesting der coloniën, moord der planters, volslagen regeringloosheid, bloedige en doodelijke oorlogen.' In *Bezwaren tegen den Geest der eeuw*, Leiden, 1823, pag. 27.

[2] Een sterke, strakke en uiterlijke organisatie staat haaks op het streven, maar wanneer er toch periodieken komen, hebben zij grote impact; ik noem *Nederlandse Stemmen voor godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde* (1834-1840) van I. da Costa en *Nederlandsche Gedachten* (1829-1832) van G. Groen van Prinsterer.

[3] Voortvarend wil hij zijn leven in dienst van Christus stellen; zijn levenstaak ziet hij verder aldus:

'Voor U wil ik strijden, voor U wil ik lijden,
Voor U wil ik de aarde doorgalmen van lof!

direct na zijn rechtenstudie in 1823 *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw,* vaak getypeerd als 'de puinhopen van het rationalisme'.[1] Hij dicht al in het gedicht 'Vrijheid' in 1822:

> Breekt los in 't eind van uit die banden,
> Waar filozoofsche dwingelanden
> Uw ziel in boeien aan den grond!
> Rukt af den blinddoek van uw oogen!
> Aanschouwt de waarheid in den hoogen!
> Aanbidt den God, die ze u verkondt![2]

Hij voelt in 1823 weer de behoefte te reageren. In wezen is zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* geen groot maatschappijkritisch werk, eerder een korte brochure, maar het is als - zie de vergelijking met Leiden - een vonk die de aanzet tot een grotere explosie zal zijn. Da Costa betoogt globaal gesteld dat de mensheid God - het evangelie, de tien geboden - als kompas in het leven heeft verlaten. Als zijn doel ziet hij:

> Het boekdeeltjen, dat gij hier opslaat, bescheiden Lezer! is geschreven ter bestrijding van een vooroordeel, by het tegenwoordige geslacht algemeen aangenomen, verdedigd, geliefkoosd, en tot het beginsel van denk en handelwijze bijna overal en in alles op het krachtdadigst vastgesteld. Het is dat der verregaande meerderheid in alle mogelijke betrekkingen, waarop de eeuw, in welke wij leven, zich boven hare voorgangsters met een hoogmoed, zoo belachlijk als voorbeeldeloos, en zoo ongegrond als gevaarlijk, by iedere gelegenheid niet ophoudt te beroemen.[3]

Da Costa verdeelt zijn brede kritiek in een aantal paragrafen.[4] Vooral in 'Godsdienst' en 'Zedelijkheid' geeft hij zijn mening over het kantianisme, ja

---

Voor U wil ik adem en levenskracht wijden,
Tot de Engel des levens mij slake uit dit stof!'
I. da Costa, *God zij met ons, hymne,* Amsterdam, 1826.

[1] Het zou niet het laatste werk zijn van Da Costa over dit onderwerp. Na zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* in 1823 volgt in 1824 *De Sadduceën* (waarmee hij verwijst naar een groep joden in het N.T. die hij als voorbeeld van ongeloof en huichelarij stelt en als zodanig nu voor de neologen en arminianen; het werk wordt beantwoord door J. Roemer in *De Pharizeën*, Haarlem, 1824) en in 1825 *Geestelijke Wapenkreet.*

[2] I. da Costa, 'Vrijheid' in *Poezij,* Leiden, 1822; geciteerd naar G. Johannes, *Isaac da Costa, Dwaasheid, IJdelheid, Verdoemenis!* Amsterdam, 1996, pag. 40.

[3] I. da Costa, *Bezwaren tegen den Geest der eeuw*, Leiden, 1823, voorrede, pag. V.

[4] De verdeling is in Godsdienst, Zedelijkheid, Verdraagzaamheid en Menschelijkheid, Schoone Kunsten, Wetenschappen, Constitutie, Geboorte, Publieke Opinie, Onderwijs en Vrijheid en Verlichting. Een kleine typering in de vorm van een kort citaat van Godsdienst, Zedelijkheid, Constitutie en Vrijheid en Verlichting geeft een voorlopig beeld.

1. Godsdienst: 'Slechts weinigen durven het zich nog herinneren, dat de leer der vrije Genade en Onvoorwaardelijke Verkiezing Gods aan onze Nederlandsche kerken eigen is, en haar kenmerkt.'

verwaardigt hij zich zelfs de naam van Kant te noemen.[1] Dat het nieuwe ook zijn (schijnbaar) goede kanten heeft, blijkt uit zijn waardering voor het feit dat bijgeloof bijna uitgebannen is, hoewel het nieuwe 'geloof' (dat wil zeggen 'tegenwoordige schijnvorderingen van het menschelijk verstand') ook de geopenbaarde godsdienst als zodanig (als bijgeloof dus) kwalificeert.[2] Alles staat bij hem in het teken van het religieuze, dat ons land juist zoveel goeds heeft gebracht. In al het nieuwe ziet hij ook een ontkenning daarvan, als een strijd rechtstreeks tegen God, een 'bellum manifestum contra Dei.'[3]

Eerder stelde ik al dat de achttiende eeuw de eeuw van de genootschappen genoemd kan worden. Da Costa richt dan ook op deze meteen hier zijn pijlen: 'Vergeefsch worden er alomme Genootschappen en Maatschappyen ter kweeking, ter aanmoediging, ter uitbreiding van de Kunst opgericht en opgehemeld; Wat zal het baten?' Hij richt zich ook op de tijdschriften: 'en om dat modesjournalen en de Almanakken voor lekkerbekken tot de sieraden der letterkunde behoren'.[4] Hij staat ook zeer kritisch ten opzichte van de theologie, in zijn ogen een wetenschap zonder geloof. Pessimistisch toont hij zich in zijn

---

2. Zedelijkheid: 'Door Godsdienstigheid munt dan zeker de Negentiende eeuw niet uit. Misschien doet zij dat door een hoogere mate van Zedelijkheid boven de dagen der Vaderen? (…) Neen, zy kan het niet en zy heeft het ook niet!'

6. Constitutie: 'In onze tijden is het eene (bij verdrag) aangenomene waarheid, dat de maatschappij haren oorsprong heeft in een verdrag. (…) Wat verblindheid is deze!'

10. Vrijheid en Verlichting: 'Wy leven in de Eeuw der Verlichting! (…) In de Eeuw der Slaverny!'

Gegeven citaten pag. 5 / pag. 12-14 / pag. 43-44 / pag. 81.

[1] Dit alleen toe te schrijven aan arrogantie of minzaamheid, is niet geheel terecht: het gaat Da Costa over het gevaar van verval, slechts in het bijzonder en slechts hier als exempel over het gevaar aan verval in zijn eeuw: het motto van zijn werk luidt dan ook:

Want wy en hebben den strijt niet tegen vleesch ende bloet,
maer tegen de Overheden,
tegen de Machten,
tegen de Geweldthebbers der werelt,
DER DUYSTERNISSE DESER EEUW
tegen de geestelicke boosheden in de lucht.

Idem, titelblad.

[2] Idem, pag. 1.

[3] G. Knuvelder, *Handboek Geschiedenis Nederlandse Letterkunde*, Den Bosch, 1973, deel III, pag. 340.

Zijn afkeer van werkelijk álles wat tot het redelijke behoort vinden we zeer ironisch in retorische vragen uitvergroot in de paragraaf 'Constitutie' in de afkeer van iedere constitutionele leer, en in het bijzonder in de constitutionele regeringsvorm: 'Met verdragen worden de dingen des hemels als die der aarde voor elk bevattelijk. Is het ook niet ten gevolge van een verdrag, dat de zuigeling de melk geniet, die hem de moederborsten aanbieden? Is het niet ten gevolge van een verdrag, dat het kind zijne vermogens ontwikkelt, en opgroeit? Is het niet ten gevolge van een onderling verdrag dat de saisoenen elkander opvolgen? Heeft zich de aarde niet by verdrag verbonden, in een jaar rondom de Zon te wentelen, en, (…) binnen vier en twintig uren om haren as? Is het eindelijk niet ten gevolge van een verdrag, dat de Almachtige bestaan mag (…). Idem, pag. 46.

[4] Idem, pag. 31-32 en pag. 38.

verheerlijking van het verleden en in zijn sombere beschrijving van het heden.[1] Wanneer hij spreekt over de middeleeuwen noemt hij ze 'die duistere tijden, waarop wy thands uit de hoogte neerzien (...). Europa was nog niet wijsgeerig, Europa was nog onnozel genoeg om aan iets hooger dan Fransch *materialisme* of Duitsche *neologie* te gelooven (...).'[2] Licht is in het duistere Europa alleen mogelijk als we terugkeren naar de bron van het geloof:

> Maar uit deze duisternis zal wederom licht te voorschijn komen. Geloovige Christenen! het woord des Heeren verzekert het ons. Wy weten het, dat hoe akeliger de uitzichten zijn, hoe hulpeloozer de toestand der zaken naar de wegen van den kortzichtigen mensch, zoo veel te zekerder, zoo veel te nader de bystand is van Hem, die Zijne Kerk door de poorten der helle niet zal laten overweldigen.'[3]

Vol ironie bezingt hij de 'verworvenheden' van zijn eeuw, waarvan hij Kant als dé culminatie ziet: 'Wy hebben de hoogmoedige eigen wetgeving van Kant; wat zullen wy ons langer om de nederige leer van liefde en zelfverloochening van den gekruisten Jezus van Nazareth bekommeren?'[4] Ongewild en zeker ook onbedoeld steunt Da Costa hier dus wel de stelling dat Kant de voltooiing is van de Verlichting in Nederland! Dit werk krijgt veel aandacht, zowel positief als negatief. Tot in de hoogste regeringskringen reageert men. Conservatief ziet in de jonge Da Costa de vertolker van wat al eerder gevoeld en gedacht werd, als een nobele bekeerling die integer en authentiek van zijn geloof wil getuigen, progressief ziet in de harde en belerende toon van de jonge, nog maar net tot het christendom overgegane Da Costa de betweter die met de hakken in het zand alles afwijst wat vooruitgang heet en wat men nu voorstaat.[5]

Uit remonstrantse hoek reageert in 1823 onder anderen J. Roemer (1769-1838) met *Voordeelen van den Geest der Eeuw*.[6] Deze had in 1818 een opzienbarend boekje doen verschijnen: *Handleiding tot Godsdienstig Onderwijs* waarin hij tot verbazing van menig remonstrant had geschreven dat Jezus slechts één van de

---

[1] Da Costa c.s. verheerlijken uiteraard de periode van de Reformatie, katholieken de Middeleeuwen.

[2] I. da Costa, *Bezwaren tegen den Geest der eeuw*, Leiden, 1823, pag. 32.

[3] Idem, pag. 90.

[4] Idem, pag. 10.

[5] Het is uiteraard volstrekt ondoenlijk hier de hele receptie van Da Costa's werk weer te geven om daarmee het belang van zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* als aanzet tot het Réveil te onderstrepen; men zie hiervoor A. Kagchelland en M. Kagchelland *Van Dompers en Verlichten*, Delft, 2009, vooral de pagina's 260-371 waarin de algemene receptie wordt beschreven. Ik heb me vooral op dit werk gebaseerd, ook waar het de keuze van teksten betreft. Zie ook S. Vuyk, 'Kritiek op de Verlichting' in E. van der Wall (red.) *Een Veelzijdige Verstandhouding; Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen, 2008, pag. 377-390 en noot 19 op pag. 441.

[6] J. Roemer met *Voordeelen van den Geest der Eeuw,* Leiden, 1823.

vele verspreiders van het goede, van kennis en deugd voor de gehele mensheid was. In hetzelfde jaar werd dit teruggenomen door de jaarlijkse vergadering: zo weinig exclusiviteit toekennen aan het christendom was toch ook de remonstrant een tolerante brug te ver. In *Voordeelen van den Geest der Eeuw* benadrukt Roemer, geheel indachtig de gebeurtenissen in 1818, zeer voorzichtig en met de nodige slagen om de arm de eigen verantwoordelijkheid van de mens waar het de zedenkunde betreft. Deze verantwoordelijkheid kan de mens aan in het positieve en optimistische mensbeeld dat Roemer schetst, hoewel hij zelf aangeeft misschien te veel waarde te hechten aan capaciteiten van de rede en aan de goede wil van de mens in 'Misschien denk ik te goed over de menschen. Men heeft mij dit weer gezegd, en als eene zwakheid aangewreeven. Ik heb ook het kwade, maar ook het veelvuldig goede ondervonden'.[1]

Een andere reactie verdient aandacht: onder pseudoniem verschijnt in 1823 *Zedige Bedenkingen over de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw, van Mr. I. da Costa*. Achter het pseudoniem 'Een vriend van Godsdienst en Wijsbegeerte' gaat E. d'Engelbronner schuil, rector te Zaltbommel en Middelburg die vooral expliciet ingaat op de negatieve houding ten aanzien van het kantianisme.[2] Voor hem staat vast dat de christelijke godsdienst een redelijke godsdienst is. Vooral Da Costa's formulering 'de hoogmoedige eigen wetgeving van Kant' bekritiseert deze omdat naar zijn mening er niemand ooit méér de 'hoogmoedige aanmatigingen der dogmatiserende rede' heeft bestreden dan juist Kant! Antisemitische uitspraken geven hier aan dat de felheid waarmee gediscussieerd wordt, enorm is: met een groots (gespeeld, mag ik hopen) gevoel voor rechtvaardigheid voegt de schrijver schamper toe aan zijn betoog dat hij blij is dat de jood nu niet meer veroordeeld is tot 'een vuil gewin zoekenden arbeid en lagen woeker....'.[3]

In het vreselijke weer van 1824-25 wanneer Nederland wordt geteisterd door noodweer en overstromingen, dijken doorbreken en een grote delen van Noord-Holland onder water komen, zien vooral voorstanders van Da Costa weer een bevestiging van hun standpunten, die uiteraard weer verder een literaire vorm krijgen net zoals dat gebeurt bij de ramp in Leiden.

---

[1] Idem, pag. 1.

[2] Overigens reageert deze ook op Bilderdijks toelichting; op het titelblad prijkt zijn naam met daaronder dat hij ook de schrijver is van de *Zedige Bedenkingen*; E. d'Engelbronner, *Iets aangaande de Toelichtingen van Mr. W. Bilderdijk, betrekkelijk de Bezwaren tegen de Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa,* Leiden, 1818.

[3] [E. d'Engelbronner] *Zedige Bedenkingen over de Bezwaren tegen den Geest der Eeuw, van Mr. I da Costa,* Leyden, 1823, pag. 19.

Vanuit katholieke kant wordt overigens vrij schamper gereageerd; daar stelt men niet ten prooi gevallen te zijn aan de Verlichting en dat als Da Costa zich nog een keer zou willen bekeren (maar dan tot het katholicisme), hij nergens last van zal hebben: zij roeren met graagte in een open wonde.[1]

In 1822 schrijft Da Costa's leermeester Bilderdijk *Krekelzangen*; na Da Costa's werk *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht* en in 1833 komt postuum *Opstellen van Godgeleerden en Zedenkundigen Inhoud* uit. In deze werken fulmineert hij tegen het kantianisme, soms heel direct, vaker indirect. Al in andere, eerdere werken liet hij geen gelegenheid voorbijgaan om zijn ongenoegen over zijn tijd te spuien, zoals in 1817 in het gedicht 'Filozofen':

Neen, ik hou niet van die reden,
Door waanwijsheid aangebeden;
Luchter, maar van licht ontbloot,
'k Vraag verlichting in het donker,
Maar geen spel van straalgeflonker,
Dat den schemer slechts vergroot.[2]

Ook in *Krekelzangen* geeft hij zijn algemene waardering voor zijn eeuw onverbloemd aan. Dit werk dat in drie delen wordt uitgegeven, de eerste twee in 1822, de derde in 1823, húpt Bilderdijk naar eigen zeggen als een krekel door het graan, wars van verlichting, spottend met zichzelf als hij stelt 'En (wat er als het slimste nog by komt!) de oude sukkel is met den Tijdgeest niet meê gewandeld, maar ging en gaat nog Zijnen eigen weg. - „En hy waagt zich in het daglicht aan ieders gezicht?" - Ja, Lezers, hy laat honden blaffen, en exters snateren, en stoort er zich thands nog even min aan, als door zijn geheele leven; zijn ingeslagen pad in zijne eenzaamheid aflopende, waarin al 't geruisch en gewoel, dat zich in het ronde verheft, hem of niet of zelden ter oren koomt, en volstrekt de ziel niet ontrust.'[3] De toon is gezet: als een roepende in de woestijn, als een stem uit een ver verleden komt hier een man die het verleden koestert aan het woord. Het gedicht ''t Vorschgekwaak' kent de volgende typerende regels:

'k Benij geen' sterveling zijn schatten, zijn gezag,
Of 't geen men aanzien noemt. De mestschuit voer' de vlag!
Dees diep bedorven eeuw, van God en eer vervallen,

---

[1] Zie J. Bornewasser, 'Roomse bezwaren tegen Da Costa's Bezwaren' in J. Bornewasser, *Kerkelijk Verleden in een wereldlijke context,* Amsterdam, 1989, pag. 345-356.
[2] W. Bilderdijk, *Nieuwe Uitspruitsels van Mr. W. Bilderdijk*, Rotterdam, 1817, gedicht 'Filozofen', pag. 101.
[3] W. Bilderdijk, *Krekelzangen*, Rotterdam, 1823, pag. II.

Stelt prijs op flikkerglans en ledig klaterschallen,
En de opgeblazen Vorsch is 't wonder van de poel.
Maar 't geen mijn boezem treft, ja 't innig zielsgevoel,
Is, dat men zich alom by 't walglijk Vorschenkwaken
Der sluimring overgeeft in plaats van op te waken;
Ja, goedschiks samenschoolt by 't laffe slootgebroed,
En meekwaakt of verstomt wanneer men spreken moet.
Is alles, alles dan, in dees onlijdbre dagen
Verkikkerd in 't heelal en met den vloek geslagen?
Kroop alles uit dat slijm, dat walglijk kwijlkwabzaad,
Wat de oppervlakte van ons Waerelddeel beslaat?
Moest menschenhart en long in menschenborst en ribben
Met bloed en stem en al, verkwalstren en verslibben;
Of stierf wat menschlijk was, tot aan de laatste spruit,
Door 't ongediert' verstikt, of wegverbasterd, uit?
Het schijnt wel. [1]

Gods wil is in zijn ogen het enige bestaande. Al wat wij waarnemen en meemaken, is de openbaring van Hem. Als hij zich in 1815 gepasseerd voelt voor een hoogleraarschap, verlaat hij wat hij noemt het 'voddige' Amsterdam en verwordt vanaf dat moment meer en meer tot een wrokkende cultuurpessimist. Hij is niet minder duidelijk geweest ten aanzien van het kantianisme dan ten aanzien van de tijdgeest. Wanneer hij met het kantianisme in contact is gekomen, is niet duidelijk. Zijn biograaf meldt dat Bilderdijk tot 1799 niets van Kant gelezen heeft.[2] Het bekende 'Je ne suis pas un Kantien' klinkt meermalen. Later verdiept hij zich in het kantianisme en schaft hij zich ook werken over Kant aan. Toch wordt hij geen echte Kantkenner, richt als zovelen vóór hem zijn pijlen op het vermeende overbodige en op de taal van Kant: als hij hoort dat het Kinker gelukt is een Egyptisch handschrift te lezen, vergelijkt hij dat met het kunnen snappen van Kant: 'Het grenst aan het aanleren der Duitsche Filosofie, dat hij toch ook gedaan heeft.'[3] Sterker nog: ook Kinker zelf zal wel niets van Kant begrepen hebben, omdat hij niet begrepen kán worden: '(...) maar dat is juist kantiaansch zijn, met Kants onverstane termen te schermen en te haspelen, en

[1] Idem, pag. 153-4.
[2] J. van Eijnatten, *Hogere Sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk 1756-1831,* Hilversum, 1998, pag. 289.
[3] W. Bilderdijk, *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en mrs. M. en H. Tydeman gedurende de jaren 1807-1831,* Sneek, 1866-1867, deel II, pag. 113-4.

dan heeft ieder zijn grillen daarbij. Ik heb hem dikwijls mondeling gezegd dat hij zijn man niet verstond. Maar dat doet Van Hemert ook niet, en geen een.'[1]
In het gedicht 'Ruimte en Tijd' geeft Bilderdijk toe het wel met Kant gedeeltelijk eens te zijn wat betreft zijn opvattingen over ruimte en tijd, maar die gedachten al eerder gelezen te hebben:

Een oude Dichter riep: 'Doe Ruimte en Tijd te niet,
Gy, Hemel, en ge ontslaat Gelieven van 't verdriet.'
Zie daar een Kantiaan in voorgevoel des harten!
Nu is die wensch vervuld; vaart wel nu, afzijnssmarten!
Geen minnaar treurt er meer. Hy spot met d' ouden Grijn
Die 't meisjen opsluit. Fut! dat scheiden is maar schijn.
Hy voer' haar waar hy wil om 't minnend paar te scheiden,
En stell' heel d' oceaan, verkiest hy 't, tusschen beiden,
Hy slooft zich vruchtloos uit: daar is geen afstand meer,
Zoo troostrijk is voor 't hart die Kantiaansche leer! —
Weg met die dwaasheid dan van kwijnende afscheidszangen?—
Wat, afscheid! afzijn, wat! — dat 's alles wind gevangen,
't Waar duisterlingen werk, zoo by 't verkregen licht
Die subjectiviteit steeds voortduurde in gedicht.
Daar moet een eind aan zijn. Wat helpt het, iets te weten,
Zoo we in den Dichtrenroes het telkens weer vergeten?
En 't was, zelfs lang voor Kant, een Dichter die 't verzon,
Hoe wel men tijd en plaats by alles missen kon.
Hy sprak, en 't had gevolg: zy zyn allengs verdwenen,
En het dwaallicht van zoo lang heeft met haar uitgeschenen,
Ja, ruimte en tijd zijn als twee schimmen weggevaagd,
Waarmee de onnoozelheid zich zelv in duister plaagt.
Zijn vloek vervolgde haar. (...)
De Wijsheid onzer eeuw, sints ze eens de waarheid vond,
Legge eindlijk den Poëet zijn woorden in den mond![2]

Overigens is dit een herhaling van wat hij in 1810 al meende, namelijk dat Kant niet vernieuwend is.[3] Hij raadt Kinker enige malen aan te stoppen met het aanprijzen van Kants filosofie, maar als Kinker hem direct vraagt wat hij nou

[1] Idem, pag. 226.
[2] W. Bilderdijk, *De Dichtwerken van Bilderdijk*, Haarlem, 1859, deel XIII, pag. 269.
[3] Hij schrijft dan: 'Kant heeft hier wel iets van gezien, doch alleen een hoekjen van 't gordijn, en wel een zeer klein hoekjen, opgeligt; en hetgeen hij gezien heeft is bij hem verloren gegaan, daar hij het zich niet wist ten nutte te maken. Plato en Leibnitz waren er verder in dan Kant.' In brief van J. Kinker gedateerd 28 april 1810, opgenomen in W. Bilderdijk, *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en mrs. M. en H. Tydeman gedurende de jaren 1807-1831,* Sneek, 1866-1867, pag. 222-223.

eigenlijk van het kantianisme vindt, antwoordt hij dat hij geen tijd wil stoppen in het interpreteren van een geheel nieuw wijsgerig stelsel; ik herhaal hier de woorden uit *De leerzame en boertige Opmerker* over het grote ego van beiden die volgens velen nog niet overdreven genoeg zijn: 'Kantius tot Kinkenberg tegen Graaf Bil van en tot Dijk'.[1] Zij wijken geen millimeter en botsen liever als stoomlocomotieven frontaal op elkaar.

Religieus komt Bilderdijk dus volstrekt niet overeen met Kant, duidelijk weergegeven in *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht*. Het werk van Da Costa dat tien afdelingen kent, becommentarieert Bilderdijk in zeven 'Afdelingen' waarbij het opvalt dat deze toelichting meer weg heeft van een aanscherping. Eerder had hij al in een brief aan Wiselius gemeld de toon van Da Costa veel te gematigd te vinden.[2] In de eerste afdeling al schetst hij de geschiedenis als een neergaande lijn waar het de godsdienst betreft. Als verderfelijke katalysator noemt hij nu de neologische theologie. Degenen die de verlichting zo voorstaan, moeten zich bewust zijn dat zij '(...) 't heilig Euangelielicht uitdoven, de vensters voor den zonneschijn der Goddelijke genade toespijkeren, om hunne stinkende en verstikkende lampjens van Eigenwijsheid en Heidenenwaan en zoogenaamde Kritische wanleer in de plaats te stellen.'[3] Ook nog later in zijn *Opstellen van Godgeleerden en Zedenkundigen Inhoud* schrijft hij in 'Van het ware Beginsel der Zedekunde' dat het kantianisme, in deze dus de categorische imperatief, geen richting kán geven: 'Beschouwen wy nu de verschillende systemata; wy vinden dat zy voor beginsel aannemen OF de *volmaking van zich-zelve;* OF de *trek tot geluk;* OF het *zedelijk gevoel;* OF het *bevel,* de wil, *van God;* OF de *algemeene orde en harmonie;* OF eindelijk, de *autonomie der reden* van Kant.' Na alle drie hiervan besproken en weerlegd te hebben, stelt hij 'De *autonomie der reden* eindelijk onderstelt al in het wezen der

---

[1] *De leerzame en boertige Opmerker,* Amsterdam, 1809, pag. 386.

[2] Zo schrijft hij aan Mr. S. Wiselius: 'Wat het stukjen van onzen da Costa betreft: ik zou het eer te gematigd dan te stout achten. Dit zal veellicht paradox klinken; doch bedenk, bid ik, het volgende, en maak dan het besluit op. - Waar de waarheid zich met een schroomvallige houding vertoont, wordt zy uitgelachen; en met recht; want haar recht en plicht is stout te spreken; en haar zwakke toon maakt de logen, laster, en 't ongeloof, te onbeschaamder, te stouter, en moediger. Die den toon te hard vindt, meent zeker hetzelfde zachter te kunnen zeggen, of acht dat men 't zwijgen moet. Die het eerste meent, bedriegt zich, of omdat hy voor de zaak der waarheid geen recht deelnemend hart heeft, of haar niet recht inziet.' In W. Bilderdijk, *Brieven*, Amsterdam, 1836-1837, deel III, pag. 163. Deze Wiselius reageert in 1824 op Da Costa's *De Sadduceën* met *De Sadduceën van Mr. I. da Costa getoetst aan de redelijkheid, geschiedenis en Bijbel*, Amsterdam,1824.

[3] W. Bilderdijk, *De Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa, toegelicht,* Leiden, 1823, pag. 66. Let op de formulering 'lampjens', hiermee doelt hij ongetwijfeld niet alleen op de zwakheid van licht, maar ook op Kinkers geschriften die in de *SCHB* in 1808-1810 verschijnen.

zaak 't zedelijk gevoel en de overeenstemming.'[1] Bilderdijks toelichting wordt door zowel voor- als tegenstanders als een overtreffende trap van het werk van Da Costa gezien. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* schrijven een volkomen negatieve recensie.[2] Opmerkelijk is wel dat Bilderdijk hier liever vermeend ongeloof ziet dan dwaling toch (of is dit een geste aan Kinker?):

> Alles of niets. Ik geef Kinker, den ongeloovigen philosoof, liever de hand, als een vrijzinnige dominee.[3]

Van Hemert heeft na 1815 niet meer publiekelijk gereageerd. De negatieve reactie van Kinker op dit alles wordt in een brief van hem aan Van Maanen als volgt beschreven:

> Met veel genoegen vernam ik uit Uwe mij zeer vereerde letteren van den 8 dezer, dat de gedachten van Uwe Excellentie over het dweepzieke prulschriftje van de heer Da Costa, en, in 't algemeen over de school van Bilderdijk, met mijne volkomen eenstemmig zijn.[4]

En Kinker schrijft aan Fabius over de 'Bilderdijkianen' - Da Costa wordt gezien als een spreekbuis van Bilderdijk - heel beslist: 'Uwe gedachten over de Bilderdijkianen, en de overige duisterlingen dezer eeuw zyn ook de mijnen!'[5]

Samenvattend kunnen we stellen dat het Réveil dan wel instemt met de gedachte van Kant dat ons kenvermogen beperkt is, maar dat Kant als uitgangspunt van

---

[1] W. Bilderdijk, *Opstellen van Godgeleerden en Zedekundigen Inhoud*, Amsterdam, 1833, pag. 89-90.

[2] Deze schrijft: 'De ondervinding van alle tijden heeft geleerd, dat er geen hardnekkiger, geen onverbeterlijker kwaal bestaat dan het *fanatismus*, en geen rampzaliger lijder dan de dweeper, die alle middelen, hem toegediend, versmaadt, en zijnen geneesheer als zijnen grootsten vijand beschouwt. Geen wonder, derhalve, dat er weder een paar nieuwe vruchten van den boom des kwaads tot rijpheid gekomen zijn! - echte Sodomsappelen, van buiten de frischheid en den geur van den Godsdienst vertoonende, maar van binnen enkel stank en verrotting; Sodomsappelen, indien mogelijk nog wranger en bitterder, dan die dezelfde stam reeds vroeger heeft voortgebragt. Hoezeer wij dus de gematigdheid der bestrijders van DA COSTA's prulschrift hoogelijk roemen, en den gemoedelijken toon, door hen gevoerd, ter overtuiging zeer geschikt rekenen, maakt echter de sekte zich in de beide stukken, tot wier beoordeeling wij zoo straks zullen overgaan, aan zoo veel nieuwe en ongehoorde buitensporigheden schuldig, dat wij haar zoo veel toegevendheid niet langer waardig rekenen, en haar (de Lezer vergeve het ons) op denzelfden voet zullen behandelen, als zij al, wie ware verlichting liefheeft en aankweekt, behandelt'. In *VL*. Amsterdam, 1923, pag. 600-602.

[3] Dit is een uitspraak door C. van Assen toegeschreven aan Bilderdijk in een brief. Geciteerd naar A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, deel II, pag. 109, noot 711.

[4] Brief van J. Kinker aan C. van Maanen, gedateerd 14 september 1823, opgenomen als brief nr. 248 in J. Hanou en G. Vis *Johannes Kinker (1764-1845) Briefwisseling*, Amsterdam, 1993, deel II, pag. 93-94. Deze Van Maanen, minister van justitie, heeft overwogen om Da Costa aan te klagen vanwege antigrondwettelijke uitspraken. Hij heeft er toch vanaf gezien omdat hij vermoedde dat extra aandacht meer schade zou aanrichten.

[5] Brief van J. Kinker aan J. Fabius, gedateerd 19 juni 1824, opgenomen als brief nr. 267 idem, pag. 123-127.

zijn denken de autonomie van de mens neemt, de aanhangers van het Réveil uiteraard de theonomie. Kant wordt gezien als vertegenwoordiger van al het nieuwe, als aanstichter van nóg meer en nóg groter verval. De aanhangers van het Réveil staan religieus gezien voor een herstel van persoonlijke wedergeboorte en bekering, beschouwen de mens als zondig, in opstand gekomen tegen God en dus de rede bedorven. Zij zien in rampen zoals die te Leiden in 1807 en in Noord-Holland in 1824/5 een straffende hand van God en zo het bewijs dat zij aan de juiste zijde staan. Maatschappelijk staan zij voor een sterke band tussen Nederland (lees: Oranje) en God, wijzen ze op het gevaar van wijsbegeerte die het geloof aanvalt (het theoretische valt het praktische aan), vooral als die afkomstig is uit het buitenland, en wijzen ze Nederland, als metafoor voor terugkeer, als symbool voor zuiverheid en als wens voor geloof aan de openbaring, graag aan als het Israël van Noordwest-Europa:

> O Nederland! Gij zult eens weer
> Het Israël van 't Westen worden!
> God zal uw kerk met licht omgorden,
> Uw Koningen met Davids eer![1]

Ook tegen een dergelijk breed pakket van tradities, pessimistische benadering van de mens, wantrouwen van de rede en zich overgeven aan direct of indirect nationalisme, kortom op zoveel wat zo antikantiaans is, hebben Van Hemert en Kinker niet meer geageerd zoals we ze kennen: de kantiaanse barricaden zijn dan verlaten: Van Hemert overlijdt in 1825 en Kinker verblijft van 1817 tot 1830 buiten de landsgrenzen als hoogleraar te Luik.

[1] I. da Costa, *Geestelijke Wapenkreet,* Rotterdam, 1825, pag. 30.

Het vervolg

In 1814 verhuist Van Hemert naar Den Haag waar hij in 1818 lid wordt van de Permanente Commissie van de Maatschappij der Weldadigheid. Groenewegen vat de drijfveren voor deze overgang samen: 'Zonder in de fouten van het rationalisme te vervallen, al dreigde hem ook dit gevaar, heeft Van Hemert diepen eerbied gehad voor de menschelijke rede. Zij was hem het instrument aller waarheid. (...) Toen kwam de man, die zoo dacht, in aanraking met Kant. (...) Maar Kant stond aan het einde van den weg, waarop Van Hemert zijn eerste schreden had gezet.'[1] Naar mijn mening is teleurstelling over uitblijven van een nog grotere verspreiding van het kantianisme echter niet de ware reden van Van Hemerts keuze voor deze laatste stap, zoals Groenewegen en anderen na hem unaniem menen.[2] Deze overgang, dit ogenschijnlijk afwenden van Kant, lijkt wellicht op het eerste gezicht vreemd, maar is geheel in overeenstemming met de remonstrants-christelijke geloofsovertuiging. Wat Van Hemert de jaren ervoor te Amsterdam predikt, praktiseert hij de laatste jaren van zijn leven in Den Haag. Kantianisme en religie zijn voor hem allereerst richtlijnen met onderwerpen als naastenliefde en rechtvaardigheid; de kern van de religie is niet het 'geloven' of het 'eren', laat staan allerlei andere geloofsuitingen die gericht zijn op de kerk, het instituut; in dit kader is het ook begrijpelijk dat hij zich minder aangetrokken voelde tot de meer esoterische gerichte groep binnen de vrijmetselarij en dat hij als hij daarop wordt aangesproken, vertrekt. Zo moet ook de bij eerste lezing wat vreemd overkomende verheerlijking van onder anderen Marie-Antoinette en keizer Joseph II in de *Lektuur* gezien worden.[3] Van Hemert prijst beiden om hun inspanningen om de minder bedeelden in de samenleving te helpen. Historisch gezien doet dit uiteraard op zijn zachtst gezegd wat vreemd aan, maar duidelijk is wel dat Van Hemert charitatieve filantropie, zowel bij anderen als bij zichzelf, als de uiterste consequentie en als de hoogste, de laatste trap van ware Verlichting ziet.

Er loopt in Van Hemerts opzet om het kantianisme te propageren een duidelijke lijn. Deze loopt vanaf het ongeorganiseerd en ook tamelijk ongebreideld verkondigen van die leer in zijn vroege werk tot 1796, via een gestructureerde aanpak in de weinig aantrekkelijke *Beginzels* in de periode 1796-1798, via het

---

[1] Idem, pag. 110-111.

[2] H. Groenewegen, *Paulus van Hemert, als Godgeleerde en als Wijsgeer*, Amsterdam, 1889, pag. 216.

[3] P. van Hemert, 'Loflijke trekken, uit het leeven van Maria Antoinetta, Koninginne van Frankrijk' in *Lektuur,* deel II, pag. 81-115.

theoretische en academisch gerichte *Magazyn* in de periode 1798-1803, via de praktische en zeer toegankelijke *Lektuur* voor de niet-wijsgerig geschoolden in de periode 1804-1808 naar het voorleven van die zedelijke, kantiaanse opvattingen in het ambt van secretaris. Deze functie zal hij tot aan zijn dood op 10 februari 1825 in Den Haag bekleden.[1]

De verspreiding van het kantianisme lukt in de ogen van Van Hemert niet in de mate, zeker niet in de vorm die hij wenst. Het kantianisme dat hij voorstaat, is niet alleen wijsgerig van aard, maar ook levensbeschouwelijk en maatschappelijk. Hij ziet niet dat de rek binnen de gereformeerden, de tolerantiegedachte, groot genoeg is om delen van het kantianisme op te nemen, hij kan niet geloven dat acceptatie van Kant in de universitaire wereld niet betekent dat hij als zaligmakend wordt gezien, hij ziet iedere afwijzing, hoe gering ook, als een nieuwe beer op de weg naar acceptatie. Het kantianisme schuift uit het brandpunt van de belangstelling, en de uitspraak van Feith 'Wat gistren waarheid scheen, verklaart ze morgen logen. Ach! altyd met zich zelve in harden wederstand, Was 't eerst Descartes, toen weêr Leibnits, heden Kant!' lijkt hem voorspellend geweest te zijn.[2] In de rechtswetenschap leeft de kantiaanse traditie echter voort, onder theologen heeft Kant geen blijvende invloed verworven, maar wat erger is: er is geen nieuwe poging ondernomen het protestantisme één te maken. Het vuur is uit de controverse. Het aantal tijdschriften dat aan Kant aandacht schenkt, lijkt te zijn geïmplodeerd: een blad als de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* bestaat niet meer en een blad als *De Recensent, ook der recensenten* benadrukt dat het kantianisme eerder een logische schakel in een groter verband is dan dat het een complete ommekeer brengt. In de literatuur zijn geen diepe sporen te vinden. Van een school is geen sprake meer, laat staan van een hechte groep. De voorstanders hebben geen binding meer met elkaar. De bemoeienis van een persoon als Bevel eerder blijkt een waar voorteken geweest te zijn. De algemene waardering voor openlijk het kantianisme aanhangen is negatief; moeten we de woorden in de biografie van Borger geloven - 'Er was in de toenmalige, vaderlandsche wereld groote afkeer van de Duitsche, in 't bijzonder ook van de kantiaansche filosofie. (...) Het portret van Kant in zijne huiskamer te hebben hangen (wat bij den leidschen medicus Gottlieb Salomons 't geval was) achtte men gevaarlijk voor iemands goeden

[1] Zie o.a. J. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland,* 1919-1949, Den Haag, deel III, pag. 666.
[2] R. Feith, ode voorafgaand aan *Aristus*, eerder gepubliceerd in de *VL*, Amsterdam, 1797, pag. 567.

naam' - dan was Kant onder sommigen wel zeer impopulair.[1] Ook anderen beschrijven een negatieve houding blijkend uit kwalificaties als 'de gewaagde hypothesen, de luchtsprongen, de paradoxen en orakelspreuken der Duitsche wijsgeeren', 'nieuwe luchtkasteelen op barbaarsche bewoordingen gesticht' en 'het mysticismus, een soort van wijsgeerige dweeperij, in ontstelde Duitsche hersenen uitgebroed.'[2] Aanhangers krijgen het predicaat 'apostelen des ongeloofs'.[3]

Ik wijs hierbij nogmaals op Borger. Hoewel een wel zeer gewaagde opstelling in deze (want schijnbaar tegenstrijdig) neig ik naar de overtuiging dat wanneer Borger in 1818 in zijn *Disputatio de Mysticismo* antwoordt op een prijsvraag van Teylers Godgeleerd Genootschap waarin gevraagd wordt Kant, Fichte en Schelling en hun invloed op het geestesleven van zijn dagen te behandelen, en dan totaal geen gewag maakt van welk optreden van Van Hemert dan ook en/of van alles wat daaruit in Nederland voortgekomen is, hij in zijn negeren juist het belang van het gevaar daarvan (in zijn ogen) aangeeft.[4] Juist in het niet benoemen en in het niet vermelden en het aldus als niet-noemenswaardig etiketteren dient het belang en het vermeende gevaar van het kantianisme afgelezen worden (wel ziet hij in de genoemde drie nadrukkelijk een gevaar voor godsdienst en zeden, maar de feitelijke verspreiding van hun gedachten daarbij niet vermelden is hoogst opmerkelijk).[5] Kant speelt overigens in zijn antwoord

---

[1] P. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, Leiden, 1911-1937, deel IV, pag. 225, lemma 'E.A. Borger'. Deze anekdote (?) is eerder beschreven: 'Wilt gij weten hoe de naam van IMMANUEL KANT hier te lande bekend was? Eene mij medegedeelde historische bijdrage leert het u. In het laatste jaar der vorige eeuw vestigde zich te *Leiden* de kundige medicus GOTTLIEB SALOMON; weldra huwde hij eene beschaafde vrouw, die, door eene vriendin van aanzienlijke huize bezocht, antwoorden moest op de vraag: wie toch door het miniatuurportretje, dat in de huiskamer onder den spiegel hing, voorgesteld werd? 't Was het portret van haars echtgenoots geliefden leermeester KANT.' 'Wat,' riep de vriendin uit: "KANT, KANT!' o bid toch uwen man, dat hij van dien leermeester hier nooit meer spreke, en houd toch dat portret verborgen. 't Zou de reputatie uws mans in deze stad veel kwaad doen.' Zoo sprak die dame en zoo spraken de meesten, niet omdat zij KANT kenden, maar omdat zij hem niet kenden.' Chr. Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der Theologie in Nederland 1787-1858*, Leiden, 1869, pag. 179.

[2] Aldus Van Heusde, geciteerd in Taco Roorda, 'Over den tegenwoordigen toestand der Philosophie in Nederland, een brief aan Prof.dr. J.H. Fichte' in *Godgeleerde Bijdragen*, Amsterdam, 1844, deel XVIII, pag. 727. J. van der Palm, 'Redevoering ter nagedachtenis van E.A. Borger' in *Verhandelingen, Redevoeringen en losse Geschriften*, Amsterdam, 1824, deel III, citaten beide op pag. 75.

[3] H. Royaards, *Feestrede ter viering van het vijftigjarig bestaan van het Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst*, 's Gravenhage, 1836, pag. 9.

[4] E. Borger, *Disputatio de Mysticismo,* Haarlem, 1818, in de reeks *Verhandelingen, raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst, uitgegeeven door Teylers Godgeleerd Genootschap,* Haarlem, 1818, deel XXIX; het betreft een lijvig antwoord van meer dan 300 pagina's, desondanks door hem zelf in de inleiding een 'libellus' genoemd.

[5] Juist omdat hij in zijn inleiding de uitspraak van Terentius 'Id populus curat, scilicet!' aanhaalt (deze uitspraak wordt meestal gevolgd door 'Tam ego homo sum, quam tu' maar Borger vervolgt deze nogal

een totaal ondergeschikte rol, het is vooral Schelling op wie Borger zijn pijlen richt: hij noemt deze zelfs 'hodierni Mysticismi pater'.[1] Kant heeft in zijn overzicht 'nullam [esse] nobis rerum intelligibilium cognitionem' voortgebracht, maar hij wijdt desondanks wel een heel hoofdstuk aan hem.[2] Voor het op kousenvoeten accepteren van het (wijsgerige) kantianisme en voor de grote en brede aandacht voor het kantianisme heeft Van Hemert geen oog.

Er zijn zoals gezegd nog getrouwen, bijvoorbeeld in de persoon van de ons al bekende Doornik. Ook Bakker roert zich en Le Roy lijkt standvastig te zijn gebleven, al moet hij zich een roepende in de woestijn hebben gevoeld. Zij hebben geen relatie met elkaar, zijn duidelijk van een ander (lees: lager) niveau, hebben minder tot geen invloed en haasten zich toe te geven dat het kantianisme

---

bits en hautain met: 'Nec sum populus!') idem, pag. IX. Overigens wordt deze verhandeling helemaal niet negatief beoordeeld door *REC,* Amsterdam, 1820, pag. 557-569; de reden hiervoor zal ook gelegen hebben in het feit dat Borger al op 36-jarige leeftijd in 1820 sterft. J. van der Palm schrijft in zijn *De Nagedachtenis van Elias Annes Borger*, Leiden, 1821, op pag. 27-29 over de positie van het kantianisme en Borgers plaats daarin: 'In zijne vroege jeugd, en gedurende zijne Akademische loopbaan, had het wijsgeerig stelsel van Kant, na geheel Duitschland bijkans te hebben weggesleept, ook hier te lande vele navolgers, en sommige driftige bewonderaars erlangd. Ook Borger werd door hetzelve bekoord, en wat hem daarin, bij nadere toetsing, waar, en bewezen, en scherpzinnig ontwikkeld voorkwam, heeft hij ook in lateren tijd, zelfs niet op Wyttenbachs gezag, laten varen. Maar toen daarna, eerst Fichte, en vervolgens Schelling, nieuwe luchtkasteelen op barbaarsche bewoordingen stichteden, alle aangenomen begrippen omtrent God, den mensch, en de wereld buiten ons, den bodem insloegen; en van alles, wat ons ooit dierbaar was te gelooven, ons, edelmoediglijk, de benamingen wilden doen behouden, indien wij slechts het wezen der zaken wilden opgeven; toen bleek het, tot welke jammerlijke uitersten praalzucht, en buitensporige nieuwigheidsjagt, en een geheime zamenzwering, om onder allerlei gedaanten den Godsdienst der Bijbelsche Openbaring te ontzenuwen, den verdoolden geest vervoeren kunnen! Borgers Verhandeling, door Teylers Godgeleerd Genootschap andermaal met goud bekroond, maar met geen goud te loonen of te kroonen; zijne verhandeling over het *Mysticismus*, een soort van Wijsgeerige dweeperij, in ontstelde Duitsche hersenen uitgebroed, *is* een gedenkteken, duurzamer en kostbaarder dan marmer, van zijne schranderheid, zijne diepzinnigheid, zijne voorstellingskracht, en zijnen zuiveren waarheid zin. Hoe spoort hij den geest der nieuwere Duitsche Wijsbegeerte op, van haren oorsprong af, en volgt haar op alle de slingerpaden harer afdoling; hoe ontwikkelt hij stelsel uit stelsel, en toont onderlinge overeenkomsten en verscheidenheden met juistheid aan; welk een licht doet hij opgaan over de duisterste punten dezes duisteren onderzoeks; en weet, door de tooverkracht zijner taal en voordragt, nog menigmaal deze dorre heiden ons in lustwaranden te herscheppen!' Bilderdijk is minder zachtzinnig over de vroeggestorvene als hij stelt 'Het geraaskal van Borger ten aanzien van het Mysticismus (…)'. Zie W. Bilderdijk, *Brieven van Mr. W. Bilderdijk*, Amsterdam, 1837, deel III, brief aan Mr. Samuel Wiselius, pag. 143. In 1914 stelt K. Roessingh in zijn *De moderne Theologie in Nederland*, Groningen, 1914, op pag. 24 over de invloed van dit werk van Borger: 'De theologie wendde haren gebruikelijken maatstaf aan; Kant, Fichte en Schelling worden afgewezen, omdat bij hen de divina revelatio bij de ratio, suis sola nixa viribus, wordt achtergesteld. Sedert Borgers verhandeling 'de Mysticismo' uit 1819 stonden de na-Kantiaansche systemen in een' bijzonder slechten roep: door het intellectualistisch geloofsbegrip, dat men huldigde, was het moeilijk eenen weg te vinden naar zoo geheel anders georiënteerde stelsels.'

[1] E. Borger, *Disputatio de Mysticismo,* Haarlem, 1818, in *Verhandelingen, raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst, uitgegeeven door Teylers Godgeleerd Genootschap,* Haarlem, 1818, deel XXIX, pag. 55.

[2] Ibidem.

een stroming is onder vele andere: het invoegen in de geschiedenis lijkt prioriteit te krijgen, gematigdheid is de prijs die grif betaald wordt. Maar ook het geluid van de critici verstomt.

Tot de harde, extra-universitaire en nog lang vasthoudende kern van de critici behoren onder anderen de ons al bekende Schröder, B.S. en Molema; het tijdschrift de *Vaderlandsche Letteroefeningen* drijft langzaam uit in de strijd tegen het kantianisme.

Tot de getrouwe verkondigers behoren feitelijk dan nog inderdaad maar weinigen. Kinker gaat filosofisch een andere kant op en Van Hemert overlijdt in 1825. De mate waarin de aanhangers ook zonder de bindende werking van de laatstgenoemde twee kunnen, blijkt gering te zijn. Het zijn roependen die zelfs elkaar niet bereiken, ja zelfs nauwelijks naar elkaar verwijzen. Doornik kan zonder twijfel gezien worden als de oudste getrouwe: hij publiceert immers al in de laatste twee afleveringen van het *Magazyn*. Hij blijft als enige van alle contribuanten schrijven over het kantianisme. Zijn invloed blijft echter beperkt: hij vertrekt omstreeks 1810 naar Nederlands-Indië en in 1827 naar Amerika. Na zijn reeds genoemde werken verschijnt in 1831 *Het menschelijk organismus beschouwd uit een psychologisch oogpunt, of Het verband tussen geest en stof*. En passant gaat hij hier in op de onsterfelijkheid van de ziel. Het schone en het verhevene is het onderwerp van de tweede afdeling. De mens dient naar zijn rede te leven en is zo de ultieme vervolmaking van de schepping; we hebben het vaker gehoord.

Bakker schrijft verschillende wijsgerige werken. Zijn *Proeven in het vak van Geschiedenis, Wijsbegeerte en Letteren* uit 1825 bestaat uit vier verschillende opstellen.[1] In het vierde wijst hij de wijsbegeerte van de geschiedenis aan om aan te tonen dat de mensheid opklimt. Hier noemt hij voor het eerst de kritische wijsgeerte als zeer succesvol in het op een andere manier van beschouwen: '(...) in plaats van, zoo als voorheen, in de bespiegeling zich buiten den mensch te werpen, heeft hij zich in het binnenst van het IK of de ziel gezeteld.'[2] In *Proeve eener oordeel- en geschiedkundige verhandeling over de ontwikkeling van de zedelijke kennis des menschdoms* uit 1829 werkt hij dit opklimmen verder uit zoals die blijkt uit de zijn godsdienstbeleving, maar het eerste deel (het laatste

[1] 'Tafereel van de geschiedenis der Schoone Kunsten' - 'Proeve over Plato, zijne wijsbegeerte en zijne Schriften' - 'Gedachten over het verband tusschen Dichtkunst en Wijsbegeerte' - 'Verhandeling over de Gronden eener Geschiedenis der Menschheid'. Zie W. Wielema, *Filosofen aan de Maas. Kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam,* Rotterdam, 1991.

[2] J. Bakker, *Proeven in het vak van Geschiedenis, Wijsbegeerte en Letteren*, Rotterdam, 1825, pag. 157.

hoofdstuk handelt over de godsdienstige instellingen va de Etruriërs, de Romeinen, de Kelten etc.) heeft geen vervolg gekregen. Hij schrijft hierin over de verhouding wijsbegeerte en christendom: 'Door het Christendom is de Wijsbegeerte veredeld, en door de Wijsbegeerte is het Christendom beschouwd kunnen worden zoo als het wezenlijk is, eene Godsdienst die niets leert dat met de rede strijdt; en welke de waarheid, het licht en de vrijheid in hare bescherming neemt.'[1] Belangrijker is het antwoord dat hij in 1834 geeft op de vraag van het Provinciaal Utrechts Genootschap een overzicht te geven van de Duitse wijsbegeerte van de laatste vijftig jaren; blijkbaar is het overzicht zoek![2] Bakker wint goud. Hij schetst de opkomst van het kantianisme als onvermijdelijk. De toestand van de wijsbegeerte is ten tijde van de eerste *Kritik* in zijn ogen deplorabel; hij geeft talloze voorbeelden: van Locke en Condillac is de wijsbegeerte immers in een oppervlakkig materialisme ontaard, Rousseaus ideeën zijn te onsamenhangend, om Descartes, Pascal en Fenelon glimlacht men alleen nog maar, Leibniz, Wolff, Mendelssohn en Lessing keest niemand en Hume leidt tot scepticisme, kortom: een man als Kant is dringend nodig. Opvallend is dat Bakker hier verwijst naar de werken van Le Roy en naar allerlei stukken in het *Magazyn*. In de 'Beoordeling' van de hoofdstelsels, waarin hij ook Fichte, Schelling en Hegel betrekt, benadrukt hij toch weer Kant niet te kunnen vergelijken met anderen, aangezien het kantianisme geen stelsel is, maar een geheel nieuwe wijze van beschouwen: Bakker wisselt nogal eens van gedachten zoals hieruit blijkt. De zedenkunde is Kants grootste verdienste. Geheel kritiekloos is hij overigens niet. De godsdienstfilosofie, vooral waar het 'das radical Böse' betreft, blijft hem duister, met de natuurkundige beginsels is hij het weer eens en op het gebied van de rechts- en staatswetenschap heeft Kant volgens hem onsterfelijke roem vergaard. Kants werk is het hoogtepunt in de wijsbegeerte. Wielema stelt: 'Zijn godsdienstigheid beperkte zich tot een weinig specifiek geloof in de voorzienigheid en in de betekenis van christus als Zaligmaker. De erkenning van Christus houdt uiteraard in dat hij het deïsme verwierp. Bakker streefde naar een harmonie van rede en openbaring.'[3] Impliciet en ongewild geeft Bakker een reden aan waarom de kritische wijsbegeerte niet

---

[1] J. Bakker, *Proeve eener oordeel- en geschiedkundige verhandeling over de ontwikkeling van de zedelijke kennis des menschdoms,* Rotterdam, 1829, pag. X-XI.

[2] Een recensie volgt nog in de *VL*, Amsterdam, 1835, pag. 562-566 en in het *Drie-maandelijksch Tijdschrift,* 's Gravenhage, 1836; J. Bakker gaat in de *Algemeene Konst- en Letterbode*, Haarlem, 1836, pag. 250-254 en pag. 263-268 in op deze recensie.

[3] M. Wielema, *Filosofen aan de Maas, Kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam*, Rotterdam, 1991, pag. 123.

vanaf het begin aanvaard is, als hij, zonder namen te noemen, stelt dat verwaandheid van de eerste volgelingen een snel succes in de weg heeft gestaan.[1] Desondanks blijft hij zoals zovele aanhangers met hem optimistisch als hij stelt 'Misschien zal het einde dezer eeuw een' geheel anderen toestand, van rust, welvaart, redelijke Godsdienst, en meer Algemeene zedelijkheid opleveren, dan die tegenwoordig heerscht; want Christendom en onchristelijke wijsbegeerte (...) zullen niet altijd in zoo tegenstrijdige verhouding nevens elkander staan, maar door het goede, dat in den aanleg der menschheid ligt, zal het kwade en gebrekkige allengs minder worden. Mogt de dageraad van een' zoo schoonen en kalmen dag, reeds zijn aangebroken!'[2] In zijn *Wijsgeerige verhandelingen over de Boven-, Zedekunde en Rede-godsdienst* geeft hij zijn eigen visie in vijf verhandelingen. In 'Verhandeling over de beginsels' plaatst hij in de verschillende categorieën ware en valse beginsels naast elkaar. De valse zijn alle voorzien van een naam - opvallend vaak die van Fichte, Schelling en Bilderdijk -, de ware niet, al kan daar bijna overal de naam van Kant geplaatst worden.
Als voorbeeld hiervan geef ik het schema dat hij geeft van de ware en valse beginsels waar het de zedenkunde betreft:[3]

WARE		VALSCHE
Er bestaat een goed en een kwaad en men moet het eene uitoefenen en het laatste schuwen.	**1.**	Het zedelijk goed en kwaad is slechts een gevolg der overeenkomst, een breidel door de zwakke voor de sterke uitgevonden, een regel voor het welbegrepen eigenbelang. -BENTHAM
De zedelijkheid is geen instinctmatig gevoel, maar een vermogen dat in den mensch moet ontwikkeld worden.	**2.**	Het zedelijk gevoel is slechts een der opvoeding -DE LA METTRIE Het zedelijk gevoel werkt geheel instinctmatig. -BILDERDIJK
De mensch als zedelijk wezen is vrij	**3.**	De mensch is niet vrij in zijnen wil,

[1] 'Voor het overige is het aan de kritische wijsbegeeerte niet te wijten, dat hare aanhangers enen groote en meesterachtige verwaandheid, die hen laag op de vroegere Wijsbegeerte deed neerzien, en die hun de Geschiedenis, Oudheidkunde en Klassieke Letterkunde deed verzuimen, hebben aan de dag gelegd.' Idem, pag. 165.
[2] J. Bakker, 'Gedachten over de beschaving der negentiende Eeuw' in *De Fakkel*, Rotterdam, 1836, nr. 12, pag. 345.
[3] J. Bakker, *Wijsgeerige verhandelingen over de Boven-, Zedekunde en Rede-godsdienst*, Rotterdam, 1837, pag. 68-70.

vrij in zijnen wil.		hij verbeeldt het zich slechts in zijnen hoogmoed. -BILDERDIJK
De mensch als zedelijk wezen moet aan de wet gehoorzamen die hij zichzelven voorschrijft.	**4.**	De autonomie is een verfoeielijke zelfvergoding. -BILDERDIJK
Zoodra er willekeurig gezag of uiterlijke dwang bestaat, houdt de zedelijkheid op.	**5.**	De mensch moet door eenen van buiten aankomende goddelijken invloed tot het goede gedwongen worden. -BILDERDIJK
Men moet de zedelijkheid als doel en geenszins als middel zien.	**6.**	De zedelijkheid is slechts het middel om gelukkig te worden. -LOCKE / CONDILLAC
Gedraag u zoo, dat de bijzondere regel van uwe handelingen eene wet voor alle zedelijke wezens worden kan.	**7.**	Gedraag u zoo, dat gij in alle omstandig-omstandigheden uw welbegrepen eigenbelang bevordert. -HELVETIUS / DE LA METTRIE

In 'Hoofdpunten eener wetenschappelijke zedekunde' vinden we de hoofdpunten van de kantiaanse ethiek,[1] in de 'Hoofdpunten eener wetenschappelijke behandeling der rede-godsdienst' stelt Bakker dat het hoogst zedelijke voor de rede God is;[2] hij stelt 'De rede kan zich God niet anders denken dan als de oneindige en zedelijke volkomenheid, een begrip, dat noodzakelijk ook eene oneindige werkzaamheid in zich sluit, en dat dus alle de eigenschappen in zich vervat die de rede aan God kan toeschrijven.[3] In 'Wijsgeerig, zede- en geschiedkundig aanhangsel' geeft hij nog een paar toevoegingen op de vier eerder genoemde verhandelingen.[4] Opvallend is dat Bakker niet één keer de naam van Kant noemt. Het geheel wordt hier gepresenteerd als een geheel eigen filosofie, terwijl het overgrote deel overduidelijk kantiaans van aard is.

Van de hand van Le Roy verschijnen er tussen 1806 en 1847 bijna veertig afzonderlijke werken, bijna allemaal kantiaans.[5] Het is ondoenlijk hier alle

[1] Idem, pag. 123-151.
[2] Idem, pag. 151-199.
[3] Idem, pag. 158.
[4] Idem, pag. 199-230.
[5] Bovendien publiceert hij nog in het tijdschrift *De Vereeniging: Christelijke Stemmen* en publiceert hij samen met U. Evertsz. *De waarheden en voorschriften nopens het oppergezag en de pligten van overheden en onderdanen, door Christus en zijne Apostelen gesteld,* Leiden, 1834.

werken te bespreken, ik beperk me. Hij publiceert in 1827 *De Mensch, beschouwd in zijnen aanleg als denkend, zedelijk en gevoelig wezen*, een uitwerking van zijn eerder verschenen *De Regte en Gezonde Zin der Hoofdstellingen van de Critische Wijsbegeerte* uit 1824. De recensie van dit laatste werk in de *Boekzaal* ontstemt Le Roy zo dat hij besluit een omvangrijke uitwerking te schrijven, vooral tegen het verwijt met betrekking tot de openbaring. Ook dit werk krijgt negatieve recensies, onder andere van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* die als het ware 'afsluit':

> De Heer LE ROY komt ons voor als een overblijfsel uit vroegeren tijd. In onze jeugd was gansch *Duitschland* in *Kantianen* en ouderwetscher wijsgeeren verdeeld. Op onzen grond, daarentegen, bestond, als 't ware, blootelijk eene volkplanting van aanhangers des grooten mans, die echter met allen bedenkelijken ijver werkzaam was, om zich uit te breiden. Later ging het KANT omtrent als ALEXANDER DEN GROOTEN: een goed deel der (*Duitsch* lezende) wereld verwonnen hebbende, zag hij hetzelve, zelfs nog bij zijn leven, in verscheidene heerschappijen verdeeld. Hier te lande bleven de meeste beoefenaars *eclectici;* zij maakten gebruik van hetgeen hun bij KANT waar en goed scheen, en, van tijd tot tijd bekend geworden met hetgeen anderen op zijnen grond hadden gebouwd, zullen, vertrouwen wij, althans de Hoogleeraars aan onze Akademiën niet hebben nagelaten, ook van dezen het best mogelijk gebruik te maken. De groote voorstander onder ons, PAULUS VAN HEMERT, is de ruste ingegaan, na reeds een' langen tijd, gelijk wij vermeenen, slechts der praktische wijsgeerte, onder anderen als Secretaris van de Maatschappij van Weldadigheid, bijzonder geofferd te hebben. KINKER, naar het voorstel van zeker geleerd man, de *magister equitum*, of Generaal-Luitenant dezes Dictators, ontrolt wel nog somtijds de vaan der Kritiek; maar zoo, dat men twijfelen mag, of hij mede wel geheel getrouw aan den grooten veroveraar en zijne beginselen blees.[1]

Van groot belang is ook Le Roys bewerking van het werk van Kannegiesser onder de titel *Beknopte geschiedenis van de wijsbegeerte*. Hij prijst hierin het overzicht van Bakker, vooral het 'door hem in het licht gestelde onderscheid tussen de ware wijsbegeerte van Kant en de misgeboorte van Fichte, Schelling en Hegel' waar eerst Kant en Fichte juist door met name Van Hemert gelijk aan elkaar gesteld werden![2] Hij geeft een panorama van de geschiedenis van het kantianisme, al is hij daar ongewild niet positief over als hij de 'misgeboorte' nog eens bespreekt en stelt 'De laatstgenoemde stelsels hebben nóg minder opgang dan de wijsbegeerte

[1] *VL*, Amsterdam, 1829, pag. 149-150.
[2] J. le Roy, *Beknopte geschiedenis van de wijsbegeerte,* Rotterdam, 1838, pag. 367.

van Kant in ons land gemaakt (...).'[1] Ook hier weer de klacht dat Kant niet begrepen is. In 1841 publiceert hij *De Wijsbegeerte beschouwd naar haren vorm en inhoud*. Eerder heeft Schröder in zijn 'Bijdrage tot de beschouwing van de waarheid der menschelijke kennis' gesteld dat kantianisme tot scepticisme móet leiden, maar volgens Le Roy is dit, hoe kan het ook anders, het gevolg van een (weer een) misinterpretatie: Schröder leest Kant helemaal verkeerd. Zo zien we Le Roy toch enigszins krampachtig het kantianisme verdedigen en zien we Doornik, Bakker en Le Roy overeenkomsten tussen Kant en andere filosofen aangeven waar Van Hemert en Kinker eerder juist de radicale breuk prefereren, beter: Kant een ander uitgangspunt zien aannemen waardoor hij onvergelijkbaar is. Tegenover Van Hemert en Kinker die juist enthousiast en sprankelend één gezamenlijk front (hoewel niet zozeer samen als wel zij-aan-zij; ik herhaal: vrienden waren zij, maar met andere doelen en met moeilijk te plooien karakters) proberen op te trekken met zoveel mogelijk medestanders, op zo veel mogelijk podia, in een zo polemiserend mogelijke aanpak en ook op verschillende intellectuele niveaus, staan Doornik, Bakker en Le Roy onmachtig met hun zachte, individuele, eenzijdige, geïsoleerde en droge benadering. Waar Van Hemert en Kinker schijnbaar en (vooral) naar eigen visie niet slagen door het ene uiterste, falen Doornik, Bakker en Le Roy opzichtig aan het andere uiterste omdat zij niemand aanspreken en (bijna) niemand verleiden tot een reactie en de gloed van het kantianisme langzaam doen uitdoven tot een vorm die in zijn nietszeggendheid voor niemand meer aantrekkelijk is.

Desondanks zijn er nog enige reacties: zij komen onder anderen van de predikant B.S. en de onderwijzer E. Molema, maar ook deze twee behoren beiden tot het tweede garnituur.[2] Blijkbaar is het voor veel anderen niet meer nodig te ageren, laat staan te waarschuwen voor het kantianisme. Wat enige jaren daarvoor nog een groot gevaar leek dat met een moker heilige huisjes zou gaan verbrijzelen, blijkt nu voor velen of een papieren tijger te zijn geweest of geaccepteerd te zijn; ook het tijdschrift de *Vaderlandsche Letteroefeningen* laat nog zacht van zich horen.

'B.S.' plaatst in het tijdschrift *De Fakkel* in 1828 een verhandeling onder de titel 'Verhandeling over den zedekundige regel: dat men de deugd alleen om haar

[1] Ibidem.

[2] Ook al beschreven door N. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit,* Amsterdam, 2004.

zelfswil moet beoefenen'.[1] De auteur, overduidelijk een predikant, stelt dat deugd alleen vanwege deugd onmogelijk is, wat 'de onsterfelijke Koningsberger stichter der zoo genoemde Critische School, wier invloed zich heinde en verre heeft verbreid in het gebied der wetenschappen' ook mag zeggen.[2] Deugdzaam handelen kan alleen als dat geschraagd wordt door en voortkomt uit christelijke motieven. De verhandeling spitst zich uiteraard weer verder toe op de relatie rede-openbaring:

> De mensch is immers geen louter verstandelijk en redelijk, maar tevens een zinnelijk wezen, dat naar geluk dorst en de bevrediging van dien trek verlangt.[3]

Een zedenleer die de genoemde dubbelheid ontkent, de mens eenzijdig ziet als zuiver redelijke wezens, 'verkracht het menschelijke in den mensch' en zal niets bereiken.[4] Christendom en de openbaring wijzen on de weg:

> Gelukkig hij, die in het licht van zulk eene openbaring wandelt; driewerf welgelukzalig, die hare aanwijzingen volgt, hare raadgevingen ter harte neemt, hare hulpmiddelen gebruikt, die op de baan eener edele, verhevene, reine, maar tevens menschelijke deugd, het voorgestelde beeld der volmaaktheid, met vasten moed, nastreeft, en in de hoop zich verblijdt van het eens geheel gelijkvormig te zullen worden!![5]

Het artikel is een uitgeschreven toespraak, die eerder is uitgesproken in een afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Daar zal de ironie in de formulering 'de onsterfelijke Koningsberger stichter' uitgesproken ongetwijfeld beter tot zijn recht gekomen zijn!

Molema (1803-1869), onderwijzer te Nieuw Beerta, publiceert in 1828 *De Kantsiaansche stelling: beoefen de deugd, alleen om hare inwendige schoonheid en voortreffelijkheid*.[6] Hij laat geen twijfel bestaan over zijn intenties: 'Ik (...) meen met zekerheid te mogen zeggen, dat de groote wijsgeer grootelijks heeft misgetast.'[7] Drie redenen geeft hij: deze stelling is strijdig met de natuur van de mens, is onjuist omdat zij wordt tegengesproken door de ervaring en ten derde is

---

[1] B.S, 'Verhandeling over den zedekundige regel: dat men de deugd alleen om haar zelfswil moet beoefenen' in *De Fakkel of bijdragen tot de kennis van het ware, schoone en goede, verzameld door J.P. Sprenger van Eijk*, Rotterdam, 1828, pag. 196-217.

[2] Idem, pag. 201.

[3] Idem, pag. 210.

[4] Ibidem.

[5] Ibidem.

[6] E. Molema, *De Kantsiaansche stelling: Beoefen de deugd, alleen om hare inwendige schoonheid en voortreffelijkheid, getoetst aan de uitspraken van rede, ervaring en christendom, vooral voor ouders en medeonderwijzers der jeugd,* Winschoten, 1828.

[7] Idem, pag. 2.

die onjuist omdat die afwijkt van het christendom. De mens heeft slechts één opdracht en die luidt: 'God lief te hebben boven alles en den naasten als ons zelven.'[1] Denken de godsdienst niet nodig te hebben staat gelijk aan God ontkennen. Hij besluit zijn weerlegging dan ook retorisch af met 'Laat ons toch niet wijzer willen zijn dan God'.[2]

De *Vaderlandsche Letteroefeningen* laten na 1825 weinig meer van zich horen waar het het kantianisme betreft. Nog eenmaal - we zagen het 'afsluiten' al in 1828 bij de recensie van Le Roy - deelt het een ferme klap uit als in 1829 de vertaling van Bouterwuk *De Godsdienst der rede. Aanleiding tot de kennis eener echte Godsdienstwijsbegeerte* gerecenseerd wordt.[3] Kant wordt eerst geplaatst in een rij van filosofen die gewogen, maar gewoon te licht bevonden zijn:

> Het is bekend dat Kant de geheele wijsgeerte in Duitschland omkeerde. Men was echter met zijn werk geenszins algemeen tevreden. De liefde voor het oude en ouderwetsche gebouw mogt langzamerhand al uitsterven, de ingenomenheid met het nieuwe, daarvoor in de plaats opgetrokkene, was niet zoo algemeen. Deze meende er wat bij te moeten timmeren, geene een' geheelen vleugel te moeten afbreeken; een derde schommelde veel vroegere modellen op, om zich daarnaar te rigten; in één woord, er ontstonden welhaast een menigte van wijsgerige stelsels, het eene vaak al dolzinniger en gevaarlijker dan het andere.[4]

Vervolgens krijgen álle filosofen een veeg uit de pan en komt de ware aversie bovendrijven: 'Niemand twijfelde aan God en Goddelijke dingen, eer de wijsgeeren dit leerden!'[5] En dan is ook dit blad klaar met Kant. Als het genoemde overzichtswerk van Bakker in 1835 nog gerecenseerd wordt, schrijft men vilein 'De kritische Filozofie is, even als de baleinen rokken en gepoederde vrouwehoofden, uit de mode....'[6]

Het kantianisme mag dan volgens velen 'uit de mode' zijn, dit betekent niet dat het dood is; er wordt aan de universiteiten ruim aandacht besteed aan Kant: het leerboek van de filosofie dat de Leidse hoogleraar Nieuwenhuis in de jaren 1831 tot 1833 schrijft, *Initia philosophiae theoreticae,* besteedt aan het Duitse idealisme zelfs ruim aandacht: van de eenentwintig genoemde inleidende werken

---

[1] Idem, pag. 15.
[2] Idem, pag. 16.
[3] F. Bouterwuk, *De Godsdienst der rede. Aanleiding tot de kennis eener echte Godsdienstwijsbegeerte door Frederik Bouterwuk. Uit het Hoogduitsch,* Delft, 1827; bespreking hiervan in de *VL*, Amsterdam, 1829, deel I, pag. 5-10.
[4] Idem, pag. 5.
[5] Idem, pag. 8.
[6] In *VL*, Amsterdam, 1835, pag. 564.

in de metafysica, zijn er vijftien door Duitsers geschreven. Zo geeft Nieuwenhuis onder meer Kants *Prolegomena* en *Antropologie* op.[1] Eén jaar later in 1834 komt *De Socratische School of wijsgeerte voor de negentiende eeuw* van Van Heusde uit in vier delen. In het hoofdstuk getiteld 'Omwenteling der metafysica in de achttiende eeuw; Hoe is zij zedert beoefend?' wordt Kant zéér uitvoerig behandeld.[2] Ook elders laat hij zich in die tijd lovend over hem uit.[3] Wel ontwikkelt zich eerst onder andere een socratische wijsbegeerte en duurt het nog tot 1890 voor er weer een zuiver wijsgerige interesse in Kant komt, maar het kantianisme krijgt een plaats in de geschiedenis van de wijsbegeerte: in *Geschiedenis der Godsdienst en Wijsbegeerte* van J. Scholten uit 1859 is er zelfs niet één filosoof voor wie zoveel pagina's worden ingeruimd als juist voor Kant.[4]

---

[1] Zie J. Nieuwenhuis, *Initia philosophiae theoreticae,* Leiden, 1831-1833.

[2] In 'Omwenteling der metafysica in de achttiende eeuw; Hoe is zij zedert beoefend?' komt het kantianisme uitvoerig aan bod; in P. van Heusde, *De Socratische School of de wijsgeerte voor de negentiende eeuw*, Utrecht, 1841, deel IV, pag. 38-69. Over Kant zelf zegt Van Heusde: 'Het ontbrak Kant, zoo ik er over oordelen mag, niet aan verbeeldingskracht, vooral niet aan kracht van denken, van redeneren, van betoogen: hij was wellicht, na Aristoteles, de grootste denker en redeneerkundige, die er immer geweest is.' Idem, pag. 55 (overigens is Kant volgens Van Heusde onvergelijkbaar met de grootheid van Socrates of Plato).

[3] Zo schrijft hij in *Brieven over den aard en de strekking van hooger onderwijs*, Utrecht, 1829: 'Dat is philosophie, riep ik uit, die ons leven en handelen doet! en hoezeer ik Kant en zijne school bewonderd had en nog bewonder (…)'. Pag. 121. Voor Van Heusde is wijsbegeerte niet slechts een theoretisch onderzoek van het menseljk vermogen. De wijsgeer moet om tot ware wijsheid te komen, zich vrij maken van vooroordelen en beginnen met vast te stellen dat wij niets weten en dan vooral beginnen met zichzelf te onderzoeken, net zoals als Kant. De algemene strekking van de critische filosofie onderschrijft Van Heusde dus wel, maar hij verzet zich tegen het systeem van Kant en diens categorieënleer. Zie J. Woltjer, *Ph. W. van Heusde,* Leiden, 1908, pag. 211 ev.

[4] Socratische wijsbegeerte, volgens Van Heusde heropgericht door F. Hemsterhuis, bijgenaamd de 'Bataafse Socrates', steunt volledig op de antieke wijsbegeerte. De negentiende eeuw dient van haar te leren filosoferen. 'Plato en Aristoteles zijn de grondleggers van de oude wijsbegeerte, ja van elke filosofie. Een van beiden negeren is hetzelfde als de ziel of het lichaam van de filosofie veronachtzamen.' De moderne filosofie vindt zij incapabel om 'staatsmannen, godsdienstleraren, en beoefenaren van kunsten en wetenschappen' op te leiden en zo beschaving en geluk te bevorderen. Hij schrijft in de inleiding: 'Het is geene voorzegging, tijdgenooten, de titel, dien ik aan dit werk gegeven heb. Ik voorzie niet, dat de wijsgeerte der Socratische school, wat derzelver beginselen, leerwijzen en doeleinden betreft, in deze onze eeuw weder alleen de heerschende worden zal: maar ik wensch het: en zoo velen uwer mijn werk onbevooroordeeld zullen gelezen hebben, ik twijfel er niet aan, of zij zullen het met mij wenschen. Men zal er eene wijsgeerte in vinden, die voor de opvoeding der jeugd, voor de vorming van staatsmannen en godsdienstleraaren, voor de beoefening aller kunsten en wetenschappen, voor het handhaven van orde, regt en en wet in de maatschappij, in één woord, voor het bevorderen van beschaving en volksgeluk, geheel en uit haren aard geschikt is. Zoodanig toch is de geest en strekking dier oude, dier oorspronkelijke wijsgeerte, die ik in mijnen lezeren hier voorgedragen heb: en hoe steekt die niet bij datgene af, wat in latere tijden onder de namen van *metaphysica*, van *transcendentale philosophie*, en laatstelijk *natuurphilosophie*, als wijsgeerte, beoefend is geworden! Het was, gelijk wij bij ondervinding weten, niet alleen voor de belangen der maatschappij schier nutteloos, maar het heeft ook de wetenschappen doorgaans in haren loop belemmerd en vertraagd, ja, wat nog zoo veel erger is, den mensch heeft het zo vaak tot twijfelarij en ongeloof en tot tweestrijd met zich zelven doen komen. Wie

Wel heeft Scholten kritiek op Kant: ruimte, tijd en de categorieën zijn weliswaar onkenbaar, maar dat is geen reden om ze niet in de dingen zelf nog te kunnen zien, de kritiek van Kant op de godsbewijzen wijst hij af, de antinomieën van Kant zijn niet juist en hij houdt vast aan een metafysica die Kant nou juist verwerpt. Gulle instemming en ruime vermelding en aandacht zijn hier dus zeker niet één.[1] Het vuur dat Van Hemert en Kinker zo vol passie hebben opgestookt, behoudt niet die felheid, maar het licht van het vuur schijnt wel degelijk ver en ver door.

Terug naar het derde decennium. Eén specifieke, (weer) buiten-academische polemiek waarin het kantianisme een prominente, zo niet de hoofdrol speelt, trekt nog de aandacht, namelijk die over het (natuur)recht gevoerd in de jaren 1821-1827 door respectievelijk Bilderdijk, Kinker, Thorbecke (anoniem) en Le Roy.[2] Sypkens plaatst in het *Magazyn* zoals we gezien hebben al een uitvoerig

---

is er dus, die de herstelling dier oude Socratische school, maar met toepassing harer grondbeginselen op de eeuw, die wij beleven, niet verlangen zou?' Ph. van Heusde, 'Aan mijne tijdgenoten' in *De Socratische School,* Utrecht, 1840, I, pag. XVII-XVIII.

[1] Zo schrijft hij: 'De waarde, door Kant toegekend aan het denken als eene den mensch eigene virtualiteit, mitsgaders zijn strijd tegen het eudaemonisme droegen het hunne bij om de eudaemonistische rigting der bestaande godgeleerdheid te verzwakken, en den weg te banen tot eene juistere waardering dier godsdienst, welke, in plaats van God te verlagen tot een middel om 's menschen bijzondere wenschen te bevredigen, Hem als het hoogste goed leert beminnen, en het eeuwige leven te beschouwen, niet als een toestand enkel van vergelding of vergoeding, maar van voortdurende ontwikkeling. Naardien echter Kant zijn systeem minder in betrekking beschouwde tot het zuiver evangelie dan wel tot het kerkelijk stelsel, waarin hij was opgevoed, moest zijne philosophie tegen het Christendom, zóó beschouwd, in menig opzigt ongunstig overstaan. Noch het kerkelijk beginsel van gezag, noch de voorstelling van de erfzonde, van den val, van den persoon van Christus en van de straf, door hem als aequivalent voor onze zonden ter onzer regtvaardiging geleden, waren vereenigbaar met zijne wijsgeerige begrippen. Om echter het bestaande, zoo veel hem mogelijk was, te ontzien en bruikbaar te maken voor het leven, dacht Kant nevens de grammatisch-historische eene dusgenaamde morele verklaring van schrift- en kerkleer uit, waarbij haar inhoud als symbool werd aangemerkt van de zedelijke ideën, door welke de mensch móet ontwikkeld worden. In Christus ziet hij de idé van den Gode welgevalligen mensch, die als zoodanig ook Zoon van God is. Zijne menschwording is het ontstaan van het ware menschelijke leven in den mensch; zijn plaatsbekleedend lijden het lijden der zinnelijke natuur, dat de zedelijke mensch in ons onschuldig mede draagt en ondergaan moet in den strijd tegen het booze. De innerlijke toeeigening van dit ideaal en de daaruit voortvloeijende overwinning van den nieuwen mensch is de Christus in ons, die door lijden verheerlijkt wordt en de oorzaak onzer regtvaardiging bij God is. Had Kant bedacht, dat het kerkelijk autoriteitsgeloof en de kerkelijke voorstellingen van den persoon en het werk van Christus niet in het Christendom zelf gegrond zijn, dan zou hij, zonder op de wijze der allegoristen aan den waren zin der H. Schrift geweld te plegen, of het kerkelijk leerstelsel te idealiseren, door onder zoek van het evangelie zelf bespeurd hebben, dat wijsbegeerte en Christendom elkander niet uitsluiten, maar dat het Christendom, door het ideaal der menschheid niet als idé, maar in den persoon van Jezus als realiteit te geven, het hoogste streven ook van zijne wijsbegeerte bevredigd had.' In J. Scholten, *Geschiedenis der Godsdienst en Wijsbegeerte,* Leiden, 1859, pag. 173-174.

[2] De chronologie hiervan is:

artikel over Kants rechtsfilosofie, alsmede Falck.[1] Duynstee stelt dat de Nederlandse rechtsfilosofen het kantianisme met de oude natuurrechtsleer verbinden, vooral omdat zij er juist een herstel van de principes van Grotius in zien. De pro-kantiaanse positie van Gratama in Groningen zagen we al; in Leiden is de invloed weliswaar minder geweest, maar we kunnen wel stellen dat het kantianisme in de rechtswetenschappen snel en gelijkmatig, zonder de grote tegenstand en polarisatie op andere terreinen die elders wel schering en inslag is geweest, ingang heeft gevonden:

> De beginselen der kantiaansche wijsbegeerte, in Nederland geïntroduceerd door P. van Hemert, en op rechtsgebied door T. Sypkens en A.R. Falck, werden met enthousiasme binnengehaald: reeds in 1830 kan Cosman schrijven, dat Kants rechtsbeginsel '*hodie fere universe comprobatur*'; in de meeste juridische dissertaties en geschriften in dezen tijd wordt de 'critica philosophia' zonder meer als juist aanvaard.[2]

De aanzet voor de extra-universitaire polemiek op rechtsfilosofisch gebied in de jaren 1821-1827 is het werk van Bilderdijk *Korte ontwikkeling der gronden van het natuurregt*.[3] Zoals eerder al gesteld is Bilderdijk fel gekant tegen het kantianisme en tegen degenen die het propageren. Zijn bedenkelijke gedichtjes

---

1821 W. Bilderdijk, *Korte ontwikkeling der gronden van het natuurregt,* Leiden;
1823 J. Kinker, *Brieven over het Natuurregt aan den Heer Paulus van Hemert, naar aanleiding van Mr. W. Bilderdijk's korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht en daarbij gevoegde zielkundige Verhandelingen,* Amsterdam;
1825 [J. Thorbecke], *Bedenkingen aangaande het regt en den staat*, Amsterdam;
1827 J. le Roy, *Bescheidene bedenkingen, briefsgewijze voorgedragen aan den Hoogleeraar, den Heer Mr. J. Kinker, wegens eene in zijne brieven over het natuurregt voorgeslagene nadere wijziging der critische wijsbegeerte*, Delft.

De polemiek is, zij het deels, eerder beschreven, o. a. door W. Duynstee, *Geschiedenis van het natuurrecht en de wijsbegeerte van het recht in Nederland*, Amsterdam, 1940, pag. 70-74; ook B. van der Wyck gaat in zijn *Mr. Joh. Kinker als wijsgeer*, Amsterdam, 1864, (uiteraard slechts tot en met Kinkers bijdrage) hier nader op in, vooral op pag. 156-200. Ik baseer me vooral op dit werk.

[1] T. Sypkens, 'De betrekking tusschen Zedenkunde en het Natuurregt' in *Magazyn*, deel V, pag. 324-386. A. Falck, 'Idé der ontwikkeling' van 's menschen zedenlijken aanleg, in de Geschiedenis opgespoord' in *Magazyn,* deel IV, pag. 240-269; idem, 'Over het mislukken van alle wijsgeerige proeven eener Theodicee' in *Magazyn*, deel V, pag. 118.

[2] W. Duynstee, *Geschiedenis van het natuurrecht en de wijsbegeerte van het recht in Nederland*, Amsterdam, 1940, pag. 70-71. Hij noemt als gepromoveerden in de rechtsfilosofie met een duidelijk kantiaanse strekking in de periode 1800-1830 J. Sassen (1806), die geheel in kantiaanse lijn denkt, G. Dullert (1810), die stelt dat de kantiaanse beginselen grote invloed op hem hebben gehad, H. de Ranitz (1818), die uitvoerig het kantianisme verdedigt, J. Voorduin (1824), die stelt Kant te volgen, J. Rätze (1826), die Kant niet noemt, maar een geheel kantiaans standpunt inneemt, en H. van Loghem (1830), die Kant ook niet noemt als zijn leidsman, maar deze wel volgt.

[3] Dit werk komt in 1818-1821 uit in het tijdschrift *Mnemosyne. Mengelingen voor Geschied- en Letterkunde,* Dordrecht, in 1821 gepubliceerd in de bundel *Verhandelingen, ziel-, zede-, en rechtsleer betreffende,* Leiden, 1821. Zie hiervoor vooral ook J. van Eijnatten, *Hogere Sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831*), Hilversum, 1998, pag. 517 e.v.

over Van Hemert en Kinker citeerde ik al. Het kantianisme zou 'een 'eerdienst van U-zelv, in plaats van Godsvereering' zijn, een 'autolatrie'.[1] Hij ziet het als een miskenning van Christus en hij spot met de kantiaanse terminologie: zelfs zij die dénken Kant te begrijpen, zoals Van Hemert en Kinker, snappen er niets van, maar '(...) dat is juist *Kantiaansch* zijn, met Kants onverstane termen te schermen, en te haspelen, en dan heeft ieder zijn grillen daarbij. Ik heb hem dikwijls mondeling gezegd dat hij zijn man niet verstond. Maar dat doet Van Hemert ook niet, en geen een' schrijft hij in 1824.[2] Kinker zou volledig gehersenspoeld zijn door 'de verkantsiaanden Helmers' die uiteindelijk zelfs de katholieke eredienst met al zijn uiterlijk wil herstellen, allerlei ceremonieën gebruikend die moeten verhullen dat het eigenlijk om een 'natuurdienst' en atheïsme gaat.

Tussen 1818 en 1821 verschijnt in het tijdschrift *Mnemosyne* zijn 'Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht' en in 1821 *Verhandelingen, ziel-, zede-, en rechtsleer betreffende*. Net zoals de categorische imperatief voorschrijft dat we niet moeten uitgaan van ervaring of doelstelling van eigen geluk of algemeen welzijn en onvoorwaardelijk een regel dienen te volgen, zo stelt de rechtsimperatief zo te handelen dat de vrijheid van ieders wil met de vrijheid van allen volgens een algemene wet kan bestaan. Bij Kant is er een criterium dat onvoorwaardelijk is, waaraan al het recht moet worden getoetst, Bilderdijk is een voorstander van de natuurrechtsleer. Hij gaat uit van de behoeften van de mens en stelt 'Met één woord, (want de toepassing op byzonderheden zou even lastig als noodeloos zijn,) de mensch is bevoegd, of heeft recht tot het geen zijn *zijn,* en zijn welzijn, naar zijn dierlijken en naar zijn verstandelijken aart vordert.'[3] Omdat die behoeften oneindig zijn, ontstaat er wrijving en oorlog. Een maatschappelijk verdrag zoals bij Hobbes, wijst hij af. De oplossing is dat de mens de 'gezelligheid' moet zoeken (en daar ook behoefte aan heeft) en 'zedelijk genot'. Hij stelt dat de mens 'eene behoefte [heeft] naamlijk van *deelneming*, van *uitstorting* van ons-zelven in onzen medemensch.'[4] De een wil dit, de ander dat,

---

[1] Zie J. van Eijnatten, *Hogere Sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk 1756-1831,* Hilversum, 1998, pag. 294; ik heb me in deze analyse gebaseerd op dit werk

[2] W. Bilderdijk, 'Brief aan Tydeman' 1824, *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleraren en mrs. M. en H. Tydeman gedurende de jaren 1807-1831,* Sneek, 1866-1867, pag. 226.

[3] W. Bilderdijk.'Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht' in *Verhandelingen, ziel-, zede-, en rechtsleer betreffende*, Leyden, 1821, pag. 29.

[4] Idem, pag. 61.

kortom hij vindt de oplossing in Grotius, voortbordurend op de natuurlijke of zedelijke verbondenheid van de mens. Hij verwijst rechtstreeks naar Kant:

> Eindelijk (want waartoe alles overhoop te halen ?) wanneer de Kantiaan zijnen regel aanvoert: Handel zoo, als of uwe daad de regel voor 't heelal zijn moest, ook dit onderstelt een hooger regel in de bevatting van den gene die handelen zal; en waarom dan dien hooger regel niet liever rechtstreeks en onmiddellijk tot wet genomen dan zich-zelven tot ingebeelden algemeenen wetgever op te werpen? Men kan er moeilijk den geest der eeuw in miskennen, die 's menschen verfoeilijken hoogmoed op allerlei wijzen bewierookt en opheft... .[1]

God leidt ons tot de ander, tot de schepping en zo weer tot God, tot een behoefte aan 'samenstemming':

> (...) zoodanig is de goedheid des Goddelijken oorsprongs van alles, dat wat tot ons wezen, tot ons onderhoud, tot ons welzijn behoort, niet slechts als behoefte in ons gelegd is, maar zich ook als behoefte kennen doet, als zoodanig prikkelt, ontrust, drijft, en aanzet, en (of 't ware) om voldoening schreeuwt; en, dat het voldoen daaraan eene aanhoudende bron van genoegen en gevoel van herstel in volkomenheid en opwekking tot hooger is. Ik ontken dat er moeilijke plichten, even zoo wel, als dat er tegenstrijdige plichten zijn.[2]

Kinker reageert in 1823 met *Brieven over het Natuurregt aan den Heer Paulus van Hemert, naar aanleiding van Mr. W. Bilderdijk's korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht en daarbij gevoegde zielkundige Verhandelingen*. Het werk bevat zes brieven. De eerste vier zijn een bestrijding van Bilderdijks werk, de laatste twee een uiteenzetting van zijn eigen opvattingen; hij bestrijdt Bilderdijks werk inhoudelijk, na hem eerst zelf zwart gemaakt te hebben.[3] Ook de

---

[1] Idem, pag. 44-45.

[2] Idem, pag. 49.

[3] Zo haalt hij een gedichtje van Bilderdijk zelf aan en stelt dan dat wat Bilderdijk dicht, niet alleen voor duivel geldt, maar ook en vooral voor Bilderdijk zelf:

'Te recht overzulks mag men 't *ik*, als niet den mensch maar den Duivel eigen, aanmerken, en de Turksche spreuk toevallen: 'De Duivel zegt IK.' Welke zelfde Turksche spreuk ik in de Krekelzangen door den Heer BILDERDIJK dus vertolkt vond:

IK zal, IK wil, IK moet! — Dat IK
Verneemt men ieder oogenblik.
De Duivel haal dat trotsche woord!
By hem is 't dat het t'huis behoort.

Evenwel niet alleen bij den Duivel, zou ik hopen. De waarlijk brave man zegt ook: - '*Ik zal* mijne handelingen tot heil mijner natuurgenooten trachten in te rigten; *ik wil* mij tegen mijne dwaze en verkeerde neigingen verzetten; *ik moet* mij niet door mijne booze luimen en grillen laten beheerschen; niet zij, maar IK moet het hoogste woord voeren."

manier van schrijven, vaak het mikpunt van juist de antikantianen, komt hier aan de orde: 'Zeer *donker* mystisch in den grond, is zij dikwijls onverstaanbaar, uit hoofde van het onbepaalde en tusschen velerlei denkbeelden inzwevende en ronddwalende der uitdrukkingen (...).'[1] Inhoudelijk is de kritiek interessanter. Hij noemt het natuurrecht van Bilderdijk een 'behoeftig natuurrecht', als bron wijst Bilderdijk namelijk op de behoefte. Kinker repliceert:

> Hoe? De menschelijke nooddruft en behoefte, met haar oneindig en beperkend beginsel, is niet alleen BOVEN DEN WIL VERHEVEN, maar zou zelfs verbindend voor den wil zijn? Uit de *behoefte*, of liever uit alle de behoeften, alle neigingen — uit dat bonte mengsel van allerlei goede en kwade begeerlijkheden, maar, het zij goed of kwaad, altijd LIJDELIJK — zou dan de pligt moeten opgedolven worden, waar aan zich *de wil,* het eenige DADELIJKE beginsel in den mensch zou behooren te onderwerpen?[2]

Het polemische van Kinker klinkt door als hij Bilderdijks gedachte over de wraakzucht bespreekt die zelfs zo heilzaam zou kunnen werken![3] Kinker trekt dit door als hij eist dat hij dan ook haat, nijd en afgunst als richtinggevers in de zedelijkheid dulden moet! Hobbes en Bilderdijk komen overeen volgens Kinker. In de laatste brief gaat Kinker in op het staatsrecht. Hij bepleit een gestadige, rustige verandering. Het is de plicht van de regeringen een volkenrecht na te streven en het ideaal moet zijn een wereldstaat:

> Een algemeene wereldstaat, waarin al de tot eenen hoogen graad van beschaving ontwikkelde volkeren der aarde met elkanderen in soortgelijke regts- en pligtsbetrekkingen zouden staan als die, welke onder de bestaande natien tusschen de verschillende leden van éénen enkelen burgerstaat, volgens stellige wetten plaats grijpen – door een wetboek der volkeren geregeld, en alleen daarin van bijzondere staten verschillende, (a) dat deze laatstelijk eigenlijk gezegde personen, de eerste zedelijke ligchamen of zedelijke personen tot onderdanen zouden hebben; en, (b) dat, juist om deze reden, de wederkerige regten en plichten dezer zedelijke personen minder talrijk en minder verschillend en gewijzigd zouden zijn zulk een Staat van

---

J. Kinker, *Brieven over het Natuurregt aan den Heer Paulus van Hemert, naar aanleiding van Mr. W. Bilderdijk's korte ontwikkeling der gronden van het Natuurrecht en daarbij gevoegde zielkundige Verhandelingen. (…),* Amsterdam, 1823, pag. 80-81.

[1] Idem, pag. 76.

[2] Idem, pag. 6-7.

[3] 'Van daar b.v. het beginsel van wraakzucht in den mensch, 't geen herstel van 't vergrijp en uitsluiting van den zich vijand zijns naasten betoonenden mensch uit de maatschappy vordert; en het geen (inderdaad) zoo gevaarlijk in zijne aanwending is, dat men veelal raadzamer of ten minste gemaklijker gevonden heeft, het in Zedeleer en Natuurrecht geheel te ontkennen, dan als een ons ingeschapen en in zichzelven heilzaam en noodzakelijk middel tot behoud des menschdoms toe te laten. In W. Bilderdijk, 'Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht' in *Verhandelingen, ziel- zede- en rechtsleer betreffende*, Leyden, 1821, pag. 12.

> onafhankelijke natien niet tot *één* volk, maar tot en door een verbond van volkeren naar een stellig volkenregt in een daartoe doelmatig evenwigt vereenigd, is zekerlijk een groot deel van het doel, tot welke bereiking de onderscheiden gemeenschappen niet alleen verpligt zijn mede te werken, maar waartoe zij inderdaad, en uit haren aard en strekking niet nalaten kunnen medewerken, zonder haar eigenbelang als *Volk* en *Staat* in de waagschaal stellen.[1]

Thorbecke reageert in 1825 in *Bedenkingen aangaande het regt en den staat*, zij het anoniem, waarschijnlijk omdat een (nog) werkloze burger zich beter niet zo openlijk kan richten tegen een gerespecteerd man als Kinker (hij laat het werk ook pas drukken na zijn benoeming te Gent).[2] Thorbecke is na Van Hemert en Kinker de grootste Kant-kenner in Nederland is geweest. Als student heeft hij zich grondig in de wijsbegeerte verdiept en na zijn promotie in de letteren in 1820 tijdens zijn verblijf in Duitsland die kennis uitgebreid. Hoogleraar in de wijsbegeerte is hij niet geworden, al is hij verschillende keren daarvoor in aanmerking gekomen.[3] Thorbecke wil filosofisch niveau in Nederland verhogen: 'Kinker is geheel Kantiaan, en het ware voor de wijsgerige studien hier te lande van het grootste belang, dit autoriteitsgeloof aan Kant een weinig te doen wankelen en door eene overtuigende kritiek den weg tot vrijere bespiegeling te openen.'[4] Hij keert zich zowel tegen Bilderdijk als tegen Kinker (men noemt de *Bedenkingen* terecht ook de 'antikinkeriana'; Bilderdijk noemt hij nauwelijks, Kinker - die hij consequent aanhaalt als 'De Heer Kinker' - tientallen malen); hij laat Bilderdijks denkbeelden zo goed als geheel buiten beschouwing en gaat alleen op het deel van Kinkers werk in waarin zijn eigen rechtsfilosofische ideeën uitgewerkt staan. Kinker prijst hij uitvoerig om zijn zelfstandig denken en zijn heldere stijl. Thorbecke wijst meteen op het verschil met Kant: 'Het begrip van regt is een betrekkelijk begrip in eenen anderen zin, als de werkelijkheid in de volgorde (...) naar het stelsel van Kant.'[5] Hij wijst de fundering van het recht op een individueel vrijheidsbegrip af: de rechtsleer verwordt dan slechts tot een zedenleer. Kant en Kinker zouden zich niet voldoende gerealiseerd hebben dat er een fundering moet zijn dat mensen moet verbinden: 'Juist daarom is er in den ganschen van het aan den categorischen imperatief onderworpen gebied geene

---

[1] Idem, pag. 319.

[2] Zie voor hem J. Drentje, *Thorbecke, een filosoof in de politiek*, Amsterdam, 2004, pag. 188-190.

[3] Bijvoorbeeld in 1821 in Leiden en in 1824 in Utrecht; in 1825 zal hij in Gent tot buitengewoon hoogleraar in de staatkundige geschiedenis en de statistiek benoemd worden.

[4] W. Thorbecke, in brief 328, in [W. Thorbecke] J. Brandt-van der Veen, *Het Thorbecke-Archief 1798-1878*, deel I, Utrecht, 1955, brief 328.

[5] J. Thorbecke, *Bedenkingen aangaande het regt en den staat*, Amsterdam, 1825, pag. 5.

plaats, waar deze niet in den hoogsten toon, die tevens zijn laagsten is, zou beslissen, en het begrip der overeenstemming niet dat der uiterste zedelijke verbondenheid zelve ware.'[1] Het grote verschil met Kant is, dat deze zich uitsluitend wil beroepen op de menselijke rede, terwijl Thorbecke stelt dat recht pas ontstaat tussen het individu met iets of iemand, in relatie tot iets of iemand daarbuiten. In een kort voorbeeld geeft hij dit aan. Kinker stelt dat een eenzame eilandbewoner bezitsrecht heeft op alles wat er op dat eiland is ('zich tot het gansche eiland zou uitstrekken'), maar wat gebeurt er nu als er een tweede komt? Is dat (alleen)recht dan niet meer geldig of gaan zij delen; als ze gaan delen, hoe doen zij dat dan, op basis waarvan? Dat iets moet dan toch iets hogers zijn dan het individuele principe. Daarom ontstaat het begrip recht in samenhang tussen een individu en iets of iemand buiten hem: het recht verandert aldus ook voortdurend, dus kan niet onvoorwaardelijkheid zijn, een belangrijk argument tegen Kant.[2] Het zal duidelijk zijn: niet alleen ageert Thorbecke tegen Kinker, in feite weerlegt hij delen van het rechtsprincipe het kantianisme. Hij besluit dan ook met juist het verschil te benadrukken ('Eenen anderen kring van regtsbetrekkingen heeft de mensch als zedelijk wezen'). Het werk blijft lang onbekend, maar is daarom zeker niet minder belangrijk: Drentje stelt zelfs 'Vrijwel onopgemerkt is dat Thorbecke in zijn *Bedenkingen aangaand het regt en den staat* de grondbeginselen van zijn staats- en rechtsleer heeft geformuleerd die aan zijn optreden in de Nederlandse politiek vanaf de jaren veertig ten grondslag hebben gelegen.'[3]

Le Roy reageert in 1827 in zijn *Bescheidene bedenkingen briefsgewijze voorgedragen aan den hoogleraar den Heer Mr. J. Kinker*. Het werk is weer een uiteenzetting van de kritische wijsbegeerte (en een reactie op Kinker):

> (...) al was het dan ook slechts om den waren geest der CRITISCHE WIJSBEGEERTE, volgens derzelver oorspronkelijken aanleg en inhoud, (...) des te duidelijker in het licht te stellen (...)'.[4]

Hij wijst Kinker hier op waar deze afwijkt van de leer, vooral uiteraard op het gebied van de rechtsleer:

---

[1] Idem, pag. 6 en pag. 10-11.
[2] Idem, pag. 82.
[3] J. Drentje, *Thorbecke, een filosoof in de politiek,* Amsterdam, 2004, pag. 194.
[4] J. le Roy, *Bescheidene bedenkingen briefsgewijze voorgedragen aan den hoogleraar den Heer Mr. J. Kinker*, Delft, 1827, pag. v-vi.

> Dit is, (...) duidelijk klaar: *Regtsleer* en *Zedeleer* zijn bij hem ten eenemaal onderscheiden, ten opzigte van het doel, het welk zich beide voorstelt. -- De *Zedeleer* bedoelt de ware zedelijkheid zelve; -- de *Regtsleer* alleen uitwendige daden. -- *Regtsleer* zoude derhalve niet noodig zijn, zoo de *Zedeleer* van allen wierd geëerbiedigd, en het zedelijk beginsel in aller harten had post gevat: -- de *Regtsleer* of het regt is dus slechts als een vergoeding van de *Zedewet* in dien toestand van het menschdom, waarin de laatste niet regt gehoorzaamd wordt, en zoo lang deze toestand voortduurt.[1]

En zo eindigt de eerste receptie van het kantianisme in Nederland.

Alles wijst er op dat Van Hemert het effect van zijn inspanningen verkeerd inschat: hij ziet die slechts zoals hij die vreest: in starheid, in het defensief, individueel, buitenacademisch, keer op keer expliciterend en vooral in verontwaardiging. Wat rond de eeuwwisseling begint in stralend perspectief vol radicaliteit - ik schreef eerder over een ontwikkeling die lyrisch begint en halverwege een klaagzang als recitatief kent -, eindigt twee decennia later in Van Hemerts ogen in isolement, in nietszeggendheid en in mineur. Wat begint met een hoofdpersoon om wie de verhaallijn zich aanvankelijk stormenderwijs afspeelt alsof hij in het centrum van een alsmaar groeiend web met vele draden zit, eindigt geheel buiten hem om. De hoofdpersoon vlucht dan uiteindelijk onmachtig uit Amsterdam naar Pampus, in casu Den Haag, 'verwacht een ander heer' uitroepend, zich uiteraard niet bewust van het feit dat Sassen later nota bene deze periode de minst wijsgerig ontwikkelde zal noemen, één waarin 'wijsgerige publicaties van enige betekenis (heeft) de universitaire philosophie (...) niet [heeft] voortgebracht.'[2]
Juist hierom kan Van Hemert zo geroemd worden voor zijn ijver het kantianisme te propageren. Niet om de in zijn ogen kortstondige hype die volgens sommigen door hem veroorzaakt is, maar om zijn streven de sluier ('voile'?) afgerukt te hebben en de filosofie weer op scherp gezet te hebben, kan hij geroemd worden, originaliteit en zuiverheid van zijn motieven hier nog even buiten beschouwing gelaten.

Maar er is een andere interpretatie van de Kantreceptie zoals ik eerder al heb aangegeven. Die betreft een acceptatie niet in de snelheid, de vorm en de breedte die Van Hemert voor ogen stond, maar die overduidelijk manifest is. Dit

---

[1] Idem, pag. 77-78.
[2] F. Sassen, *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland tot het Einde der negentiende Eeuw*, Amsterdam, 1959, pag. 274.

kantianisme dat vooral wijsgerig van aard is, minder maatschappelijk is en nog minder levensbeschouwelijk, verspreidt zich verder, ook buiten Nederland.

Om aan te geven hoe belangrijk het kantianisme is geweest ook als aanzet voor receptie in het buitenland (Nederland in deze als een soort stapelmarkt van ideeën!) geef ik als een soort intermezzo een korte schets van de invloed die er van het Nederlandse kantianisme is uitgegaan. Eerder gaf ik al aan dat Van Hemert van de ontwikkelingen in Engeland en Frankrijk en later ook van die in Scandinavië en Italië een verslag geeft. Ook de *Schouwburg der in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* besteedt aandacht aan de internationale opkomst.[1]

---In Engeland kent de opkomst van het kantianisme opvallende overeenkomsten met die in Nederland.[2] Ook hier speelt die zich in eerste instantie buiten de universitaire wereld af, ook hier is de eerste interesse zichtbaar in genootschappen en in tijdschriften, ook hier ondervindt het kantianisme weerstand, richt de kritiek zich eerst op het taalgebruik, ook hier kent het kantianisme apostels, namelijk Nitsch en Sowden, ook hier is het theologische aspect het speerpunt der kritiek.[3] Opvallend is dat de brede receptie veel later op gang komt: Nederland is inderdaad koploper. De eerste verwijzingen ondersteunen dit: die vinden we in 1787 in een brief van een Engelse reiziger over de Duitse cultuur gepubliceerd in de *The English Magazine*. Het taalgebruik hekelt men hier overigens ook! Heel algemeen kunnen we stellen dat de receptie

---

[1] P. van Hemert, 'Beschouwing der Lotgevallen van de critische wijsgeerte bij onderscheiden volken, tot op den tegenwoordigen tijd' in *Magazyn*, deel I, pag. 89-135. Eerder gaf ik al aan de besprekingen in de *SCHB* van J. Fichte, *Die Grundzuge des gegenwärtigen Zeitalters, in Vorlesungen, gehalten zu Berlin, im Jahre 1804-1805*, Berlin, 1806; Ch. Villers, *Coup-d'Oeil sur les Universités et le monde d'Instruction publiquie de l'Allemagne Protestante,* Cassel, 1808; S. Boufflers, *Le libre Arbitre*, Paris, 1808; F. Ancillon, *Mélanges de litterature en de philosophie*, Paris, 1809; P. de Sénancour, *Reveries sur la nature primitive de l'homme*, Paris, 1809; D. Stewart, *Elements of the philosophie of the human mind*, Edinburgh, 1792-1802; G. Hegel, *System der Wissenschaften, Die Phaenomenologie des Geistes*, Wűrtzburg, 1810; J. Stutman, *Philosopie der Geschichte der Menschheit*, Nűrnberg, 1808; H. Azaïs, *Système universel*, Paris, 1810.

[2] Voor Engeland zie G. Micheli, 'The early reception of Kant's thought in England, 1785-1805', in G. Ross (ed.) *Kant and his influence*, Bristol, 1990, pag. 202-315; R. Wellek, *Kant in England, 1793-1838,* Princeton, 1931; A. Hanou en M. Ruthenkolk 'Britse waardering voor Nederlandse Kantianen (1818)' in *Geschiedenis van de Wijsbegeerte, documentatieblad van de werkgroep Sassen*, Rotterdam, 1993, nr. 4, pag. 41-47 ik baseer me voor dit korte intermezzo vooral op deze werken.

[3] In het midden van de eeuw ontstaat *The Monthley Review*, even later *The Critical Review*, tegen de eeuwwisseling *The Analytic Review* die zich rechtstreeks richt op de *Allgemeine Literatur-Zeitung* die vanaf 1785 het kantianisme verspreidt in Duitsland. Deze tijdschriften kennen een enorme oplage: rond 1800 hebben de drie genoemde tijdschriften samen een oplage van meer dan 30.000 exemplaren; zie G. Micheli, 'The early reception of Kant's thought in England 1785-1805' in G. Ross (ed.) *Kant and his Influence,* Londen, 2005, pag. 207.

van Kant als volgt verloopt: vanaf 1795 tot en met 1798 een korte aandacht met verschillende werken, een periode van relatieve rust van 1798 tot 1801 en dan vanaf 1801 een korte, maar heftige polemiek door conservatieve en reactionaire tijdschriften, in het bijzonder *The Anti-Jacobin Review* en *The Monthley Magazine* (dat na een aarzelend positieve houding uiterst afkeurend blijkt).[1] Zeker na de dood van Kant in 1804 verdwijnt iedere aandacht, vanaf 1806 is het kantianisme zo goed als dood. Pas na 1818 zien we weer enige aandacht.

De eerste werken, uit de periode 1795-1798 dus, zijn afkomstig van Nitsch, die zich 'pupil of Professor Kant' noemt, A *General and Introductery View of Professor Kant's Principles*, J. O'Keeffe, *An Essay on the Progress of the Human Understanding*, en A. Willich, *Elements of the Critical Philosophy,* die in 1796 ook Kants *Zum ewigen Friede* vertaalt in *Project for a perpetual Peace*.[2] In deze periode verschijnen nog twee vertalingen van werken van Kant.[3] Ook in Engeland is Hulshoff - 'Holland had become a centre of study of Kant's philosophy'- een van de eersten die de aandacht op Kant richt.[4] Diens genoemde en bekroonde inzending aan Teylers Godgeleerd Genootschap in 1787 krijgt uitvoerige aandacht. De in Amsterdam wonende predikant van de episcopale kerk, Sowden (?-1796), publiceert in 1793 in *The Monthley Review* een verslag van de inzendingen van Schwab, Behn en Jakob op de genoemde prijsvraag van 1789.[5] In de bespreking noemt hij Van Hemert: '(...) we are much assisted by a very judicious account of his sentiments, published in a kind of Dutch Magazine,

---

[1] Voorbeelden hiervan zijn: 'I think he [Kant, J.V.] ought rather to have suited himself to human imbecility, and to have been contented to follow, with the eye of an observer, that kind of reaction, which the understanding produces on the sensations, to convert them into ideas, instead of soaring beyond it in a manner which appears to me to have led his successors astray. (…) his works on speculative philosophy are a mixture of scepticism and dogmatism, clouded with great obscurity, and containing many inconsis-tencies and even contradictions, as has lately been proved by Jacobi, one of the most ingenious German writers.' *The Monthley Magazine*, London, 1804, XVIII, pag. 205.

[2] J. O'Keeffe, *An Essay on the Progress of the Human Understanding,* Londen, 1795; A. Willich, *Elements of the Critical Philosophy,* London, 1798; F. Nitsch, *A General and Introductery View of Professor Kant's Principles concerning man, the world and the deity, submitted to the consideration of the learned,* London, 1796; A. Willich, *Project for a Perpetual Peace. A philosophical Essay by Emanuel Kant, Professor of Philosophy at Koeningsberg*, London, 1796.

[3] I. Kant, *Essays and Treatises on Moral, Political, and various philosophical Subjects, by E. Kant*, London, 1798 en I. Kant *The metaphysics of Morals, divided into Metaphysical Elements of Law of Ethics, by Immanuel Kant ....,* London, 1799.

[4] G. Micheli, 'The early reception of Kant's thought in England, 1785-1805' in G. Ross (ed.), *Kant and his Influence,* Londen, 2005, pag. 207.

[5] Titel van de prijsvraag 'Wat men te denken hebbe, van het moreele bewys van Gods aanwezen, en wel zoo als hetzelve door den Heer Kant is opgegeven, als ware dit het enige.' Deze B. Sowden neemt een belangrijke positie in in Nederland: zo is hij van 1789 tot 1794 een der directeuren van het departement der Natuurkunde van Felix Meritis. *The Monthley Review*, Londen, 1793, part X, pag. 523-531.

which, we believe, was drawn up by the ingenious Professor van Hemert of Amsterdam.'[1] Dezelfde Sowden bespreekt een jaar later in 1793 de Nederlandse vertaling van het werk van Ewald, *Űber die kantische Philosophie* in *Brieven aan Emma*.[2] Weer een jaar later vraagt hij aandacht voor de inzending van Cras op de prijsvraag uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in 1791.[3] Het kantianisme brengt hij als een model om een heersende morele crisis het hoofd te kunnen bieden. Zo zien we een ander belang van het kantianisme in Nederland: het slaat overduidelijk een brug, niet alleen in het begin, maar ook nog tegen het einde van het eerste decennium.

In 1818 dan schrijft Wirgman aan de Schotse filosoof Stewart een brief over het kantianisme.[4] Over Kant is hij uitermate positief en hij stelt dat hij hem niet begrepen zou hebben zonder juist Kinker.[5] Ook het werk van Van Hemert noemt hij.[6] In dit kader herhaal ik dat in 1826 in Londen een compilatie van artikelen uit de *Lektuur* verschijnt onder de titel *The Dutch Salmagundi of Paul van Hemert* alsmede een vertaling van fragmenten van 'De tegenwoordige staat der Joden, briefswijze voorgesteld' en 'De tegenwoordige staat der Joden, briefswijze voorgesteld, deel 2' uit de *Lektuur* onder de titel *The State of the Jews in the beginning of the nineteenth century*.[7] Ook in Engeland ligt het kantianisme onder vuur omdat het ook gezien wordt als de oorzaak van het morele verval.

---

[1] Idem, pag. 524.

[2] *The Monthley Review*, Londen, 1793, part XIV, pag. 541-545.

[3] *The Monthley Review*, Londen, 1794, part XV, pag. 539-544..

[4] Ik baseer me op A. Hanou en M. Ruthenkolk 'Britse waardering voor Nederlandse Kantianen (1818)' in *Geschiedenis van de Wijsbegeerte, documentatieblad van de werkgroep Sassen*, Rotterdam, 1993, nr. 4, pag. 41-47.

[5] 'I have lately received from the continent a work (…). The work alluded to proceeds from that ancient republic of letters Amsterdam, and shows that Mr. J. Kinker its author, takes a most Luminous view of the subject. Indeed he places the arguments of the Critic in so simple a point of view, so free from technical & scientific terms, that it may be comprehended with ease by a schoolboy. This work was published in the year 1801; it has been since translated into French, in a manner which affords another proof of the possibility of comprehending the Critical PhilosophyIbidem. Hij doelt op het werk van Kinker dat verschijnt in het *Magazyn* deel II: J. Kinker, 'Proeve eener opheldering' van de Critiek van de zuivere Rede' in P. v. Hemert, *Magazyn*, deel II, pag. 43-239, vertaald in 1801 in *Essai d'une exposition succinte de la Critique de la raison, par. J. Kinker,* Amsterdam.

[6] 'Mr. van Hemert of Amsterdam has published a work in 4 Volumes entitled Beginsels der Kantiaanische Wijsgeerte or Introduction to Kantesian Philosophy, which is said to treat the subject in a very masterly manner. I confess it does appear to me rather singular that our country should be so backward to investigate the boasted merits of this Philosophy.' Ibidem.

[7] 'De tegenwoordige staat der Joden, briefswijze voorgesteld' en 'De tegenwoordige staat der Joden, briefswijze voorgesteld, deel 2' in *Lektuur*, resp. in deel VII, pag. 103-127 en in deel VIII, pag. 1-21.

---Het Nederlandse kantianisme kent niet alleen een opvallende brugfunctie naar Engeland, maar heeft zich ook tot Frankrijk uitgestrekt.[1] Laat ik me hier beperken tot de invloed van slechts twee figuren, namelijk Kinker en Van Zuylen: het is me immers niet zozeer te doen om de receptie van het kantianisme in Frankrijk, als wel om de Nederlandse invloed daarop.

Kinker krijgt bekendheid en gaat daardoor een rol spelen in de verspreiding als de Fransman Destutt de Tracy (1754-1836) in 1802 een rede houdt in het Parijse Institut over de filosofie van Kant aan de hand van de vertaling van Kinkers 'Proeve eener opheldering van de Critiek der zuivere rede' door Le Fèvre. Door de publicatie van die rede in het tijdschrift *Mémoires* krijgt niet alleen Kant, maar ook Kinker bekendheid in Frankrijk.[2] Stendhal schrijft hier al over.[3] Ook Vallois onderkent in zijn *La Formation de l'influence kantienne en Europe* het belang van de rede en de invloed van het Nederlandse kantianisme in de persoon van Kinker: 'Ce mémoire a toujours été consideré comme le développement le plus complet de l'opinion (...) sur le kantianisme.'[4]

Hoewel er ongetwijfeld nog andere voorbeelden van invloed te geven zijn, mag de volgende passage uit het lemma 'Kinker' uit het *Algemeen wijsgeerig geschiedkundig en biographisch woordenboek voor vrijmetselaren* niet onvermeld blijven: 'Zelfs heeft de beroemde VICTOR COUSIN openlijk verklaard, dat hij zijne kennis KANT verdankt aan onzen uitstekenden landgenoot, aan zijne schets van diens wijsbegeerte (in het *Magazijn van kritische Wijsbegeerte*) en door LE FEVRE in het Frans vertaald.'[5]

Ook de Nederlandse I. van Tuyll van Serooskerken (1740-1805) die zich Belle de Zuylen, in Nederland Belle van Zuylen en na haar huwelijk Isabelle de Charrière

---

[1] Zie W. Schmaus, 'Kant's Reception in France: Theories of the categories in Academic Philosophy, Psychology and Social Science' in *Perspectives on Science: historical, philosophical, social,* 11, Chicago, 2003, pag. 3-34; F. Azouvi en D. Bourel, *De Königsberg à Paris. La réception de Kant en France (1788-1804),* Paris, 1991; J. Ferrari, *Les sources francaises de la philosophie de Kant*, Paris, 1981.

[2] Zie hiervoor A. Hanou, *Sluiers van Isis*, Deventer, 1988, pag. 104. De titel van de rede luidt 'De la Métaphysique de Kant, ou observations sur un ouvrage intitulé: 'Essai d'une exposition succinte de la critique de la Raison pure, par J. Kinker, traduit du hollandais par J. le F, en 1 vol in 8, à Amsterdam, 1801' par le citoyen Destutt-Tracy' in *Memoires*, Paris, 1802, deel IV, pag. 524-606.

[3] Onder het pseudoniem Alceste publiceert in 1822 deze over de rede en het kantianisme (in het Engels) in *The Monthley Review*. Zijn openingszinnen luiden: 'Kant, not having always clearly understood himself, it is of course very difficult for others to comprehend him, and even when that difficulty should be overcome; what remains but a few truisms, so simple and well known, that it is a vain labour to repeat them.' Zie hierover Stendhal, *Chroniques pour l'Angleterre*, Grenoble, 1980, pag. 126-132.

[4] Zie ook M. Vallois, *La Formation de l'influence kantienne en Europe,* Paris, 1924, pag. 124.

[5] In *Algemeen wijsgeerig geschiedkundig en biographisch woordenboek voor vrijmetselaren,* Amsterdam, 1845, deel II, kol. 140-143.

noemt, draagt in Frankrijk bij aan het bekend worden van het kantianisme.[1] In 1795 schrijft ze *Trois Femmes,* dat gelezen kan worden als een reactie op het kantianisme.[2] Op een bepaald punt brengt Kant een sekseonderscheid aan, waardoor vrouwen zo goed als niet tot enig moreel handelen in staat zijn: alleen de man kent volgens Kant immers plichtsbesef. Tegen deze opvatting ageert Belle in haar roman *Trois Femmes,* daarmee aandacht vragend voor de nieuwe filosofie: men bedenke dat de literatuur een veel grotere verspreiding (en oplage) kent dan wetenschappelijke of genootschappelijke lektuur; in dit kader is ook het werk van Madame de Staël uit 1812 *De l'Allemagne* waarin Kants denken geïntroduceerd wordt, van belang. Bovendien bekritiseert zij de in haar ogen gevoelsarme moraal: onze gevoelens zouden volgens Kant arbitrair zijn en daarom nooit de basis mogen vormen voor een morele beslissing.

Van Zuylen stelt dat er geen universele waarheid voor alle individuen opgesteld kan worden; zij toont dit met morele beslissingen van drie vrouwelijke personen.[3] Die zijn ongetwijfeld in hun ogen de beste, maar sporen niet met de

---

[1] Zie voor haar Belle van Zuylen, *Een keuze uit haar werk*, Amsterdam, 1979; J. Hermsen, *Nomadisch narcisme, sekse, liefde en kunst in het werk van Lou Andreas Salomé, Belle van Zuylen, Ingeborg Bachman*, Kampen, 1993, pag. 139-194; J. Hermsen *Belle van Zuylen, tussen Verlichting en Romantiek*, Amsterdam, 1990; J. Vega, *Isabelle de Charrière en de kritiek van de Verlichting*, Kampen, 2005.

[2] *Trois Femmes* wordt in 1795 door haar vertaler J. Hubert in het Duits vertaald en gepubliceerd; in 1798 voltooit zij *Les Ruines de Yedburg*, een novelle die met *Trois Femmes*, *Honorine d'Userche* en *Sainte Anne* de bundel *L'Abbé de La Tour* vormt.

[3] In *Trois Femmes* voert de verteller van het verhaal een gesprek met enigen over het kantianisme:

- (…) De gesprekken die we de afgelopen dagen gehad hebben over Kant en diens zedeleer over de plicht, hebben me aan drie vrouwen herinnerd die ik gekend heb. (…) Ik ben door deze drie vrouwen tot het inzicht gekomen dat het – om niet te verworden tot een laagstaand, immoreel en volkomen verachtelijk mens – voldoende is een zeker besef van plicht te hebben en enige bereidheid om te voldoen aan wat het voorschrijft. Het doet er niet toe of het vaag of verward is, en ook niet uit welke bron het komt en in hoeverre men zich erdoor laat leiden. Ik durf samen te gaan met een ieder - man of vrouw - die een bepaalde plichtsopvatting heeft.
- U durft het dus aan met iedereen, zei een volgeling van Kant, want het is iets universeels en bijna aangeboren.
- Dat kunt U nu wel zegen, riep de theoloog uit, maar alleen door de wil Gods kunnen wij het verwerven.
- Waar hebben we die manifestatie van God's wil voor nodig, zei iemand anders, wanneer wij een zeker inzicht in onze persoonlijke belangen en die van de maatschappij (die ook de onze zijn) voldoende is om verplichtingen te aanvaarden en ons eerst de wens en vervolgens de gewoonte en de behoefte geven om daaraan te voldoen.
- Dat heeft alleen maar te maken met de berekening en de voorzichtigheid, zei de man die het eerst iets gezegd had, en ik zie niets in de belangen van de maatschappij noch in die van mezelf dat mij de plicht tot plicht zou geven.
- De beloften en de bedreigingen van de eeuwigheid zijn op ander wijze overtuigend, zei de theoloog.
- Dat is waar, hernam de Kantiaan, en toch vind ik daar niets in wat tot het begrip plicht leidt. De idee plicht staat naar mijn gevoel op zichzelf en is niet te herleiden. Het onttrekt zich aan analyse.

categorische imperatief: zo liegen de vrouwen dus om bestwil. Hiermee wil Van Zuylen aantonen dat de categorische imperatief niet bruikbaar is, juist omdat die onvoorwaardelijk is en voorbijgaat aan het gegeven van de bijzondere omstandigheid. Tot zover de invloed in Frankrijk.

B. van Zuylen, *Trois Femmes*, in de vertaling van P. Dubois in B. van Zuylen *Een keuze uit haar werk*, Amsterdam, 1984, pag. 121-122.

De Motieven

Het vuur en de gloed van Van Hemerts en Kinkers streven kunnen niet zo maar verklaard worden met een louter persoonlijke interesse: de mate waarin zij de strijd hun eigen persoonlijke leven laten beïnvloeden, ja die zelfs één laten worden, doet immers andere, grotere motieven vermoeden.

Wanneer Van Hemert precies in aanraking is gekomen met de ideeën van Kant, blijft moeilijk in te schatten. Ronduit opvallend is dat Van Hemert, die bij het minste of geringste, gevraagd of ongevraagd toch in de pen klimt, nooit contact opneemt met Kant. Diens bereikbaarheid moet hem zeker bekend zijn geweest: naast Ruhnkenius en Hulshoff schrijven immers ook medewerkers aan het *Magazyn* als De Bosch, Glover en Willmans hem.[1] Zelfs Wyttenbach schrijft Kant om zijn *Vita Davidis Ruhnkenii* aan te bieden. Is het hem dan toch niet ten diepste om het kantianisme als zodanig te doen?

Het eerste werk waarin Van Hemert Kant expliciet noemt, stamt uit 1792. Zijn bronnen blijven volstrekt onduidelijk. Onnasch ziet in het door Hulshoff anoniem uitgegeven *Zeno, over Ongeloof en Zeden* uit 1790 een belangrijke stimulans voor Van Hemert om zich tot Kant te wenden.[2] Zijn belangrijkste argument is dat in Van Hemerts werk over Kants praktische filosofie in de *Nieuwe Bijdragen* tal van verwijzingen te vinden zijn naar dit werk. Vanuit een heel ander perspectief - ook Onnasch doet dit al - is wellicht een andere motivator te vinden: Van Hemert heeft te Emmerik een huis, vlakbij Dethmar. Het is niet geheel ondenkbaar dat deze Van Hemert in aanraking heeft gebracht met de werken van Kant. Het kan ook bijna niet anders dan dat Van Hemert bekend is geweest met Reinhold, in het begin van de jaren negentig de belangrijkste kantiaan in Duitsland. Hij laat zich in ieder geval lovend over hem uit: (...) Reinhold staat, bij mij, wat de bepaling en vaststelling der wysgeerige spraak betreft, nog boven Kant. (...). Wien werd, na het lezen van Reinhold's Schriften, niet alles, wat te voren donker scheen, in de critische Wijsgeerte terstond helder?'[3] Het eerste boek in Nederland dat de kantiaanse filosofie tot onderwerp heeft, is dat van Ewald. Positief is dit niet echt, maar Van Hemert is niet afhankelijk van vertalingen: hij beheerst het Duits immers uitstekend, zoals ook blijkt uit zijn vertalingen in resp. 1788 en 1804. Ook in zijn overzicht van de

---

[1] Kant antwoordt Willmans zelfs (opgenomen als brief d.d. 4/5/1799 nr. 839 *Akademie Ausgabe*).

[2] E.O. Onnasch, 'De eerste Receptie van Kants Filosofie in Nederland' in *Tijdschrift voor Filosofie,* Leuven, 2006, nr. 68, pag. 148.

[3] P. van Hemert, 'Beschouwing der lotgevallen van de critische Wijsgeerte' in *Magazyn*, deel I, pag. 99.

geschiedenis van het kantianisme in het *Magazyn* laat hij zich niet uit over zijn eerste kennismaking met Kant. Wel stipt hij een vroeg contact met het werk van Kant aan, al is dat wel een indirect contact.[1] Hij schrijft dat hij, als hij in 1790 te Brussel woont, in aanraking is gekomen met het werk van Garve, 'een voortreffelijk Schrijver'. Hij citeert deze aangezien hij die 'te zamen met grooten smaak gelezen, en, meermalen, ten onderwerpe onzer gulle zamenspraaken gemaakt hebben'.[2]

Van Hemerts ontwikkeling van gereformeerd predikant naar vooraanstaand kantiaan is echter zó geleidelijk gegaan, dat er van slechts één externe, inspirerende bron waarschijnlijk geen sprake is geweest. Ik gaf eerder al aan dat hij de filosofie van Kant eerder ziet als borg, als zekering voor theologische thema's. Van Hemert raakt steeds meer overtuigd van de grote kracht van de menselijke rede, die hij in tegenstelling tot de gereformeerde kerk als ongerept ziet. Groenewegen ziet de rol van Kant dan ook voornamelijk als een bevestigende van al gevestigde ideeën bij Van Hemert: 'De wysbegeerte van de Koningsberger bevatte voor hem de bevestiging, de consequentie, en tevens de correctie van zijn eigen grondgedachte, en dat alles met een kracht van bewijs, een scherpte van analyse, een volledigheid van onderzoek, die den diepsten indruk moesten maken op Van Hemerts geest.'[3] Dat Van Hemert aldus pleitbezorger is geworden van Kant, is kortom minder vreemd en onverklaarbaar dan het wellicht op het eerste gezicht lijkt.

Maar er is meer. Van Hemert is predikant, die met veel ophef overgegaan was tot het remonstrantisme. Het is mijn stellige overtuiging dat Van Hemert in het kantianisme de mogelijkheid heeft gezien het remonstrantisme te verspreiden. Dit verklaart ook waarom hij zelfs in de hoedanigheid van hoogleraar geen pogingen heeft ondernomen het kantianisme te verspreiden: niet het filosofische (het epistemologische verlaat hij eigenlijk steeds meer), zelfs niet het

---

[1] P. van Hemert, 'Brief over den tegenwoordigen staat der critische Wijsgeerte' in *Magazyn*, deel II, pag. 5-6.

[2] 'Het is, zegt de nu zalige Man, naar mijn oordeel, aangaande de werken des verstands, eensgelijks waar, wat Kant, omtrend de daaden des wils, beweert. (…) De bloote gehoorzaamheid, zelfs aan den wijsten wetgever, of regtmatigen en besten opperheer, is, volgends Kant, nog geene deugd: want, in het zedelijke, moet de mensch, volstrektlijk zijn eigen wetgever wezen.' Dat dit echt citeren is, doet hij tenminste vermoeden door dit tussen aanhalingstekens te plaatsen; ook later - voornamelijk in de *Lektuur* - zullen we zien dat hij het op zijn zachtst gezegd met het citeren niet zo nauw neemt. Bovendien: het werk waaruit hij 'citeert' - *Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, der Litteratur, und dem geselschaftigen Leben* - is helemaal niet in het Nederlands vertaald.

[3] H. Groenewegen, *Paulus van Hemert, als Godgeleerde en als Wijsgeer*, Amsterdam, 1889, pag. 110-111.

maatschappelijke, maar het theologische en het levensbeschouwelijke aspect krijgen bij hem in eerste instantie de nadruk.
In dit kader is het van belang te wijzen op het mislukte remonstrantse streven om een eenheid in het protestantse geloof (terug) te brengen in 1796, en verder terug op de socratische oorlog.[1]
Het is moeilijk het enorme belang van de gebeurtenissen in 1795 in te zien zonder kennis te hebben van bijvoorbeeld het gegeven dat iedere drie jaar afgevaardigden van provinciale synoden naar Den Haag reisden om de kist waarin de 'Handelingen van de Synode van Dordrecht' bewaard werden, te inspecteren: dit kan gezien worden als een voortdurende bezegeling van de publieke kerk en van de veroordeling van de remonstranten. Vervolgens ging men door naar Leiden om daar de Statenvertaling te inspecteren, natuurlijk ook een symbolische daad, maar ook hier weer een bezegeling. Remonstranten nemen dan in 1796 het initiatief. Na een eerste poging van Rogge en Van Rees uit Leiden stuurt men op 10 september van dat jaar een brief getiteld *Brief van de Remonstrantsche Broederschap aen alle de Leeraars en Opzieneren der Protestantsche Gemeenten in Nederland* waarin de remonstrantse broederschap voorstelt de christelijke eenheid te herstellen. Na de scheiding van kerk en staat beoogt de broederschap een oprichting van een protestantse kerk op algemeen christelijke grondslag, hiermee aansluitend bij het streven van bijvoorbeeld de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Een jaar later, op 28/6/1797, volgt een tweede brief waarin de denkbeelden nader worden uitgewerkt. De teksten in de brieven zijn zeer gematigd, in de tweede wordt zelfs geen partij, geen persoon genoemd: alle voorwaarden voor een verzoening lijken zo aanwezig te zijn. Dit streven faalt echter, vooral omdat de meeste kerkgenootschappen bang zijn nog meer terrein te verliezen, het kerkbezoek al snel terugloopt, een tekort aan proponenten dreigt en men een toenemende religieuze onverschilligheid waarneemt.[2] Men houdt dus krampachtig vast aan verworvenheden. Het voorstel

---

[1] Zie hiervoor ook S. Vuyk, *Uitdovende verlichting, remonstranten als deftige vaderlanders,* Amsterdam, 1998, pag. 21-33; A. Kagchelland en M. Kagchelland, *Van Dompers en Verlichten,* Delft, 2009, pag. 27 e.v; A. Ypey en I. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Breda, 1819, deel IV, pag. 210-224.

[2] In 1797 wordt het genootschap 'Christo Sacrum' opgericht: onder leiding van J. Onderdewijngaart Canzius ontstaat voor korte tijd een kerk van allerlei christelijk pluimage, zelfs katholieken sluiten zich aan. Zie E. Arnold, *Het Genootschap Christo Sacrum te Delft. Privatisering van de godsdienst omstreeks 1800*, Haarlem, 2003. Zie bijvoorbeeld het eerder genoemde werk van W. van Vloten, *Verhandeling over den zorgelyken toestand der onderscheidene godsdienstige gezindheden, in den tegenwoordigen tyd, verdeeld in neölogen of heterodoxen, en obscuranten en orthodoxen. Met uitvoerige opgave van het eenig middel, ter vermyding van de uitersten, waarin deze beiden anders noodwendig vervallen moeten*, Amsterdam, 1805; Idem, *Tweede verhandeling, den middenweg aanwyzende tusschen de uitersten van den tegenwoordigen tyd: door proeven uit het Nieuwe Testament gestaafd,*

wordt alleen in Groningen aangenomen, alle andere classes wijzen het af; alleen doopsgezinden in Dokkum onderschrijven het voorstel en richten samen met remonstranten een gemeente op. Ook een volgende poging van Rogge in *De Kerk van Jesus een en ondeelbaar, of Gedachten over den aart en het gewigt van de vereeniging der protestanten* in 1798 faalt.[1]

De remonstrant Van Hemert draagt in zijn streven dus ook een erfenis met zich mee, een verdenking van een streven dat hij echter amechtig probeert te verhullen. Als Van Hamelsveld en Van Hemert ruzie krijgen, gaat Van Hemert zelfs zó ver dat hij juist Van Hamelsveld zelf opeens opzichtig gaat beschuldigen van het willen opheffen van kerkgenootschappen en een dusdanig breed geloof te willen starten dat een ieder zich zal kunnen scharen onder die ene paraplu! Dat Van Hemert in feite zelf niet anders doet, wordt duidelijk als zijn tegenstanders niet aflaten te onderstrepen dat we hier te doen hebben met een remonstrant en we dus moeten opletten op wat hij beweert en op wat zijn onderliggende motieven zijn: niet alleen wordt 'schelden als een remonstrantse professor' een gevleugelde uitspraak, Van Hemert wordt steeds meer aangeduid als die 'remonstrantse professor,' waarbij het eerste deel beslist geen epitheton ornans is, maar juist de afkomst als verdenking beklemtoont.[2]

Amsterdam, 1806; Idem, *Verhandeling over den tegenwoordigen laauwheid en overschilligheid in den godsdienst, derzelver oorzaken en geneesmiddelen,* Leyden, 1807.

[1] 'Wenschen alle braave, opregte Kristenen, 't zij dan op welke gronden, de vereeniging niet? Betreuren zij niet de rampspoedige gevolgen van scheuringen en Godgeleerde twisten, van afzonderingen en verdeeldheden, die voor de Kristelijke broederliefde allerverderflijkst geweest zijn, zich zelfs tot de huisgezinnen uitgestrekt, de voordplanting van den echten geest van het Kristendom gesluit, den wasdom van waare Godsdienstkennis verstikt, en het onkruid van ongeloof en ongodsdienstigheid alom weelig hebben doen opschieten ? Zien zij van de Vereeniging niet de heilrijkste vruchten te gemoet ? - liefde tot waarheid - ijver tot onderzoek - hartlijke aankleving aan een verstandig geloof, - daadlijke toepassing en invloed van den Godsdienst op den leevenswandel, - opregte broederliefde, goedwilligheid en verdraagzaamheid, - eenheid des geestes bij al het verschil in denkwijze, - vereende zamenwerking om den Godsdienst te handhaven! - Ja, deze en ontelbaare anderen zijn de vruchten, welken de vereeniging der Kristenen in de ruimste mate zal voordbrengen. Voor welk een hart, blakende in liefde tot de deugd, de menschheid en den Godsdienst zouden zij niet ten hoogsten dierbaar zijn! Wie zou, om dezelven te zien rijpen, niet ploegen zonder omzien, en met ruime hand zaaijen! - „De God der lijdsaamheid geve dan, dat wij welhaast eensgezind onder elkanderen mogen worden in Kristus Jesus, opdat wij eendrachtiglijk uit eenen mond mogen verheerlijken den God en Vader van onzen Heere Jesus Kristus! Amen.' C. Rogge, *De Kerk van Jesus een en ondeelbaar, of Gedachten over den aart en het gewigt van de vereeniging der protestanten*, Leyden, 1798, pag. 103-104. Zie ook de werken van S. Vuyk.

[2] Als voorbeeld moge dienen 'Waarlijk de Remonstrantse Professor verstaat de kunst meesterlijk om eene groote menigte scheldwoorden kort en beknopt opeen te hoopen, genoeg om te doen zien dat de Professor Van Hemert den draf en het onkruid dat hij tevoren gegeten hadt sedert hij in zijne tegenwoordige gezindte is overgegaan, geheel verteerd heeft, en dat hij daarvan nu ten volle gezuiverd is.' *VB*, Amsterdam, 1792, III, 1, pag. 547–557. In 1793 al wordt dit duidelijk als er anoniem een werkje verschijnt onder de titel *Wie heeft het hem gedaan? … Waarom raast hij zoo? Of iets over de remonstrantsche professor P. van Hemert, op zijn noodig bericht*. Zelfs in de loop der tijden heeft hij dit bijvoeglijk naamwoord

De remonstranten vormen in 1800 in bijvoorbeeld Amsterdam wel nog een kleine groep, maar in nauwelijks één decennium verdubbelt hun aantal. De spectaculaire groei en aantrekkingskracht leiden niet alleen tot verbazing, maar ook tot verontwaardiging.[1] Zij zijn als zodanig gevaarlijk en ook zeer verdacht, invloedrijk ook! Maar juist omdat zij een kleine minderheid vormen, zien zij in Van Hemert een verdediger die als een David optrekt (al laat deze David zich vaak horen als een Goliath). Een neiging om de verschillen tussen de kerkgenootschappen minder te benadrukken en juist de nadruk te leggen op de overeenkomsten, op het gemeenschappelijke, is al aanwezig in onze Verlichting - waar Van Vloten al op wijst - maar in wat anderen dan als het gemeenschappelijke willen zien, ziet Van Hemert specifiek het remonstrantisme.[2] Ik herhaal hierbij de woorden van Hoving:

> Zijt niet meer *Lutheranen, Calvinisten,* of iets anders, maar weest *Christenen;* leeft eensgezind, in liefde en in vrede: en de God der liefde en des vredes zal met u zijn![3]

Zijn Van Hemert en Kinker naar eigen oordeel geslaagd, met andere woorden is het kantianisme dat zij in eerste instantie propageren als een wijsgerige stroming, maar eigenlijk zien als een religieuze (Van Hemert) en als een maatschappelijke (Kinker), in hun ogen voldoende geaccepteerd?

Om recht te doen aan het eerste deel van de titel *Een Kant-tekening van een Horrearius* dient het kantianisme zoals Van Hemert dat ons toont, nog verder gedefinieerd te worden: het begrip 'kant-tekening' is immers niet alleen gebruikt in de zin van kantlijn, maar ook als een specifieke schets. Het begrip 'kantianisme' vraagt dus om een nadere definiëring, niet in één kernachtige

---

bewaard: als H. Quack in 1869 spreekt over hem zegt hij 'Thans begon hij zijn voordracht. Hij ving aan met te herinneren, hoe vóór 50 jaren de Remonstrantsche Hoogleeraar Philippus (sic) van Hemert van hetzelfde spreekgestoelte, dat hij thans innam, zijne Kantiaansche stellingen had verkondigd.' H. Quack, 'Martinus des Amorie van der Hoeven' in *De Gids*, Amsterdam, 1869, pag. 232.

[1] Zo schrijft W. van Vloten in 1805: '(…) men ziet zelfs thans overgangen van de eene belydenis tot de andere, die wel eens een schok geeven aan het gezond oordeel: men ziet een Protestant, Catholiek – een Jood, Remonstantsgezind worden; (…).' W. van Vloten, *Verhandeling over den zorgelyken toestand der onderscheidene godsdienstige gezindheden, in den tegenwoordigen tyd, verdeeld in neölogen of heterodoxen, en obscuranten en orthodoxen. Met uitvoerige opgave van het eenig middel, ter vermyding van de uitersten, waarin deze beiden anders noodwendig vervallen moeten*, Amsterdam, 1805, pag. 26.

[2] Volgens Van Vloten wordt in Duitsland zelfs religieuze literatuur door de katholieke kerk goedgekeurd om óók door protestanten gelezen te worden; in Amsterdam probeert men dat ook, maar dat mislukt: eensgezindheid tussen protestanten is tot daaraan toe, maar een handreiking aan de katholieken is een brug te ver: '(…) dit gaat in *Duitschland* zoo ver (en hetzelfde is ook reeds in *Amsterdam* ondernomen) dat men gebeden-, formulier- en sacramentboeken met approbatie of aanpryzing van de hoofden der Catholieke kerk in het licht ziet verschijnen (…)' Ibidem.

[3] W. Hoving, *Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantsche kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*, Groningen, 1815, pag. 43.

formulering die onvermijdelijk te algemeen zal zijn, maar in een nadere begripsbepaling. De reden dat dit nu pas geschiedt, is dat Van Hemert het gehele denkpatroon van Kant onvoorwaardelijk zo noemt, al moet hij zich toch bewust zijn geweest dat hij er slechts enige onderdelen uitneemt en ook enige onderdelen prominent op de voorgrond laat treden. Ook de tegenstanders hanteren de term, ook zij hebben een eigen definitie.

Vooral wil ik de reden waarom over het kantianisme in bepaalde kringen zo veel gediscussieerd wordt, in een groter kader plaatsen dan tot nu toe gedaan: alleen het eenduidige feit dat Van Hemert remonstrant is, en als zodanig 'verdacht', is een te geringe basis om mijn stelling dat door de boodschapper de boodschap gewantrouwd en afgewezen wordt, op te funderen.

Ik wil het begrip kantianisme, dat overigens geenszins op énig moment gezien kan worden als een monolithisch blok (er lijken ook diverse Kanten te bestaan: ik noem om slechts de ethische Kant van de plichtethiek, de epistemologische Kant en zijn oplossing met rationele kennis en ervaring en de sociaal-filosofische Kant met zijn roep om wereldvrede), nader definiëren wat betreft de zedelijkheid, de relatie tussen rede en religie, c.q. het 'theologisch kantianisme,' en dat dan weer toegespitst op het vraagstuk rede versus openbaring. Andere optieken zoals wat de maatschappelijke implicaties zijn, wat de esthetica betreft (vooral de dichtkunst), hoe Kant natuurwetenschappelijk nieuwe ideeën heeft en vooral hoe de rechtswetenschappen kantiaans worden, zijn eerder al, zij het bij enige weliswaar slechts zijdelings, aan bod gekomen. Wel al nader aangeduid, ook niet uitgewerkt, maar wel erg opvallend is het aspect dat in alles doorklinkt, waar iedere gedachte van is doordesemd, namelijk het grenzeloze optimisme waarmee de aanhangers van Kant in Nederland de mensheid en diens toekomst beschouwen: 1800 wordt gezien als het startpunt van geheel nieuwe tijd!

De onvoorspelbare maatschappelijke en politieke omwentelingen die over elkaar heen buitelen, zijn paradoxaal daarvan de eerste oorzaak, Verlichting is een voedingsbodem voor de gedachte die steeds meer gaat postvatten dat die toekomst ook maakbaar is. Dit is des te opvallender omdat, als men ervan uitgaat dat het kantianisme de motor kan zijn tot vernieuwing, dit in schril contrast staat tot wat Van Heusde over onze volksaard en over de rol van filosofie en theologie daarin zegt, vooral over de invloed op de godsdienstleer:

> Het kenmerk van onze philosophie zoowel als van onzen wijsgeerigen aanleg, is, dunkt mij, eenvoudigheid, maar met gezond verstand en godsdienstzin gepaard. Men philosophere zooveel men wil, zijn wij gewoon te zeggen, maar men doe het toch nooit

> ten koste van ons *bon sens*, ons eenvoudig menschenverstand. (...) Philosophie moet bij ons van toepassing zijn, zoo op het beoefenen van kunsten en wetenschappen, als op ons leven en handelen onder de menschen. Wij willen bij het philosopheren eenvoudigheid, goed gezond verstand, en daarbij ook voornamelijk goede beginselen, die vooral niet met die onzer godsdienstleer strijden.[1]

Dit laatste geldt a fortiori wanneer in de ogen van velen 'de rol van de divina revelatio bij ratio suis sola nixa viribus' wordt afgewezen.[2]

Alvorens dieper in te gaan op het kantianisme is het goed de politieke en sociale achtergrond waartegen dit verhaal zich afspeelt, nauwkeuriger te schetsen.[3] De lange negentiende eeuw (een formulering van A. Hanou) begint al in 1795 als patriotten met hulp van Franse legers een einde maken aan het Ancien Régime: de smadelijke vlucht van Willem V is het symbool hiervan. Deze patriottenbeweging komt globaal voort uit drie belangrijke ontwikkelingen: het verlies van internationaal prestige, de merkbare achteruitgang van de economie en het Verlichtingsdenken. Stadhouder Willem V krijgt de schuld van de eerste twee ontwikkelingen. Aristocratische patriotten, die een antistadhouderlijke traditie kennen en zich door vermeend nepotisme van Willem V en ál zijn voorgangers achtergesteld voelen, en democratische patriotten, intellectuelen, leden van de gegoede burgerij en religieuze andersdenkenden, komen tot elkaar. In 1784 wordt deze band echter verbroken wanneer de regentenelite haar belangen bedreigd ziet. Een belangrijk pamflet in deze is *Aan het Volk van Nederland* dat in 1781 anoniem verschijnt (maar waarvan pas honderd jaar later is komen vast te staan dat J. van der Capellen tot den Pol de auteur is). Het pamflet wordt in de nacht van 25 op 26 september vanuit geblindeerde koetsen in alle grote steden verspreid. Hierin wordt een lange geschiedenis van onderdrukking van de vrijheid door het huis van Oranje geschetst. Onze roemrijke geschiedenis gaat terug tot de Bataven, de laatste twee eeuwen hebben ons echter niets dan rampen gebracht.[4] Van al die erfgenamen vormt Willem V

---

[1] Aldus Van Heusde, geciteerd in T. Roorda, 'Over den tegenwoordigen toestand der Philosophie in Nederland, een brief aan Prof.dr. J.H. Fichte' in *Godgeleerde Bijdragen*, Amsterdam, 1844, deel XVIII, pag. 723.

[2] K. Roessingh, *De moderne Theologie in Nederland*, Groningen, 1914, pag. 24.

[3] Zie hiervoor J. van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard; politieke discussie en oppositie-vorming 1813-1840*, Amsterdam, 2004.

[4] 'Het is, mijn waarde medeburgers! niet sinds gisteren of eergisteren dat men u bedriegt en mishandelt; neen, gij zijt, om niet van vroeger tijden te spreken, nu sedert bijna twee eeuwen de speelbal geweest van allerlei heerszuchtige lieden, die, onder de schijn van voor Uw belangen en vrijheid te zorgen, niets – ja, zowaar als een God is, aan wie ik wegens dit geschrift rekenschap zal moeten geven – volstrekt niets

de verderfelijke climax: vooral zijn connecties met Engeland en de uitholling van de soevereiniteit worden hem verweten. Van der Capellen roept aan het einde het volk op tot zelfbewapening en tot schutterijen 'nieuwe stijl' om participatie in bestuur af te dwingen.[1]

Het pamflet zelf is zeer polariserend. Van der Capellen plaatst twee groepen tegenover elkaar, namelijk de 'corrupte' Oranjegezinde regenten, die Van der Capellen 'fortuinzoekers' noemt, en de eerzame patriotten. Het valt uiteraard slecht in orangistische kringen. Het wordt weliswaar verboden, maar slaat in als een bom. Als Willem V vlucht, komt er een einde aan de losse federatie van soevereine staten. De Bataafse omwenteling maakt van ons land één natie en revolutionairen gaan aan de slag om de Verlichtingsideeën in praktijk te brengen. De verandering gaat snel, volgens velen té snel, zo lukt het maar niet een grondwet te smeden. Een staatsgreep in 1798 is het gevolg, in juni 1799 komt er een tegencoup, in 1801 volgt een derde; in 1806 legt Napoleon eenvoudigweg een grondwet op en maakt zijn broer Lodewijk koning van Holland. In 1810 komt er een einde aan de zelfstandigheid. In 1813, na drie jaren Frans keizerrijk, biedt een groep 'Haagse Heren' onder leiding van Van Hogendorp na de nederlagen van Napoleon aan de zoon van de voormalige stadhouder de soevereiniteit aan. Velen menen dan dat de nieuwe staat een midden moet zoeken tussen het goede van vroeger en het goede van het heden: dit 'juiste midden' moet verhinderen dat de nieuwe staat doorslaat, vandaar dat in de nieuwe grondwet die Van Hogendorp opstelt, burgers de rechten die zij genieten sinds 1795, wel behouden, maar dat de overheid, in casu koning Willem, zoveel armslag krijgt dat 'nieuwigheden' en 'excessen van de Verlichting' geen kans meer zullen krijgen. 'Vergeten en vergeven' is ook een van de motto's van de nieuwe koning. De centrale macht wordt uitgebreid: onderwijs, belasting, armoedebestrijding, justitie en politie en zelfs de kunsten worden voortaan centraal geregeld. Uiteraard heeft dit polderen avant la lettre tot gevolg dat bijna alle tegenstellingen uit naam van de gewenste eenheid gemeden worden. Waar zij

---

anders beoogd hebben dan een erfelijk juk op uwe halzen te drukken.' J. van der Capellen tot den Pol, *Aan het Volk van Nederland,* ed. W. Wertheim en A. Wertheim-Gijse Weenink, Weesp, 1981, pag. 63.

[1] Hij schrijft: 'Verzamelt U elk in Uw steden en ten plattelande in Uw dorpen. Komt vreedzaam bijeen, en kiest uit Uw midden een matig aantal goede, deugdzame, vrome mannen; kiest goede patriotten, waarop gij vertrouwen kunt. Zendt dezen als Uw gecommitteerden naar die plaatsen, waar de Staten van Uw verschillende provincies vergaderen en beveelt hun, dat zij zodra mogelijk bij elkander komen om uit naam en op het gezag dezer natie, met en naast de Staten van elke provincie een nauwkeurig onderzoek te doen naar de redenen van de verregaande traagheid en slapheid waarmee de bescherming van het land tegen een geduchte en vooral actieve vijand wordt behandeld.' Idem, pag. 142.

toch de kop opsteken, worden ze met de mantel der liefde toegedekt: dat is de prijs die betaald wordt. Een repressief nationalisme is het gevolg, een houding waarin eerst nog zowel een streven tot een radicale breuk met het verleden als nieuw elan met argusogen bekeken worden. Het filosofieonderwijs ontwikkelt zich analoog hieraan. Van Heusde, die het filosofieonderwijs domineert, stelt in zijn *Socratische School* dat wij ons altijd terecht verre hebben gehouden van het extremisme dat de ons omringende landen zo kenmerkt. Filosofie dient in dienst te staan van de opvoeding van de jeugd en van staatsmannen, en kan geen filosoferen-om-het-filosoferen zijn:

> Men is dat philosopheren in abstracto en a priori, gelijk men het noemt, over het ik en het niet-ik, en, in 't geheel, die schoolphilosophie sedert jaren moede: men beklaagt zich ook weer aan den anderen kant, en zulks thans wel vooral, over dat mysticismus, dat syncretismus, dat pantheismus, dat nog dagelijks hand over hand toeneemt (...).[1]

Nadrukkelijk sluit hij zich aan bij de traditie van volksopvoeding, wat hem de bijnaam 'Praeceptor Hollandiae' oplevert.[2] Kant, door Mendelssohn 'de alles vermorselende,' door Heine later 'de Jacobijn van de filosofie' genoemd, vindt zijn plaats aldus in het onderwijs: Van Heusde ruimt een aanzienlijk aantal pagina's voor hem in zijn *Socratische School* in. De titel van dit werk geeft al aan wat hij voorstaat: de filosofie van Socrates is gematigd, humaan en ook liberaal. Wij leren hieruit echt 'leven en handelen' en 'een zedelijk wezen' te zijn:

> Noch geest, noch verbeelding, noch denkenskracht, noch eenig bijzonder uitstekend zielsvermogen heeft ons gekenmerkt onder de volken van Europa; maar omdat wij, zonder iets van dat alles in zóó hoogen graad als anderen te hebben, datgene wat wij hadden, doelmatig gebruikten, daardoor ijlden wij al de volken van Germaansch Europa vooruit, en ontstond hier licht, toen alles rondom ons nog in duisternis lag (...). Geestdrift vermag dit niet, en daarom streefden wij in dit alles, in de zestiende eeuw, Engeland zelfs zoo ver voorbij, gelijk een onzer bekwaamste staatkundigen nog onlangs aangetoond heeft. Ik spreek hier van de natie (...), en zoo eenmaal de dag zal aanbreken, dat in beoefening zoo wel, als in beschouwing, Godsdienst weder met Wijsbegeerte verbonden wordt, zou dit dan van zulk eene natie, bij welke hart en hoofd zoo wel zamenstemt, niet wel het eerst te verwachten zijn?
> Hemsterhuis, dunkt mij, ging ons hierin al vooruit, ten minste wat philosophie, Socratische philosophie is, en hoe zich die met Godsdienst vereenigt, en zoo tot ware

[1] P. van Heusde, *De Socratische School of de wijsgeerte voor de negentiende eeuw*, Utrecht, 1840, deel I, pag. 19.
[2] Deze bijnaam van 'Neêrlands leermeester' wordt hem o.a. gegeven door J. de Valk, *Philip Willem van Heusde. Wijsbegeerte van het gezond verstand*, Baarn, 1989, p. 13.

> wijsheid leidt: dit wees hij ons in zijne schriften aan, gelijk geen wijsgeer het nog in Europa gedaan had.
> (...) de nakomeling [zal] in volgende eeuwen nog eens van ons zeggen: *daar* was het, in de negentiende eeuw, *daar* in het vaderland van Erasmus en Grotius, bij *dat* volk, zoo braaf, als schrander, zoo godsdienstig als deugdzaam, dat Godsdienst zich weder met Wijsbegeerte, en Wijsbegeerte zich weder met Godsdienst verzoende, en beide wederkeerig op elkander en eenparig op 's menschen zedelijke en verstandelijke zelfstandigheid begonnen te werken.[1]

Godsdienst en filosofie verbinden is zijn doel. De *Socratische School* is daarom een filosofie voor de nieuwe mens van de negentiende eeuw, zoals de titel aangeeft. Hij staat zo een gulden middenweg voor en wijst extremen af. Hegel zal dit later benoemen met 'zij-igheid' om de lage status aan te geven: fundamentele vragen uit de weg gaan.
Het zij nog eens gezegd: de filosofie van Kant wordt absoluut niet genegeerd - ook in bijvoorbeeld de *Initia philosophiae theoreticae* van Nieuwenhuis uit 1831/1832 wordt aan Kant ruime aandacht geschonken -, maar het onderwijs heeft een specifiek opvoedende functie, namelijk een om de landgenoten die vooral door de excessen van de Franse revolutie vervreemd zijn, weer te verzoenen met de traditie, met de godsdienst en ook met de staat. Niet een bot reactionair of vooringenomen afwijzen is hier dus debet aan, maar de nieuwe, specifieke rol van de wijsgeer in het onderwijs. Bij de onderwijshervorming in 1815 splitst men het vak bovendien op: één deel, de natuurfilosofie, gaat op als een aparte faculteit van wis- en natuurkunde, het overige komt bij letteren. Een gevolg is dat een hoogleraar bespiegelende wijsbegeerte slechts propedeutisch onderwijs geeft; alleen van aankomende juristen en theologen wordt wat meer filosofie-onderwijs verwacht.[2]

Maar er is nog een oorzaak voor het zo radicaal afwijzen van wat de remonstrant Van Hemert propageert. Deze afkeer, die zich vanaf het begin toespitst op het vraagstuk van de rede-openbaring, is het speerpunt van menig debat en de kern in de socratische oorlog.[3]

---

[1] Ph. van Heusde, *Brieven over de aard en strekking van hooger onderwijs*, Utrecht, 1829, pag. 252-253.
[2] Zie ook: J. Nieuwenhuis, *Gedachten over het academisch onderwijs der bespiegelende wijsbegeerte in het koninkrijk der Nederlanden*, Leiden, 1830; H. Krop, 'Wijsbegeerte in Groningen rond 1800. Continuïteit en breuk' in H. Krop e.a, *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen 1614-1996*, Hilversum, 1997, pag. 181-187.
[3] Zie hiervoor J. de Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede,* Rotterdam, 1899, pag. 175-243; T. Jongenelen, 'De Socratische oorlog, 1768-1769. Een terreinverkenning op de linkerflank van de

Op het einde van de achttiende eeuw ontstaat een fel debat over de vraag of ook deugdzame niet-christenen in de hemel kunnen komen. De aanleiding tot dit debat wordt gevormd door *Bélisaire*, een werk van J. Marmontel dat in 1867 verschijnt en overal, vooral in Frankrijk en Duitsland, opschudding veroorzaakt, maar het felst, het langst en het diepst ons land. In de socratische oorlog, deze naam krijgt het pas op Nederlands grondgebied, gaat het, zoals van der Wall opmerkt, al snel niet alleen meer over de mogelijkheid in de hemel te komen voor deugdzame niet-christenen, maar vooral over de positie van de bevoordeelde, gereformeerde kerk tegenover de dissenters, de remonstranten: het betreft zowel een godsdienstige als een maatschappelijke discussie. Vele denkers in ons land geven hun mening, afzonderlijk of gebundeld in geschriften als *De Denker, De Philosooph, De Onderzoeker* en *De Rhapsodist*.

Marmontel (1723-1799), lid van de Académie Française, voltooit de roman *Bélisaire* in 1766. Hij beschrijft hierin de laatste levensdagen van de Romeinse veldheer Belisarius.[1] Het werk heeft een sterk didactische inslag. Men kan het zien als een soort compendium voor vorsten: het toont op welke wijze men een land dient te regeren.[2] De vorm is er een van gesprekken tussen Belisarius, Justinianus en Tiberius. Zij gaan voornamelijk over politieke en maatschappelijke vraagstukken. Het voorlaatste hoofdstuk handelt over de godsdienst. Alle deugdzame niet-christenen zullen óók aan Zijn rechterhand zitten. Op de vraag of vorsten dan helemaal geen godsdienstige taak hebben, antwoordt Belisarius dat zij de zuiverheid van hun geloof kunnen tonen door deugdzaam te leven, maar godsdienst (en dus ook de christelijke godsdienst) is niet per se nodig voor het bewaken van het zedelijke klimaat en karakter van een

---

Nederlandse Verlichting' in *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland,* Rotterdam, 1994, deel 5, pag. 77-91; E. van der Wall, *Socrates in de Hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk*, Hilversum, 2000. Vooral aan dit laatste werk zijn veel details in de volgende alinea's ontleend.

[1] Belisarius (ca. 500-567) is veldheer in het Oost-Romeinse Rijk onder keizer Justinianus. Wanneer hij beschuldigd wordt van hoogverraad, belandt hij in de gevangenis. Justinianus schenkt hem de vrijheid, op voorwaarde dat zijn ogen zullen worden uitgestoken. Blind en berooid keert deze terug naar huis, maar onderweg ontmoet hij Tiberius. Deze raakt onder de indruk van de man en vertelt Justinianus van zijn ontmoeting: met zijn drieën voeren zij dan gesprekken zonder dat Belisarius weet heeft van de ware identiteit van Justinianus. Hoogtepunt is het gedeelte waarin Belisarius van een visioen vertelt waarin hij in de hemel zijn beide ogen terugheeft en dit graag aan Justinianus zou laten zien: 'Dus spreekende schitterde zyn gantsch gelat van blydschap; en de keizer, het hoofd op de borst van Tiberius laatende hangen, smolt in traanen.' (pag. 278). Later zal Tiberius de dochter van Belisarius, Eudoxia, trouwen.

[2] Bij dezen heeft hij uiteraard Lodewijk XV en diens opvolger Lodewijk XVI voor ogen, maar het werk kan in breder perspectief niet los gezien worden van hervormingsgezindheid van vorsten als Frederik II van Pruisen en Catherina II van Rusland.

volk. Hij geeft hiermee een soort resumé van zeer verlichte opvattingen over de aard van de religie en de verhouding kerk - staat.

De invloed van de *Bélisaire* is enorm. Het boek wordt druk vertaald en vele herdrukken verschijnen. Van kerkelijke zijde is men uiteraard minder enthousiast, boekhandelaren en drukkers wordt daarom verboden het boek te verkopen, iets wat de populariteit alleen maar verhoogt. De theologische faculteit van de Sorbonne veroordeelt het werk in 1767. De opwinding ebt in Frankrijk desondanks toch langzaam weg.
In ons land echter betreft de opwinding niet zozeer het boek, als wel de nasleep. Het werk verschijnt hier snel in verschillende edities, in 1768 al in een Nederlandse vertaling, waar ruime aandacht aan geschonken wordt.[1] 'Van alle internationale publicaties schijnt de *Bélisaire* in ons achttiende-eeuwse land de meeste aandacht te hebben getrokken.'[2] Het vertolkt de gedachten van velen, het komt niet uit de lucht vallen, het verwoordt een mening die haaks staat op die van het orthodoxe deel van de bevolking. De felste oppositie komt van P. Hofstede (1716-1803), gereformeerd predikant.[3] Uiteraard gaat Hofstede in zijn *De Belisarius van den heer Marmontel Beoordeeld* vooral in op het hoofdstuk waar het de godsdienst betreft. Hij stelt dat niet-christenen nimmer in de hemel zullen komen, hoe deugdzaam zij ook zijn. Hij laat zich laatdunkend uit over de oude Iraanse, Indische, Chinese, Griekse en Romeinse samenlevingen. Hij valt Marmontel voornamelijk aan op zijn verheerlijking van niet-christelijke wijsgeren. Hofstede noemt vooral Socrates als voorbeeld, waardoor de hele discussie de naam 'socratische oorlog' krijgt. Hij opent zijn aanval verontwaardigd aldus:

> Ik begin met Socrates omdat Cicero hem noemt den vader der wysgeerte. Er zyn menschen, by welke een douzyn van de beste Christen-Martelaars moeten onderdoen voor een eenigen Soctrates. Het orakel verklaarde hem voor de wysten aller menschen en duizend pennen hebben zig op zyne vermeende deugd afgeschreven.[4]

---

[1] Zo verschijnen er in *VL* verschillende bijdragen: 1768 deel I pag. 485-490, 1769 deel II pag. 564-572, 1770 deel I pag. 85-96, 190-192 en 572, 1770 deel II pag. 104-105 en in 1771 deel II pag. 29-31.
[2] E. van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk,* Hilversum, 2000, pag. 25.
[3] Zie J. de Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede*, Roterdam, 1899.
[4] P. Hofstede, *De Belisarius van den heer Marmontel beoordeeld en de kwade zeden der vermaardste heidenen aangetoond ten bewyze hoe onbedsagtsaam men dezelve om hunne deugdsaamheid verhemeld heeft,* Rotterdam, 1769, pag. 159.

Na hem volgt een stoet aan wijsgeren, van Plato, Aristoteles, Cicero tot Seneca: allen worden te licht bevonden. En passant moet Hofstede of hij wil of niet een vergelijking maken tussen godsdiensten, tussen christendom en andere godsdiensten. Iedere keer pakt die vergelijking negatief uit voor de te vergelijken godsdienst. Zijn werk is populair: er verschijnen drie drukken in één jaar. Zijn afwijzing van een hemel vol deugdzamen die de openbaring niet (konden) kennen, gaat wel gepaard met een oproep tot verdraagzaamheid. Vooral de afwijzing van Socrates doet de remonstrantse predikant C. Nozeman (1721-1786) besluiten te reageren in *Socrates' Eere gehandhaaft* en in *Aenmerkingen*: de socratische oorlog start. Hij is al eerder in het geweer gekomen tegen Hofstede: als er pogingen worden ondernomen de gereformeerden en remonstranten te herenigen - er zijn gereformeerden en remonstranten die de breuk van 1619 ongedaan willen maken - staan zij ook al tegenover elkaar. Men kan van 'oud zeer' spreken, zeker waar het hun polemiek betreft naar aanleiding van het *Examen van het Ontwerp van Tolerantie om de leere, in de Dordtsche synode ten jaren 1619 vastgesteld, met de veroordeelde leer der remonstranten te vereenigen* van Holtius en Comrie. Nozeman schrijft zijn eerste reactie nog in 1769, in hetzelfde jaar als Hofstede. Drie thema's vallen op. Ten eerste duikt Nozeman in de bronnen en komt tot de conclusie dat alles wat gezegd wordt over Socrates' seksuele voorkeur niet bewezen kan worden. Ten tweede hekelt Nozeman Hofstedes weinig tactische positionering ondeugdzame oude heidenen. Als derde komt hij ertoe duidelijk te maken waarom hij juist Socrates heeft gekozen: hij kent gewoonweg geen deugdzamere niet-christen dan juist Socrates![1] In het debat komt de nadruk dan te liggen op Socrates' vermeende seksuele voorkeur, niet in het minst door Hofstede. Maar ja, als men sodomie zomaar tolereert, ja zelfs vindt passen binnen deugdzaamheid, hoe moet het voor de rest dan gesteld zijn met die rare remonstranten? Bovendien vraagt Hofstede zich af of het bovendien niet mogelijk is dat God zo barmhartig is dat ook niet-christenen een eeuwig leven zullen kennen? Nozeman verwerpt zelfs in zijn tegemoetkoming Marmontel: 'Ik voor my, betuige geen aenhanger van dien Akademist [Marmontel, J.V.], maer een aenhanger van de Waerheid te zyn'.[2] Hofstede reageert in *De Beoordeling Verdedigd*. Badinerend gaat hij hierin in op

[1] Socrates is in de achttiende eeuw ongekend populair. Ook Van Hemert steekt later zijn bewondering voor Socrates niet onder stoelen of banken in zijn artikelen in het *Magazyn* (bijvoorbeeld 'Waarom de leerwijze van Socrates, boven die van anderen, de voorkeur verdient' in *Magazyn*, deel IV, eerste stuk pag. 1-30) en in de *Lektuur*.
[2] Idem, pag. 135.

het werk van Nozeman, maar geeft op het einde aan waar het feitelijk om draait als hij Nozeman verwijt een te grote mond te hebben: als de remonstranten een toenaderingsproces op gang willen brengen, dan dienen zij zich toch echt vriendelijker, gematigder en vooral bescheidener op te stellen! De aanval op hem zelf is eigenlijk schandalig, zo betoogt Hofstede.[1] Nozeman dient zich wat beter te realiseren dat de remonstranten slechts gedoogd worden! Naast het persoonlijke spelen het godsdienstige en het politieke een grote rol. De gereformeerde kerk is immers dé kerk van de staat. De vraag hoe het met de deugdzame niet-christenen afloopt, wordt dan van secundair belang. Nozeman krijgt hulp, uiteraard van remonstrantse zijde: A. van der Meersch schrijft onder het pseudoniem Philateles Aretophilus *Vier Brieven (...) over de Beoordeling van den Belisarius Verdeedigd* die ingaan op Hofstedes tweede werk. Van der Meersch pleit voor verdraagzaamheid maar doet dat op een curieuze manier door te stellen dat de openbaring voor niet-christenen niet, maar voor christenen echter wel noodzakelijk is. De discussie wordt feller en dus oppervlakkiger wanneer Van der Meersch Hofstede aanpakt op zijn persoonlijke aanval op Nozeman ('de remonstrantse Predikant, een allerslegts Christen (is), zoo hij nog een christen mag hieten').[2] Remonstrantse steun verschijnt nog van onder anderen de Leidse predikanten Valk en Van den Bosch. De houding van de geformeerde kerk tegenover de remonstrantse is er een, zo betoogt Valk, die anders is dan tegenover andere religies, wellicht doordat men bang is dat veel gereformeerden in feite puur remonstrants zijn!

Een verbod komt er: in 1773 lopen de gemoederen zo hoog op, dat de Hollandsche Staten overgaan tot een publicatie waarin het vervaardigen, uitgeven, drukken en verspreiden van dergelijke geschriften voortaan verboden wordt. Desondanks zijn er meer dan 170 publicaties gewijd aan deze strijd, de particuliere brieven niet meegerekend.[3] De strijd gaat overigens nog lang door.[1]

---

[1] 'Is het Christelyk, dat een Christen-Leraar zig voor de eer van een Heidensch Leeraar in den bres stelle, om de eer van een Christen-Leeraar te verguizen? En dat hij een dooden Socrates, van wien niemand nut hebben kan, ten hemel opvyzele, om een werkend Leeraar, zoo veel in hem is, te verlagen? Socrates mag nu deugdsaam zyn als de heer Nozeman hem gelieft te hebben, het zeggen van Salomo blyft toch altyd waar, *dat een levende hond beter is, dan een doode leeuw.'* P. Hofstede, *De Beoordeling Verdedigd,* Rotterdam, 1769, pag. 41.

[2] Ph. Aretophilus, *Vier Brieven vervattende de oordeelkundige aanmerkingen over de Beoordeling van den Belisarius verdeedigd door den zeer geleerden heer P. Hofstede,* Amsterdam, 1770, pag. 38-39.

[3] E. van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk,* Hilversum, 2000, pag. 10.

De socratische oorlog behandelt in wezen niet primair de vraag of niet-christelijken in de hemel kunnen komen: dat zijn slechts opstapjes; het bespreekt de relatie godsdienst - politiek, hoe we de religieuze pluriformiteit moeten vormgeven, dus wat de positie is van bijvoorbeeld de gedoogde remonstranten. Brandpunt in de hele discussie wordt gevormd door de verlichte ideeën over natuurlijke religie en het natuurrecht, zoals eerder ook al het geval was bij bijvoorbeeld Van der Marck.[2] De grote tegenspelers worden aldus de gereformeerden en de remonstranten, door die gereformeerden gezien als aanhangers van het pelagianisme. De band tussen remonstranten en de vrijmetselarij versterkt dit.

In 1796 wordt de scheiding van kerk en staat een feit. Maar zoals zo vaak verengt zich het probleem tot het vraagstuk ratio-revelatio, in de achttiende eeuw al eerder het onderwerp van menige polemiek. De Verlichtingsfilosofie kenmerkt zich weliswaar door de eis van autonomie van de menselijke rede op filosofisch gebied, maar zo radicaal is de Verlichting hier echter niet gepropageerd door de sterke invloed van het calvinisme, dat beducht is voor een ver doorgevoerde overheersing van de rede (ten koste van de openbaringsleer). Men zet zich in om met behulp van de rede het christendom te verdedigen. De waarde of de geldigheid van de openbaring wordt dus niet aangetast, al laadt iedere 'nieuwlichter' meteen deze verdenking op zich. Belangrijke figuren als J. Lulofs (1711-1768) en J. Horthemels (1698-1776) zijn er beiden al van overtuigd dat het christendom de meest redelijke godsdienst is. Vervanging zou niet alleen onredelijk, maar ook onnodig zijn!

---

[1] Ook B. Wolff roert zich: voor haar symboliseren figuren als Hofstede en Barueth de heerszucht, van gewetensdrang tot formulierenzucht. Hofstede, door Wolff 'Malle Piet alias de Prof. Honorair' genoemd, wordt het voorwerp van spot. Later geeft Betje toe dat zij de auteur is van:

'Hofsteê kon Socrates niet onbeledigd laaten
Omdat die braave Heer,
Naar zijn Hervormde Leer,
Geneigt is van natuur God & den Mensch te haaten.'

Hofstede volhardt en kiest als voertuig voor zijn ideeën vanaf 1774 de *Nederlandsche Bibliotheek*.

[2] Affaires over deze zaak zijn legio: die van Bonnet/Van der Kemp en Van Goens bijvoorbeeld. De bekendste is die van F. van der Marck. Deze krijgt in 1758 aan de universiteit van Groningen een aanstelling als hoogleraar 'ius publicum, ius naturae et ius gentium'. Hij gaat uit van de mens aangeboren rechten en verplichtingen en is dus van mening dat het recht van rationele en natuurlijke vrijheid zo min mogelijk beperkt moet worden: hij wijst het Romeinse recht af, dat hij ziet als een bedreiging voor de Nederlandse rechtsstaat. In 1761 richt hij een genootschap op onder de naam 'Pro excolendo iure patrio' wat hem - in zijn extreme afwijzing van het Romeinse recht - niet geliefd maakt bij juristen. Bij theologen verbruit hij het door zijn opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat: de eerste dient onderworpen te zijn aan de tweede.

Rond 1800 nemen we een opkomst en bloei van deïsme waar (deïsme is de opvatting dat er een oppermachtig wezen is dat onkenbaar is; het is de 'eerste oorzaak'): men richt een deïstisch genootschap op (met natuurlijk ook hier weer felle tegenstanders, men denke aan het blad *De Christen,* door de Amsterdamse hoogleraar J. Klinkenberg speciaal opgericht ter bestrijding hiervan). Hierbij komt dan de neologie, de uit Duitsland stammende nieuwe hervorming, met vele aanhangers zoals we al gezien hebben. Van Hemert gaat radicaal in tegen de stelling dat de godsdienst de openbaring nodig heeft: de rede die volgens hem niet is aangetast door de zondeval, maakt de openbaring overbodig. We kunnen de afwijzing niet zozeer van het kantianisme als wel van Van Hemert persoonlijk wijten aan zijn remonstrantse afkomst en de argwaan die vigeert onder de gereformeerden ten aanzien van die remonstranten voornamelijk vanwege het ratio-revelatio standpunt dat, zoals we zagen, ver en diep teruggaat en waarvan dan ook al snel blijkt dat dit juist de angel wordt van de socratische oorlog.

Een kader te schetsen waarin het vermijden van extremisme, de erkenning van de waarde van de openbaring en het streven naar het midden, naar maat en harmonie centraal staan (zoals lang gebruikelijk is), en dan te stellen dat de geboorte van het kantianisme onder slecht gesternte staat, is op velerlei terrein niet geheel onjuist, maar te eenzijdig, te monocausaal en deels achterhaald: de weerstand tegen het oprukkende kantianisme zoals Van Hemert en Kinker die voorstaan, is niet alleen terug te voeren op inhoudelijke elementen uit de filosofie van Kant - dat gebeurt immers nog het minste - en ook niet op de weinig stimulerende omstandigheden waarin Van Hemert en Kinker deze propageren - religie en Verlichting tegenover elkaar stellen is niet de zienswijze, men streeft ook hier wel degelijk naar vernieuwing -, maar komt wat betreft Van Hemert voor rekening van de angel van het socratische debat: het rede versus openbaring debat met álle consequenties van dien. Ook was het op voorhand al duidelijk dat in een land als het onze met zo'n religieuze versplintering de gelijkstelling van alle godsdiensten geen einde, maar juist een nieuwe impuls zou geven aan de godsdienstige polemiek. Het ontstaan van bewegingen als bijvoorbeeld het Réveil en de commotie rond het kantianisme zijn niet te begrijpen zonder dit debat. Van Hemert gaat in zijn streven een eenheid in geloof te bewerkstelligen ondanks zijn aandacht voor het probleem van de rede - openbaring, dat zich zoals we gezien hebben al voordoet bij het allereerste begin in de prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en daarom hier zoveel aandacht kreeg, niet progressief, maar juist conservatief, ja reactionair te werk: Van Hemert offert het

kantianisme op het remonstrantse altaar, waar Kinker dat doet op dat van het kosmopolitisme: een eredienst die uitloopt op teleurstelling voor beiden, onmachtig hun doelen op elkaar af te stemmen.[1]

Heel anders is het voor Kinker. Waar Van Hemert een eenheid in geloof als ultiem doel heeft, stelt Kinker bij monde van één van de discussianten in zijn opstel 'Het Lampje der Neölogen':

> Er is maar één Godsdienst en deze is in de grond niets anders dan het donker bezef van een bovenzinnelijke wereld, voorgesteld naar de zuivere redebegrippen, eindeloosheid, onbegrensheid, eeuwigheid. Het alles begrenzende verstand kan ons ter vestiging van zulk eenen Godsdienst van geen nut zijn. De ongeloovigen van alle tijden zijn onwederlegbaar; wanneer men hen met het verstandelijke gronden wil te keer gaan. Deze Godsdienst nu moet voor ons menschen verzinnelijkt worden. Dit is de taak der verbeelding: het gevoel voor het schoone en verhevene als het eenigst, dat ons overblijft om tot het gemoed te spreken. Alle Godsdiensten, waarin deze beeldspraak gevonden wordt, zijn dus goed en de eene verdient boven den anderen, dan voor zooverre deze boven gene taal beter voor de verbeelding uitdrukt.[2]

In 1817 definieert hij het kosmopolitische ideaal in *De Herkaauwer* als volgt:

> Het altereerste en alles overschijnende grondbeginsel der Christelijke Staatkunde, waarmede de Godsdienst en Zedekunde, van dien zelfden wetgever, zeer gelukkig zamensternmen en ineensmelten - deze hoeksteen van den geheelen (geheimzinnigen) Christelijken Tempel, is wereldburgerschap; en dat is volstrekte anti-Joodsheid, anti-Chineesheid, anti-Engelsheid. Elk grondbeginsel is zoo zeer de schering en de inslag van de leer des N.V., het komt er in zoo vele formen, en met zoo vele aangezigten in voor, dat wij ons niet verbeelden kunnen, op welk eene wijze men het zou moeten aanvangen, om het tegendeel, maar eenigzins dragelijk, te beweren. De *contrakterende* Mogendheden hebben dit grondbeginsel waarschijnlijk ook, om deze reden, *gedecreteerd*. Alles is, evenwel, geen goud wat er blinkt, noch kosmopolietisch, wat er voor gehouden wordt. Maar wat Evangelisch kosmopolietisch is, mag met regt zoo genoemd worden. Het is, gelijk het in het heilige verbond aangewezen wordt, de algemeene broederschap der Vorsten en Volken, hun toebehooren aan één Christelijk huisgezin, eene bondgenootschappelijkheid van allen, en zoo, als er tot op den huidigen dag nog geene bestaan heeft; voorts eene daaruit voortvloeiende onderlinge

---

[1] Het is overigens wel de vraag of Van Hemert met zijn opvattingen ook binnen de remonstrantse gemeente wel met open armen wordt ontvangen. Wat dit betreft zijn er vele parallellen te trekken met J. Konijnenburg die eerder door de remonstrantse broederschap om dezelfde redenen op een zijspoor geplaatst en later genegeerd wordt (waardoor hij alleen nog maar wat literaire, historische en maçonnieke (!) geschriften schrijft). Zie ook S. Vuyk, 'Konijnenburg miskend' in S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting,* Amsterdam, 1998, pag. 272-275.

[2] J. Kinker, 'Het lampje der Neölogen' in *SCHB*, Amsterdam, 1809, deel II, pag. 33-34.

> hulprijkheid; niet van de Vorsten, in het afgetrokken beschouwd, ten einde den een' den anderen te helpen, om elkanders onderzaten naar hunne luimen in lijdelijke onderworpenheid te houden; (dit zou zeer *anti-Evangelisch* zijn) maar van deze met gene, als tot één zedelijk wezen zamengegroeid.[1]

Voor Kinker zijn religies tijdelijke verschijnselen, dus gebonden aan tijd. christendom kan dus zeker niet in zijn ogen als criterium voor Verlichting gelden. Kinker is een representant van een heel specifieke groep in de Nederlandse Verlichting. Hij staat een seculiere beweging voor, namelijk via het kantianisme de idealen van de vrijmetselarij en de Verlichting doorvoeren: het ideaal van een wereldstaat en een wereldvrede bereiken.[2] Kinker legt als de rechterhand van de spil Van Hemert - al manifesteert hij zich steeds meer als onafhankelijke promotor - gaandeweg steeds vaker de nadruk op de maatschappelijke consequenties van het kantianisme. In eerste instantie duikt hij helemaal in de nieuwe leer, later verlegt hij zijn activiteiten steeds meer naar andere terreinen en als vrijmetselaar benadrukt hij eigenlijk alleen nog maar de verplichting om vooral maatschappelijk betrokken te zijn. Tegenstanders ontgaat dit niet. Van Vloten koppelt het kantianisme in 1805 al openlijk aan de vrijmetselarij. Voor Kinker valt het kantianisme binnen de vrijmetselarij. Eerder dan een generaal-kantiaan kunnen we Kinker een optimistische wereldverbeteraar noemen die er rond 1800 van overtuigd is dat iedereen binnen een aantal jaren het kantianisme zal omarmen, lees wereldburger zal zijn.[3]

---

[1] J. Kinker, *De Herkaauwer*, Amsterdam, 1817, pag. 89-90.

[2] Overigens hecht ik er aan te benadrukken dat Kinker en van Hemert weliswaar twee doelen hebben, maar op één lijn zitten; ik herhaal hier Van Hemert: '(...) het waare Christendom (en, als ik dit noeme, meene ik geheel wat anders, als schoolsche godgeleerdheid, en ellendige secteleer) – het waare Christendom omvangt alle de bijzondere voorstellingswijzen der Volken. De geest, dien het ademt, is waereldburgerschap (...).' P. van Hemert, 'Mislukte poging, om het Christendom in China te bevestigen' in *Lektuur*, deel I, pag. 96.

[3] Als illustratie van zijn streven geef ik nog het derde couplet van Kinkers ingetogen lied 'Aan afreizende Broeders' uit 1806 waarin hij zijn maçonnieke streven duidelijk maakt en ook hier weer het beeld van de bijen gebruikt:

'Koomt bijën, die den honing gaârt,
Op welke een kleur gij ook moogt roemen,
Vliegt uit, verspreidt u over de aard,
Zoekt ieder uwe lieflingsbloemen
Van welke een volk of oort gij zijt,
De groote korf staat voor u open,
Aan welke stand gij zijt gewijd,
Laat ons op uwen arbeid hopen.'

J. Kinker, 'Aan afreizende Broeders' in *Gezangboek voor Vrijmetselaaren*, Amsterdam, 1806. Hieraan heeft hij twintig liederen geleverd. Kinkers doel, waarin het kantianisme past, maar daaraan geenszins gelijk is, heeft hij nog korter en bondiger samengevat in 1808, toen de tijdschriften van Van Hemert beëindigd

In die hoop overspeelt hij zijn hand regelmatig, met zijn streven de toelating van joden en vrouwen in genootschappen te bevorderen als duidelijkste voorbeeld. Zijn eigen agenda brengt het kantianisme uiteindelijk zelfs schade toe: de vermenging van idealen heeft een verlammende werking op zijn overtuigingskracht. Overtuigd als hij is dat een betere samenleving maakbaar is en de volmaaktheid van de mens nabij is, profileert hij zich steeds meer als agnosticus. Als zodanig neemt hij ook afstand van de predikant, van de remonstrant Van Hemert, maar blijft hij lang een actief lid binnen de vrijmetselarij om die om te buigen tot een voorhoedepartij met het kosmopolitisme fier in het vaandel. Als 'leerschool van deugd en goede zeden' richt de vrijmetselarij zich echter in eerste instantie op de persoonlijke ontwikkeling. Kinker heeft juist geprobeerd een maatschappelijke verandering via de vrijmetselarij tot stand te brengen, wat ook daadwerkelijk geschiedt op het gebied van de armenzorg en dergelijke. De reden dat de vrijmetselarij als verdacht wordt beschouwd, is juist hierin gelegen, ook binnen de poorten van de vrijmetselarij zelf. Dit antimaçonnisme vindt zijn oorsprong in de openlijke bemoeienis met bijvoorbeeld de stormachtige politieke ontwikkelingen. De vrijmetselarij maakt volgens sommigen deel uit van een revolutionaire cultuur. Tegenover kosmopolitisme stelt men nu nationalisme. Kosmopolitisme en nationalisme zijn echter in de loop van de achttiende eeuw naast elkaar en ook in nauwe samenwerking ontwikkeld en bestaan zonder problemen naast elkaar: ieder mens woont in zijn eigen land, maar omdat elk land er een is in de gehele wereld, is iedereen kosmopoliet, zo stelde men. Ook voor Van Hemert zijn kosmopolitisme en nationalisme niet tegengesteld aan elkaar:

> Egter geloove ik tevens, dat 'er altijd *nationaale Godsdiensten* blijven *zullen*, en blijven moeten; even als 'er immer nationaale *spraaken, physiognomiën, karakters, zeden en gebruiken* geweest zijn, en zijn zullen. Tusschen dit alles, en den Godsdienst der Volken, is een zeer naauw verband, door de Natuur zelve gelegd. Wie ééne dezer opgetelde zaaken, waar door de Volken soortelijk zijn onderscheiden, wil verstooren, tracht naar het onmooglijke, en bestrijdt vergeefs de Natuur. Iedere natie heeft ene, haar eigen *idiosyncratische wijs*, op welke zij zig de dingen voorstelt, en waarvan *spraak, karakter, physiognomie, godsdienst, zeden, gebruiken*, allen te zamen de afdrukzels zijn. Zelfs is dit van ieder mens waar. - Deze wijs van voorstellen

waren, in 'Met één woord kort en goed gezegd! – de geest van wereldburgerschap, het beschouwen van Europa als één land, dat alle volkeren der aarde, tot één groot geheel om zich heen, zamentrekken wil.' J. Kinker, 'Het lampje van de Neölogen' in *SCHB,* Amsterdam, 1808, pag. 221. Aandacht is er voor kosmopolitisme getuige o.a. het blad *De Kosmopoliet, of Waereldburger* (1776-1777) en Helmers gedicht 'De Wereldburger' in J. Helmers *Gedichten,* Arnhem, 1837, deel I, pag. 34-38.

> kan wel langzamerhand verfijnd, gelouterd, verbeterd: maar nooit kan zij (...) verstoort en uitgeroeid worden.'[1]

Deze visie is geheel in overeenstemming met een wereldburgerschap die Van Hemert en Kinker voorstaan: nationalisme en kosmopolitisme sluiten elkaar niet uit, maar versterken elkaar juist, desondanks (of wellicht daardoor) is de vaderlandse geschiedenis zeer opvallend afwezig in de *Lektuur* en gebruikt hij slechts buitenlandse voorbeelden om toe te lichten. Naarmate de politieke omstandigheden verslechteren en de sociaaleconomische achteruitgang doorzet, neemt het nationalisme (en daaraan gekoppeld - misschien wel als eerste - de vaderlandsliefde) de overhand. Een veranderend historisch besef is een gevolg dat in de loop van de eeuw zich alleen nog maar zal versterken en uitmonden in grotere aandacht voor het eigen verleden, vooral voor Oranje, de Opstand en de Gouden Eeuw. Het nieuwe nationalisme krijgt de wind in de zeilen. Vanaf 1800 bekeren zich zelfs notoire wereldburgers; kenmerkend voor de periode 1800-1813 wordt een opkomend nationaliteitsbesef en een daaraan gekoppelde vaderlandsliefde die verder alleen nog maar zal groeien, getuige bijvoorbeeld de al eerder genoemde herdenking van de uitvinding van de boekdrukkunst te Haarlem die in 1823 zeer groots gevierd wordt.[2] Toneelstukken, poëzie en romans met vaderlands-historische stof zijn in de eerste decennia talrijk; daarnaast verschijnen er historische schetsen en verhalen in bundels, almanakken en tijdschriften.[3] In 1812 verschijnt van Helmers het misschien wel

---

[1] P. van Hemert, 'Mislukte poging, om het Christendom in China te bevestigen' in *Lektuur,* deel I, pag. 95-96.

[2] 'Zo werd in 1813 een nieuw evenwicht bereikt in de thematisering van het begrip 'vaderland'. Sinds het begin van de vernederlandsing van de verlichting had het een duidelijke conjunctuur doorgemaakt: bovenpolitiek, maar misschien toch meer cryptopolitiek in de jaren 1760-1770, sterk gepolitiseerd in de patriottentijd, ritueel-retorisch in de Bataafse revolutiejaren 1795-1798, om tenslotte omstreeks 1800 een nieuwe kleur te krijgen als het vaderlands gevoel dat, hoezeer ook cultureel bepaald, toch een onmiskenbaar politieke functie had in het hooghouden van de nationale identiteit in de Franse Tijd. Typisch verlichte noties als het ideaal van wereldburgerschap hadden de revolutiejaren - toen de verlichting zichzelf was tegengekomen - niet ongeschonden overleefd. Hoewel nog altijd lippendienst werd bewezen aan dat verlichte ideaal, kreeg het denken in termen van nationaliteit veel meer nadruk. Het onderscheid tussen *eigen* en *vreemd* - dat overigens eigen was aan de nationale karakterleer – kreeg nu een nieuwe relevantie.' In N. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit,* Amsterdam, 2004, pag. 128.

[3] Zie L. Jensen, *De Verheerlijking van het Verleden: helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw*, Nijmegen, 2010, pag. 10; het overzicht van de verschenen werken idem, pag. 219-228; E. Koolhaas-Grosfeld, *De Ontdekking van de Nederlander in Boeken en Prenten rond 1800,* Zutphen, 2010; over de relatie patriottisme en kosmopolitisme - voor Kant overigens geen tegenstrijdige of elkaar uitsluitende begrippen - zie de oratie van P. Kleingeld, *Wereldburgers in eigen Land: over kosmopolitisme en patriottisme,* Leiden, 2005. Voor kosmopolitisme in Duitsland rond 1800 zie A. Albrecht, *Kosmopilitismus. Weltbürgerdiskurse in Literatur, Philosophie und Publizistik um 1800*, Berlin, 2005.

meest nationalistisch gedicht uit de hele Nederlandse literatuur uit de negentiende eeuw 'De Hollandsche Natie' waarin hij in drieduizend regels uiteenzet dat er geen roemrijker volk bestaan heeft en bestaat dan juist het Nederlandse. Buitenlanders en veel wat uit het buitenland komt wordt – op zijn zachtst geformuleerd – beschimpt, maar Michel de Ruyter, Joost van den Vondel, Willem van Oranje, Pieter Cornelisz. Hooft, Rembrandt van Rijn en Abel Tasman geven ons juist alle reden om trots te zijn! Helmers opent met:

Ik juich! geen hooger heil heeft ooit mijn ziel gestreeld,
Dan dat ik, Nederland! ben op uw' grond geteeld.
Dat van den heldren glans die van u af mogt stralen,
Een nietig sprankjen, op mijn' schedel af mag dalen.
Dat ik ook deel in de eer, den roem dien 't voorgeslacht,
't Verbaasd Euroop' ten trots aan ons ten erfgoed bragt.
'k Zweer bij dat erfdeel, bij de trouw en deugd der vaderen,
Dat steeds de dankbaarheid zal gloeijen in mijne aderen.
Ja! 'k blijf, ó Vaderland! tot aan het uur des doods,
Als Nederlander op dien schoonen eernaam grootsch. —[1]

De samenvatting luidt: 'Bemint uw vaderland, vereert uw voorgeslacht!'[2] Het gedicht is een ode aan en een pleidooi voor vaderlandsliefde. Het werk krijgt grote aandacht en heeft veel invloed.[3] Helmers wil zijn lezer inspireren en tot daden aanzetten:

En Gij mijn landgenoot! Ô zoo ik 't lot mogt danken,
Dat ik één harte slechts bezield heb door mijn klanken,
Eén ziel ontgloeid heb tot der vaadren moed en kracht,
Ô Dan is niet vergeefs mijn zang U toegebragt.
Eén graankorl achtloos in een vruchtbren grond bedolven,
Zien we, als een zwangre halm ras op den luchtstroom golven,
(...)
En 't land, eerst naakt en woest, nu rijk en mild gevoed,
Dankt blij aan d'eersten korn zijn vrucht en overvloed.[4]

---

[1] J. Helmers, *De Hollandsche Natie*, Den Haag, 1812, pag. 3.
[2] Idem, pag. 12.
[3] Zo stelt G. Kunvelder: 'En hij inspireerde het nageslacht: de vierde zang van de *Hollandsche Natie* bevat de kern van Tollens' *Overwintering op Nova Zembla*; mogelijk is Multatuli's *Saidjah en Adinda* geïnspireerd op de episode van Adeka en Afron, en in Potgieters gedicht op Holland is synthetisch het essentiële van Helmers' *Eerste Zang* uitgedrukt.' G. Knuvelder, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*, Den Bosch, 1973, deel III, pag. 338.
[4] Idem, pag. 188.

We moeten een dergelijk werk zien als een reactie op de politieke situatie: Nederland is immers ingelijfd bij Frankrijk. Een overheersende anti-Franse stemming is het gevolg. Het creëren van nationale helden en vooral het creëren van mythes zijn onlosmakelijk verbonden aan een proces van natievorming. Het cultiveren van het eigen verleden speelt hierin een cruciale rol: natievorming en nationale geschiedschrijving - met name beschrijvingen van perioden waarin perioden van verdrukking eindigen in bevrijding - gaan hier hand in hand. De nationale identiteit wordt niet alleen gevormd door de geschiedenis, maar ook gelegitimeerd. De wens een homogene gemeenschap te vormen mondt uit in een wens als een politieke eenheid te fungeren. Opstands- en bevrijdingsverhalen vormen door dit streven dan ook lang de canon.[1] Hoewel het hier niet de plaats is een overzicht van de literatuurgeschiedenis weer te geven: voorbeelden van vaderlandslievende gedichten in deze periode stapelen zich op, ook Tollens met zijn bekende openingsstrofe uit het *Volkslied* dat hij in 1817 schrijft, geeft dit aan:

Wien Neerlandsch bloed in de adren vloeit,
Van vreemde smetten vrij,
Wiens hart voor land en koning gloeit,
Verheff' den zang als wij...
Hij stell' met ons, vereend van zin,
Met onbeklemde borst,
Het godgevallig feestlied in
Voor vaderland en vorst.

In de vijfde strofe dicht hij over het vaderland:

Bescherm, o God! bewaak den grond,
Waarop onze adem gaat;
De plek, waar onze wieg op stond,
Waar eens ons graf op staat.
Wij smeeken van uw vaderhand,
Met diep geroerde borst,
Behoud voor 't lieve vaderland,
Voor vaderland en vorst.[2]

Om het belang van dit gedicht aan te geven: het gedicht wordt het officiële volkslied! Ook zijn *Overwintering op Nova Zembla* uit 1819 benadrukt de

[1] Men denke hierbij vooral aan Claudius Civilis en de Opstand der Batavieren in 69, aan het Ontzet van Leiden in 1574 en aan de Opstand geleid door Willem van Oranje in 1584 (en - later - ook aan het optreden van Jan van Speyk in 1831).
[2] H. Tollens, *Volkslied*, Amsterdanm, 1817.

specifieke Nederlandse deugden die ons tot hoogtepunten gevoerd hebben. Kenmerken van deze literatuur worden niet alleen vaderlandsliefde en verheerlijking van het verleden, maar ook een naar binnen gekeerd zijn en een bewondering voor het kleine, voor het huiselijke, voor het gezin met een grote nadruk op het gevoel. Literatuur uit bijvoorbeeld Engeland doet het genre historische roman later nóg verder opbloeien, wat een nog sterkere impuls zal geven. Vaderlandsliefde en nationalisme komen op gespannen voet te staan met kosmopolitisme. Laat ik als illustratie hiervan twee delen van een toespraak van J. Kemper, uitgesproken in de Hollandsche Maatschappij op 26/09/1812, citeren; sprekend over wereldburgers die hun eigen taal, hun eigen cultuur, hun eigen kunst willen opofferen en in Europa 'één geest, één belang, één belang' zien, haalt hij de Grieken aan die verloren gingen toen zij ophielden Grieks te zijn. Sprekend over het wereldburgerschap stelt hij:

> Maar ook hier zal ik zeer kort kunnen zijn. Vooreerst toch rust deze voorstelling op de onderstelde voortreffelijkheid van dit staatkundig wereldburgerschap zelve; en, hoezeer men ook in onzen tijd het zedelijk wereldburgerschap, reeds door Griekenlands en Romes wijsgeeren aangeprezen, moge verheffen, twijfel ik er echter zeer aan, of de voorstanders van die leer zich juist daarom met eenen algemeenen staat vereenigen zouden, welke, ten minste in den uiterlijken schijn, veel naar eene algemeene overheersching gelijkt, welke alle veerkracht, bij de volken uit het beginsel van Vaderlandsliefde voorkomende, verlamt (...).[1]

En

> (...) Herinneren wij ons dan onophoudelijk, dat het niet de willekeurige grenzen zijn, binnen welke toeval of willekeur zeker aantal menschen besluit, waarvan een volksbestaan afhangt; maar dat het de taal, de letterkunde, de zeden en het eigenaardig volkskarakter zijn, welke over dit bestaan beslissen; en dat geen volk verloren of vernietigd is, zoo lang het dit eigenaardige bewaart, zoo lang het den band gevoelt en waardeert, welke daardoor om allen gestrengeld wordt, die denzelfden grond bewonen, en genoegens, zoowel als rampen, met elkander gemeen hebben.[2]

J. Kumpel (1757-1826), voormalig vriend en protegé van Bilderdijks gescheiden echtgenote C. Woesthoven en publicerend onder de naam 'mr. J.W. Campbell, genaamd Kumpel', formuleert het in 1814 bondig:

> (...) en ik vind altoos het geschreeuw van een zoo genaamd Cosmopolitismus verachterlijk. Meest is het Cosmopolitismus de eerste pleisterplaats op den weg naar de haven der volstrekte menschenhaat, gegrond op een zich zelf vertroetelende

[1] J. Kemper, *Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften*, Amsterdam, 1836, deel II, pag. 76.
[2] Idem, pag. 78.

> eigenliefde. Liefde tot het Vaderland geeft de liefde des naasten, (...) maakt allen voor elk dierbaar. (...)
> Ja, de Stemme Gods heeft door de stem der Natie gesproken.[1]

Ziet Van Hemert zich geplaatst midden in een niet uitgestreden strijd om de godsdienst een plaats te geven en eenheid te bewerkstelligen, Kinker krijgt als onzichtbare vijand een oprukkende vaderlandsliefde die nationalisme bevordert en zijn ideaal van het wereldburgerschap in de weg gaat staan; zoals we weten zal het nationalisme met al zijn negatieve aspecten de geschiedenis van de 19e en de 20e eeuw inktzwart kleuren.

De ironie van het lot is dat dit alles kon plaatsvinden omdat zowel Van Hemert als Kinker het kantianisme, dat 'zware Germaanse gedoe', niet als doel, maar als middel beschouwden.

[1] J. Campbell genaamd Kumpel, *Iets uit de Amsterdamsche Gijzeling,* Amsterdam, 1814, Voorrede, pag. XXI-XXII. Dit werk is een verzameling liederen, meestal pastiches, die de natie verheerlijken.
Zie voor het wonderlijke levensverhaal van deze J. Kumpel: W. Byvanck, 'J.W. Kumpel en Bilderdijk' in *De Gids*, Amsterdam, 1898, jrg. 62, pag. 314-356; H. Hardenberg, 'In de schaduw van Bilderdijk' in *Liefde in de Pruikentijd*, Den Haag, 1976, pag. 142-158; A. Hanou 'Kumpels adem' in *Onder de Acacia, studies over de vrijmetselarij en vrijmetselaarsloges vóór 1830*, Leiden, 1997, pag. 155-171.

BIJLAGEN

A. Overzicht gerecenseerde geschriften *VL*

Jaargang	*totaal*	*vertalingen*	*-Duitse (Fr - Eng - La/Gr/Hebr.)*	
1796 - 1805	2300	880	445	(244 - 171 - 30)

De meeste vertalingen verschijnen in Amsterdam, gevolgd door Haarlem, Den Haag, Leiden en Utrecht (samen goed voor meer dan 80% van het totaal). Degene met de meeste vertalingen op zijn naam is Pasteur, gevolgd door Van Hamelsveld, Witsen Geysbeek en Van der Linden. Van Hemert neemt maar een bescheiden plaats in).

Als we alleen kijken naar de vertalingen uit het Duits, zien we dat Witsen Geysbeek en Rekker de groot-vertalers zijn. Ook de verdeling in onderwerpen is opvallend: van de grote categorieën letterkunde, geneeskunde, religie en filosofie groeit het aandeel filosofie het sterkst en daarvan groeit het aantal Duitse vertalingen in ál deze categorieën. Wel heeft de lezer rond 1800 een totaal andere smaak dan wij: zo is de populairste auteur van het Duitse taalgebied hier Van Kotzebue (meer dan twintig titels worden genoemd) en is in de eerste jaargangen een schrijver als bijvoorbeeld Goethe volstrekt afwezig. Naast literatuur worden in Nederland veel Duitse boeken op het gebied van de religie gelezen, voornamelijk van Ewald en van Lavater.

B. Overzicht opkomende genootschappen rond 1800[1]

1778 *Teylers Godgeleerd Genootschap*
1784 *Maatschappij tot nut van 't Algemeen*
1785 *[Haagsch] Genootschap tot verdediging van den christelijken Godsdienst*
1793 *Broedersociëteit in de Vereenigde Nederlanden ter uitbreiding van het evangelie onder de heidenen*
1797 *Nederlandsch Zendeling Genootschap*
1814 *Nederlandsch Bijbel Genootschap*
1816 *Genootschap ter verspreiding van godsdienstige Tractaatjes*
1820 *Nederlandsch godsdienstig Tractaat-genootschap*
1820 *Rooms catholijke Maatschappij ter bevordering van godsdienstige wetenschap en goede zeden, voor het Koninkrijk der Nederlanden*
1821 *Nederlandsche afdeling van het zendeling-genootschap der baptisten in Engeland*
1822 *Protestantsche maatschappij ter bevordering van welstand door ondersteuning en voorlichting*
1823 *Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen*

[1] Dit overzicht is zeker niet volledig, het geeft alleen de veelheid en de diversiteit aan.

C. Overzicht van de religieuze pluriformiteit in 1809[1]

Stad	*bevolking*	*katholiek*	*hervormd*	*doops*	*luthers*	*remonstr.*	*joods*
Amsterdam	201.714	20,8	50,6	0,9	16,5	2,7	10,6
Rotterdam	59.118	27,7	61,3	0,3	5,6	1,5	3,5
Den Haag	38.737	27,0	61,3	0,1	6,7	0,2	4,8
Utrecht	34.881	34,8	60,8	0,4	2,9	0,1	1,0
Groningen	26.044	17,2	75,6	1,9	3,4	0,0	2,0
Leiden	29.848	22,9	72,6	0,4	2,9	0,0	0,8

In het zuiden liggen deze getallen aanmerkelijk anders:

Den Bosch	13.900	80,5	16,9	0,0	2,0	0,0	0,7
Maastricht	19.301	94,5	3,8	0,0	0,7	0,0	1,1.

D. 1 Overzicht lezingen

Zij samen verzorgen meer dan 80 lezingen:

J. de Bosch	1769 (1x) / 1772 (1x) / 1773 (2x) / 1775 (1x) / 1784 (1x) / 1786 (1x) 1787 (1x) / 1788 (3x) / 1789 (1x) / 1791 (1x) / 1792 (1x) / 1794 (1x) 1795 (1x) / 1796 (4x) / 1798 (1x) / 1799 (1x) / 1800 (1x) / 1801 (1x) 1802 (1x) / 1804 (1x)
H. Cras	1806 (1x)
J. Deiman	1776 (2x) / 1777 (1x) / 1778 (1x) / 1779 (1x) / 1781 (2x) / 1783 (2x) 1784 (1x) / 1786 (1x) / 1788 (1x) / 1789 (1x) / 1791 (1x) / 1795 (1x) 1796 (2x) / 1797 (3x) / 1799 (2x) / 1800 (2x) / 1801 (2x) / 1802 (2x) 1803 (2x) / 1805 (1x)
J. Doornik	1792 (3x) / 1793 (4x) / 1794 (2x) / 1796 (2x) / 1798 (1x) / 1799 (1x) 1802 (2x) / 1805 (1x)
A. Falck	1801 (1x)
J. Kinker	1800 (2x) / 1801 (1x) / 1803 (1x) / 1804 (1x) / 1805 (1x).

D. 2 Lezingen J. Deiman

31/12/1799 De vraag of en in hoeverre de onderscheiden krachten die we in de natuur ontmoeten, onder algemene grondkrachten kunnen worden gebracht of daarvan afgeleid kunnen worden

20/10 - 08/12/1801

Welke is de bestemming van de geleerde volgens Fichte, welke die van de mens in de maatschappij, welke die van de mens als individu? Deze laatste vraag beantwoord[1]

[1] Bron: J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis,* Hilversum, 2005, pag. 253.

26/01/1805	Het kenvermogen van waarheid, schoonheid en deugd volgens kantiaansche begrippen

D. 3 Lezingen H. Cras

11/02/1806	Betoog dat de zedekunde en het recht der natuur de enige gronden kunnen zijn van alle wetgeving

D. 4 Lezingen J. Kinker

14/01/1800	God en de Vrijheid, wijsgerig dichtstuk
05/03/1803	De Strijd tussen noodzaak en vrijheid kritisch opgelost
02/04/1805	Gedachten bij het graf van I. Kant, dichtstuk

D. 5 Lezingen B. van Houten

02/03/1802	Inleiding tot staving der stelling dat de deugd het hoogste goed is volgens het Systeem van Kant.

D.6 Lezingen verzorgd in Felix Meritis

De volgende kantianen verzorgen in de periode 1791-1812 meer dan 70 lezingen:

J. Kinker	1791 (1x) – 1793 (1x) – 1794 (2x) – 1796 (1x) – 1797 (1x) – 1798 (1x) 1800 (1x) – 1801 (3x) - 1804 (1x) – 1805 (1x) – 1806 (1x) – 1808 (1x) 1813 (1x) - [+ 1830 (1x) / 1832 (1x)]
P. van Hemert	1799 (2x) – 1800 (1x) – 1801 (2x) – 1802 (2x) – 1803 (2x) – 1804 (1x) 1806 (1x) – 1807 (1x) - 1808 (1x)
J. Deiman	1795 (1x)
J. le Fevre	1791 (1x) – 1800 (1x) – 1807 (1x)
H. Klijn	1805 (1x) – 1806 (1x) – 1807 (3x) – 1808 (1x) – 1811 (1x) – 1811 (1x) 1813 (1x) - [+ 1820 / 1821 / 1823 / 1829 / 1830 / 1831 / 1832 (1x)]
J.F. Helmers	1787 (1x) – 1788 (1x) – 1800 (1x) – 1801 (1x) – 1803 (1x) – 1806 (1x) 1808 (1x) – 1812 (1x)
C. Loots	1797 (1x) – 1799 (1x) – 1802 (1x) – 1803 (1x) – 1804 (1x) – 1805 (1x) 1806 (2x) – 1807 (1x) - 1811 (1x) – 1813 (1x)
P. Witsen Geysbeek	1800 (1x) – 1801 (1x) – 1805 (1x) – 1807 (1x) – 1808 (1x) – 1813 (1x)
J. Doornik	1802 (1x) – 1803 (1x) – 1805 (1x)
N. Swart	1802 (1x) – 1811 (2x) – 1813 (1x) – 1814 (1x) [+ 1818 / 1822 (1x)].

[1] Deze lezing is weergegeven in *Magazyn*, deel V, pag. 21-161.

E. Vindplaatsen *Magazyn voor de critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve* (1798-1803)

Amsterdam	Universiteitsbibliotheek	4 x
Den Haag	Koninklijke Bibliotheek	2 x
Groningen	Universiteitsbibliotheek	
Delft	Universiteitsbibliotheek	
Leeuwarden	TRESOAR, afd. IBL	
Leiden	Universiteitsbibliotheek	
Maastricht	Universiteitsbibliotheek	2 x
Utrecht	Universiteitsbibliotheek.	

F. Lijst van contribuanten aan het *Magazyn*

Achter de naam het aantal bijdragen en de naam de jaargang van de bijdrage(n):

Naam	*aantal*			*jaargangen*			
Anonymus	1x	-	-	3	-	-	-
Anonymus	1x	-	-	-	-	-	6
H. van Alphen	1x	-	-	-	-	5	-
H. de Bosch	1x	-	2	-	-	-	-
J. Deiman,	4x	-	-	3	4	5	6
J. Doornik	2x	-	-	-	-	5	6
H. Ewyk	1x	-	-	3	-	-	-
A. Falck	2x	-	-	-	4	5	-
J. le Fèvre	1x	-	-	3	-	-	-
Joh. Glover	1x	-	-	-	-	-	6
P. van Hemert	35 x	1	2	3	4	5	6
J. Heumann	1x	1	-	-	-	-	-
J. Kinker	8x	-	2	3	4	-	6
H. Matthes	2x	-	-	-	4	-	-
B. Nieuhoff	1x	-	-	-	-	-	6
J. Schröder	3x	-	2	3	4	-	-
W. Servaas	3x	1	-	-	-	-	6
M. Siderius	1x	-	2	-	-	-	-
T. Sypkens	1x	-	-	-	-	5	-
C. Willmans	1x	1	-	-	-	-	-

G. Overzicht bijdragen Van Hemert – anderen aan het *Magazyn*

	aantal pagina's Van Hemert	*aantal pagina's anderen*
Deel I	325	79
Deel II	116	285
Deel III	206	176
Deel IV	241	179
Deel V	149	237
Deel VI	132	256
totaal	*1169*	*1212*

BIBLIOGRAFIE

Werken van P. van Hemert:

P. van HEMERT, *De rede en haar gezag in den godsdienst, briefswyze voorgesteld aan den hoogëerwaardigen hooggeleerden heer Gisbertus,* Utrecht, 1774-1778

---, *Briev van Paulus van Hemert, geschreven aan de eerwaardige classis Rhenen en Wijk,* Utrecht, 1784

---, *De handvol aanteekeningen teruggekaatst, of de spotter tentoongesteld, in eenige Brieven aan Hans Judas Kakologus Misadelphus,* Rotterdam, 1786

---, *Brieven van een' vriend over het tweede geschrift of de dertien brieven van Z.H. Alewijn,* Rotterdam, 1788

---, *Over het Recht op en de Verpligting om in zaken van den Godsdienst voor zichzelven te oordeelen,* Haarlem, 1791

---, *Oratio de prudenti Christi, Apostolorum, atque Evangelistarum consilio, sermones suos ac scripta, ad captum atque intellectum vulgi, quantum illud fieri potuit, acommodatium,* Amsterdam,1791

---, *Redenvoering over de voorzigtigheid, waermede Kristus, de apostelen en evangelisten zig, in hunne redenen en geschriften, zooveel mooglijk, naer de vatbaerheid des volks geschikt hebben. (vert. P. Weiland),* Amsterdam, 1791

---, *Antwoord op de vraag, Hoe zal men den grondregel der protestanten, dat ieder Christen, zynes verstands magtig, geregtigd, en, naar zyne bekwaamheid, verpligt is, om, in zaaken van den godsdienst, voor zich zelven te oordeelen, duidelykst verklaaren, en deszelfs aanneemlykheid ten bondigsten bewyzen?* Haarlem, 1791

---, *Oratio funebris in obitum viri clarissimi Abrahami Arent van der Meersch, theologiae atque historiae, quam ecclesiasticam vocant, inter Remonstrantes professoris, defuncti die XIII aprilis MDCCXCII,* Amsterdam, 1792

---, *Lijkreden op den Hoogeerwaardigen, Hooggeleerden Heer Abraham Arent van der Meersch, uit het Latijn vertaald door Pieter Weiland,* Amsterdam, 1792[1]

---, *Antwoord op den vraag, heeft Christus, in zyne prediking, hebben de evangelisten en apostelen, in hunnen schriften, zich somtyds, naar de toen heerschende volksbegrippen, geschikt? En zo ja; in welke gevallen, en hoe verre? En hoe zeer kan dit denkbeeld, wel begrepen, dienen, ter verklaringe der schriften des nieuwen verbonds?* Haarlem, 1792

---, *Aan den uitgever der Vaderlandsche Bibliotheek,* Amsterdam, 1792

---, 'Kort Verslag van den Inhoud der nieuwe Wijsbegeerte van den Heer Kant'
in: *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*, Amsterdam, 1792, deel I, pag. 26-36

---, 'Vrijmoedige Gedachten over de Zedenleer des Heeren Kant'
in: *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk,* Amsterdam, 1792, deel I, pag. 37-78

---, *Nodig tegenbericht nopens de handelwijze van Prof. Y. van Hamelsveld,* Amsterdam, 1793[2]

---

[1] Pamflet nr. 22084, KB, Den Haag.
[2] Pamflet nr. 22243, KB, Den Haag.

---, *Antwoord op de vraag: zyn 'er goede gronden om Gode hartstochten (of aandoeningen) toe te schryven? Zoo ja; is het dan mogelyk, de werking dier hartstochten of aandoeningen in diervoege te verklaaren, dat deeze werking geen invloed hebbe op Gods gelukzaligheid?* Haarlem, 1795

---, *Beginzels der Kantiaansche Wysbegeerte, naar het Hooghduitsch gevolgd en met aanteekeningen en eene voorreden uitg. door P. van Hemert,* Amsterdam, 1796-1789

---, *Magazyn voor de critische Wijsgeerte en de Geschiedenis van Dezelve. VI delen,* Amsterdam, 1798-1803

---, *Proeve ter beantwoording van de vraag betreffende het bestaan van beginzelen eener belanglooze goedwilligheid in het menschelyk hart,* Amsterdam, 1798

---, *Paraphrasis epistolae Pauli van Hemert ad Feithium. Dat is te zeggen: Omschrijving ende Verklaring van den brief van Paulus van Hemert aan Rhijnvis Feith,* Amsterdam, 1803

---, *Redevoering over het Verhevene, uitgesproken in de maatschappij Felix Meritis, 1 februari 1804,* Amsterdam, 1804

---, *Zelfsverdediging van Paulus van Hemert, tegen de beschuldiging van Pr. Gisbertus Bonnet, in deszelfs geschrijf tegen Pr. Heringa (in een brief, aan den heer P.F. v. S.),* Amsterdam, 1804[1]

---, *Lektuur bij het ontbijt en de thetafel. X delen,* Amsterdam, 1804-1808

---, *Redevoeringen voor Vrijmetselaren gehouden in de loge La Charité te Amsterdam,* Amsterdam, 5807 (i.e. 1807)

---, *Aan den recensent van Van Hemert's Lektuur in de Hedendaagsche Vaderlandsche Bibliotheek,* Amsterdam, 1808

---, *Aan Ysbrand van Hamelsveld,* Amsterdam, 1808[2]

---, *Epistola ad Daniëlem Wyttenbach, virum clarissimum,* Amsterdam, 1809

---, *Epistola ad Daniëlem Wyttenbach, virum clarissimum* (tweede en vermeerderde druk), Amsterdam, 1809

---, *Redevoeringen voor Vrijmetselaren gehouden in de loge van La Charité te Amsterdam,* Amsterdam, 1809

---, *Pauli van Hemert Trias epistolarum ad Daniëlem Wyttenbach, virum clarissimum*, Amsterdam, 1810

---, *Strena Pauli van Hemert, ad Daniëlem Wyttenbach missa ipsis kalendis Januariis 1815,* 's Gravenhage, 1814.

[1] Pamflet nr. 23254, KB, Den Haag.

[2] Pamflet nr. 23411, KB, Den Haag.

Werk van P. van Hemert niet onder eigen (volledige) naam verschenen:

V.H, 'Bericht wegens den vermaarden Schwedenborg' in: *Monitor, of Vertoogen, betrekkelyk tot de staatkundige en zedelyke huishouding der Nederlandsche Republiek, en tot andere gewichtige onderwerpen*, Amsterdam, 1780, nr. 11, 16-01-1780, pag. 86-88

P. SAMOSATENUS, *Aanmerkingen op de prijsverhandelingen tegen Priestley ingezonderheid op de verhandeling van den hoogg. Heer C. Segaar,* Haarlem, 1787

S. CARASCO, *De rechtzinnige denkwijze der Eerste Kristenen nopende de grondlegger des Kristendoms in eenen brief der Kappodocische Kerke aan Malchion, hunnen mede-ouderling te Antiochië*, Utrecht, 1789

P. SAMOSATENUS, *Over de Gevoelens der eerste Christenen en Kerkvaders betrekkelijk de Persoon van Christus,* Haarlem, 1790

EEN LEYDSCH HEER, *Schuitpraetje, over de recensie der Lyk-oratie van Van Hemert op A.A. van der Meersch / medegedeeld door een Leydsch Heer aan zijn vriend te Amsterdam, z.*p, 1792

EEN HEER UIT UTRECHT, *Brief van een Heer uit Utrecht, aan zyn vriend te Amsterdam, over eenige gebreken in de Bijbel, vertaald door Y. van Hamelsveld,* Amsterdam, 1803

J. A. van LOEN, *Letter-, School- en Kerknieuws uit het Ryk der Godinne der Nacht,* Amsterdam, 1804 (?).

Albuminscripties:

Inscripties in een album amicorum van

C. v. Rossum	gedateerd 1776, 02 mei
J. Kantelaar	gedateerd 1777, 07 december
D.C. v. Voorst	gedateerd 1778, 17 maart

Brieven:

Brief van P. van Hemert gericht aan

G. Bonnet	gedateerd1784, 12 september	UU
Wijnands	gedateerd 1791	RUL
Adr. Stolker	gedateerd 1794	Bibl. Rem. Gemeente R'dam.
J. de Bosch	gedateerd 1796	RUL
Remonstrants semenarie	gedateerd 1796, 30 maart	UU
J. de Bosch	gedateerd 1797	RUL
J. Heusinger	gedateerd 1801	UvA
G. Bruining	gedateerd 1801	UvA
Ph. v. Heusde	gedateerd 1803	UU
J. Kinker en H. Gartman	gedateerd 1806, 21 mei	La Charité, Den Haag
J. de Vries Gzn.	gedateerd 1814, 16 december	KB

De volgende brieven zijn alle geschreven door P. van Hemert in de functie van secretaris van de Maatschappij van Weldadigheid:

J. van Kinsbergen	gedateerd 1818	UvA
W. Holtrop	gedateerd 1820, 14 februari	La Charité, Den Haag
ridder F. van Rappard	gedateerd 1821	LM
lid familie Van Rappard	gedateerd 1821, 03 februari	KB
ridder F. Van Rappard	gedateerd 1821, 5 februari	UU
familie Van Rappard	gedateerd 1823, 16 februari	KB
A. de Bruine	gedateerd 1824.	UvA.

Zijn testament is opgemaakt 14 november 1818; zie hiervoor A. Hanou, 'Vrienden en Vrouwen van Paulus van Hemert' in *MedJCW*, 's Hertogenbosch, 2011, nr.2, pag. 141-153.

Werk door P. van Hemert vertaald en afzonderlijk uitgegeven:

Ch. CHAUNCY, *The mystery hid from the ages and generations, made manifest by the gospel-revelation: or, the salvation of all man the grand thing aimed in the scheme of God, as opened in the New Testament writings, and entrusted with Jesus Christ to bring into effect,* Londen, 1784

Vertaald in:
Ch. CHAUNCY, *De verborgenheid, die van alle eeuwen en geslachten verborgen was openbaar gemaakt door het Euangelie: of de eindelijke gelukzaligheid aller menschen, voornamelijk bedoeld in het Plan van God, hetwelk in de geschriften van Nieuwe Testament voorgesteld en aan JEZUS KRISTUS ten uitvoering is toebetrouwd, door een algemeenen menschenvriend,* Rotterdam, 1786-1787

E. EVANSON, *Letter to the Rt. Reverend the Lord Bishop of Litchfield and Coventry,* London, 1777

Vertaald in:
E. EVANSON, *Briev aan den hoog eerwaarden lordbisschop Litchfield en Coventry, over de antikritische Grondbeginselen in de meeste kerkelijke Genootschappen / door Edward Evanson; uit het Eng. vertaald en in 't licht gegeven door 't Genootschap Pro Ecclesia Eiusque Libertate,* Dordrecht, 1785

J. STARCK, *Versuch einer Geschichte des Arianismus,* Berlin, 1783-1785

Vertaald in:
J. STARCK, *Proeve eener Geschiedenis van het Arianismus door J.A. Starck,* Rotterdam, 1788

I. KANT, *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen,* Riga, 1764

Vertaald in:
I. KANT, *Waarnemingen over het gevoel van het Schoone en Verhevene door IMMAN. KANT, uit het Hoogduitsch vertaald,* te Groningen en te Amsterdam, bij W. Wouters en J.F. Nieman, 1804

Werk van P. van Hemert door anderen vertaald:

P. van HEMERT, *Het Recht op en de Verpligting om in zaken van den Godsdienst voor zichzelven te oordeelen,* Inzending Teylers Godgeleerd Genootschap

Vertaald in:
P. van HEMERT, *Über das Recht und die Verpflichtung zum eignen Urtheile in der Religion: oder Beantwortung der Frage: Wie kann man den Grundsatz der protestanten (...) beweisen,* Dortmund, 1789

P. van HEMERT, *Oratio de prudenti Christi, Apostolorum, atque Evangelistarum consilio, sermones suos ac scripta, ad captum atque intellectum vulgi, quantum illud fieri potuit, accommodatium,* Amsterdam, 1791

Vertaald door P. Weiland:
P. van HEMERT, *Redenvoering van Paulus van Hemert, over de voorzichtigheid, waermede Christus waermede Christus, de apostelen en evangelisten zig, in hunne redenen en geschriften, zooveel mooglijk, naer de vatbaerheid des volks geschikt hebben,* Amsteldam, 1791

Vertaald door F. Dethmar:
P. van HEMERT, *Über Accommodationen im Neuen Testament oder Beantwortung der Frage, hat Christus in seinen Predigten, haben die Evangelisten und Apostel in ihren Schriften sich zuweilen nach den zu ihrer Zeit herrschenden Volksbegriffen bequemt? Z.*p, 1795

P. van HEMERT, *Oratio funebris in obitum viri clarissimi Abrahami Arent van der Meersch, theologiae atque historiae, quam ecclesiasticam vocant, Inter Remonstrantes professoris, defuncti die XIII aprilis MDCCXCII,* Amstelaedami, 1792

Vertaald door P. Weiland:
P. van HEMERT, *Lijkreden op den Hoogeerwaardigen, Hooggeleerden Heer Abraham Arent van der Meersch, uit het Latijn vertaald door Pieter Weiland,* Amsterdam, 1792

P. van HEMERT, *Proeve ter Beandwoording van de vraag betreffende het bestaan van Beginzels eener belangelooze goedwilligheid in het menschelijk hart* (Inzending Teylers Godgeleerd Genootschap), Haarlem, 1798

Vertaald en opgenomen in:
F. DETHMAR, *Über die Existenz eines reinen uneigennützigen Wohlwollens im Menschen von P. v. Hemert. Aus dem Holländischen, nebst einer Vorrede und kurzen Geschichte der Schicksale der Kantischen Philosophie in Holland,* Dortmund, 1799

P. van HEMERT, 'De tegenwoordige staat der Joden, briefswijze voorgesteld' en 'De tegenwoordige staat der Joden, briefswijze voorgesteld, deel 2', in P. van Hemert, *Lektuur*, Amsterdam, 1805, VII, pag. 103-127 en VIII, pag. 1-21

Vertaald door L. Jackson:
P. van HEMERT, *The State of the Jews in the beginning of the nineteenth century,* Londen, 1825

Een compilatie - een 'salmagundi'- van artikelen uit de *Lektuur*, vertaald door L. Jackson, verschijnt in 1826:
P. van HEMERT, *The Dutch Salmagundi of Paul van Hemert,* Londen, 1826.

Voor deze studie geraadpleegde tijdschriften/kranten chronologisch gerangschikt:

1719-1901	*De Leydsche Courant* Leyden
1747-1787	*Janus* Utrecht
1776-1777	*De Kosmopoliet, of Waereldburger / O. Hoffham* Amsterdam
1781-1788	*Nieuwe Nederlandsche bibliotheek, waar in beoordeelingen en berichten van verscheidene boeken en kleindere geschriften benevens eenige mengelstukken, worden opgegeeven / P. Hofstede* Rotterdam
1789	*De Godsdienstvriend* Amsterdam
1789-1791	*Bijdragen tot menschelijke geluk / J. Konijnenburg; deel I – VI* Utrecht
1791	*De welmeenende raadgever / Y. Van Hamelsveld* Amsterdam
1791-1793	*De Bijbelminnaar* Utrecht
1791-1811	*Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen, waarin de boeken en schriften, die dagelyks in ons vaderland en elders uitkomen, oordeelkundig tevens en vrymoedig verhandeld worden: benevens mengelwerk, tot fraaije letteren, konsten en weetenschappen betrekkelyk* Amsterdam
1792-?	*Nieuwe Bijdragen tot menschelijk geluk / J. Konijnenburg* Utrecht
1794-1800	*Nieuwe algemene Konst- en Letter-bode, voor meer- en min-geöeffenden* Haarlem
1795-1797	*De Republikein / J. Konijnenburg* Amsterdam
1795-1798	*Janus Verrezen* Utrecht
1796-1800	*De ongeveinsde Christen / Y. Van Hamelsveld* Amsterdam
1796-1798	*Beginzels der kantiaansche Wysbegeerte/ naar het Hoogduitsch vrijelijk gevolgd en met aantekeningen en eene voorreden uitg. door Paulus van Hemert* Amsterdam
1797-1803	*Zondag-blad voor de gereformeerden* Amsterdam
1797-1804	*Nieuwe vaderlandsche bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak* Amsterdam
1798-1800	*Weekblad voor Kinderen* Amsterdam

1799-1800	*De Arke Noachs* Amsterdam
1799-1803	*Magazyn voor de critische wysgeerte en de geschiedenis van dezelve / uitg. door Paulus van Hemert* Amsterdam
1799-1820	*Christelijk Magazijn, of bijdragen ter bevordering van christelijke verlichting en evangelische deugd, naar de behoeften van onzen tijd / door een gezelschap van protestantsche leeraaren / bijeengez. door P. Beets* Hoorn - Amsterdam
1800	*Sem, Cham en Japhet* Amsterdam
1800-1801	*Janus Janus-zoon* Den Haag
1801-1802	*Boekzaal voor onderwijzers der jeugd, en voor allen, die zo in de steden als ten platten lande met de zorg der opvoeding gelast zijn, of de zelve ter harte neemen* Rotterdam - Leyden
1801-1807	*Bibliotheek van theologische letterkunde, inhoudende godgeleerde verhandelingen, beoordeelingen, van in- en uitlandsche godgeleerde werken* Amsterdam
1801-1812	*Vaderlandsch magazijn van wetenschap, kunst en smaak* Amsterdam
1801-1862	*Algemene Konst- en Letter-bode voor het jaar ...* Haarlem
1802-1803	*De Spectator van de negentiende eeuw: een weekblad* 's Gravenhage
1803-1811	*Bibliotheek van theologische letterkunde, inhoudende godgeleerde verhandelingen, beoordelingen van in- en uitlandsche godgeleerde werken* Amsterdam
1804-1808	*Lektuur bij het ontbijt en de thetafel / Paulus van Hemert* Amsterdam
1805	*De Prullemand en Apollo: in vyftien comische vertoogen / B. Daalberg* Den Haag
1805-1810	*De Schouwburg van in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* Den Haag
1805-1811	*Hedendaagsche vaderlandsche Bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak* Amsterdam
1806	*De Ster* Amsterdam
1806-1850	*De Recensent, ook der Recensenten* Amsterdam
1807	*De redelijke Christen / door IJsbrand van Hamelsveld* Amsterdam

1808-1817	*Christelijke leer- en oefenschool, of godsdienstig mengelwerk, voor de behoeften van de negentiende eeuw. Christus is alles en in allen* Amsterdam
1809-1810	*De leerzame en boertige Opmerker* Amsterdam
1815-1817	*De Herkaauwer / J. Kinker* Amsterdam
1815-1819	*De Tooneelkijker* Amsterdam
1815-1828	*Mnemosyne: mengelingen voor wetenschappen en fraaije letteren* Dordrecht
1819-1826	*De Star* Amsterdam
1825-1843	*De Fakkel, of Bijdragen tot de kennis van het ware, schoone en goede / verzameld door J. Sprenger van Eijk* Rotterdam
1826	*De Naprater. Weekblad van gemengden Inhoud* Amsterdam
1827-1870	*Godgeleerde Bijdragen* Amsterdam
1828-1830	*Tijdschrift voor wijsbegeerte onder medewerking van in- en uitlandsche geleerden* 's Gravenhage
1834-1835	*De Muzen: Nederlandsch tijdschrift voor de beschaafde en letterkundige wereld* Amsterdam
1836-1838	*Drie-maandelijks Tijdschrift* Den Haag
1837-	*De Gids, nieuwe Vaderlandsche Letter-oefeningen* Amsterdam

Primaire literatuur

N.B. Inzendingen op prijsvragen anders dan die van Van Hemert die alleen in archieven aanwezig zijn, zijn uitsluitend in de voetnoten aangegeven (derhalve niet opnieuw in enige bibliografie).

De advocaat der kerkelyke ondersteunt door eene vertaling uit de Algemeene Duitsche Bibliotheek 13e deel, 2e stuk, pagina 606, door de vertaalders aan zyn weledele gestrenge nederig opgedragen, 's-Gravenhage, 1771

De advocaet der vaderlandsche kerk of vrijmoedige verdediger van der zelver grond-constitutie, herformde leer, aenzienlyke bescherm-heren, regtzinnige leraers en standvastige belyders tegen de beledigende geschriften van deze tyd, 's-Gravenhage, 1771-1773

De advocaet der protestantsche kerk, zynde een volkomen verdediging tegen den zogenaamde advocaat der roomsch-catholyke kerk, die gesterkt zynde door eenen remonstrantschen procureur aldus als eene dubbele gewaapende tegen den advocaat der vaderlandsche kerk en andere belyders der waarheid is opgekomen, en wel haast met meerder macht dit andermaal schynd te willen ondernemen, z.p, 1773

De advocaet der rooms-catholyke kerk of vrijmoedig verdediger van derzelver grond-constitutie, leere, aan zienlyke bescherm-heeren, rechtzinnige leeraars en standvastige belyders tegen de beledigdende geschriften van deze tyd, Leiden, 1773

Z. ALEWIJN, *Een handvol aantekeningen op den Tweeden brief van den heer Paulus van Hemert, over de rede en haar gezag in den Godsdienst,* Utrecht, 1786

Algemeen wijsgeerig geschiedkundig en biographisch woordenboek voor vrijmetselaren, Amsterdam, 1845

---, *Dertien brieven aan een vriend', over het geschrift van P. van Hemert, genaamd De handvol aantekeningen teruggekaatst,* Haarlem, 1787

H. van ALPHEN, *Proeve van kleine gedigten voor kinderen,* Utregt, 1784

---, *Mengelingen in proze en poëzij.* Tweede vermeerderde druk, Utregt, 1793

---, *De waare volksverlichting met opzigt tot godsdienst en staatkunde beschouwd in haren aert, oogmerken, grenzen, bronnen en gevolgen,* Utrecht, 1793

---, *Kleine bijdragen tot de bevordering van Wetenschap en Deugd,* 's Gravenhage, 1796.

---, *De christelijke spectator in twaalf vertoogen,* 's Gravenhage, 1799

---, *Predikt het euangelium allen creaturen: eene staatsmaxime in het rijk van waarheid en deugd: uit de papieren van de Christelijken Spectator,* 's Gravenhage, 1801

---, *Proeve van liederen en gezangen voor den openbaaren godsdienst,* 's Gravenhage, 1802

ANONYMUS BELGA, *De Adel,* Alkmaar, 1786

N. ANSLIJN, *De brave Hendrik: leesboekje voor jonge kinderen,* Leyden, 1810

---, *De brave Maria: leesboekje voor jonge kinderen,* Leyden, 1811

---, *Raadgevingen en Onderrigtingen voor Kinderen, ten dienste der scholen,* Leiden, 1818

Ph. ARETOPHILUS, *Vier Brieven vervattende de oordeelkundige aanmerkingen over de Beoordeling van den Belisarius verdeedigd door den zeer geleerden heer P. Hofstede,* Amsterdam, 1770

E. ARNOLD, *Het Genootschap Christo Sacrum te Delft. Privatisering van de godsdienst omstreeks 1800*, Haarlem, 2003

ASTROLOGUS, *Sterrekundige waarnemingen, wegens de noodlottige voorteekenen van geduchte rampen, voor het koningryk Holland; te zien in de tegenwoordige Staartster,* Amsterdam, 1807

J. BAKKER, *Verhandeling over de Geestdrift,* Utrecht, 1824

---, *Proeven in het vak Geschiedenis, Wijsbegeerte en Letteren,* Rotterdam, 1825

---, *Proeve eener oordeel- en geschiedkundige verhandeling over de ontwikkeling van de zedelijke kennis des menschdoms,* Rotterdam, 1829

---, *Verhandeling over de Duitsche wijsbegeerte sedert de laatste vijftig jaren,* Utrecht, 1835

---, *Wijsgeerige verhandelingen over de bovennatuur-, zedekunde en godsdienst,* Rotterdam, 1837

Chr. BASTERT, *Kunst en Vriendschap, de waardige genoegens voor den Redelijken Mensch,* Amsterdam, 1806

A. BARBAZ, *Brief aan den weledelen hoogwelgeboren J. Meerman over de verregaande onbeschaamdheid van sommige naamloze recensenten onzer dagen,* Amsterdam, 1810

J. van BEECK CALKOEN, *Euryalus, over het schoon,* Haarlem, 1802

G. BEKENN, *Űber die Kantische Philosophie, mit Hinsicht auf gewisse Bedürfnisse unseres Zeitalters; Briefe an Emma,* Bremen, 1791

---, *Die Göttlichkeit des Christenthums, so weit sie begriffen werden kann,* Bremen, 1801

---, *De goddelijkheid des Christendoms, in zoo verre zij begrepen kan worden, en deszelfs hoofdleeringen, op eene geheel nieuwe wijze, volgens de grondstellingen der critische philosophie beschouwd, opgehelderd en onwederlegbaar gestaafd en verdedigd,* Amsterdam, 1805

W. BILDERDIJK, *Leydens ramp,* Amsterdam, 1807

---, *Mengelingen,* Amsterdam, 1808

---, *Verhandelingen, ziel-, zede-, en rechtsleer betreffende,* Leyden, 1821

---, *Korte ontwikkeling der gronden van het natuurrecht,* Leyden, 1821

---, *Krekelzangen,* Rotterdam, 1823

---, *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw van I. da Costa, toegelicht,* Leyden, 1823

---, *Aan Leyden, op den twaalfden Loumaan,* Leyden, 1824

---, *Geschiedenis des Vaderlands,* Amsterdam, 1832-1853

G. BONNET, *Eerste antwoord van G. Bonnet aan den Weledelen Zeer Geleerden Heer P. van Hemert,* Utrecht, 1785

---, *Aanmerkingen van G. Bonnet op het tweede stuk des briefs van den Wel Edelen Zeer Geleerden Heer Paulus van Hemert,* Utrecht, 1786

---. *Eerste brief van G. Bonnet aan een' vriend. Over het geschil aangaande de Rede en haar Gezag in den Godsdienst*, Utrecht, 1788

---, *Tweede brief van G. Bonnet aan een' vriend. Over het geschil aangaande de Rede en haar Gezag in den Godsdienst,* Utrecht, 1789

---, *Eerste en Tweede brief van G. Bonnet, aan een' vriend,* Utrecht, 1802

E. BORGER, *Brief aan een vriend, betrekkelijk het godsdienstig vieren der ramp, die Leyden getroffen heeft op den 12 Januarij 1807,* Den Haag, 1813

---, *Iets nopens den Brief aan een vriend, betrekkelijk het godsdienstig vieren van Leydens ramp, en de Aanmerkingen op denzelven,* Leiden, 1813

---, *Disputatio de Mysticismo,* Leiden, 1819

F. BORN, *Versuch über die ursprünglichen Grundlagen des menschlichen Denkens und die davon abhängigen Schränken unserer Erkenntnis,* Leipzig, 1791

H. de BOSCH, *Carmen de Aequilitate hominum,* Amsteldam, 1793

---, *De gelykheid der menschen en de pligten daaruit voortvloeijende. Vert. van Carmen de Aequalitate hominum, door D. van Lennep*, Amsterdam, 1794

F. BOUTERWUK, *De Godsdienst der rede. Aanleiding tot de kennis eener echte godsdienstwijsbegeerte door Frederik Bouterwuk. Uit het Hoogduitsch,* Delft, 1827

B.S, 'Over den zedenkundige regel dat men de deugd alleen om haars zelfs wil moet beoefenen.' In: *De Fakkel, of Bijdragen tot de kennis van het ware, schoone en goede* verzameld door J.P. Sprenger van Eijk, Rotterdam, 1824

J. CAMPBELL genaamd KUMPEL, *Iets uit de Amsterdamsche Gijzeling,* Amsterdam, 1814

J. van der CAPELLEN TOT DEN POL, *Aan het Volk van Nederland*, ed. W. Wertheim en A. Wertheim-Gijse Weenink, Weesp, 1981

P. CHEVALIER, *Brief aan Herman Muntinghe,* Amsterdam, 1806

CHRISTIANUS, *Brief van Sophia aan Mr. J. Kinker, de brieven, door denzelven op haren naam, aan mr. Rhijnvis Feith geschreven, betreffende,* Utrecht, 1807

J. CLARISSE, *Nadrukkelijk betoog, dat ongodsdienstigheid de bron zij van tijdelijk en eeuwig ongeluk, godsdienstigheid in tegendeel de bron van tijdelijk en eeuwig geluk,* Amsterdam, 1799

---, *Antwoord op de vraag: Welke zijn de geschikste en tevens best uitvoerlijke middelen, om de meêr en meêr toeneemende losheid in grondbeginselen en zeden, zoo verderflijk voor den staat, te stuiten, en den eerbied voor den openbaaren godsdienst, en deszelfs gezag, te herstellen,* Amsterdam, 1802

I. da COSTA, *Bezwaren tegen den geest der eeuw,* Leiden, 1823

R. CUMBERLAND, *Henry: in vier delen/ Door den schryver van Arundel, uit het Engelsch vertaald door Elisabeth Wolff,* Amsterdam, 1800

C.V.S, *Brieven van eenige jooden over den tegenwoordigen toestand van den Christelijken godsdienst en het Christendom. Verzameld en in 't licht gegeven door C.V.S,* Haarlem, 1786

B. DAALBERG, *Nog wat Lectuur op het Ontbijt en de Theetafel van den Heer Professor van Hemert,* delen I en II, Den Hage, 1806-1807

---, *Twee-en-Dertig Woorden of de les van Kotzebue,* Den Hage, 1805

---, *Jan Perfect of de weg der vervolmaking,* Amsterdam, 1817

J. DEIMAN, *De geest en strekking der critische wijsgeerte, in een kort overzicht voorgesteld,* Amsterdam, 1805

J. DOORNIK, *Verhandeling over de levens-kracht volgens dijnamische Grondbeginselen,* Amsterdam, 1802.

---, *Proeve eener opheldering van 's menschen oordeel aangaande het doelmatige in de natuur,* Amsterdam, 1803

---, *Wijsgeerig-Natuurkundig Onderzoek aangaande den Oorspronglijken Mensch en de Oorspronglijken Stammen van deszelfs Geslacht,* Arnhem, 1808

---, *Wijsgerig-Natuurkundige Verhandelingen,* Arnhem, 1816

---, *Het menschelijk organismus beschouwd uit een psychologisch oogpunt, of Het verband tussen geest en stof,* Amsterdam, 1831

J. EWALD, *Über die Kantische Philosophie, mit Hinsicht auf die Bedürfnisse der Menschkeit. Briefe an Emma,* Berlin, 1790

---, *Brieven aan Emma over de philosophie van Kant, uit het Hoogduitsch van J.L. Ewald,* Utrecht, 1793

---, *Geest en Strekking der christelijke zedekunde : ideaal eener academische redevoering*, Leiden, 1808

A. FALCK, *Disputatio juridica de matrimonio ex sententia celebb. Imm. Kant et Joh. Gottl. Fichte,* Groningen, 1799

---, *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck, uitg. en met een appendix voorzien door H. T. Colenbrander,* 's Gravenhage, 1913

R. FEITH, *De Ouderdom,* Rotterdam, 1802

---, *Brieven aan Sophie over den geest van de Kantiaansche wijsbegeerte, vooral met betrekking tot het Christendom. In verzen met aanteekingen,* Amsterdam, 1806

---, *Dicht- en prozaïsche werken van Mr. Rhijnvis Feith. X delen,* Rotterdam, 1824

---, *Verhandelingen van mr. R. Feith, bekroond bij Teylers Godgeleerd Genootschap,* Haarlem, 1826

J. le FEVRE, *Essai d'une exposition succinte de la Critique de la raison, par J. Kinker,* Amsterdam, 1801

J. FICHTE, *Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftlehre, z.*p, 1796-1797

A. FILEUSEBIUS, *Beschouwing der beste wereld; of filosofische bedenkingen over Gods goedheid en wijsheid, de vrijheid der menschen en hunnen staat in dit en het toekomende leven. Waarin men tragt te bewyzen dat het stelzel van Leibniz, en sommige anderen, aanleiding geeft tot het ondermijnen der Grondslagen van den natuurlyken en den Geopenbaarden Godsdienst,* Amsterdam, 1753

J. FLOH, *Vertrouwlyke gesprekken, betreffende de belangrykste onderwerpen van onzen tyd, verlichting, vryheid, gelykheid,* Amsteldam, 1794

A. FOKKE, *Ernst en boert voor de XIXe eeuw, of Almanach van beschaafde kundigheden,*

voor den jaare 1801, Amsteldam, 1801

Gezangboek voor Vrijmetselaaren, Amsterdam, 1806

Y. van HAMELSVELD, *Inwyingsredevoering over den tegenwoordigen voor- of nadeeligen staat van het Christendom, en hetgeen omtrent denzelven in 't vervolg door ons mag gehoopt, of moet gevreesd worden,* Utrecht, 1784

---, *De zedelijke toestand der Nederlandsche Natie op het einde der 18e eeuw,* Amsterdam, 1791

---, *Nodig bericht aan het publiek, nopens de handelwijze van Paulus van Hemert, hoogleraar der Remonstranten, omtrent hem,* Amsterdam, 1793

---, *Algemeene kerkelijke geschiedenis der Christenen,* Haarlem, 1799-1817

---, *Kort begrip der Algemeene Geschiedenis van de schepping der wereld af, tot het einde der agttiende eeuw,* Amsterdam, 1802

H. HANEKUYK, *'s Menschen geluk op deeze waereld,* Harlingen, 1801

---, *Verhandeling over de voortreffelijkheid der Christelijke zedeleer,* Harlingen, 1825

---, *Verhandeling over de waarheid van den Christelijke godsdienst,* Harlingen, 1831

M. HEIJNINGEN BOSCH, *Moeder Anna en hare kindertjes,* Amsterdam, 1806

---, *Vader Jacob en zijn kindertjes,* Amsterdam, 1807

J. HELMERS, *De Hollandsche natie,* Den Haag, 1812

---, *Gedichten,* Arnhem, 1837

W. van HENGEL, *Hulde aan God, vanwege de rampzalige Verwoesting in de stad Leyden, voorgevallen den 12 januarij 1807,* Leyden, 1807

J. HENNERT, *Uitgeleezene verhandelingen over de wijsbegeerte,* Utrecht, 1780-1795, 6 delen

---, *Lessen over de eerste beginselen der wijsbegeerte; naar des auteurs afschrift en bijzondere aant., uit het Latijn vert., bijeenverz. en met aanm. verm. door G.C. Spaan,* Leiden, 1819-1921

J. HERINGA, *Oratio, de theologiae in scholis institutione ad praesentem republicae christianae conditionem prudenter accommodanda,* Utrecht, 1794

---, *Afgeperste Verdediging van J. Heringa, Eliasz,* Utrecht, 1803

J. HEUMANN, *De zedekunst van Immanuel Kant in hare beginselen kort en duidelijk voorgedragen,* Amsterdam, 1880

Ph. van HEUSDE, *Brieven over den aard en de strekking van hooger onderwijs,* Utrecht, 1829

---, *De socratische school of wijsgeerte voor de negentiende eeuw,* Utrecht, 1830-1839.

P. HOFSTEDE, *De Belisarius van den heer Marmontel beoordeeld en de kwade zeden der vermaardste heidenen aangetoond ten bewyze hoe onbedsagtsaam men dezelve om hunne deugdsaamheid verhemeld heeft,* Rotterdam, 1769

---, *De Beoordeling van den Belisarius voornamelyk met betrekking tot Socrates tegen den heer C. Nozeman en andere verdedigd, ten nader bewyze dat de voornaamste*

heidenen uit hoofde van derzelver deudsaamheid geen voorwerpen der godlyke barnmhartigheid hebben konnen zy, Rotterdam, 1769

[A. HULSHOFF], *Zeno, over Ongeloof en Zeden,* Amsterdam, 1790

F. JACOBI, *Fliegende Blätter,* Darmstadt, 1976

L. JAKOB, *Prüfung der Mendelssohnschen Morgenstunden oder aller Speculativen Beweise für das Daseyn Gottes in Vorlesungen,* Leipzig, 1786

P. KAAS, *Verhandeling over de Waarheit,* Rotterdam, [1788]

N. van KAMPEN, *Aanmerkingen op de brief aan een vriend betrekkelijk het godsdienstig vieren der ramp, die Leyden getroffen heeft op den 12den Januarij 1807,* Leyden, 1813

I. KANT, *Geschichte und Naturbeschreibung der merkwürdigsten Vorfälle der Erdbebens welches an dem Ende des 1755 des Jahres einen grossen Theil der erde erschüttert hat,* Königsberg, 1756

---, *Imm. Kantii Opera ad philosophiam criticam, latine vertit F.G. Born,* vol. 4, Lipsiae, 1796-1798

---, *Kritik der reinen Vernunft,* Riga, 1781

---, *Prolegomena zu einer jeden kűnftigen Metaphysik, die als Wissenschaft auftreten können,* Riga, 1783

---, *Kritik der praktischen Vernunft,* Riga, 1788

---, *Kritik der Urteilskraft,* Riga, 1790

---, *Elementa metaphysica juris doctrinae, Latine vertit G. L. Koenig,* Amsterdam, 1799

---, *Kant-Konkordanz: zu den Werken Immanuel Kants (Bände I-IX der Ausgabe Preussischen Akademie der Wissenschaften),* Hildesheim, 1992-1993

---, *De drie Kritieken, een becommentarieerde keuze,* Amsterdam, 2003

---, *Kritiek van de zuivere Rede,* Amsterdam, 2004

---, *Kritiek van de praktische Rede,* Amsterdam, 2006

---, *Kritiek van het Oordeelsvermogen,* Amsterdam, 2009

W. KELCH, *Het Bekkeneel van Kant voor de herssen-schedelleer onderzogt; met eene voorrede van G. Vrolik, en aantekeningen van J. Kirchner,* Amsterdam, 1804

J. KEMPER, *Verhandelingen, Redevoeringen en staatkundige Geschriften*, Amsterdam, 1836

[J. KINKER], *Dichterlijke Gedachten-Beelden,* Amsterdam, 1801

---, *Eeuwfeest by den aanvang der negentiende eeuw. Zinnebeeldige voorstelling,* Amsterdam, 1801

---, *De Menschheid in 't Lazarushuis,* Amsterdam, 1801

---, *Gedachten bij het graf van I. Kant,* Amsterdam, 1805

---, *Brieven van Sophie aan Mr. R. Feith,* Amsterdam, 1807

---, *De nagedachtenis van Jaques Kuyper, lid van het Koninklijk Instituut, (overleden) 1 junij 1808) in Harmonica gevierd, den 11 september deszelfden jaars,* Amsterdam, 1809

---, *Het Alleven of de Wereldziel,* Amsterdam, 1812

---, *Kant, Kritiek van de zuivere rede. Proeve eener opheldering daarvan,* Groningen, 1872

---, *Le dualisme de la raison humaine; ou Le criticisme de Em. Kant, amélioré sous le rapport de la raison pure, et rendu complet sous celui de la raison pratique / par J. Kinker; publié par les soins et sous les auspices, et avec des notes de J.D. Cocheret de la Morinière*, Amsterdam, 1850-1852

J. KIRSTEN, *Zielenleer, naar de beginselen der critische wijsbegeerte. In samenspraken. Benevens een aanhangsel, bevattende eene korte te samenvoeging van het geen de critische wijsbegeerte leert; naar het Hoogduitsch door H.H. Klijn,* Amsterdam, 1805

H. KLIJN, *Zielenleer naar de beginselen der Christelijke Wijsbegeerte,* Amsterdam, 1805

---, *De mensch een volmaakter wezen: redevoering in den geest der critische wijsbegeerte samengesteld en uitgesproken in het departement van de Maatschappij Felix Meritis 30 januarij 1805, Amsterdam,* Amsterdam, 1805

---, *De mensch: dichtstuk, den 24 december 1807 in de Amsterdamsche afdeeling der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, en den 10 februarij 1808 in het departement der letterkunde, in de Maatschappij Felix Meritis voorgelezen,* Amsterdam, 1808

---, *De Verlichting,* Amsterdam, 1810

---, *De Driften. In zes Zangen,* Den Haag, 1812

---, *Montigni,* Amsterdam, 1820

Fr. KÖPPEN, *Bijdragen tot de kunst om gelukkig te leeven,* 's Gravenhage, 1804

A. KOTZEBUE, *Momus en Clio. Belangryke trekken uit de aêloude en hedendaagsche geschiedenis; waare en verdichte verhaalen; kleine romans; anecdoten van vermaarde mannen en vrouwen; geestige gezegden; aartige kwinkslagen; boertige en naïve invallen, E.Z.V,* Amsteldam, 1810

P. LANGENDIJK, *De Zwetser*, Amsterdam, 1712

D. van LENNEP, *Lofrede op Jeronimo de Bosch, uit het Latijn vertaald door C.W. Westerbaen,* Amsterdam, 1820

C. LOOTS, *De voortreffelijkheid van den Mensch, in de beoefening der Schoone Kunsten, Lierzang,* Amsterdam, 1805

W. MAHNE, *Epistolae sodalium Socraticorum philomathiae, cum praefatione et appendicibus Guilielmi Mahne, Rectoris Zierizeani,* Zierikzee, 1813

MALCHION, *Malchion tegen Paulus Samosatenus,* Utrecht, 1788

J. MARTINET, *Verhandelingen / uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem,* Haarlem, 1754-1793, dl. 1 - dl. 30

A. van der MEERSCH, *Oratio Funebris,* Amstelaed, 1792

J. van MESSCHERT VOLLENHOVEN, *Bundel van gewijde poëzij, in Hollandsche dichtmaat gebragt,* 's Gravenhage, 1814

J. MEULEMAN, *Kleine prosaïsche en poëtische bijdragen,* Arnhem, 1800

R. van der MEULEN, *Leerrede over klaagliederen III:22, bij gelegenheid van de geduchte ramp aan de stad Leyden overgekomen, op den 12 Jan. 1807*, Haarlem, 1807

A. MOENS, *Zedenkundig Schoolboek,* Leyden, 1801-1807

E. MOLEMA, *De Kantsiaansche stelling: Beoefen de deugd, alleen om hare inwendige schoonheid en voortreffelijkheid, getoetst aan de uitspraken van rede, ervaring en christendom, vooral voor ouders en medeonderwijzers der jeugd,* Winschoten, 1824

H. MUNTINGHE, *Geschiedenis der Menschheid naar den bijbel*, Amsterdam, 1810-1819

B. NIEUHOFF, *Aan P. van Hemert, betreffende het eudaemonisme,* Harderwijk, 1803

J. NIEUWENHUIS, *Initia philosophiae theoreticae,* Leiden, 1831-1833

F. NITSCH, *A General and Introductory View of professor Kant's Principles concerning Man, the World, and the Deity, submitted to the consideration of the learned, by F.A. Nitsch, late lecturer of the latin language and mathematics in the Royal Fridericianum College at Koeningsberg, and pupil of Professor Kant,* Londen, 1795

C. NOZEMAN, *Socrates Eere gehanthaafd,* Rotterdam, 1770

---, *Aanmerkingen op het anhangsel van den heere professor honorarius P. Hofstede achter de onlangs vertaelde verhandeling van Zimmermann,* Leiden, 1770

A. ONTIJD, *Verhandeling over het verschil tusschen de algemeene grondkrachten der natuur en de levenskracht,* Amsterdam, 1840

G. PAAPE, *Mijne vrolijke Wijsgeerte in mijne Ballingschap,* Dordrecht, 1792

P.... A...., *Aenmerkingen over eenen kettermakenden geest, geschreven in de gedaante van eenen brief aan Paulus van Hemert, z.*p, 1785

J. van der PALM, *De Nagedachtenis van Elias Annes Borger*, Leiden, 1821

---, *Verhandelingen, Redevoeringen en losse Geschriften,* Amsterdam, 1824

E. PAMFILUS, *Kerkelyke geschiedenissen. Nu vertaald en met vele aantekeningen opgehelderd door Abraham Arent van der Meersch. Voorrede van Albertus Voget,* Amsterdam, 1749

M. PANNEBAKKER, *Verscheiden gewigtige bedenkingen bij wijze van een brief voorgesteld aan Paulus van Hemert, wegens het neederleggen zyner bediening als predikant,* Delft, 1785

Paraphrasis epistulae Pauli van Hemert ad Feithium: dat is te zeggen: Omschrijving ende verklaring van den brief van Paulus van Hemert aan Rhijnvis Feith, Amsterdam, 1803

ORTHODOXUS PHILARETES, *Bericht wegens de zogenaamde brieven van eenige jooden, welken onlangs zyn uitgegeeven te Haarlem, en toegeschreeven worden aan den predikant Reguleth, thands beroepen in 's Haage; getrokken uit de Allgemeine Literaturzeitung, no. 118. van 18 may, 1786. Uit het Hoogduitsch vertaald, en opgedragen aan den ... kerkenraad der nederduitsche gereformeerde kerk in 's Haage,* Amsterdam, 1787

J. PRIESTLEY, *Historie der Verbastering van het Christendom,* Dordrecht, 1784

F. REINHARD, *System der christlichen Moral, z.p,* 1801

F. REINHARD, *De Weg tot christelijke Volkomenheid, of de christelijke Zedeleer eene aanwijzing ter behoorlijke ontwikkeling onzer vermogens: een handboek voor den ongeletterden meer beschaafden stand. Vert. door Th. Clarisse,* Groningen, 1826

F. REINHARD, *Zamenstel der christelijke zedekunde / door Frans Volkmar Reinhard; naar de laatste verm. en verb. Hoogduitsche uitg. door P.C. Molhuijsen*, Deventer, 1827

C. ROGGE, *De Kerk van Jesus een en ondeelbaar, of Gedachten over den aart en het gewigt van de vereeniging der protestanten*, Leyden, 1798

J. ROLDANUS e.a, *Bundel van aanspraken, gebeden en leerreden, gedaan te Leyden, op den achttienden en vijf en twintigsten van Louwmaand 1807, door de predikanten, - opdracht van den Ed. Groot Achtb. Magistraat van gemelde stad, uitgegeven ten behoeve van de ongelukkige Ingezetenen,* Leiden, 1807

J. le ROY, *Het menschelijk kenvermogen volgens de beginselen van Kant, in deszelfs waren aard en omvang omschreven volgens de beginselen van Kant: ter nasporing van den aard en de uitgestrektheid van het vermogen der menschelijke rede, en ten bewijze van de noodzakelijkheid eener hoogere openbaring,* Dordrecht, 1821

---, *De zuivere Zedelijkheid, de wezenlijke grondslag van het ware Christendom: voorafgegaan van eene korte ontwikkeling van den voornamen inhoud van Kant's Wijsbegeerte,* Dordrecht, 1822

---, *De regte en gezonde zin der hoofdgrondstellingen van de critische wijsgeerte,* Utrecht, 1824

---, *De mensch beschouwd in zijnen aanleg als een denkend, zedelijk en daarbij gevoelig wezen; ter ontwikkeling der grondbeginselen van alle voor hem mogelijke kennis, in verband met zijne ware bestemming*, Delft, 1827

---, *Bescheidene bedenkingen, briefswijze voorgedragen aan den hoogleraar J. Kinker, wegens eene, in zijne Brieven over het natuurregt, voorgeslagene nadere wijziging der Critische Wijsbegeerte,* Delft, 1827

---, *De wijsbegeerte beschouwd naar haren vorm en inhoud,* Groningen, 1842

H. ROYAARDS, *Feestrede ter viering van het vijftigjarig bestaan van het Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst,* 's Gravenhage, 1836

H. RUBSAAMEN, *Goddelijke voorzienigheid bij de allerverschrikkelijkste ramp en verwoesting op den 12 januari 1807, wonderdadig ten toon verspreid in de schoone akademiestad Leyden,* 's Gravenhage, 1807

J. SAILER, *Leer der Gelukzaligheid,* Groningen, 1808

E. SCHILDERUP, *Leiden's ramp geen toeval, of Weerklank op den lierzang van E.S: Leidens ramp geene Godsstraf,* Haarlem, 1807

---, *Panakeion aan E.S, dichter van den lierzang: Leidens ramp geen doodstraf, en N.N. schrijver van het werkjen: Zijn alle de christen-geestelijken huichelaars?* Amsterdam, 1807

---, *Leidens's ramp, geene Gods-straf,* Amsterdam, 1807

---, *Iets van een' onpartijdigen protestantschen leek aan den dichter van den lierzang, getiteld: Leidens ramp geene Gods-straf,* Amsterdam, 1807

E. SCHONCK, *Dichterlijk tafereel van den tegenwoordigen watersnood en desselfs treurige gevolgen,* Nijmegen, 1799

---, *Treurzang op het rampspoedig lot der stad Leyden,* Nijmegen, 1807

J. SCHRÖDER, *Redevoering over het gevoel van het verhevene,* z.p, 1800

---, *De redekunstige Voorschriften van Cicero: getoetst aan die der zedewet, en bijzonderlijk aan het gebod der waarheidsliefde,* Utrecht, ca. 1810

---, *Bijdrage tot de Beschouwing van de waarheid der menschelijke Kennis,* Amsterdam, 1836

J. SCHULZ, *Erläuterungen über des Herrn Professor Kants Kritik der reinen Vernunft,* Königsberg, 1794

[J. SCHWARTZ] *Aardsch Geluk en 's menschen Welzyn, een Nuttig Leesboek voor kinderen, die gelukkig willen worden,* z.p, 1794

Chr. SEPP, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der Theologie in Nederland 1787-1858*, Leiden, 1869

SINCERUS, *Cardophonia, of taal van 't hart: in een brief van Sincerus, aan den ontmaskerden recensent, ter zaake zijner, in de Hedendaagsche Vaderlandsche Bibliotheek, voor 't jaar 1805, no. VI geplaatste recensie der Lektuur bij 't ontbijt en de thetafel van Paulus van Hemert,* Rotterdam, 1805

Siztungsberichte der philophisch-philologischen und historischen Classe der k.b. Akademie der Wissenschaften zu München, München, 1877

M. STUART, *Herinneringen uit de lessen van Frans Joseph Gall, (med. doct. te Weenen), over de hersenen, als onderscheidene en bepaalde werktuigen van den geest, gehouden te Amsterdam, van den 8 sten tot den 18 den van Grasmaand 1806, opgeteekend door zijnen Toehoorder M. Stuart,* Amsterdam, 1806

G. SURINGAR, *Gedenkzuil voor Rhijnvis Feith,* Amsterdam, 1825

J. TEISSEDRE L'ANGE, *De verwoesting van den twaalfden Januarij, voorgesteld als eene Algemeene ramp in een leerrede over I. Cornth. XII: 26a,* Haarlem, 1807

F. van TEUTEM, *Kerkelijke redevoering over Luc. XIII:1-5, naar aanleiding van den verwoestenden ramp welke de stad Leyden getroffen heeft op den 12 januarij,* Utrecht, 1807

J. TIEFTRUNK, *Over Staatkunde en Wetgeving: ter beantwoording der vraag: "Hoe kan men geweldige omwentelingen best voorkomen; - of dezelven reeds daar zijnde, op de zekerste wijze te regt brengen?",* Zutphen, 1802

H. TYDEMAN, *Lofrede op mr. Hieronymus van Alphen,* z.p, 1829

Verhandelingen, raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst, Teylers Godgeleerd Genootschap, Haarlem, 1781-1860, dl. 1 – dl. 38

Verhandelingen van Teyler's Tweede Genootschap, Haarlem, 1809

CH. VILLERS, *Philosophie de Kant ou Principes Fondamentaux de La Philosophie Transcendentale,* Metz, 1801

---, *De Wijsbegeerte van Kant, of Grondbeginselen der bespiegelende wijsbegeerte,* Leiden, 1821

W. van VLOTEN, V*erhandeling over den zorgelyken toestand der onderscheidene godsdienstige gezindheden, in den tegenwoordigen tyd, verdeeld in neölogen of heterodoxen, en obscuranten en orthodoxen. Met uitvoerige opgave van het eenig middel, ter vermyding van de uitersten, waarin deze beiden anders noodwendig vervallen Moeten,* Amsterdam, 1805

---, *Tweede verhandeling, den middenweg aanwyzende tusschen de uitersten van*

den tegenwoordigen tyd: door proeven uit het Nieuwe Testament gestaafd, Amsterdam, 1806

---, *Verhandeling over den tegenwoordigen laauwheid en overschilligheid in den godsdienst, derzelver oorzaken en geneesmiddelen,* Leyden, 1807

[D. van VOORST] *Zijn alle de Christen-geestelijken huichelaars?* Amsterdam, 1807

---, *Zijn alle de Christen-geestelijken huichelaars? Of Uitnodiging tot een mondgesprek aan den maker van den lierzang, getiteld: Leidens ramp geen Gods-straf,* Amsterdam, 1807

---, *Kan het Christendom zegevieren?, of Berigt van twee mondgesprekken gehouden met den schrijver van het Panakeion, den heere S. van L.: eene allerwichtigste bijdrage tot de letterkundige geschiedenis van het Christendom, en dan die genen, welke de denkbeelden van E.S. en S.v.L. cum suis omhelzen,* Amsterdam, 1808

D. van WART, *Gods rechtvaardigheid beschouwd by Leydens ramp, haar getroffen op den 12den van january, 1807,* Amsterdam, 1807

Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde, Amsterdam, 1804-1810

Werken van het Genootschap, ter bevordering van waaren Godsdienst, Deugd, Kunst en Wetenschap, opgericht in de Bataafsche Republiek, Grave, 1797, eerste Deel, eerste Stuk

Wie heeft het hem gedaan? ... Waarom raast hij zoo? Of iets over de remonstrantsche professor P. van Hemert, op zijn noodig bericht, Amsterdam, 1793

[D. van de WIJNPERSSE] *Eenige bespiegelingen der kantische wijsgeerte, door Eclecticus,* Den Haag, 1805

S. van de WIJNPERSSE, *Betoog dat de strafoefenende gerechtigheid gode waardig is, en geenszins als eene hatelijke maar veel meer als eene beminnelijke eigenschap van het hoogste en beste wezen beschouwd mag worden, welke in het bestuur der weereld, ter bewaring van het algemeen welzijn, noodzaakelijk en zeer belangrijk is; en dat daar uit ook het Gode betamende van 't middelaars zoenlijden, tegen hedendaagsche bestrijders klaarblijklijk kan bevestigd en verdedigd worden,* Amsterdam, 1799

---, *Verhandeling, strekkende tot betoog van het eeuwig en onveranderlijk onderscheid van zedelijk en goed en kwaad, of deugd en ondeugd, met aanwijzing van eenige voorname bijzonderheden, waarin dat onderscheid, door zulken, die het goede wel eens kwaad, en het kwade goed zouden willen noemen, verdonkerd, of uit het oog verloren wordt, en van het onbetamende en nadeelige van dusdanige denk- en handelwijze door Samuel Joannes van de Wijnpersse,* Amsterdam, 1800

P. WITSEN GEYSBEEK, *Kants Overgang ter onsterfelykheid,* z.p, 1805

---, *Het Geheim der Vrijmetselarij opengelegd*, Amsterdam, 1831

---, *Puntdichten,* z.p, 1834

---, *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving, behelzende beknopt en zakelijk al het wetenswaardige uit de geschiedenis en ieder vak van menschelijke kennis, de juiste beteekenis der kunstbenamingen in alle wetenschappen, beroepen en handwerken; opgave der uitvindingen en ontdekkingen etc. etc. aanvankelijk zamengest. door P.G. Witsen Geysbeek en na diens overlijden vervolgd door eene vereeniging van Vaderlandsche geleerden,* Amsterdam, 1836-1861

B. WOLFF en A. DEKEN, *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart,* 's Gravenhage, 1782

---, *Historie van den Heer Willem Leevend,* 's Gravenhage, 1784-1785

---, *Brieven van Abraham Blankaart,* 's Gravenhage, 1787

D. WYTTENBACH, *Φιλομαθιας τά σποραδον – Bibliotheca Critica,* Amsterdam, 1779-1808

---, *Disputatio de Unitate Dei,* Amsterdam, 1780

---, *Vita Davidis Ruhnkenii,* Leiden-Amsterdam, 1799

---, *Miscellaneae doctrinae,* Amsterdam, 1809-1817

An. YPEY, *Geschiedenis van de kristlijke Kerk in de achttiende eeuw,* Utrecht, 1797-1815

An. YPEY en I. DERMOUT, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Breda, 1819

J. ZÜCKERT, *Genees- en zedenkundige verhandeling over de hartstochten,* Harderwijk, 1794.

Secundaire literatuur:

A. van der AA (red), *Biographisch Woordenboek der Nederlanden,* Haarlem, 1852-1878

R. AERTS, *B. H. Lulofs 1787-1849. Een Pallas' zoon aan Gruno's academie,* Groningen, 1982

A. ALBRECHT, *Kosmopilitismus. Weltbürgerdiskurse in Literatur, Philosophie und Publizistik um 1800*, Berlin, 2005

G. von ANTAL, *Die holländische Philosophie im neunzehnten Jahrhundert: eine Studie,* Utrecht, 1888

F. AZOUVI en D. BOUREL, *De Königsberg à Paris. La réception de Kant en France (1788-1804),* Paris, 1991

A. BAGGERMAN en R. DEKKER, *Kind van de toekomst, de wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798),* Amsterdam, 2005

H. de BEAUFORT, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, Amsterdam, 1948

H. BERG (red.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid,* Amsterdam, 1996

K. van BERKEL, *In het voetspoor van Stevin: Geschiedenis van de Natuurwetenschap in Nederland 1580-1940,* Amsterdam, 1985

N. BIJLEVELD, *Voor God, Volk en Vaderland,* Delft, 2007

J. de BIE, *Het leven van Petrus Hofstede*, Rotterdam, 1899

J. de BIE en J. LOOSJES, *Biographisch Woordenboek van Protestantse Godgeleerden in Nederland,* Den Haag, 1907

J. BIERENS DE HAAN, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952,* Haarlem, 1936

W. BOELES, 'Levensschetsen der Groninger Hoogleeraaren' in: *Gedenkboek der Hogeschool te Groningen*, Groningen, 1864, pag. 103-104

K. BOERSEMA, *Johan Rudolf Thorbecke, een historisch-critische studie,* Leiden, 1948

J. BOOGMAN, 'Enkele Aspecten van het Nederlandse natie-besef in historisch perspectief' in: *Oost-West, Tijdschrift ter Voorlichting van de Oost-West Verhouding*, Amsterdam, 1996, 5, pag. 75 e.v.

J. de BOSCH KEMPER, 'Levensberigt van Hendrik Harmen Klijn' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde*, Leiden, 1856, pag. 113 e.v.

J. BOSMA, *Woorden van een gezond verstand: de invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800*, z.p, 1977

IJ. BOTKE, *Boer en heer. De Groninger boer 1760-1960,* Assen, 2002

H. BRUGMANS e.a, *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932,* Amsterdam, 1931

J. de BRUIJN, *Inventaris van de Prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1753-1917,* Groningen, 1977

L. BRUMMEL, *Frans Hemsterhuis. Een Philosophenleven,* Haarlem, 1925

J. BUISMAN, *Tussen Vroomheid en Verlichting*, Zwolle, 1992

W. van BUNGE (red.), *The Dictionary of seventeenth- and Eighteenth-Century Dutch Philosophers,* Bristol, 2003

---, *The Early Enlightenment in the Dutch Republic, 1650-1750,* Leiden, 2003

---, *De Nederlandse Republiek, Spinoza en de radicale verlichting,* Brussel, 2010

L. BUNING, *Het herenbolwerk, Politieke en sociale terreinverkenningen in Drenthe over de periode 1748-1888,* Assen, 1966

C. BUSKEN HUET, *Litterarische Fantasien en* Kritieken, Haarlem, 1881-1885, 26 delen

P. BUIJNSTERS, *Tussen twee werelden. Rhijnvis Feith als dichter van 'Het Graf',* Assen, 1963

---, *Hiëronymus van Alphen (1746-1803),* Assen, 1973

---, *Nederlandse Literatuur van de Achttiende Eeuw,* Utrecht, 1983

---, *Wolff & Deken: een biografie*, Leiden, 1984

---, *Spectatoriale geschriften,* Utrecht, 1991

P. en L. BUIJNSTERS, *Lust en Leering*, *Geschiedenis van het Nederlandse Kinderboek in de negentiende Eeuw*, Zwolle, 2001

P. BUIJS, *De Eeuw van het Geluk. Nederlandse Opvattingen over geluk ten tijde van de Verlichting, 1658-1835,* Hilversum, 2007

W. BYVANCK, *Vaderlandsche Figuren op den Overgang van de achttiende Eeuw,* Den Haag, 1927

H. COLENBRANDER, *Gedenkstukken der algemene Geschiedenis van Nederland 1795-1844,* 's Gravenhage, 1840

S. DIETZSCH e.a, *Kant, der Europaër - Europäer über Kant,* Duisburg, 2010

B. DONGELMANS, *Tot volle Wasdom,* Den Haag, 2000

J. van DOORNINCK, *Bibliografie van Nederlandse Anonymen en Pseudoniemen,* 's Gravenhage en Utrecht, 1870

J. van DOORNINCK, *Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren,* Leiden, 1883-1885

J. DOORNIK, *Het menschelijk organismus beschouwd uit een psychologisch oogpunt, of Het verband tussen geest en stof,* Amsterdam, 1831

J. DORGELO, *De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid 1818-1859,* Assen, 1964

J. DOUWES, *De wijsgeer J.F.L. Schröder,* Groningen, 1870

J. DRENTJE, *Thorbecke, een filosoof in de politiek,* Amsterdam, 2004

W. DUYNSTEE, *Geschiedenis van het Natuurrecht en de Wijsbegeerte van het Recht in Nederland*, Amsterdam, 1940

J. van EIJNATTEN, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk 1756-1831,* Hilversum, 1998

---, *Liberty and Concord in the United Provinces. Religious Toleration and the Public in the Eighteenth-Century Netherlands,* Leiden, 2002

A. van den END, *Gisbertus Bonnet: bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der gereformeerde theologie in de achttiende eeuw,* Wageningen, 1957

W. FABER, *Wijsgeren in Nederland,* Nijkerk, 1954

J. FEHR en A. BOUWMAN (red.), *Legatum Stolpianum. History and Archives of the Leiden Prize Competitions in Natural Theology and Moral Philosophy, 1754-2004,* Leiden, 2004

J. FERRARI, *Les sources francaises de la philosophie de Kant,* Paris, 1981

V. FRANKE, 'De groene bril en de poffertjespan. Het Kant-debat in Nederlandstalige tijdschriften van de verlichting' in: *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*, Utrecht, 2008, nr. 23, pag. 21-37

---, *Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837,* Amsterdam, 2009

R. van FUKS-MANSFELD, *De Sefardim in Amsterdam tot 1795: aspecten van een joodse minderheid in een Hollandse stad,* Leiden, 1989

P. van GESTEL, 'De verbastering van het Christendom. Joseph Priestley (1733-1804) en de Nederlandse Verlichting' in: *De Achttiende eeuw*, Amsterdam, 1989, nr. 30, pag. 3-29

---, 'Unitarische sympathieën. Joseph Priestley en de remonstranten' in: E. Cossee en H. Tjalsma (red), *Remonstranten en het Unitarisme,* Utrecht, 2000

M. GIJSWIJT-HOFSTRA e.a, *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in West-Europa, circa 1500-2000,* Amsterdam, 1997

G. di GIOVANNI, *Freedom and Religion in Kant and His Immediate Successors: The Vocation of Humankind, 1774-1800,* Cambridge, 2005

P. van der GOOR, 'Van geleerde kezen en deugdminnende burgers' in: *Maandblad Amstelodamum*, Amsterdam, 1976, nr. 6, pag. 58-65

F. GRIJZENHOUT e.a, *Voor Vaderland en Vryheid. De Revolutie van de patriotten,* Amsterdam, 1987

H. GROENEWEGEN, *Paulus van Hemert, als Godgeleerde en als Wijsgeer,* Amsterdam, 1889

---, *Kant's betekenis voor de wijsbegeerte,* Amsterdam, 1924

---, 'Der erste Kampf um Kant in Holland' in: *Kant-studien*, Berlin, 1924, nr. 29, pag. 304-315

A. de GROOT (red.), *Vier eeuwen Theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht,* Zoetermeer, 2001

P. van de GULDEN, 'Mr. Johannes Kinker' in: *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, Assen, 1940-1941, nr. 5, 34, pag. 27-35

E. HAGEN, *Een meer of min doodlyken haat. Antipapisme in Nederland rond 1800*, Nijmegen, 2008

H. HARDENBERG, *Liefde in de pruikentijd*, Den Haag, 1976

M. HALL, *Mr. Johannes Kinker. Bijdragen tot zijn leven, karakter en schriften,* Amsterdam, 1850

A. HANOU, 'Enkele Kanttekeningen bij de studie van de Verlichting' in: *Literatuur:*

Tijdschrift over Nederlandse letterkunde, 7, Amsterdam, 1990, nr. 3, pag. 155-161

---, *Sluiers van Isis. Joh. Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Genootschappen, 1790-1845,* Deventer, 1988

--- en G. VIS, *Johannes Kinker (1764-1828) Briefwisseling,* Amsterdam, 1992

---, *Onder de Acacia. Studies over de Nederlandse vrijmetselarij en vrijmetselarijloges vóór 1830,* Leiden, 1997

---, 'Brief van een Amsterdammer aan een Rotterdammer, Januari 1801' in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, Amsterdam, 1999, jrg. 22 nr. 3, pag. 109-129

---, *Nederlandse Literatuur van de Verlichting (1670-1830),* z.p, 2002

---, 'Vrienden en Vrouwen van Paulus van Hemert. Documenten over het leven van Nederlands bekendste wijsgeer rond 1800' in *MedJCW*, 's Hertogenbosch, 2011, nr.2, pag. 141-153.

J. HARTOG, *De spectatoriale geschriften 1741-1800,* Utrecht, 1872

M. van HATTUM, *Lezingen en verhandelingen in Concordia et Libertate,* Amstelveen, 1983

J. HEERING e.a, *Op de bres. 200 jaar Haagsch Genootschap tot verdediging van de Christelijke godsdienst (1785-1985),* Zoetermeer, 1985

C. van HEERTUM e.a. (red.), *De andere Achttiende Eeuw. Opstellen voor Andre Hanou,* Nijmegen, 2006

N. HEIMERIKS en W. van TOORN (red.), *De hele Bibelebontse berg, geschiedenis van het Nederlandse Kinderboek,* Amsterdam, 1989

Th. HERMANS, *Studies over Nederlandse vertalingen. Een bibliografische schets,* Den Haag, 1991

J. HERMSEN, *Belle van Zuylen, tussen Verlichting en Romantiek*, Amsterdam, 1990

---, *Nomadisch narcisme, sekse, liefde en kunst in het werk van Lou Andreas Salomé, Belle van Zuylen, Ingeborg Bachman*, Kampen, 1993

G. HOENDERDAAL e.a, *Staat in de vrijheid: de geschiedenis van de Remonstranten,* Zutphen, 1982

A. HOLWERDA, 'Uit de geschiedenis der Nederlandsche philologie' in: *De Gids, Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen*, Amsterdam, 1890, 54/3, pag. 413-447

H. van den HORN van den BOS, 'Het genootschap Concordia et Libertate te Amsterdam (1748-1806)' in: *Chemisch Weekblad*, Den Haag, 1907, nr. 4, pag. 579-586

D. van der HORST, *Het leven van Anton Reinhard Falck tot zijn optreden als secretaris van staat in 1813,* Nijmegen, 1893

---, *Van Republiek tot Koninkrijk: de vormende jaren van Anton Reinhard Falck, 1777-1813,* Amsterdam, 1985

J. HUIZINGA, *Verzameld werk,* Haarlem, 1948

J. ISRAEL, *Radical enlightenment: philosophy and the making of modernity 1650-1750,* Oxford, 2001

L. JENSEN, *De Verheerlijking van het Verleden; helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw,* Nijmegen 2008

G. JENSMA en H. de VRIES, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940,* Hilversum, 1940

J. de JONG (red), *Alphabetische naamlijst van boeken, plaat- en kaartwerken welke sedert het jaar 1790 tot en met het jaar 1832, in Noord-Nederland zijn uitgekomen,* Amsterdam, 1858

M. de JONG en W. ZAAL, *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werk,* Kampen, 1960

T. JONGENELEN, ''De socratische oorlog 1768-1769. Een tereinverkenning op de linkerflank van de 'Nederlandse Verlichting' in: *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland,* Rotterdam, 1994, deel 5

G. JOHANNES, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830,* Den Haag, 1995

---, *Isaäc da Costa. Dwaasheid, ijdelheid, verdoemenis!* Amsterdam, 1996

A. en M. KAGCHELLAND, *Van Dompers en Verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826),* Delft, 2009

G. KERNKAMP, *De Utrechtse Academie, 1636-1815,* Utrecht, 1936

J. KIRCHNER, *Das deutsche Zeitschriftwesen*, Wiesbaden, 1962

P. KLEINGELD, *Wereldburgers in eigen Land: over kosmopolitisme en patriottisme in eigen land,* Leiden, 2005

J. KLOEK en W. MIJNHARDT, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving,* Den Haag, 2006

M. E. KLUIT, *Het protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten: 1815-1865*, Amsterdam-Parijs, 1970

L. KNAPPERT, *De ramp van Leiden – 12 januari 1807 – na honderd jaar herdacht,* Schoonhoven, 1906

P.-J. KNEGTMANS, *Professoren van de stad: het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam 1632-1960,* Amsterdam, 2007

B. KOENE, 'Het Stolpiaans Legaat en wat daaraan vooraf ging: de stamreeks van Jan Cornelisz Stolp' in: *Gens Nostra*, Amsterdam, 1997, nr. 52, pag. 80-91

H. KOENEN, *Van Alphen als Christen, als letterkundige en als Staatsman,* Amsterdam, 1844

E. KOOLHAAS-GROSFELD, *De Ontdekking van de Nederlander: in boeken en prenten rond 1800,* Zutphen, 2010

L. KORPEL, 'Het denken over vertalen tussen 1750 en 1820' in: M.A. Schenkeveld – van der Dussen (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis,* Groningen, 1993, pag. 371-377

E. KOSSMANN, *Holland und Deutschland; Wandlungen und Vorurteile,* Den Haag, 1901

A. KOUWENBERG, 'Kant voor beginners. Paulus van Hemert als propagandist van de

Verlichting' in: *Literatuur: Tijdschrift over Nederlandse letterkunde*, Amsterdam, 2004, jrg. 21, nr. 8, pag. 10-12

---, 'Lektuur bij het ontbyt en de thetafel', onuitgegeven doctoraalscriptie, Nijmegen, 2004

---, *De kennis der Duitsche taal is voor een geleerden hedendaags onontbeerlijk,* Amsterdam – Utrecht, 2010

C. KRAAKEBEEN, *De invloed der Duitsche Letteren op de Nederlandsche,* Culemborg, 1889

H. KROP en P. SONDEREN (red.), *Tussen Classicisme en Romantiek. Esthetica in Nederland van 1770 tot 1870*. Rotterdam, 1993

H. KROP, 'Wijsbegeerte in Groningen' in: H. Krop e.a, *Zeer kundige Professoren, Beoefening van de Filosofie in Groningen 1614-1996*, Groningen, 1996, pag. 175-197.

A. KRUSEMAN, *De Fransche wetten op de Hollandsche drukpers 1806-1814,* Amsterdam, 1889

L. LAMBREGTS, *Een steen in de vijver; ontstaan, groei en ontwikkeling van de Maatschappij van Weldadigheid,* Steenwijk, 1985

I. LEEMANS e.a. (red.), *De Achttiende Eeuw: documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw*, z.p, 2008, vol. 40

J. LENNEP, *Het leven van Mr. Cornelis van Lennep en Mr. David Jacob van Lennep, beschreven en toegel. uit zijn gedichten en andere oorspr. bescheiden en in verband met hun tijd beschouwd,* Amsterdam, 1865

Chr. MADELEIN, *Juigchen in den adel der menschlijke natuur. Het verhevene in de Nederlanden (1770-1830),* Gent, 2008

---, *Bilderdijk, Kinker en Van Hemert: als van hooger bestemming en aart,* Groningen, 2008.

Nieuw Letterkundig Magazijn, mededelingenblad uitgegeven door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Leiden, 2006, deel 24

M. MARTENS, *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt. De brieven van student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland (1798-1852),* Hilversum, 2005

M. MATTHIJSEN, *Nederlandse literatuur in de romantiek, 1820-1880,* Nijmegen, 2004

G. MICHELI, *The early reception of Kant's thought in England 1785-1805,* London, 1993

W. MIJNHARDT, *Om het algemeen volksgeluk. Twee Eeuwen Particulier Initiatief,* Deventer, 1984

---, *Tot Heil van 't Menschdom, Culturele Genootschappen in Nederland, 1750-1815,* Amsterdam, 1987

P. MOLHUYSEN en P. BLOK (red.), *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek,* Leiden, 1911-1937

J. MUIS - VAN DER LEUN, *De uitgave van de Vaderlansche Letteroefeningen onder J.W. Yntema,* Utrecht, 1988

W. NOORDHOEK, *Gellert und Holland. Ein Beitrag zu der Kenntnis der geistigen und literarischen Beziehungen zwischen Deutschland und Holland im achtzehnten Jahrhundert,* Amsterdam, 1928

E. O. ONNASCH, 'Über das Stolpische Legat' in: *Schriften der Hölderlin-Gesellschaft*, Tübingen, 2005, band 23/2, pag. 505-520

---, 'De eerste Receptie van Kants Filosofie in Nederland' in: *Tijdschrift voor Filosofie,* Leuven, 2006, 68, pag. 133-157,

---, 'Immanuel Kants Philosophie in den Niederlanden 1785-1804' in: *Kant der Europaër - Europäer über Kant*, Duisburg, 2010, pag. 70-96

D. OOSTHOEK,'Zedenfilosofie in de republiek tussen orthodoxie, verlichting en kantianisme' in *Utrechtse Historische Cahiers*, jrg. 2, Utrecht, 1981

---, 'Kant in Nederland 1780-1815', onuitgegeven doctoraalscriptie, Utrecht, 1988

M. PETRY, *Frans Hemsterhuis. Waarneming en werkelijkheid*, Baarn, 1990

J. PLAT en M. WIELEMA, *Paulus van Hemert. Gezag en grenzen van de menselijke rede,* Baarn, 1987

E. HULSHOFF POL, *Studia Ruhnkeniana. Eenige hoofdstukken over leven en werk van David Ruhnkenius (1723-1798),* Leiden, 1953

H. REITSMA, 'De beginjaren van Felix Meritis, 1777-1795' in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 1983, nr. 5, pag. 101-139

P. de QUAY, *De Genoegzaamheid van het natuurlijk gezond Verstand,* Den Haag, 2000

A. RASKER, *De Nederlandse hervormde Kerk van 1795,* Kampen, 1981

K. ROESSINGH, *De moderne Theologie in Nederland,* Groningen, 1914

J. ROSENDAAL, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, Volk en Vaderland (1783-1799),* Nijmegen, 2005

G. ROSS, *Kant and his Influence,* Bristol, 2005

A. SAAKES, *Naamlijst van uitgekomen boeken, als mede van Fransche en Latijnsche werken, oratien, dissertatien, konstprenten, pourtraitten, landkaarten enz. gedurende de jaaren ..... in ons vaderland uitgekomen,* Amsterdam, [1790-1793] – [1849-1854]

N. van SAS, *De Metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit,* Amsterdam, 2004

F. SASSEN, *Jacob Nieuwenhuis (1777-1857) en het Krausianisme in Nederland.* Mededelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afd. letterkunde, Amsterdam, 1954

---, *Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland tot het Einde der negentiende Eeuw,* Amsterdam, 1989

W. SCHMAUS, 'Kant's Reception in France: Theories of the categories in Academic Philosophy, Psychology and Social Science' in: *Perspectives on Science: historical, philosophical, social,* Chicago, 2003, nr. 11

J. SCHOLTEN, *Geschiedenis der Godsdienst en Wijsbegeerte ten gebruike bij de akademische lessen,* Leiden, 1859

J. SCHÖLER, 'Paulus van Hemert, der Rationalist. Seine Freunde und seine Feinde' in: *Philosophia Reformata*, Kampen, 1959, 24, pag. 49-64

Chr. SEPP, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd (1787-1858),* Amsterdam, 1860

C. SINGELING, *Gezellige Schrijvers. Aspecten van letterkundige genootschappelijkheid in Nederland, 1750-1800,* Amsterdam, 1991

Siztungsberichte der philophisch-philologischen und historischen Classe der k.b. Akademie der Wissenschaften zu München, München, 1877

J. SLAUERHOFF, *Verzamelde Gedichten*, Amsterdam, 1988

H. SNELDERS, 'De ontvangst van Kant bij enige Nederlandse natuurwetenschap beoefenaars omstreeks 1800' in: *Scientiarum Historia,* Antwerpen, 1970, nr. 12, pag. 23-38

---, *De invloed van Kant, de romantiek en de 'natuurphilosophie' op de anorganische natuurwetenschappen in Duitsland,* Utrecht, 1973

J. STEMPELS, 'De eerste Kant-waardering in Nederland' in: *De Gids, Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen*, Amsterdam, 1922, 86/2, pag. 483-501

J. STOUTEN, *Willem Anthonie Ockerse (1760-1826). Leven en werk*, Amsterdam – Maarssen, 1982

J. SWARTE, 'Het Alleven of de Wereldziel' in *TOTH*, *Tijdschrift voor de Vrijmetselarij*, Voorburg, 1983, pag. 29-41

J. TETAR VAN ELVEN (red.), *Het tweede eeuwfeest van het seminarium der remonstranten, te Amsterdam op den 28 october MDCCCXXXIV plegtig gevierd,* Leeuwarden, 1835

J. TERPSTRA, *Friedrich Heinrich Jacobis 'Allwill'. Textkritisch hrsg., eingel. und kommentiert,* Groningen, 1957

H. TYDEMAN, *Lofrede op mr. Hieronymus van Alphen,* z.p, 1829

Utrechtse Historische Cahiers, Utrecht, 1980-2008

Verhandelingen, raakende den natuurlyken en geopenbaarden godsdienst, Teylers Godgeleerd Genootschap, Haarlem, 1781-1860, dl. 1 – dl. 38

J. de VALK, *Philip Willem van Heusde. Wijsbegeerte van het gezond verstand,* Baarn, 1989

M. VALLOIS, *La Formation de l'influence kantienne en Europe,* Paris, 1924

J. VEGA, *Isabelle de Charrière en de kritiek van de Verlichting. Filosofie - politiek - cultuur,* Kampen, 2005

W. VENEMA, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac (1721-1796)*, Assen/Maastricht, 1993

J. VERBERNE, *Gijsbert Karels Leerjaren,* Amsterdam, 1931

H. VISSCHER e.a, *Het Protestantsche Vaderland: Biographisch Woordenboek van Protestansche Godgeleerden in Nederland,* Utrecht, 1903

J. VIJSELAAR, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830*, Nijmegen, 2001

W. de VOS, *Leven en Character van Allard Hulshoff,* Amsterdam, 1795

H. de VOS, *Kant als theoloog,* Baarn, 1968

M. de VRIES, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800,* Nijmegen, 2001

S. VUYK, *Uitdovende Verlichting, remonstranten als deftige vaderlanders 1780-1800,* Amsterdam, 1995

---, *De Verdraagzame Gemeente van vrije Christenen,* Amsterdam, 1995

---, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften van de verlichting 1720-1820,* Amsterdam, 2000

---, *De dronken Arminiaanse Dominee. Over de schaduwzijde der verlichte Remonstranten,* Amsterdam, 2002

---, *Jacob Kantelaar: veelzijdig verlicht verliezer:1759-1821,* Zwolle, 2005

J. WACHELDER, *Universiteit tussen vorming en opleiding: de modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw,* Hilversum, 1992

E. van der WALL, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk,* Hilversum, 2000

--- en L. WESSELS, L. (red.), *Een veelzijdige verstandhouding: religie en Verlichting in Nederland 1650-1850,* Nijmegen, 2007

W. van WELDEREN RENGERS, *Overzicht van het beheer der Maatschappij van Weldadigheid, na de reorganisatie van 1859,* z.p, 1893

R. WELLEK, *Kant in England: 1793-1838,* Princeton, 1931

J. WESTENDORP BOERMA, *Een geestdriftig Nederlander: Johannes van den Bosch,* Amsterdam, 1950

W. van de WESTERINGH, 'Johannes Glover 1759-1828, landbouwer, autodidact en filosoof' in: P.W. Wissing e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland*, Hilversum, 1998, deel I, pag. 44-46

M. WIELEMA, 'De Nederlandse Kantdiscussie tussen 1780-1850', Rotterdam, 1985

---, 'J.F.L. Schröder, aanhanger en tegenstander van Kant' in: *Tijdschrift voor Filosofie,* Amsterdam, 1984, 46, pag. 466-483

---, 'Die erste Niederländische Kant-Rezeption 1786-1850' in: *Kant-Studien*, Berlin, 1988, 79, pag. 450-466

---, *Filosofen aan de Maas. Kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam,* Rotterdam, 1991

---, *Ketters en Verlichters. De invloed van het spinozisme en wolffianisme op de Verlichting in gereformeerd Nederland,* z.p, 1999

B. WIJCK, *Kant in Holland,* Hamburg, 1899

L. WIRTH, *Een eeuw Kinderpoëzie 1778-1878,* Groningen, 1926

E. WISKERKE, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813,* Amsterdam, 1995

P. van WISSING, *Petrus de Wacker van Zon (1758-1818), een bio- en bibliografisch onderzoek,* onuitgegeven doctoraalscriptie, Instituut voor Neerlandistiek, UvA, Amsterdam, 1984

---, 'Heethooftige en speculateur. Petrus de Wacker van Zon (1758-1818)' in: *De Achttiende Eeuw*, z.p, 1992, 24, pag. 175-199

--- (red.), *De eerste Vertegenwoordigers van Gelderland in 1795,* Amsterdam, 1996

--- (red.), *Biografisch Woordenboek van Gelderland,* Hilversum, 1998

---, *Stokebrand Janus 1787. Opkomst en ondergang van een achttiende-eeuws satirisch politiek-literair weekblad,* Nijmegen, 2003

B. van der WYCK, *Mr. Joh. Kinker als wijsgeer,* Amsterdam, 1864

---, 'Over Paulus van Hemert' in: *De Gids, Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen*, Amsterdam, 1890, 54/2, pag. 135-144

J. van ZANTEN, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard; politieke discussie en oppostitievorming 1813-1840*, Amsterdam, 2004

P. ZICHE, *Door een rode bril; idealisme voor Cartesianen,* Utrecht, 2009

W. van der ZWAAG, *Willem Bilderdijk, vader van het Réveil,* Houten, 1991

---, *Réveil en afscheiding. Negentiende-eeuwse kerkhistorie met bijzondere actualiteit,* Kampen, 2006

4. REGISTER

N.B. Alleen de namen van de personen die vermeld staan in de tekst, zijn opgenomen.

Van Hemert en Kant zijn niet opgenomen, noch de namen van degenen die uitsluitend in de bronverwijzingen en/of in de literatuuropgave vermeld worden.

A

d'Alembert, J. le Rond
207n
Alphen, H. van
3/3n/60n/62/94-100/105/181
218/219-221
Amorie van der Hoeven, A. des
3/4n/58/58n/303
Anslijn, N.
219/220n
Anonymus Belga
(pseudoniem van
P. de Wacker van Zon/
P. de Wakker van Zon)
215/215n
Archimedes
168
Aretophilus, Ph.
(pseudoniem van
A. van der Meersch)
312/312n
Aristoteles
83/138n/283n/311
Arntzenius, R.
91/172/172n
Assendelft, A. van
30
Astrologus
238n
Athanasius
30

B

Bacon, Fr.
54/59
Bakker, J.
1n/218n/250/251/251n/
274/275-279/280/282
Bakhuizen van den Brink, R.
152
Barbaz, A.
178n
Beeck Calkoen, J. van
115/115n
Behn, F.
24/24n/25/95n/293
Bekenn, G.
18n/95n/150/150n
Belisarius
309-312n
Berkeley, G.
17n
Bevel, M.
200/201n/250/250n/272
Biester, J.
15n
Bilderdijk, W.
74n/116/118n/120/127/134/152
173/173n/178/195/201-205n
221/221n/233n/239-240n
256-259/263-268n/274n
277/285-289/322n
Bohlius, J.
14
Bonnet, G.
35/38-41n/43/96/119/119n/221
313n
Bondt, N.
165
Borger, E.
179/241n/246-247n/272-274n
Born, F.
18n/38n/47n/53/54n/155n/174n
Bosch, H. de
59n/77n/79n/80n
Bosch, J. de
71/78n/120n
Bosman, J.
20/156
Bouterwuk, F.
282/282n
Brouwer, J.
110n
Bruining, G.
332
Brown, W.
151n

B.S.
275/280
Bunge, W. van
voorwerk / 5n

C
Calkoen, H.
174n
Campbell genaamd Kumpel, J.W.
321/322n
Capellen tot den Pol, J. van der
102n/305/306/306n
Carasco, S.
(pseudoniem van
P. van Hemert)
30/30n/42n/47n/118n
Carp, J.
164n
Castor
70
Chaudoir, A.
20/21/21n/46/66/66n/72/155/
Christianus
(pseudoniem van
J. van Hinlopen)
111n/222/222n/235/235n/236n
253n
Clarisse, J.
28/28n109n/153n/252/252n
253/253n/254/254n
Crito
85/221n/222/223n
Critobulus
225/225n
Clinias
227/227n
Comrie, A.
311
Condillac, E.
276/278
Copernicus
250
Costa, I. da
152/171n/204n/256/256n
257-264n/267-269n
Costa Athias, I. da
194
Crane, J. de
72
Cras, H.
20/20n/21/26/26n/66/66n
72/77n/91-92n/109n/155
164/164/165/294
Croockewit, H.
117n

D
Daalberg, B.
(pseudoniem van
P. de Wacker van Zon
P. de Wakker van Zon)
121/121n/131-132n/169/180/201
215/216n/217n/233/233n
Dam, M. van
134/179
Dedekind, C.
188/188n/189
Deiman, J.
60n/62/78n/81-82n/88-90n
94/101-102/104/115/115n/117
144-145n/164n-165/167/171
192-193/213n/233
Deken, A.
31/32n/158n/219
Descartes, R.
27/53n/232/250/272/276
Dethmar, F.
57/57n/143/299
Diotima
86
Doornik, J.
60n/62/77n/95/102/102n/104
104n/109/110/110n/140147n
165/167/168/171/190/190n
216n/248/274/275/280
Duynstee, W.
174/174n/285/285n
Dullert, G.
285n

E
Eberhard, J.
10n/85/226
Ebersbach, Chr.
144
Eclecticus (1)
(pseudoniem van
A. Hulshoff)
16n
Eclecticus (2)
(pseudoniem van
D. van de Wijnpersse)
106n/108/133n/221
Edelhart.
154
Eichstädt, H.

143
Elter, M.
202-203n
Endemann, W.
26/26n
Engels, R.
20
Entrop Muller, B.
91
Epicurus
238
E.S.
(pseudoniem van
E. Schilderup)
240-241n/243n/245-246n
Evanson, E.
41/41n
Evertsz, U.
278n
Ewald, J.
18/18n/19/19n/82n/114/150
153/153n/229.294/299/323
Ewyk, H.
60n/81/88/89

F
Falck, A.
20/21n/60n/62/66n/68n/77n
89/91-95/100-101n/139n/164-
165/193/193n/215/238n/239n
285/285n
Feder, J.
9/54n/65/226
Feith, R.
20/27/28/28n/110-111n/120
135/137/143/143n/145n/155
157/181-184n/201/210/222/222n
228/228-236n/272/272n
Fenelon, F.
276
Ferf, H.
72n
Fèvre, J. le
59n/75n/81/88/88n/166/171
193/295
Fichte, J.
14n/20/21n/60/60n/66n/68n/73
73n/74/81/84/84n/92/100n/101n
103/136n/150n/213n/236n/244
244n/273/273n/274n/276/277
279/292n/305n/324
Fileusebius, A.
(pseudoniem van
A. Hulshoff)
16/16n
Finlaijson, J.
66/66n
Fokke, A.
201/205/205n
Fréret, N.
90

G
Galilei
250
Gartman, H.
139n/194/194n/332
Garve, Chr.
9/9n/253n/300
Gaubius
116
Gavell, C.
30
Glauco.
116
Gleuwink, G.
167
Glover, Joh.
1n/19/58n/62/82n/104/112-116
158n/178/184/299
Gratama, S.
173/173n/174/285
Groenewegen, H.
1n/2n/4/4n/10/11n/36/36n38n
46n/51n/86n/121/121n/204n/222
222n/271/271n/300/300n
Groen van Prinsterer, G.
259n
Grotius, H.
285/287/308

H
Habbema, J.
184
Hall, M. van
2n/32n/165/192n/202/213n
Hamelsveld, Y. van
29n-46n/83/121/153/157/167/180
181/182/184/185-187n/221/252
252n/302/323
Hanekuyk, H.
24n/25n
Hanou, H.
voorwerk/1-4n/7/8n/20n/22n/35n
37n/74n/137/137n/140n/141n/144n
162n/165n/175n/191-194n/196/196n

200n/203n/205/205n/228
228n/237n/237n/239n/242n
268n/292n/295n/305/322n
Hartknoch, J.
24/25n
Hausius, C.
24n
Haydn, J.
168
Hegel, G.
14n/136n/276/279/292n/308
Hegio
149/149n/150
Heine, H.
307
Helmers, J.
91/166/171/179n/183/202
246/317n/318/319/319n
Helvetius, C.
90/278
Hennert, J.
53/53n/72/155/156n
Hemsterhuis, F.
10n/15/16n/283n/307
Hengel, W.
239/239n
Hercules
26n/70
Herder, J.
53n/60/60n/75/75n/85n
Heringa, J.
30/38n/47n/72/72n/119/159
Hermogenes
85/86/221n/222/223n
Heumann, J.
58-59n/62/64/67/67n/68
68n/69/71/91/93/155
Heusde, P. van
10n/155n/222n/273n/283
283n/284n/305n/307/307n
308n/332
Heyningen Bosch, M. van
219
Hinlopen, J. van
111n/177/222/235n
Hofstede, J.
184/184n/308n/310/311
312/312n/313n
Hogendorp, G. van
15/15n/258/306
Holtius, H.
311
Holtrop, W.
332
Homerus
168
Hooft, P.C.
78n/319
Horthemels, J.
213
Houten, B. van
164n-165
Huizinga, J.
1n/12n/13/13n/172/172n/190
Hulshoff, A.
2/2n/11/16-18n/23-25n/95
293/299
Hume, D.
54/276
H.W.P.
243

I
Irhoven van Dam, W. van
134/179
Immerzeel, J.
137

J
Jachmann, D.
14
Jackson, L.
122n
Jacob, L.
16n/54n
Jacobi, F.
23n/293n
Jambres
32
Jenisch, D.
15/15n
Justinianus
309/309n

K
Kaas, P.
41/41n
Kampen, N. van
241/241n/247/247n
Kannegiesser, K.
279
Kantelaar, J.
184/184n/332
Kanzel, D. van der
138n
Keil, A.

56n/67/177n
Kelch, W.
147/148
Kemper, J.
321/321n
Kiesewetter, J.
65
Kinker, J.
2-4n/11-12/20/32n/57-62
67-94n/102-109/111n/115-118
126/126n/129n/133-146n
155/157/161/161n/162/164-167n
170-177/183/187-188/191-196
200-203/208/210n-213/221-224n
233-236/266/268-269/275/280
284/285n/286/289/290/295/295n
315n-317n
Kirchner, J.
49n
Kirsten, J.
117n/206n
Klijn, B.
171n
Klijn, H.
2/2n/58/117n/149/150n/166-172n
183/193/201/206n-208n/216n
Kloek, J.
4/4n/5n/29n/49n/50n/154n-159n
183n/186n
Kluit, A.
239n/257n
Knorre
148
Konijnenberg, J.
49/51n/52n/58/193/315n
Koopmans, R.
167
Köppen, Fr.
149/149n
Kooten, P.
36n
Kotzebue, A.
110n/215n/248/248n/249n/323
Krop, H.
voorwerk/10n/118n/174n/308n
Krug, W.
151n
Kruimel, E.
52
Kumpel, J.
321/322n

L

Lagers, G.
144
Lavater, J.
323
Leemans, I.
140n
Leevend, W.
31/32n/158n
Leibniz, G.
10n/16/16n/26n/27/73/98
148n/151n/232/248n/266n
272/276
Lemon, H. le
195n
Lennep, C. van
80
Lennep, D. van
77/78
Lennep, J. van
165/165n
Lessing, G.
276
Linden, J. van den
323
Locke, J.
5n/28/172/185/276/278
Loen, J. van
(pseudoniem van
P. van Hemert)
118
Loghem, H. van
285n
Loo, J. van
18n
Loosjes, C.
12
Loosjes, P.
12
Lulofs, B.
174/174n
Lulofs, J.
313
Luzac, J.
239n
Lynden, F. van
voorwerk/221n/223/223n

M

Madelein, Chr.
118n/121/121n
Malchion
30/30n/42n
Mahne, W.L.

221/221n/227/227n
Marcus, J.
2/35n/74n/85n/175/175n
Marmontel, J.
309-311
Matthes, H.
62/89/90/90n
Matthisson, F.
85n
Meerman, J.
137n/178n
Meersch, A. van der
10n/44/44n/77n/312
Megillus
227/227n
Menander
85/222
Mendelszoons, M.
(ook geschreven als
M. Mendelssohn)
6n/9/9n/23/23n/54n/65n
226/276/307
Merken, L. van
228n
Messchert van Vollenhove, J.
201/214/214n
Meulen, R. van der
240n
Meyer, H.
5n
Meyer, M.
195n
Mijnhardt, W.
voorwerk/4/7/22/159/181n/191
Moeleman, J.
183/201
Moens, A.
154/154n
Moens, P.
199
Molema, E.
275/280/281/281n
Morellus, A.
131n
Muntinghe, H.
256/256n
Müller, G.
24n/257

N
Napoleon
163n/210n/249/250/250n/306
Newton, I.
5n/79/93/168/172
Nicolaï, F.
253n
Nieuhoff, B.
3/6n/62/72/105-108n/156-157
221
Nieuwenhuis, J.
137/155/222/222n/236/248
282-283/308
Nieuwenhuijzen, J.
172n
Nitsch, F.
65/252-253
Nozeman, C.
311-312

O
Ockerse, W.
134/134n
O'Keeffe, J.
293
Onnasch, E.O.
1/1n/11/11n/14n/23n/26n/58n
Ontijd, C.
102/102n/109/110/110n
Oosthoek, D.
voorwerk/1n/22n/26n

P
Paets van Troostwijk, A.
164n
Palm, J. van der
273n/274n
Pangloss
216
Paradys, N.
225n
Parmenides
116
Pascal, B.
276
Pasteur, J.
323
P.D.W.V.Z.
(pseudoniem van
P. de Wacker van Zon)
216
Perfect, J.
169/215-217n/233n
Petsch, J.
16n
Philalethes
56n/137/223/225/225n

Plato
251/266n/275n/283n/311
Plautus
73/149n
Pollux
70

Q
Quack, H.
4n/303n

R
Rätze, J.
285n
Reguleth, D.
30/37n
Reinhard, F.
253n
Reinhold, K.
10n/54n/65/100n/254/299
Rekker, B.
323
Rijn, R. van
319
Rink, F.
14
Roessingh, K.
274n/305n
Rogge, C.
27/36n/301-302n
Roorda, T.
273n/305n
Rossijn, J.
155-156
Rousseau, J.J.
37n/172/207n/276
Roy, J. le
1n/221/221n/249-250
274-284n/290/290n
Ruhnken, D.
(gelatiniseerd
Ruhnkenius)
Ruhnkenius, D.
(gelatiniseerde naam
van Ruhnken)
11/12n/14/15n/17/62n/77n
85/135/221/223/299
Rummerinck, M.
30
Ruyter, M. de
319
Ruyter, van.
15/15n

S
Samosate, P.
en
Samosatenus, P.
(pseudoniem van
P. van Hemert)
30/30n/42/42n/118n
Sassen, J.
285n/291/291n
Sattler, B.
54n
Schalekamp, M.
59/120n
Schelling, F. von
100n/212n/273/274/274n/276
277/279
Scheltema, J.
179n
Schilderup, E.
193/241-245
Schimmelpennick, R.J.
78n/129n
Scholten, J.
283-284/284n
Schotsman, N.
29n/239n/256-258n
Schröder, J.
60n/62/71/80-81/88-89/104/117
171/192/193/275/280
Schultens, H.
35
Schulz, J.
9n/65
Schulze, G.
54n
Schwab, J.
24/24n/95/226/293
Seneca
78n/311
Servaas, W.
56/56n/59n/62/64/66/66n
67/71/102/104/104n/105
112/112n/114-116/177
Siderius, M.
60n/62/71/76/76n/91
Simplicius
(pseudoniem van
P. Witsen Geysbeek)
152n
Sincerus
177n
Slauerhoff, J.
voorwerk

Smies, J.
2/175/175n
Snell, C.
24n
Sowden, B.
292-294
Spalding, J.
16/16n
Staphorst, N. van
164n
Stattler, B.
85
Steinbart, G.
37n
Stolp, J.
25n/26/26n/95n/223
Stouten, J.
134n
Strick van Linschoten, P.
245n
Stuart, M.
147n/167
S.V.L.
(pseudoniem van
P. Strick van Linschoten)
241n/245-246
Swart, N.
169/170n/183
Swarte, J.
196n/197/198n
Swartendyk Stierling, G.
193/229n
Swildens, J.
177n/219n
Swinderen, Th. van
173/173n
Sypkens, T.
62/95/103/103n/112/112n
113/221/284/285/285n

T
Tasman, A.
319
Teissèdre l'Ange, J.
240n
Temminck, M.
164n
Terentius
116/273n/365
Theseus
70
Thorbecke, J.
221/221n/284/285-290
Tiberius
309-309n
Tinga, E.
247
Tittel, G.
54n
Töpfer, A.
150/150n
Torquatus, D.
138n
Tydeman, M.
97n/99n/265n/266n/286

U
Uilkens, J.
20
Uilkens, J.
159n

V
Valk, J.
307n/312
Vallois, M.
295/295n
Variabel, H.
138n
Velingius, A.
30
V.H.
(pseudoniem van
P. van Hemert)
51n/118n
Villers, Ch.
14n/136n/200/201n/249/250n
292n
Vinkeles, R.
165
V.L.
(pseudoniem van
J. van Loo)
18n
Vloten, W. van
159-164n/208/301-303n/316
Vollenhoven, C.
68n
Vollenhoven, H. van
32n/33n
Vollenhoven, M. van
77n
Voltaire
5n/37n/207n/216
Vondel, J. van den
78n/209/319

Voorduin, J.
285n
Voorst, D. van
240-246n
Voort, G. van der
20-23n/46/156
Vuyk, S.
2n/36n/44/129/130/184n/262
315n

W
Wacker van Zon, P. de
(ook geschreven als
P. de Wakker van Zon)
121n/215-215n
Wal, G. de
173-174
Washington, G.
172
Weiland, P.
36n/44n/47n
Weishaupt, A.
54n
Wielkes, H.
14/15/15n
Witsen Geysbeek, P.
150/151/166/180/180n/193
246/248/323
Wijnpersse, D. van de
20/77n/95/95n/96/106n-109
155/157/221/239n
Wijnpersse, S. van de
77n/95/95n/101n/108-109/157
236/247/247n/257
Willich, A.
293/293n
Willmans, C.
62/64/67/67n/71/299/299n
Winter, P. van
134n
Wiselius, S.
267/267n/274
Woesthoven, C.
203/203n/321
Wolff, B.
31/32n/158n/219/228n/313n
Wolff, Chr.
26n/73/248n/276
Wrijmann
24n
Writs, W.
166
Wyttenbach, D.
2/3n/14/14n/68n/77n/78/78n
85/86/86n/133/135/137/150n
155n/175n/178/221-228n/257
299

Z
Zuylen, B. van
(ook geschreven als
I. de Charrière)
201/295-297n.